

İsgəndər Atilla

Əsrin Şairi

**Cavid estetikası
(Sənət və gözəllik dünyası)**

İkinci kitab

**“ADILOĞLU”
Bakı - 2010**

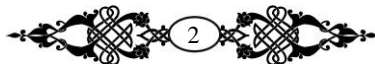
- Şeirə və sənətə xidmət sənətkarın xoşbəxtliyi, xəyanət bədbəxtlik və faciəsidir.
- Siyasətə xidmət edən şair və yazıçı özünə əvvəlcədən kəfən biçmiş olur.

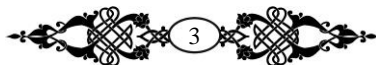
İ. Atilla

Redaktorlar: *Turan Cəlaloğlu, Günel Babayeva*
Korrektorlar: *Aysel Həsənlı*
Mətni yığdı: *Xuraman Bağirova*

İsgəndər Əhməd oğlu Atilla. Əsrin şairi. Cavid estetikası (Sənət və gözəllik dünyası), Bakı, 2010, 416 səh.

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında görkəmli şair-filosoof və estetik Hüseyn Cavidin gözəllik dünyası, sənətə, həyata, dünyaya və kainata fəlsəfi və estetik baxışları az araşdırılmışdır. Müəllif “Əsrin şairi” silsiləsindən çap etdirdiyi ikinci kitabda Cavid estetikasında sənət anlayışı, eşq və gözəllik, gözəllik və məhəbbət, məhəbbət və nifrət kimi estetik problemlərə nəzər salır, onun fəlsəfi düşüncələrinə ayrıca yer verir. Kitab sənətşünaslar, cavidşünaslar və ali məktəblərin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

S e ç m ə l ər

* Ədəbiyyat bir millətdəki əhval-ruhiyyənin ifadəsidir.

* Mən sənətdən aldığım zövqü heç bir şeydən alımıram.

* Sənət və gözəllik hər kəsin kəndi zövqilə ölçülür.

* Sənətkar kürreyi-ərz kibi dayanmadan çalışmalı, yaratmalıdır.

* Sənətkarın böyüklüyü yaşadığı mühitin mədəniyyəti ilə ölçülür.

* Aktyor psixoloq olmalıdır.

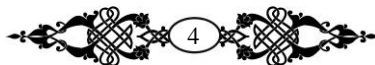
* Abbas Mirzə Şərifzadə sadə, pək sadə bir insandır. Fəqət o sadəlikdə bir böyüklük var ki, sənət feyzindən məhrum olanlar onu idrakdan acizdirlər. Abbas Mirzənin özünə məxsus pək mümtaz bir zəkası və kəskin bir istedadı var. O istedad yalnız sənət üfüqlərində parlar. O, böyük psixoloq - aktyordur.

* Hökmdarların hiddət və qəzəbi böyük bir məmləkəti alt-üst edər, fəqət kiçik bir şairi qorxutmaz.

* Təbiət böyük sənətkarlar yetirməkdə nə qədər xəsislik edir.

* Abbas Mirzə də, Mərziyə xanım da böyük sənətin əngin səmalarında sönməz ulduzlardır. Göydə göy ulduzları, yerdə mənəvi aləmin ulduzları - sənət ulduzları olur...

Hüseyn Cavid

Mən sənətdən aldığım zövqü heç bir şeydən almıram.

Hüseyn Cavid

BİRİNCİ FƏSİL

Hüseyn Cavid yaradıcılığında sənət
və sənətkarlıq problemi

I. Bir neçə söz sənət nəzəriyyəsi və sənətin estetikası haqqında

1

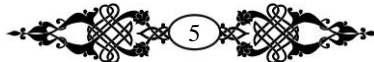
- Sənət, incə - sənət nədir?

Bu sual dünyanın böyük filosoflarını, nəzəriyyəçiləri, şair və yazıçıları, o cümlədən Hüseyn Cavid zaman-zaman maraqlandırmış və düşündürmüşdür. Azərbaycan ədəbiyyatşünasları və sənətşünasları sənətin mahiyyəti, estetikası və fəlsəfəsi haqqında, Qərbi Avropa və rus ədəbiyyatşünasları və sənətşünasları ilə müqayisədə, az araşdırmalar aparmışlar.

Böyük alman filosofu və estetiki Hegelin fikrincə, incəsənət həyatın inikasıdır. O dar (kiçik) dairələr üçün deyil. İncəsənət çoxsaylı bilikli adamlar üçündür, savadlı xalq üçündür.

Qədim Şərq və Müsəlman Şərqi fəlsəfəsi və estetikasında sənətin nəzəriyyəsi, mənşəyi və mahiyyəti barəsində əsərlər yazılmışdır. Əl-Farabinin Aristotelin “Poetika”sına yazdığı şərhlər, “Şeir sənətinin qaynaqları haqqında” risaləsi buna misal ola bilər...

“Sənət” sözünün mənşəyi ərəbcə “sənaət” sözündəndir. “Sənaət” bir neçə mənəni ifadə edir: Sənət, iş, ustalılıq, hünər, incəsənət. Böyük Nizami şeir yazmağı təsadüfən hünər hesab etmirdi. Şeirdə hünər göstərmək sənətdə hünər göstərmək demək idi.

1920-1930-cu illər Azərbaycan ədəbi tənqidində və ədəbi əsərlərdə həmin termin əslinə uyğun olaraq işlədilmişdir. Cavid həmin anlayışdan “Topal Teymur” tarixi dramasında istifadə etmişdir.

Teymur. Tüccar və sənətkarlara daha çox sühulət və hörmət göstərməli. Çünki cihan, ancaq ticarət və sənəət sayəsində rifah bulur.

Nizami “Xosrov və Şirin” poemasında öz sənəti barəsində belə yazmışdı:

- İpək qurdu kimi sənətimlə mən,
Aləmi bəzərəm can şirəsindən.
Bir xəzinə tapmasam gecə yatmaram,
Açıqdır xəzinəmin qapısı tamam.
Münbit torpaq kimi bəsləyib hər an,
Bir xəzinə verərəm bircə arpadan.

Azərbaycanın üç böyük söz sərrafı, söz sərkərdəsi, söz ustadı Nizami də, Füzuli də, Cavid də şeirdə və sənətdə böyük hünər və ustalıq göstərdilər. Özlərindən sonra zəngin irs, mükəmməl sənət əsərləri qoyub getdilər.

2

Şərqdə sənətin gözəlliyi, estetikası haqqında fikirlərə daha çox poeziya nümunələrində təsadüf edilir. Avropada isə sənətin nəzəriyyəsi, estetikası və fəlsəfəsinə aid geniş araşdırmalar aparılmış, əsərlər yazılmışdır¹. Qədim, orta əsrlər və müasir dövrdə Şərq və Azərbaycan poeziyasında Firdovsinin, Sədinin, Hafizin, Nizaminin, Əli bəy Hüseynzadənin, Əhməd bəy Ağaoğlunun, Firidun bəy Köçərlinin, Seyid Hüseynin, Hənəfi Zeynallının,

¹ Гуцин А.С. Происхождение искусства, Ленинград-Москва, 1937; Буров А.И. Эстетическая сущность искусства, Москва, 1956; Кубланов Б.Г. Гнесеологическая природа литературы и искусства, Львов, 1958; Асмус В.Ф. Проблема классификации искусств в эстетике Канта (məqələ) və s.

Cəfər Cabbarlının, Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın... əsərlərində şeir-sənətə aid qiymətli fikirlər mövcuddur. Mehdi Məmmədovun “Azəri dramaturgiyasının estetik problemləri” kitabı da maraqlı doğurmaya bilməz...

3

Dünya ədəbiyyatında xüsusi yeri və mövqeyi olan **Nizami Gəncəvinin (1141-1209)** estetikasında söz, onun bədii gücü, sənət, bədii fikir və şairlər haqqında dəyərli mülahizələr var. Antik yunan estetikası, qədim Şərqi fəlsəfəsindən və Qurani-Kərimdən bəhrələnən Nizami, sənət və bədii yaradıcılıqda azadlıq və sərbəstlik, yalan və həqiqət probleminə ayrıca diqqət yetirmişdir:

- Hər kəs sənətində olmasa azad,
Dünya bu gedişlə olurmu abad?..

Yaxud:

- Doğruya azacıq bənzəyən yalan,
Yaxşıdır yalana bənzər doğrudan.

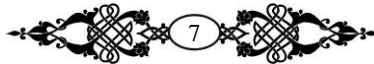
(“İskəndərnəmə”)

deyən Nizami bəzi poemalarında, xüsusilə “İskəndərnəmə”də sözünə sadıq qalmışdır. Şeirdə yenilik görmək istəyən şairin bu sahədəki bədii axtarışları səmərəli bəhrələr vermişdi.

Yazsaydım hər bilib hər eşidəni,
Yalana çəkərdi sözün yüyəni.

Saraya ayaq basmayan, “sifarişlə əsər yazan” Nizami, şairlər barəsində deyirdi: “Əgər şeirin səni hamıya tanıtmırsa, heç bir zaman özünü şair adlandırma”.

Qələmə gəlməkdir elə söz almaq,
Şüurdan, ağıldan olmasın uzaq.
Parlaq inci kimi düzülən sözlər,

Ağıla sığmazsa, yalana bənzər.

(“Şərəfnamə”)

Nizamiyə görə, gözəllik sənətin cövhərini təşkil edir - bədii sözdə, bədii fikirdə, fikrin bədii ifadəsində gözəllik! Şeir yığcam və məzmunlu olmalıdır. Şair az sözlə böyük məna ifadə etməlidir.

Doğru görmədiyim sözlərdən qaçdım,
Ondan üz çevirib başqa yol açdım...

(“Şərəfnamə”)

Nizami qüdrətli və dahi bir şair olmaqla bərabər, həm də pəhrəman şairdir. Firdovsi ilə sanki şeir və sənət yarışına girən böyük Nizami, təzə şeiri və sənəti barəsində belə yazdı:

Şəkərinə qonmamış onun əsla bir milçək,
Milçəyi bulaşmamış heç bir şəkərə demək.

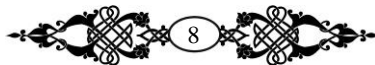
(“Sirlər xəzinəsi”)

Nizami şeirdə, sənətdə yeni söz deməyə can atır və buna da nail olurdu. Yad sözünü öz sözünə qatmırdı, könlünə yazmayanı qələmə almırdı:

Sanmayın yad sözünü öz sözümə qatmışam,
Mən könlüm istəyəni yazmışam, yaratmışam.

Əmir Xosrov Dəhləvi təsadüfən demirdi:

- Nizami qoymamış deyilməmiş söz,
Bir inci yoxdur ki, o, açmasın köz.

Mübariz Əlizadə yazır: “Nizamiyə görə hər qafiə düzəldəni və hər söz qatarlayanı şair adlandıрмаq olmaz. Sənətkar mütləq fitri istedadla malik olmalıdır. İlhamdan mayası olmayanlar şairlik həvəsinə dəşərlərsə, ədəbiyyat oğrusu və ya təqlidçi ola bilərlər...”²

Nizami estetikasında fitri istedad və ilham problemi ayrıca yer tutur. O, fitri istedadı mədəndə olan qızılla bənzərdir. Şairlik adını ucuz tutanlara qarşı kəskin etirazını bildirir:

- O kəslər ki, qızılçin ölüb əldən gedirlər,
Sözünsə sikkəsini qızılla məhv edirlər...
Bir sözlə, bu pulpərəst, küt şairlər ki, vardır,
Yüksək yer tutsalar da ən alçaq adamlardır.

(“Sirlər xəzinəsi”)

4

Füzuli (1494-1556) estetikasında qəm-kədər, şikayət mötiwləri ilə bərabər, bir nikbinlik ruhu da mövcuddur. Onun estetik görüşlərinin biçimlənməsində dövrün ictimai-siyasi və dini-fəlsəfi cərəyanları, xüsusilə sufizm mühüm rol oynamışdır. Ulu şair şeir və sənətin mahiyyətini və gözəlliyini dərk etmiş, bunu öz bədii yaradıcılığında gerçəkləşdirmiş, orijinal və mətin üsluba malik bir sənətkar olmuşdur. Gibb qəlb və könül şairi olan Füzuli haqqında təsadüfən demirdi: “Heç bir türk şairi Füzuli qədər gözəl qəzəllər yazmamışdır. Füzuli ilhamını hər hansı bir şairin əsərindən deyil, öz qəlbindən alırdı...”

Füzuli sözün, şeirin qədir-qiymətini bilirdi. Bu cəhətdən onun “Söz” haqqında qəzəlini xatırlatmaq kifayətdir. Füzuli poeziyasında bədii söz sənətin cövhərini təşkil edir. O, bədii söz və fikir üzərində dönə-dönə işləyir, qəlbə şeirə və sənətə yenilik gətirmək eşqi ilə çırpınır: “Elə vaxtlar olmuşdur ki, gecə səhərə

² Mübariz Əlizadə. Nizami Gəncəvi. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildde, I cild, Bakı, 1960, səh. 122.

qədər oyaq qalmışam, axtarıb tapdığım sözləri bağrımın qanı ilə yazmışam. Səhər yazdıqlarımı başqa şairlərin əsərinə oxşadığımı görüb, yazdığımı pozmuşam...”³

Söz mənadan asılıdır, mənə sözdən hər zaman,
Bir-birindən asılıdır necə ki, cism ilə can.

Şair başqa bir qitəsində yazır:

- Şeiri cahillər anlamaz,
Çün hünərdən olub olar qafil.
Alim qarşısında şeir demək,
Səhvdir şeirdə və həm batil.

Gözəl, zərif, dərin mənalı və məzmunlu şeirlər və sənət əsərləri müəllifi olan şair sözə, sənətə zərgər dəqiqliyi ilə yanaşır, “Əsl sənət ölü həyata can verir” deyir. Tanrıçı Füzuli yazır:

- Sözə xor baxmaq olmaz, hər bir söz
Ərşdəndir gəlib bizə.
Qəlbimiz meyl edir həmişə ona,
Çünki söz nazil oldu qəlbimizdə.

Füzuliyə görə, sözdə, sənətdə ilahi qüdrəti və qüvvəti var. Ol səbəbdən şair sözün mənşəyi və mahiyyəti barəsində maraqlı mülahizələr söyləyir. Şairi gerçəkliyin inikası sayır, ondan elmlik tələb edir. Əsərlərində bədii hiss və bədii idrak problemlərinə toxunur və deyir: “Şeir oxucunu qan tutan kimi tutmalıdır”.

- Elmsiz şeir əsası yox divar və əsassız divar qayətdə biebibar olur.

Şair barəsində bunları söyləyir: “Şair Leyli kimi qəlb ovlayan, Məcnun kimi qəlb oxlayan olmalıdır.”

³ Füzuli. Əsərləri, 3 cildə, III cild, Bakı, 1958, səh. 20.

Füzuli şeiri, sənəti hörmətdən və gözdən salanlara qarşı barışmaz mövqe tutur, şairi alçalmamağa çağırır və yazır: “Gözəl sözün gözəl xüsusiyyətləri vardır. Birincisi, onu söyləyənin könlü heç bir qızıl sərf etmədən, bir zərər görmədən fərəh və zövq duyur. İkincisi, şeir yazanın adı şeir vasitəsilə ələm səhifəsində ədəbi olaraq qalır. Üçüncüsü, budur ki, onun nəzmi özgələrdə də şadlıq və zövq verir.”⁴

5

Füzulinin estetikasında xəyal və romantika, fərəh və zövq, sənətdə məna və sözün vəhdəti və gözəlliyi... xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ulu şairə görə, əsl sənət ölü həyata can verə bilər. Gözəl şair hünər bağçasının gülüdür. Şairdə yaradıcı xəyal olmalıdır. Əsl şair ordusuz, silahsız könülləri fəth etməlidir. “Rindü zahid” əsərində yazır: “Qarışiq sözlər içində məna aydın olmaz. [Şair] Kəlmələri məzmunə pərdə etmə. Əsl məsələ mənadır.”

Farsca divanında qeyd edir ki, məna ilə söz can ilə bədən kimidir ki, heç biri digərindən müstəğni deyil.

Füzulinin qəzəllərini şeir-sənət və onun estetik gözəlliyini oxuculara anladan və duyuran bir gülüstana bənzətmək olar. Füzuli qəzəllərinin estetikası xüsusi bir mövzunun söhbəti olsa da, onun bu haqda fikirlərinə nəzər salmaq yerinə düşər.

... Qəzəl bildirir şairin qüdrətini,
Qəzəl artırır nazimin şöhrətini.
Könül, gərçi əsarə çox rəsm var,
Qəzəl rəsmi et cümlədən ixtiyar.
Ki, hər məhfilin zinətidir qəzəl.
Xirədməndlər sənətidir qəzəl...

⁴ Füzuli. Əsərləri, 3 cildə, III cild, Bakı, 1958, səh. 18.

Şairin qəzəl haqqında dediyi fikiləri onun bütün bədii yaradıcılığına şamil etmək olar. Mən diqqəti şairin son beytinə yönəltmək istəyirəm. “Hər məhfilin [məclisin] zinətidir qəzəl, xirdəməndlər [ağıllılar, alimlər] sənətidir qəzəl.”

Qəzəlin, şeirin, sənətin hörmətini göylərə qaldıran, qəzəli - şeiri alimlər sənəti hesab edən sənətkara eşq olsun!...

6

Mirzə Fətəli Axundova (1812-1878) qədər sənətin nəzəriyyəsi və estetikası haqqında Azərbaycanda, Yaxın və Orta Şərqdə kim nə yazmışdırsa, mən məsələni həmin dövrlə məşğul olan mütəxəssislərin öhdəsinə qoyuram. Hesab edirəm ki, Axundovla (Axundzadə ilə) Azərbaycan estetik fikir tarixində yeni mərhələ başlanır. O, peşəkar Azərbaycan ədəbi tənqidi və ədəbiyyatşünaslığının əsasını qoymaqla bərabər, öz əsərlərində peşəkar sənət nəzəriyyəçisi kimi də çıxış edir. Onun nəzəri və estetik görüşlərində sənətin məqsəd və vəzifəsi, bədii əsərdə forma və məzmun, komediya və faciənin poetikası, təqlidçi və epiqonçu şair, ədəbiyyat və tənqid və s. problemlər ayrıca yer tutur.

Axundov sənətdə ideyaların bədii təsvir yolu ilə verilməsi prinsipini qəbul edir. Sənət əsərinin bədii olmasını, gözəlliyini bir tələb kimi irəli sürür. Sənət əsərinin bədii mükəmməlliyini estetik xüsusiyyət hesab edir. Bu cəhətdən Firdovsi, Nizami, Cami, Sədi, Şekspir... sənətinin bədii qüvvəsini təqdir edir. Ədəbi əsərdə bədiilik məsələsini önə çəkən və buna xüsusi əhəmiyyət verən Mirzə Fətəliyə görə, ən yaxşı əsər odur ki, bədii olsun. “Sənətin məqsədi insanı tərbiyə etmək, ona düzgün yol göstərməkdir; insanların əxlaqını yaxşılaşdırmaq, oxucu və qu-laq asanları ibrətləndirməkdir.”⁵

Axundova görə, bədii sənət əsəri formaca da, məzmunca da gözəl olmalıdır. “Şeir gərək laməhalə [şübhəsiz] ziyadə ləz-

⁵ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə, II cild, Bakı, 1960, səh. 279.

zətə bə hüznə və fərəhdə ziyadə təsirə bais ola...” Başqa sözlə, bədii əsər gərək oxucuya, dinləyiciyə və tamaşaçıya zövq, ləzzət versin, onun hissələrinə təsir göstərsin, onlarda yüksək estetik duyğular aşılasın. O, bu cəhətdən Firdovsinin “Şahnamə”sini, Nizaminin “Xəmsə”sini, (“Pənc gənc” Beş xəzinə), Hafizin “Divan”ını təqdir edir, onların əsərlərini nəşəartırıcı və həyəcanlandırıcı, hər kəs tərəfindən bəyənildiyini qeyd edir.

Axundov estetikasında dram sənəti və roman janrına ayrıca yer verilir. O yazır ki, bu gün millət üçün faydalı, oxucuların zövrləri üçün rəğbətli olan əsər drama və romandır. O, dini-mistik dramaların əleyhinə çıxaraq göstərir ki, həqiqi drama əsərində insanların canlı həyatı, xarakterləri səhnəyə gətirilməlidir. Mirzə Ağanın pyeslərini təhlil edən müəllif, mövzu etibarilə onları bəyənir, “həyatın ən mühüm və ən səciyyəvi cəhətlərini əks etdirdiyini” tərifləyir. Öz dramaları barəsində isə belə yazır: “... Həmin əsərləri yazmaqda məqsədim öz xalqımı Avropada məlum olan drama və teatr sənəti ilə tanış etmək idi ki, bəlkə mənim başqa həmvətənlərim də sonsuz faydalara malik olan bu gözəl sənətin şərtlərilə tanış olub, bu cür əsərlər yazmağa başlasınlar.”⁶

Mirzə Fətəli sənət əsərlərinin dilinə ayrıca diqqət yetirir. Axundova görə, farsca yazılmış əsərlərin məzmununu anlamaq üçün iki dili (ərəbi və farsı), türkcə yazılmış əsərlərin məzmununu başa düşmək üçün isə üç dili (ərəbi, farsı və türki) bilmək lazımdır. Sənət əsərinin dili xalqın canlı danış dili üzərində qurulmalıdır. Şeir dili nəsr dilindən fərqlənməlidir. Şeirin dili daha poetik, həyəcanlandırıcı olmalıdır. Drama dili bədii, canlı və təsirli olmalıdır. Dramaturq yazdığı drama əsərində öz qələminin gücünü göstərməlidir. Ancaq dramanın dili yazıçının deyil, xarakterlərin və personajların dili olmalıdır...

⁶ Mirzə Fətəli Axundov. *Əsərləri*, 3 cildə, III cild, Bakı, 1955, səh. 122

Firidun bəy Köçərlinin (1863-1920) estetikasında köhnə və təzə şeir, şairdə təb, bədii əsərdə zəriflik və gözəllik, sənət və fitri istedad, kamil şair və həqiqi ədəbiyyat və s. problemlər əhəmiyyətli yer tutur. O, Mirzə Fətəli haqqında yazır: “Axundov milli ədiblərimizin atası, drama yazanlarımızın ustadi - kamildir.”

Köçərliyə görə, həqiqi şair öz zəmanəsinin ayinəsidir. Həqiqi şair gərəkdir ki, cəmaətinin hər qism sədasına eynilə cavab versin. “Bir millətin ədəbiyyatı, demək olar ki, onun məişətinin ayinəsidir. Hər bir millətin dolanacağı, övzayi-məişətini, dərəcəyi-tərəqqisini, mərtəbeyi-kəlamını, qüdrət və cəlalını onun ədəbiyyatından bilmək olar.”⁷

Firidun bəy öz ədəbi-estetik fikir və mülahizələrinin bir hissəsini “Ədəbiyyatımız haqqında məktub” məqaləsində ifadə etmişdir. Fikrini üç mühüm məsələ üzərində cəmləşdirmişdir:

- sənət əsərində bədiilik;
- sənət əsərində gözəllik;
- sənət əsərində bədii təsir gücü.

Ona görə sənət əsəri bu üç mühüm şərtə cavab verməlidir. Sənətkar geniş dünyagörüşünə, təbii və səmimi hisslərə, açıq zəhnə malik olmasa, yüksək bədii keyfiyyətli əsər yarada bilməz. Bədii əsərin ideyası və məzmunu onun formasına uyğun gəlməlidir. O, bu cəhətdən Sədi, Hafiz, Şekspir, Hüqo, Gete, Puşkin, Dostoyevskinin... əsərlərini təqdir edirdi. Yazırdı ki, Vaqif, Vidadi, Zakir və Seyid Əzim Şirvani əsrin tələbinə müvafiq ideyaları səmimi qəlbədən və həqiqi hissiyatla qələmə alan şairlərdir. Həyatla sənətin əlaqəsi məsələsini xüsusi vurğulayan müəllif fikrini Azərbaycan yazıçılarının əsərlərindən gətirdiyi nümunələr əsasında izah etmişdi.

⁷ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə, II cild, Bakı, 1960, səh. 490

Köçərliyə görə, həqiqi şair vətən və millət yolunda canını fəda etməyə hazır olan vətən oğullarının ürəyinə od salmalı, onu fədakarlığa, cannisarlığa sövq etməlidir. Nizami, Xaqani, Nəsimi, Füzuli kimi böyük sənətkarların sənətinə yüksək qiymət verən Köçərli, Nizamini böyük şairlərdən biri hesab edir və barəsində yazırdı: "... Onun kimi fəsih, rəvan təb və şirin zəban şair dünya üzərinə az gəlibdir, heç bir şair o lətafət və zəriflikdə söz deməyibdir."⁸

Köçərli estetikasında sənət və fitri istedad problemi xüsusi yer tutur. Bu cəhətdən o, Mirzə Ələkbər Sabiri "əsrimizin ən müqtədir və xoşbəxt şairi" hesab edir. Yazır ki, Sabirin təbiətində o qədər zəriflik, dilində o qədər lətafət var ki, güldürə-güldürə ağıladır, ağılada-ağılada güldürür. Firidun bəy sənətin estetik təsir gücünü də bunda görür. Onun fikrincə, "Həyat - Allah-Təalanın ətiyəsi, sənət, söz və dil Allah-Təalanın vergisidir." "Şairikamil və ədəbi-fazil həqiqətdə ol ədib və şairdir ki, öz millətinin dili ilə danışa, ürəyi ilə hiss və əqli ilə fikir edə." Hər kəlamın tədiri o vaxt düşür və təbii olur ki, onun mənbəyi şairin ürəyi olur. Şeyrin törənəcək yeri hissiyat nə qədər ali və təbii olsa, təsiri də bir o qədər artıq olar.

Firidun bəy sənətin və bədii yaradıcılığın bəzi sosioloji və psixoloji məqamlarına da toxunur, qneseologiyası barəsində mülahizələr yürüdü. Sənətin gerçəkliyə estetik münasibəti haqqında maraqlı fikirlər söyləyir. Ona görə şairin təbi nə qədər səmimi, zehni açıq, fikir və hissiyatı təbii və ali olsa, bir o qədər əsərlərinin vicdan üzərində təsiratı külli, məhzibə-əxlaq yolunda fədaisi artıq olacaqdır. O bu cəhətdən Şərq və Qərb sənətkarlarından Sədi və Hafizi, Şekspir və Hüqonu, Dostoyevski və Tolstoyu təqdir edirdi. Mirzə Fətəlini "Milli ədiblərimizin atası",

⁸ F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları, 2 cildə, I cild, I hissə, Bakı, 1978, səh. 65.

“Drama yazanlarımızın ustadi-kamili”, “Ədəbiyyatımızın fəxri sayırdı.

8

Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940) milli ədəbi-nəzəri və estetik fikir tariximizdə şərəfli yer tutur. Hüseynzadə estetikasında şeir və şair, sənət və ədəbiyyat, fitri istedad və ilhamat... problemlərinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Böyük mütəfəkkirin estetik görüşləri orijinaldır və milli xüsusiyyətləri ilə seçilir. Əli bəy ədəbiyyatın həyat hadisələrinə müdaxilə etməsini, tərbiyə ilə məşğul olmasını qəbul etmir. Ədəbiyyat və sənət məsələləri ilə bağlı dövrün bəzi yazıçıları və ədəbiyyaşünasları ilə, o cümlədən Mirzə Fətəli Axundov, Fəridun bəy Köçərli və b. ilə polemikaya girir. Opponentlərinə cavab olaraq yazırdı ki, ədəbiyyatın tərbiyə ilə məşğul olması onu intihata (tənəzzülə) uğratmaq deməkdir. Ədəbiyyatı siyasət və inqilabdan ayıran alim, ədəbiyyatla siyasəti eyniləşdirənlərə qarşı çıxır, inqilabı, ümumiyyətlə, qəbul etmirdi. Onu buna görə suçlayanlara qarşı öz nəzər nöqtəsini belə izah edirdi: “Mən öz kefinə tabe, bədayepərvər bir adamam... Aləmdə istərsə tufan qopsun, min vəlvələ, min qiyam olsun, mən genə nəğəmat və əşar ilə həm özümü, həm də qarelərimi⁹ məşğul etmək fikrindəyəm.”

Görkəmli nəzəriyyəçi və estetik sənət, dil və ədəbiyyat məsələlərinə baxışda dövrün bəzi tanınmış ədiblərinin mülahizələrilə razılaşırdı. Onlara yeri gəldikcə aşkar və üstüörtülü şəkilə cavab verirdi. Bədii yaradıcılıqda fərdiyyət məsələsini önə çəkən nəzəriyyəçi, sənət və ədəbiyyat məsələlərində öz ədəbi prinsiplərini müdafiə edirdi. Deyirdi ki, onlar nə deyirlər qoy desinlər,¹⁰ mən həm özümü, həm də qarelərimi ancaq vəzn və qa-

⁹ Oxucularımı.

¹⁰ **Köçərli**: “Kaş o alicənab [Əli bəy Hüseynzadə] İstanbulda rahat əyləşib bizim şümbəxt Qafqazaya təşrif gətirməyəydi...” **Əhməd bəy Ağayev**: “Əli bəy Hüseynzadənin [Bakıdan] gətməsi bələdir.” **Əliabbas Müznib**: “Əhməd bəy Ağayev və əli bəy Hüseynzadənin [Bakıdan] gətməsi Qafqaz əhalisinin

fiyə zümzümələri ilə uyutmaq, aləmin qiylü qalından, vəlvələlərindən bixəbər etmək istiyorum.

Məncə, əsl şair belə də olmalıdır, sənət və ədəbiyyat məsələlərində güzəştə getməməli, öz mövqeyini müdafiə etməlidir...

Əli bəy Hüseynzadə estetikasında “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsinin məxsusi yeri var. O, öz ədəbi-nəzəri məqalələrində həmin nəzəriyyənin tərəfdarı kimi çıxış edir. Azərbaycan romantizminin nəzəri və estetik problemlərini şərh və izah edirdi. Yeri gəlmişkən deyim ki, Köçərli, Hüseynzadə və Əhməd bəy estetikasının Hüseyn Cavidə təsiri olmuşdur.

Hüseynzadə estetikasında sənət və ədəbiyyatın mənşəyi və mahiyyəti, şeir və musiqi, sənətkar və mövzu, bədii yaradıcılıqda təfəkkür və hissiyyat və s. problemlərin qoyuluşu maraqlıdır. Sənətşünasın bu problemlərə öz məxsusi baxışı və nəzəri-estetik konsepsiyası var. Yeni dövr Azərbaycan ədəbi-nəzəri və estetik fikir tarixində şeir və ədəbiyyata ilk dəfə tərif verən də Əli bəy olmuşdur: “Zəkadan ziyadə ilhamat ilə vücuda gələn bədayi-süxnəyə əşar və ədəbiyyat deyilir.”

Hüseynzadədən sonra ədəbiyyata Firidun bəy Köçərli tərif vermişdir. Ədəbiyyatşünasların hər biri sənət və şeirin mənşəyi məsələsində ilhamat və fitri istedadın xüsusi rol oynadığını önə çəkmiş, ilhamı və fitri istedadı uca Tanrının adı ilə başlamışlar. Hüseynzadəyə görə, şeir insandakı Cənabi-Həqq tərəfindən öylə bir müəbbədir ki, insan çox kərə onunla ülvyyə təqdir edir. Həyat Ruh ilə daim, Ruh da şair ilə qaimdir.

Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında “burjua estetiki və nəzəriyyəsi” kimi qələmə verilmiş Hüseynzadə, əslində sənət və ədəbiyyatın mənşəyi, mahiyyəti və estetik dəyəri və xüsusiyyətləri barəsində sovet ədəbiyyatşünaslarından daha doğru və

başsız, böyüksüz buraxmış kimidir. Çünki o cənablar dilsizlərin dili, karların qulağı, korların gözü idi. Müxtəsər, bir bölük maarif yığımı olan Qafqaz müsəlmanlarının ataları idi.”

inandırıcı fikirlər söyləmişdir. O, baş redaktoru olduğu “Fyüzat” jurnalında “Sənətkar nədən yazmalıdır?” sualına belə cavab vermişdir: “Hər gördüyümüz kimi yazmaqda nə tərəqqi ola bilər? Bir az da düşündüyümüz kimi yazmalıyıq.”

Bu, bədii yaradıcılıqda çox incə məsələdir. Sənətsünas demək istəyirdi ki, yazıçı üçün həyat, həyat materialı kifayət deyildir. Yazıçı çılpaq həyat hadisələrinə bədii don geyindirməli, həyata sənətin gözü ilə baxmalıdır. Həyatla bərabər, həm də öz bədii hiss və idrakına, bədii təfəkkür və təxəyyülünə əsaslanmalıdır. O zaman bədii əsər sənət baxımından daha gözəl ola bilər...

Hüseynzadə yazıçının yaradıcılıq prosesində keçirdiyi psixoloji hallara xüsusi diqqət yetirmişdir. Qeyd etmişdir ki, biz yazı yazdığımız zaman, hər şeydən öncə, “hissiyatımızı rücu və təbiət edəcəyimiz təbiidir.” “Qəlbin hissiyatı qayıрма, (sıxma, cəli) ola bilməz! Saxta olur isə, o zaman dəxi ona qəlb demək olmaz!” “Nə üçün?” sualına görkəmli estetik belə cavab verir: “Çünki həqiqi hissiyyat məhdi-zühuru olan sahibinin qəlbini mütəəssir etdiyi kimi, oxucuların da qəlblərinə təsir edə bilən hissiyyata deyilir. Hissiyatın saxta olub-olmadığını kəndi hisslərimizə anlaya bilərik.” Başqa sözlə, müəllif demək istəyir ki, yaradıcı şəxsiyyətin yaratdığı əsərdə hissləri saxta yox, təbii və səmimi olmalıdır; sənətkar öz hissiyyatına xəyanət etməməlidir.

9

Əhməd bəy Ağayevin (1868-1939) ədəbi-estetik görüşlərində şərqçilik və qərbçilik, orijinal bədii əsərlər, ciddi komediya, təhsil, avropaçılıq, bədii əsərdə səmimilik, Azərbaycan xalqı və onun mədəniyyəti və s. problemlər əhəmiyyətli yer tutur. Ədəbi-tənqidi və estetik görüşlərində kompravistlərin və müqayisəli tarixi metod yolu ilə gedən Əhməd bəy bu haqda fikir və mülahizələrini daha çox redaktoru olduğu “Kaspiy” qəzetinin səhifələrində dərc etdirdiyi məqalələrdə ifadə edir.

Əhməd bəy Azərbaycanda dram sənəti barəsində ayrıca söhbət açır. O, Mirzə Fətəli Axundovun, Nəzəf bəy Vəzirovun,

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin dram əsərlərini təhlil edərək, belə bir fikrə gəlir ki, Axundovun komediyalarının uğurları müəllifin özünün “bəzi xüsusiyyətlərilə” izah edilir. “Hacı Qara”-nı ciddi komediya adlandırmaq olmaz. Onun komediyalarında nə “tip” var, nə də ictimai və psixoloji təhlil. “Hacı Qara” hər şeydən öncə farsdır. Bizim müəlliflər yazdıqları komediya, faciə, drama və qrammatikaların yerinə öz boş vaxtlarını təbiət-şünaslığa dair kütləvi əsərləri rus dilindən ana dilimizə çevirməyə həsr etsələr daha yaxşıdır. Ona görə Vəzirovun “Yağışdan çıxdıq yağmura düşdük” komediyası və “Dağılan tifaq” pyesi dram sənətinin tələnlərinə cavab vermir. “Əksər teatr pyesləri kimi, “Dağılan tifaq” da quruluş bütövlüyü cəhətdən qüsurludur. Belə pyeslər texniki formada bir-birinə quraşdırılmış və bir-birilə daxili əlaqəsi olmayan həyatdan götürülmüş bir neçə epizoddan ibarət əsərdir.”

Ağayev Azərbaycanı və Azərbaycan yazıçılarını Avropa və Avropa yazıçıları ilə müqayisə edərək, belə qənaətə gəlir ki, yazıçılıq xəstəliyinə tutulmuşları inandıra bilmirsən ki, onlar heç kəsə xidmət etməmişlər. Heç bir zaman, heç bir yerdə heç bir drama, heç bir komediya, heç bir qrammatika insan mənəviyyətinə heç bir yenilik gətirməmişdir. Nə Şekspir, nə Molyer astronomiyanı təbliğ edən səyyah qədər bu cəhətdən xeyir verməmişlər...”

Əhməd bəy belə düşünürdü ki, Şərqdə güclü iradəyə, güclü hiss və güclü ehtirasa malik xarakterlər - adamlar yoxdur. Bu səbəbdən Şərq ədəbiyyatında həmin xarakterləri təmsil edən roman, faciə və komediya kimi növlərə rast gəlinmir. Əksinə, “ədəbiyyatın bütün formaları [və janrları] təfəkkürün və hissın bütün növləri sonsuz yuxuya dalmış lirizmə, yaxud dumana və mistisizm kabusuna qərq olmuşdur.”¹¹

¹¹ А.Агаев. “Отелло” Шекспира и “Разбойники” Шиллера на татарском языке, “Каспий”, 23 декабря 1903

Ağayev məqalələrində Azərbaycan mədəniyyəti - təhsil və tərbiyə probleminə ayrıca diqqət yetirir. Ona görə, Azərbaycan xalqı elə bir inkişaf mərhələsindədir ki, onu əqli və hissi tərbiyəyə böyük ehtiyacı var. “Ən istedadlı yazıçı belə xalqın mənəvi inkişafına kömək edə biləcək bir səviyyədə deyildir.” “Xalqı yenidən tərbiyə etmək üçün biz nə etməliyik?” sualına o belə cavab verir: Yeni tərbiyənin əsaslarına mütləq ümumbəşəri ideya və hissləri daxil etməliyik. “Bəs həmin ideya və hissləri biz haradan almalıyıq?” sualına birmənalı cavab verir: Qərbdən! O yazır: “Hazırda Azərbaycanda milli maarif yox, milli dil və ədəbiyyat yox! Bu səbəblə gedib əcnəbi dillərdə tərbiyə almağa, əcnəbi dil ilə yetişməyə və əcnəbi ədəbiyyatı ilə pərəstiş olmağa məcbur oluruq.”

Əhməd bəyə görə, dünyanın bütün xalqları öz inkişafında yeni mərhələlər keçirlər. Uyğun mərhələlərdə xalqların ədəbiyyatları bir-birinə yaxın süjetlər, xarakterlər, obrazlar yaradırlar. Bu mənada yenicə fəaliyyətə başalayan xalqlar köhnə xalqların şagirdi olurlar; necə ki, Rusiya Avropanın, Avropa Romanın, Roma Yunanistanın şagirdi olmuşlar.

Firidun bəy Köçərli isə belə deyirdi: “Sədi və Hafiz, Şekspir və Bayron, Russo və Hüqo, Göte və Şiller, Puşkin və Tolstoy bütün xalqların müəllimi və mürrəbisidir.”

Əhməd bəy islam dini və Asiya xalqlarından danışarkən qeyd edirdi ki, asiyalılara həyatı ilk dəfə xatırladan, göylərin yuxusundan oyadan, göylərlə bərabər yeri göstərən islam dini olmuşdur. Panislamizm nəinki siyasi-dini, həm də mütərəqqi hərəkətdir.

10

Bir neçə söz “**Estetika**” anlayışı barəsində. “Estetika” - yunanca “aisthetikos” sözündən olub “hissi qavrayışa münasibəti olan” deməkdir. Ancaq estetika məzmunca daha dərin və geniş mənə ifadə edir: Varlıqdakı gözəlliyi, insan tərəfindən

dünyanın estetik surətdə dərk olunmasının xüsusiyyətlərini, gözəllik qanunlarına əsaslanan yaradıcılığın ümumi prinsiplərini, gerçəkliyin estetik surətdə əks etdirməyin xüsusi forması olmaq etibarını ilə incəsənətin qanunlarını... öyrədən elmdir.¹²

Məncə, estetika həm də sənət (incə+sənət) və bədii yaradıcılığın məzmun və mahiyyətini ifadə edir. Varlıq (gerçəklik) və estetik şüur arasında bir-birini tamamlayan qırılmaz əlaqə vardır.

Platon belə hesab edirdi ki, hissi aləm ideyalar aləminin inikasıdır. Həmin müddəanı qəbul edən Heraklit, Demokrit, Aristotel, Epikür və b. bu fikirdə idilər ki, bütün digər anlayışlar kimi, incəsənət və gözəlliyin özü də təqlid vasitəsilə obyektiv aləmin inikasıdır.

İntibah dövrünün nəzəriyyəçiləri və sənətkarları qədim yunan filosoflarından fərqli olaraq diqqəti bədii həqiqət, bədii ideal, bədii yaradıcılıqda fantaziyanın rolu, incəsənətin ictimai əhəmiyyəti məsələsinə yönəltdilər...

Alman filosofları və estetikləri Kant, Fixte, Şelling, Baumharten, xüsusilə Hegel, belə demək mümkünsə, estetik fikirdə inqilab etdilər. **İmmaniul Kant (1724-1804)** estetik zövq, estetik həzz, estetik idrak haqqında öz nəzəri konsepsiyasını irəli sürdü, estetik idrak haqqında maraqlı mülahizələr söylədi. Poeziyanı incəsənətin ali növü hesab edən Kant, ədəbi əsərdə bədii problemni, estetik idrakda obyektiv dünyanın dərkini və inkarını probleminə aydınlıq gətirməyə çalışdı. Özünəməxsus estetik idrak nəzəriyyəsi yaratdı.

Fridrix Hegel (1770-1831) daha irəli getdi. Estetikaya tarixilik və dialektika anlayışlarını gətirdi. Şərqi fəlsəfəsindən qidalanan Hegelin fəlsəfi-estetik görüşlərində sənət nəzəriyyəsi, incəsənətə tarixi baxış, incəsənətin üç inkişaf forması (simvolik, klassik və romantik) xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Hegelə görə, sə-

¹² Ətraflı bax: Qısa estetika lüğəti, Bakı, 1978, səh. 107-115.

nət həyatın inikasıdır, tipikləşdirmə bədii yaradıcılığın qanunudur...

O, sənət nəzəriyyəsi sahəsində öz fəlsəfi sistemini yaratdı. Həmin sistemdə sənətkar və konkret tarixi şərait, bədii sənətin məzmun və ideyası, bədii əsərin forması (hissi obraz) ideya ilə hissi formanın ziddiyyətinin sənətin inkişafına təsiri, mövzu və forma seçməkdə sənətkarın sərbəstliyi problemlərini qabartdı. “İncəsənət xalq üçündür” (Lenin həmin fikri “İncəsənət xalqa məxsusdur” şəklində ifadə etmişdir) ideyasını irəli sürdü. Bədii əsərlərin öyrənilməsi kriteriyasını müəyyənləşdirdi.

Hegel estetikasında faciə və faciəvilik konsepsiyası diqqəti daha çox cəlb edir. Hegeldə faciəvilik estetikanın qəlbi kimi düşünülür. O, faciəvi hərəkəti “dünyanın qəhrəmanlıq vəziyyəti” kimi dərk və şərh edir və s.

Rus inqilabçı demokratlarından Belinski, Gertsen, Çernişevski və Dobrolyubov estetik nəzəriyyə sahəsində müəyyən işlər görmüşlər...

“Qısa estetika lüğəti”ndə oxuyuram: “Marksizmə qədərki estetik fikrin bütün müsbət nailiyyətlərinə baxmayaraq, estetika yalnız marksizm-leninizmin meydana gəlməsilə həqiqi elmə çevrildi...” (?!)

Marksist-leninçi estetika və estetiklər bütün güclərini və fəaliyyətlərini sosializm cəmiyyətində sovet adamlarının marksistcəsinə estetik tərbiyəsinə, “mürtəcə burjua estetikası” ilə mübarizəyə... yönəldilər. Bu, öz əksini kommunist partiyasının proqramlarında, ədəbiyyat və incəsənət məsələlərinə dair qərarlarında və göstərişlərində tapdı. Sovet adamları, sovet estetikləri və filosofları 70 il marksizm-leninizm estetikası, fəlsəfəsi və ideologiyası ruhunda tərbiyə edildilər. Elmdə, sənət və ədəbiyyatda ciddi əyintilər və təhriflər də marksizmdən qidalandı. Zamanın hökmü, marksist-leninçi siyasət və ideologiyanın təsiri ilə sovet ədəbiyyatşünasları, filosof və estetikləri marksist-leninçi ədəbiyyatşünaslıq, fəlsəfə və estetikadan başqa nəzəriyyə tanı-

madılar. Xarici nəzəriyyəçilərə bir “burjua” damğası vurub, onların əsərlərini alt-üst, fikirlərini təhrif etdilər...

Ədəbiyyatı “ümumi proletar işinin bir hissəsi” elan edən Lenin yazırdı ki, “Ədəbiyyat işi mütəşəkkil, müntəzəm, birləşmiş sosial-demokrat partiya işinin tərkib hissəsi olmalıdır.” O, ədəbiyyat və incəsənəti sinifsiz görmür və təsəvvür etmirdi. “Azad ədəbiyyatdan” danışsa da, sovet ədəbiyyatı azad və sərbəst olmadı...

Marksizm-leninizm nəzəriyyəsinin təsiri altında yazılmış bir kitabda oxuyuram: “... Kak pokazivaet istoriə İ., [İskusstvo] vozdeystvie različnix klassov ne bilo odinakovo ravnoüenno i plodotvorno. Naibolee pravdivo, qumanistiçno i narodno İ., kotoroe voplohaet idealı soüialğnix sloev, klassov, zaintresovannıx v proqressivnom razvitii obhestva...”¹³

Bir çox sovet sənətşünasları və ədəbiyyatşünaslarının sənət və ədəbiyyatın estetik xüsusiyyətləri və mahiyyəti haqda yanlış mülahizələr söyləməsi onların özlərindən çox, sovet quruluşundan, onun təbiətindən, sovet hökuməti və kommunist partiyasının bədii ədəbiyyat və incəsənət sahəsində yeritdiyi siyasətdən irəli gəlirdi...

11

Dünya estetik və fəlsəfi fikir tarixində Aristotelin xüsusi yeri var. Böyük filosof və nəzəriyyəçinin sənətin mahiyyəti, sənət və bədii yaradıcılıq barəsində nəzəri-estetik mülahizələri diqqəti xüsusilə cəlb edir. Sənətin və bədii yaradıcılığın mənşəyi və mahiyyətini şərh edən Aristotrel yazırdı: “Yaradıcılığın prinsipi yaradılan predmetdə deyildir, yaradıcı şəxsiyyətdədir, çünki sənət nəyin mövcud olması və ya zərurət əsasında yaranmasına, həmçinin təbiətən nəyin mövcud olduğuna toxunmur. “Sənət” gerçəklik sahəsinə deyil, yaradıcılıq sahəsinə daxildir. Hər bir

¹³ Краткий словарь по философии, Москва, 1966, стр. 109.

sənətin vəzifəsi təbiətə çatışmayan şeyləri tamamlamaqdan ibarətdir.”¹⁴

Görkəmli filosofun “Poetika”sında bu cür fikirlərə sıx-sıx təsadüf etmək olar. Onun sənət haqqında konsepsiyası “Poetika” əsərinin cövhərini təşkil edir, bədii yaradıcılığın sirlərini və estetik mahiyyətini anlamağa və dərk etməyə kömək edir. Mən belə düşünürəm ki, Aristotelin sənət barəsində estetik konsepsiyasını Azərbaycan şairlərindən öncə Nizami Gəncəvi, sonralar Hüseyn Cavid daha dərindən dərk etmişlər. Görünür, bu səbəbdəndir ki, nə böyük Nizami, nə də ulu Cavid sənəti heç bir şeyə - varə, dövlətə, sərvətə, hakimiyyətə və siyasətə qurban vermədilər...

II. Sənət nədir və sənət nə üçündür

Mən Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında həmin suallara cavab axtararkən Hənəfi Zeynallının, Seyid Hüseynin, Cəfər Cabbarlının, Məmməd Cəfərin... nəzəri mülahizələrinə təsadüf etdim. Öncə bir neçə söz görkəmli ədəbiyyatşünas və cavidçünas Zeynallı haqqında.

Zeynallı Avropa alimlərinin sənətin nəzəriyyəsi və estetikası barəsində fikir və mülahizələrinə yaxşı bələd idi. Bunu onun ədəbi-tənqidi yazılarından, o cümlədən “Sənət nə üçündür?” məqaləsindən aydın görmək olar. Müəllifin fikrincə, “Azərbaycanda sənət adına hər adam nə istəmişsə, etmişdir.” Lakin Azərbaycanda sənət məsələləri, Avropadakı kimi öyrənilməmişdir. «Bu günə qədər yürüyə gəlmiş ədəbiyyatımız yazıçıların ədəbi məsləkləri kimi qarmaqarışıqdır. Lakin Avropada yetişən böyük rəssam və şairlərin çoxu eyni zamanda sənət fəlsəfəsində də geniş mülahizəyə və dərin bir düşüncəyə yiyə olmuşlardır. Höte və Şiller birər şair olmaqla bərabər, onların sənət və gözəlliyə dair müəyyən birər nəzərləri də vardır... Yazdıqları öl-

¹⁴ Aristotel. Poeziya sənəti haqqında (tərcümə edən Aslan Aslanov), Bakı, 1974, səh. 16.

məz olmuşdur. Hələ Şillərin “Bəni-bəşərin estetik tərbiyəsi”, məktubları nə qədər dəyərlidir. Başqa cür də ola bilməzdi.»¹⁵

Zeynallıya görə, ədəbiyyatı dərinlən öyrənmək üçün sənətin əsaslarını, estetik prinsiplərini bilmək lazımdır. Estetika ilə məşğul olduqda isə istər-istəməz sənətin fəlsəfəsinə toxunmaq, estetik müəmmalarını açmaq məcburiyyəti duyulacaqdır. Sənətin hədəfini təşkil edən gözəllik haqqında doğru bir düşüncə əldə etmədən cahil bir yolla onu isbata qalxışanlar, özügəldi dəlillər irəli sürənlər sənətin dərinliklərinə girə bilməzlər, mahiyyətini anlamazlar. Öncə Platon, sonra sənət fəlsəfəsi ilə qanunlarını bir sistemə salan Baumqarten qayə və mərifət nöqtəyi-nəzərindən məsələni araşdırmış və gözəllik “mütləqiyyəti-ülviyə”nin nümunəsidir demişdir. Onun fikrincə, sənət insanı həmin ülviiyəyə yaxınlaşdıran bir vasitədir. Lakin bu müamma Hegel məktəbində daha uzaqlara sürülmüş, “təbiət xaricində uçan metafizik fəlsəfədən də bitib yətməyir.” Spenser göstərir ki, hər bir rəssam, şair, musiqişünas yaratdığı asarından və yaxud tənəzzümsaz olduğu bir nəğmədən zövq almaqla bərabər, “ən zübdə olan zati qüvvələrini işlədir.”

- Bu surətlə anlamış oluruq ki, həyatdan alınmış təcrübədən sənət doğur və ona su verir, sənət özü də həyatdan aldığı qüvvətdə yaranır və həyata nüfuz yetirməyə başlayır. Ona görə *sənətlə həyat bir-birindən ayrılmaz iki parça kimi meydana çıxır.*¹⁶ (Kursiv Zeynallındır.)

Hənəfi Zeynallının fikirlərini ümumiləşdirsək, belə bir nəticəyə gəlmək olar:

- sənət həyatdan alınmış təcrübədən doğur;
- həyatdan aldığı qüvvətlə yaranır;
- həyata nüfuz edir;

¹⁵ Hənəfi Zeynallı. Sənət nə üçündür. Seçilmiş əsərləri kitabında, Bakı, Yazıçı, 1983, səh. 23-24.

¹⁶ H.Zeynallının göstərilən kitabında, səh. 26.

- sənətlə həyat ayrılmazdır;
- sənətin məzmununu gözəllik təşkil edir;
- sənət əsəri insanda həyəcan doğurur, zövq aşılayır;
- sənətkarın zövqü sənət əsərində bədii ifadəsini tapır və s.

Bir sözlə, Zeynallı sənətin mənşəyini - qnesioloji təbiətini həyatla bağlayır. Spenserin və Baumqartenin nəzəri mülahizələrini təqdir edir.

Görkəmli alman filosofu **Hegel** hesab edirdi ki, sənət həyatın inikasıdır. Hər bir bədii əsər sənətkarın qəlbinə məxsusdur.

Mən də belə düşünürəm ki, sənət əsəri gözəllik qanunları əsasında yazılmalıdır. Əsl sənət əsəri oxucuda və tamaşaçıda hiss və həyəcan doğurmalıdır, ona estetik zövq verməlidir... Bu mənada Hüseyn Cavidin əsərləri əsl sənət nümunələridir.

2

Bir neçə kəlmə “İскусство дла искусства” - “Sənət sənət üçün”, yaxud “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsi barəsində. (Bundan sonra “SS üçün”, yaxud “SS üçündür”).

Həmin estetik konsepsiya sovet dövründə yaşayan və yazıb-yaradan bəzi yazıçıların, o cümlədən Hüseyn Cavidin adına və əsərlərinə bir nöqsan kimi yazılmış və belə yazarlar ciddi tənqiddə məruz qalmışlar. Səbəb cəmiyyətdə və ədəbi prosesdə marksist-leninçi estetikanın və metodologiyanın hegemon rol oynaması olmuşdur.

“SS üçündür” nəzəriyyəsinin ciddi tənqidçilərindən biri marksist-leninçi nəzəriyyəçi **Q.V.Plexanov** olmuşdur...¹⁷

Həmin termini (anlayışı) öz əsərlərində ilk dəfə alman romantikləri işlətmişlər. Sonra həmin termin Fransa ədəbiyyatına keçmişdir. Termin özünün nəzəri cəhətdən elmi şərhini Kantın və Hegelin əsərlərində tapmışdır. Kant əsərlərində bədii yaradıcılıqda təbiətlə cəmiyyət, cəmiyyətlə fərdi adamlar, azadlıqla zərurət... arasında bağlılıq - harmoniya axtarmışdır. Kanta görə, in-

¹⁷ Ətraflı bax: Г.В.Плеханов. Литература и эстетика, том I, Москва, 1958.

cəsənətin (sənətin) hər şeydən tam şəkildə azad olması təqdirdə sənətkar öz yüksək ictimai vəzifəsini (missiyasını) yerinə yetirə bilər; ayrı-ayrı fərdlərin eqoizmdən yüksəkdə dayana bilər; insanlığı vahid mənəvi qardaşlığa qovuşdura bilər.

Kantda sinfilik anlayışı yoxdur. O, sözüne davam edərək yazır: “İncəsənətin məqsədi yoxdur, bununla belə, o cəmiyyətdə mənəvi mədəniyyətin əmələ gəlməsinə, mənəvi təsərrüfatın başqaları ilə bölüşdürülməsinə kömək edir.”

“SS üçündür” nəzəriyyəsi, bir estetik konsepsiya və sistem olaraq, XIX əsrdə Qərbi Avropada, xüsusilə Fransada geniş yayılır. 1832-ci ildə T.Qotye nəşr etdirdiyi “Premieres poeies” kitabında sualı belə qoyur: “Bu kitab hansı məqsədə xidmət edir?” Müəllif suala belə cavab verir: “O gözəlliyə xidmət üçündür.” Deməli, “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsinin kökündə gözəllik kateqoriyası dayanır.

Həmin nəzəriyyə XIX əsrin 60-cı illərində İngiltərədə Syuinbyörinin “Poema və ballada” əsəri ilə yenidən cana gəlib dirçəlir. Müəllif incəsənətin “orta sinfin” əxlaq (moral) və estetikasından ayrıldığını elan edir. Yeni sənaye sivilizasiyası və onun incəsənətə təbə etdirilməsinə qarşı çıxır. Onun fikir və ideyası Pater, Uistler və Uayld tərəfindən davam və müdafiə edilir. Uayld yazır: “Hər hansı bir incəsənət tamamilə faydasızdır.”

ABŞ-da həmin nəzəriyyə bilavasitə Kantın əsərlərinin təsiri ilə yaranır və öz bədii-estetik ifadəsini E.Ponun “Poetik prinsip” kitabında tapır...

3

Rusiyada “SS üçündür” nəzəriyyəsinin estetik prinsipləri öz ifadəsini Maykovun, A.Qriqoryevin və Drujininin estetik görüşlərində tapır. XX əsrin əvvəllərində həmin nəzəriyyənin estetik prinsipləri simvolizm estetikasında özünə geniş yer alır...

Rus ədəbiyyatşünaslarının yazdıqlarına görə, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində “SS üçündür” nəzəriyyəsi ciddi tənqiddə məruz qalmır. Əksinə, həmin ideya və konsepsiyanın “elmi” cəhətdən əsaslandırılmasına təşəbbüs göstərilir; o, bədii fəaliyyətin mahiyyətini ifadə edən bir estetik prinsip kimi qələmə verilir. Məsələn, Berqsonun estetikasında incəsənətin intuiativ idrakın əsas forması kimi başa düşülməsinə cəhd edilir. Belə qənaətə gəlinir ki, incəsənət (sənət) hər hansı bir ictimai maraqdan azaddır. Sənətkarın vəzifəsi özünün şəxsi və daxili psixi vəziyyətini özbaşına, özü istədiyi kimi təsvir etməkdən ibarət deyildir. Başqa sözlə, sənət (incəsənət) heç bir şeydən asılı olmamalıdır. O tam bədii ifadə formasını “SS üçündür” nəzəriyyəsində tapır. İncənəsət moraldan (əxlaqdan) və elmdən asılı deyildir. Beriçson incəsənətin elmdən asılı olmaması məsələsində haqlıdır. Problemin bu cür qoyuluşu Aristotel estetikasında da mövcuddur.

Zaman keçdikcə rus ədəbiyyatşünaslığında və estetikasında “SS üçündür” nəzəriyyəsinə tənqidi münasibət meydana gəlir. Belə bir müddəa irəli sürülür: “SS üçündür” nəzəriyyəsi bədii mənəviyyatın Proqressiv (mütərəqqi) inkişafı üçün sağlam əsas ola bilməz.” Həmin nəzəriyyəyə tənqidi münasibət və meyl daha çox rus inqilabçı demokratlarının estetikasında özünü birüzə verir. (Məncə, bu, bilavasitə marksizmin təsiri nəticəsində baş verir.) Məşhur rus tənqiçisi **Belinski** belə hesab edir ki, “Bizim əsr sənət sənət üçündür və gözəllik üçündür fikrini qəti surətdə rədd edir.”

Çernişevski “İncəsənətin varlığa estetik münasibəti” əsərində diqqəti incəsənətdə estetik idealın və estetik gözəlliyin müəyyən edici rol oynaması məsələsinə cəlb edir...¹⁸

¹⁸ Ətraflı bax: Словарь литературоведических терминов, Москва, 1974, стр. 111-114.

4

Qərbi Avropa ədəbiyyatında “SS üçündür” nəzəriyyəsinin tənqidə məruz qalmasına səbəb ingilis sosialisti U.Morrisin estetik nəzəriyyəsi oldu. Morris belə hessb edirdi ki, burjuaziya cəmiyyətində incəsənətin estetik qabiliyyəti, meydana gələn xüsusi sənət bədii mədəniyyətin mahiyyətini, xarakterini və s. təhrif edir. O, həmin nəzəriyyədən xilas olmanın yolunu xalqın ümumi estetik tərbiyyəsində (ümumxalq estetik tərbiyə), bu tərbiyəni bədii yaradıcılıq vasitəsilə aşılamaqda, geniş xalq kütləsinin bədii qabiliyyətində görürdü...

5

Rus marksist-leninçi estetiklərinin yazdıqlarına görə, “SS üçündür” nəzəriyyəsinin sosial-iqtisadi mahiyyətini ilk dəfə marksizm-leninizm açıb göstərmişdir...

Sovet ədəbiyyatşünaslığında və marksist-leninçi estetiklərin əsərlərində nəzəriyyəyə tənqidi münasibətin yaranması marksizm ilə bağlıdır. Rus və Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslarının əsərlərində və ədəbiyyatşünaslığa aid lüğət kitablarında həmin nəzəriyyə “Təmiz sənət”, yaxud “Xalis sənət” kimi izah edildi. Göstərildi ki, “SS üçündür” bədii yaradıcılığı siyasət və ictimai həyatdan uzaq hesab edirdi...

6

Bir neçə söz Azərbaycanda “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsinin mətbuata və ədəbiyyata gətirilməsi və ona münasibət barəsində.

Həmin nəzəriyyə barəsində mətbuat və ədəbiyyatda kim və haçan söz açmışdır? Mənə görə, Əli bəy Hüseynzadə.

1919-cı ildə “Tuti” qəzetində çap edilmiş bir məqalədə deyilir: «... “Sənət” sözünü ki, ruslar ona “İскусство” deyirlər, nəinki avaralarımız, az-çox oxumuşlarımız, əlhəmdülillah bir

çox mühərrirlərimiz, məşhur artistlərimiz də sənət nə olduğunu bilmirlər. Çünki hələ dimdiklərinin sarısı getməmişdir.»¹⁹

Azərbaycanda “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsi barəsində daha çox sovet hakimiyyətinin ilk illərində və sonralar danışılmış və yazılmışdır.

Hənəfi Zeynallı, Seyid Hüseyn və Cəfər Cabbarlının mülahizələri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Zeynallı yazır: “Bu nöqteyi-nəzərdən [Estetika haqqında müəyyən sistemə əsaslanmadan] “Sənət sənət üçünmü” və ya “Sənət həyat üçünmü” məsləklərinin təməl bağlarına aşına olmayanlar bizcə nahaq mübahisəyə qarışırlar, çünki bir düşüncənin keçmiş əsas nöqtələrini nəzərə almadan onu təqriz və ya tənqid etmək fənn [elm] yolundan sapmaq deməkdir.”²⁰

Zeynallı yazıçı və tənqidçilərdən estetika haqqında müəyyən biliyə malik olmağı istəyir və bunsuz sənətin sənət, yaxud həyat üçün olması barəsində yersiz mübahisələrə girişməməyi məsləhət bilir. Hesab edir ki, sənətin yalnız bədii və mənəvi deyil, yaşayış qiyməti olduğu kimi, həyatın da yalnız maddi deyil, estetik dəyəri də olur. “Böylə bir ideoloji təhlilə bambaşqa bir nöqteyi-nəzər isbat edir ki, o da “sənət” həyatın bir qismidir. Nə “sənət sənət üçündür”, nə də “sənət həyat üçündür” mülahizələri haqlı olmayır.”

7

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində “SS üçündür” nəzəriyyəsi Azərbaycan yazıçıları və tənqidçilərini ciddi maraqlandıрмаğa və düşündürməyə başlayır. Buna səbəb daha çox Hüseyn Cavidin yaradıcılığı olur. Kazım oğlu (Seyid Hüseyn) ilə Cim (Cəfər Cabbarlı) arasında ədəbi mübahisələr baş verir və görünür ki, Zeynallı da məqələsində buna gizli işarələr vurur.

¹⁹ Qulam Məmmədli. Cavid-ömrü boyu..., Bakı, Yazıçı, 1982, səh. 87

²⁰ Hənəfi Zeynallı. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Yazıçı, 1983, səh. 24.

Ədəbi tənqiddə sual belə qoyulur: “Sənət sənət üçündür, yoxsa sənət həyat üçündür?” Kazım oğlu “SS üçündür” nəzəriyyəsinə qəbul etmir və yazır: «... fəqət “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsi qarşısında bu gün daima qüvvətli, daima əsaslı bir həqiqət vardır. O da hər şey həyat üçün olduğu kibi, sənət də həyat üçün olmalıdır. Əvət “Sənət həyat üçündür.”»²¹

Onunla razılışmayan Cabbarlı iddia edir ki, “Sənət həyata yol göstərməlidir.” Ən gözəl əsər sənətdə böyük fikirlər ifadə edənlərdir; insanlığı tərbiyə ilə yazılanlardır. “SS üçündür” prinsipində “Sənət ibrət və dərs vermək, yol göstərmək və ümumən bir şeyi öyrətmək vəzifəsini daşıyırsa, sənət dərsi ibrətverici, öyrədici əsərlər o zaman fəna bir natiqin mitinqlərdə söylədiyi ibrətamiz və doğru sözlər, o zaman bir müəllimin sinifdə verdiyi riyaziyyat dərsi ən böyük bir əsəri - sənət olmasın, halbuki, onlar fəhvasız və müəmmasız açıq-açığına öyrədirlər.”²²

Cabbarlı belə düşünürdü ki, əgər bir əsər bir fikir ifadəsi üçün yazılırsa, o artıq sənət və ədəbiyyat deyil, bəlkə də fəlsəfədir. Sənət bir ibrət üçün olmayıb, bəlkə də sənət üçün olmalıdır. Qərb ədəbiyyatında Mopassanın sənət və dühası təqdir edilir. Nə üçün? Çünki Mopassanın əsərlərini oxuduqca göz önündə bir həyat, canlı adamlar zahir olur. Bu təbiilikdən, bu sənətdən insan zövq almaya bilməz. “Ən gözəl sənət əsərləri oxucularda, seyrçilərdə və dinləyicilərdə hər bədii həyəcan oyada bilən əsərlərdir.”

Cabbarlı sənət və onun bədii yaradıcılıqda bədii gerçəkliyə çevrilməsi barəsində nəzəri mülahizələrini ümumiləşdirərək, belə bir nəticəyə gəlir ki, sənət oxucularda, seyrçilərdə və dinləyicilərdə mənəvi həzz, bədii həyəcan təmin etməlidir.

²¹ Kazım oğlu. “Uçurum”, “Kommunist”, 6 iyun 1922, №122.

²² Cim. Ədəbi mübahisələr, “Zəhmət”, 19-20 iyun 1922.

1. “Sənət sənət üçündür” mücərrəd deyil, eyni halda həyat üçün də olursa, həyata xidmət edə bilirsə, daha gözəl və mükəmməl olmuş olur.

2. Fəlsəfə sənət üçün bir əsas deyil, bir məziyyət ola bilər ki, belə olunca fəlsəfələr köhnəlsə də, əsərin əbədiliyinə ziyan toxunmaz.

3. Cavidin əsərləri mühit və cəmiyyətimizin ifadəyi-halı və keyfiyyəti deyildir.

4. Cavidin tipləri mənsub bulduqları cəmiyyət və millətlərin vəsafi-əsasına, xüsusiyyətlərinə zidd nöqtələri havidirlər ki, bu xüsusiyyət mənfi də, müsbət də olsa, onlarla hesablaşmalıdır.

8

- Hüseyn Cavid “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsinin tərəfdarı olmuşdurmu? - Bu suala cavab verməyə çalışacam.

İkincisi, Cavid, ümumiyyətlə, “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsi ilə tanış idimi? Bu suala birmənalı cavab vermək çətinidir. Hər halda düşünmək olar ki, o, həmin nəzəriyyə ilə tanış ola bilərdi. Çünki İstanbulda ali təhsil alarkən, o, qədim və müasir Avropa fəlsəfəsi və estetikası ilə yaxında tanış olmuş, qədim Şərq və Qərb fəlsəfəsini öyrənmişdir. Görkəmli türk filosofu Rza Tofiqdən fəlsəfə tarixindən dərs almışdır. Cavid öz əsərlərində Platon və Aristotelin, İbn Sinanın, Spinozanın, Kantın, Con Lokkun, Şopenhauerin və b. filosofların adını təsadüfən çəkmir. Onun Əli bəy Hüseynzadənin məqalələri ilə tanışlığı istisna deyildir...

9

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində dramaturqun ciddi mübahisələrə və tənqiddə məruz qalan əsərlərindən biri “Uçurum” mənzum faciəsi olur. Ədəbi mübahisə daha çox Seyid Hüseynlə (Kazım oğlu) Cəfər Cabbarlı (Cim) arasında gedir. Seyid Hüseyn Cavid yaradıcılığında “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsinin təsirini görmür. Cabbarlı isə əksinə, iddia edir ki, Cavid həmin estetik konsepsiyanın tərəfdarıdır və o, get-gedə həyatdan uzaq-

laşır. Seyid Hüseyn “Şeyx Sənan” faciəsi ilə “Uçurum” facisəni müqayisə edərək, belə qənaətə gəlir ki, Cavid həyatdan heç də uzaqlaşmır. Fikir və qayə etibarilə “Şeyx Sənan” ilə “Uçurum” faciələri arasında təzad var. “Şeyx Sənan”da anarxizm bir ruh, “Uçurum”da milli və xəlqi bir ruh görülür. Başqa sözlə, Cavid “SS üçündür” nəzəriyyəsinin tərəfdarı deyildir.

Kazım oğlu öz mülahizələrini əsaslandırmaq üçün görkəmli fransız filosofu, naturalizm cərəyanının banisi Adolf İppolit Tenin (1828-1893) “Ədəbiyyat cəmiyyətin ifadəyi-halı və keyfiyyətidir” tərifinə istinad edir...

Cabbarlı Tenin tərifini məqbul sayır və ona əsaslanaraq Cavid əsərlərini qiymətləndirir. Sualı belə qoyur: “Əcaba Cavidin hankı əsəri yaşadığı mühitin, içində dolandığı xəlqin, cəmiyyətin, xüsusilə Azərbaycan türk xalqının ifadəyi-hal və keyfiyyətidir? Qoy bir nəfər çıxsın və barmağını uzadaraq tərəddüdsüz, Cavidin filan yazısı cəmiyyətimizin ifadə, hal və keyfiyyətidir, söyləsin. Bunu kimsə deyə bilməz...”²³

10

1920-1930-cu illərdə sənət və ədəbiyyat məsələləri ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın başlıca mövzularından birinə çevrilir. Marks, Engels və Leninin “Elmlərin bütün sahələrində tarixi dönüş və inqilab” yaratmaları ideyası sənət və ədəbiyyata tətbiq edilir. Marksist-leninçi tənqidçilər və ədəbiyyatşünaslar həmin tarixi dönüş və inqilabı sənət və ədəbiyyatda, fəlsəfə və estetikada yaratmaq həvəsinə düşdülər və buna nail oldular. Tənqidçi Əli Nazim yazırdı: “Marksist estetika, sovet ədəbiyyatı, **sosialist sənəti** Marks və Engels irsinə əsaslanmadan bir addım belə irəli ata bilməz. Lenin mərhələsi Marks və Engels ir-

²³ Cəfər Cabbarlı. Ədəbi mübahisələr. Mənim tanrım – gözəllik kitabında, Bakı, 2000, səh. 206.

Qeyd. “Ədəbi mübahisələr” məqaləsi ilk dəfə “Zəhmət” qəzetinin 1922-ci il 19, 20, 23, 25 və 28 iyun tarixli nömrələrində dərc edilmişdir.

sini rədd etmir, bəlkə də onları konkretləşdirir, daha da inkişaf etdirir, yüksəkliyə qaldırır və irəliyə aparır.”²⁴

Tənqidçi yazıçıları “ədəbiyyatımızı bolşevikləşdirməyə və həqiqi proletar ədəbiyyatı” yaratmağa çağırırdı. Sovet Azərbaycanında belə bir ədəbiyyat yaranır, sinli, partiyalı və siyasətli ədəbiyyat diqqət mərkəzinə çəkilir, sənət və ədəbiyyat anlayışlarına iki nəzər-nöqtəsindən yanaşılırdı: a) “Sosialist sənəti və ədəbiyyatı”, b) “Burjua sənəti və ədəbiyyatı.” Sovet şair və yazıçıları tərifiylənir, “burjua şair və yazıçıları” isə tənqid edilirdi. Başqa sözlə, sovet nəzəriyyəçiləri və estetikləri sənət və ədəbiyyatın spesifik xüsusiyyətlərini, mahiyyətini və estetik əhəmiyyətini təhrif edir, “burjua nəzəriyyəçiləri və sənətkarlarının” əsərlərinə kəm baxırdılar. Sovet cəmiyyətində bütövlükdə ədəbiyyat və incəsənət siyasətləşdirilirdi. İncəsənət sovet hökuməti və kommunist partiyasının əlində ideoloji silaha çevrilirdi. Məsələ belə qoyulurdu: “Bizimlə olanlar bizə dost, olmayanlar düşməndir!” Yaxud: “Ya bizimlə ol, ya öl!..” (Sovet hökuməti bir musiqini siyasətləşdirə bilmədi. Çünki musiqi sözlə deyil, səsle ifa edilirdi.) Bir sözlə, Sovet İttifaqında və sovet Azərbaycanında bütün ictimai həyat, ədəbi-tənqidi və estetik fikir, hətta elm siyasətləşdirildi. “Azad söz”, “Azad sənət”, “Azad düşüncə”, “Azad sənətkar...” anlayışları lekskondan silindi. Həmin sözləri dilə gətirənlər isə cəzalandırıldı. Sənətin, sənətkarın, ədəbiyyatın, estetik fikrin əsl faciəsi başlandı!..

11

Mən “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsi ilə bağlı Azərbaycan ədəbiyyatşünasları və sənətşünaslarının əsərləri ilə tanış olmaq üçün araşdırmalar apardım. Ancaq əlimə ciddi bir elmi-tədqiqat işi keçmədi. Azərbaycan sovet ensiklopediyasında bunları

²⁴ Əli Nazim. Marks və Engelsin estetik görüşləri haqqında. “Seçilmiş əsərləri” kitabında, Bakı, Yazıçı, 1979, səh. 149-150.

oxudum: «“S.S.ü” [“Sənət sənət üçündür”] nəzəriyyəsi riyakar burjua nəzəriyyəsidir.»²⁵

Əziz Mirəhmədovun ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti kitabını vərəqlədim. Orada bunları oxudum: «Zadəgan-burjua ədəbiyyatının bütün mürtəcə cərəyanları özlərinin bu və ya digər dərəcədə xalqa zidd mahiyyətini “Sənət sənət üçün” şüarı ilə ört-basdır etmişlər. Sov. İKP MK ədəbiyyat və incəsənətə dair qərarlarında “Sənət sənət üçün” nəzəriyyəsinin zərərli mahiyyətini bütün aydınlığı ilə açıb göstərmişdir.»²⁶

Orta və ali məktəblər üçün yazılmış dərsliklərdə də vəziyyət belədir. Cəfər Xəndan Hacıyevin ədəbiyyat nəzəriyyəsi kitabının 25 səhifəsi “Marksizm-leninizm ədəbiyyat haqqında” mövzuya həsr edilmişdir. Müəllif yazmışdır: «Keçmişdə burjua - mülkədar cəmiyyətində yayılmış belə bir fikir var idi ki, sənətkar adi adamlardan tamamilə fərqli qeyri-adi şəxsiyyətdir. Sənətə və sənətkara belə qeyri-elmi qiymət verən burjua ədəbiyyatşünasları öz sinfi mənafeələrinə xidmət edən həmin nəzəriyyəni [“Sənət sənət üçün” nəzəriyyəsinə] indi də müdafiə edirlər... Marksizm isbat edir ki, zehni əməyin məhsulları olan elm, incəsənət, o cümlədən bədii ədəbiyyat iqtisadiyyatla əlaqədardır...»²⁷

Mehdi Məmmədov Plexanovun “Sənət üçün sənətə meyl sənətkarlar ilə onları əhatə edən ictimai mühit arasında rabitə qırıldığı yerdə doğur” fikrinə istinad edərək yazır: «...Sənətkarların, yazıçıların bir qismi xalqın həyatından, ictimai-siyasi mübarizələrdən uzaq düşür. Onlar öz oxucularını da uzaq, özgə, adətən qeyri-real bir aləmə sövq edirlər. “Sənət sənət üçündür” cə-

²⁵ ASE, 10 cildə, VIII cild, Bakı, 1984, səh. 388.

²⁶ Əziz Mirəhmədov. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti, Bakı, Maarif, 1978, səh. 158.

²⁷ Cəfər Xəndan Hacıyev. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi (orta məktəb üçün dərslik), Bakı, Azərneşr, 1958, səh.10-11.

rəyanına mənsub olan əsərlər məhz belə yazıçılar tərəfindən və məhz belə hallarda yazılır...»²⁸

Məmməd Cəfər seçilmiş əsərlərinin ikinci cildinin bir fəslini 1905-1917-ci illərdə mürtəcə mətbuatda burjua fəlsəfəsi, sosiologiyası və “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsinin təbliğinə və tənqidinə həsr etmiş, “burjua nəzəriyyəsi” olan “SS üçündür” fikrini ifşa və alt-üst etmişdir. “Burjua ideoloqları” Əli bəy Hüseynzadəni və Əhməd bəy Ağayevi öz ictimai-siyasi, ədəbi və fəlsəfi görüşlərinə görə tənqid atəşinə tutmuşdur. Həmin nəzəriyyənin estetik prinsiplərinə ayrıca yer verən müəllif hesab edirdi ki, mürtəcələr sənəti, ədəbiyyatı siyasətdən ayırmağa çalışırdılar. Mürtəcə fəlsəfi, estetik və siyasi görüşləri bir çox xırda burjua ruhlu yazıçılara, o cümlədən Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət və Abdulla Şaiq kimi romantiklərə müəyyən təsiri olmuşdur. «Romantiklərin görüşlərindəki ziddiyyətlərin bir mənbəyi də, qeyd etdiyimiz kimi, onların müəyyən məsələlərdə, vaxtaşırı da olsa, burjua fəlsəfəsi, sosiologiyası və “sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsi təsirinə qapılımlarından irəli gəlirdi. Bu təsirlərin mahiyyətini araşdırmaq və burjua “sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsinin mürtəcə mahiyyətini aydınlandırmaq üçün onun fəlsəfi və ictimai-siyasi əsaslarını nəzərdən keçirmək lazımdır.»²⁹ Və s. və i.a.

Bir sözlə, “sovet estetikası və fəlsəfəsində” sovet sənətsünəslığı və ədəbiyyatşünəslığında “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsi inkar edilir, tərəfdarları ciddi tənqid atəşinə tutulurdular.

12

Azərbaycan sovet ədəbi tənqidində və mətbuatında “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsi daha çox Cavid sənəti, “Cavid ədəbiyyatı” və Cavid yaradıcılığı ilə əlaqədar işlədilmişdir. Seyid

²⁸ Mehdi Məmmədov. Azəri dramaturgiyasının estetika problemləri, Bakı, 1968, səh. 16.

²⁹ Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, II cild, Bakı, Azərneşr, 1974, səh. 153.

Hüseyn və Cəfər Cabbarlıdan sonra həmin nəzəriyyə barəsində daha çox Əli Nazim, Mustafa Quliyev, Mehdi Hüseyn və b. tənqidçilər söz açmışlar.

Moskvada Kommunist Akademiyasının aspiranturasında oxuyan, ədəbiyyatşünas V.Pereverzyevdən dərs alan Əli Nazim, Azərbaycana döndükdən sonra marksist-leninçi estetikasının və ədəbiyyatşünaslığının alovlu təbliğatçısına çevrilir. Belə hesab edir ki, yeni ədəbiyyat (proletar ədəbiyyatı) proletar və kəndli sinfini bir şüur ətrafında toplayacaq, onu kommunizm cəmiyyətinə gətirəcək...

Nazim sənət və ədəbiyyat məsələlərində ifrat dərəcədə sola gedir, Plexanovun “Tənqidin birinci vəsifəsi bədii əsərin ideyasını sənət dilindən sosiologiya dilinə çevirməkdən ibarətdir” fikrini əlində şüar edərək, buna əməl etməyən yazıçıları tənqid atəşinə tuturdu. Plexanov nəzəriyyəsinin aludəsi olan tənqidçi, belə düşünürdü ki, bədilik məsələsi proletar ədəbiyyatının ölüm-dirim məsələsidir. O, Azərbaycan şura tənqidini Leninin inikas nəzəriyyəsindən, dialektik materializmdən, bolşevizm mətanətindən kənarda təsəvvür etmir, klassikləri Lenincəsinə öyrənməyi məsləhət görürdü.

Onun özü klassikləri və müasir yazıçıları, o cümlədən Cavid, Cavadı və Sanalını Lenincəsinə öyrənir, onların yaradıcılıqlarını tənqid hədəfinə çevirir, sənətin mahiyyəti barəsinə bəsit mülahizələr söyləyirdi. Marksizmin sinfilik nəzəriyyəsini ədəbiyyata və sənətə tətbiq etməkdən zövq alan tənqidçi, Cavid “köhnə dini və milli ənənələri canlandırmaq və idealizə etməkdə”, əsərlərində “burjua - mülkədar ideallarını yaşatmaqda” suçlayırdı. Yazırdı ki, dramaturqun yaradıcılığındakı burjua ruhu və məfhumu uzaq mühit və mövzular ətrafında dolaşmasında yox, dolayisilə romantizmindən, dünyagörüşündən, nəhayət, “Sənət sənər üçündür” yapıdığındandır.

“SS üçündür” nəzəriyyəsilə bağlı diqqəti A.H.Baumhartenin, Əli bəy Hüseyinzadənin, Puşkinin, Plexanovun və Lev Tolstoyun nəzəriyyəsi və estetikasına cəlb edən Mustafa Quliyev bir-mənalı şəkildə Cavidə həmin nəzəriyyənin tərəfdarı hesab edirdi. Yazırdı ki, Cavid “Topal Teymur” dramasında estetizmə qapılmış, bu səbəbdən də “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsinin tərəfdarı olmuşdur. Yeni quruluşa münasibətdə Cavidə suçlayan, siyasətlə ədəbiyyatı eyniləşdirən Quliyev, şairi inqilab qatarına oturmağa dəvət edirdi. Cavid isə onun inqilab qatarına minmək istəmir, sənət və ədəbiyyat məsələlərində prinsipial mövqe tuturdu. Sənət və ədəbiyyatı siyasət və təbliğatla eyniləşdirən tənqidçiyə cavab olaraq deyirdi: “Ədəbiyyat başqa, siyasət başqa, təbliğat daha başqadır.”³⁰

Tənqidçi Hüseyin Mehdi “Səyavuş” mənzum faciəsindən danışarkən, Cavidə sözügedən nəzəriyyənin tərəfdarı sayır və yazırdı: «”Səyavuş” əsəri “Sənət sənət üçündür” təmayülünün, ictimai həyatdan, ictimai ixtilaflardan özünü kənara çəkən və belə göstərən bir yazıçı əhval-ruhiyyəsinin ifadəsidir.»³¹

Ə.Hüseyin Əli Nazimin mövqeyindən çıxış edərək, deyirdi: «Cavid yaradıcılığındakı burjua ruhu və məfhumu onun uzaq mühit və mövzular ətrafında dolaşmasında deyildir. «Biləks onun burjua ruhu və məfhumundan, dolayısı ilə romantizmindən, dünyagörüşündən, nəhayət sənət və ədəbiyyat haqqındakı qənaətlərindən, “Sənət sənət üçündür” yapığındandır.»³²

Cavid sənətini Mirzə Fətəli Axundov sənəti ilə müqayisə edən Abdulla Şaiq yazırdı ki, Axundov sənətcə daha çox Mirzə Ələkbər Sabirə bənzəyir. Axundov və Sabir sənətcə realist, Cavid romantikdir. Cavid, hər şeydən öncə, şairanə tablolarından il-

³⁰ Ətraflı bax: Mustafa Quliyev. Hazırkı türk ədəbiyyatı haqqında, “Maarif və mədəniyyət”, №10-11 1926.

³¹ Hüseyin Mehdi. Ədəbi qeydlər, “İnqilab və mədəniyyət”, №1 1933, səh. 42.

³² Ə.Hüseyin. İki kitab, “İnqilab və mədəniyyət”, №11-12 1930, səh. 62.

ham alır; həqiqətin şairanə əkssədasıdır. O, həqiqəti istədiyi kibi dəyişir, zövqünə görə istədiyi şəklə salır. Əgər Hüseyn Mehdi dramaturqu “xəstə estetikmdə” suçlayırdısa, Abdulla Şaiq Cavid estetikasında sağlam ruh və gözəl xüsusiyyətlər görürdü.

14

Mənim araşdırmama görə, 1920-1930-cu illərdə Hənəfi Zeynallını, Cəfər Cabbarlıyı və Mustafa Quliyevi çıxmaq şərtilə, yerdə qalan tənqidçi və ədəbiyyatşünasların, demək olar ki, heç birinin “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsi barəsində dolğun təsəvvürləri və bilgiləri olmamışdır. Hənəfi Zeynallı yazır: “Sənət adına hər adam Azərbaycanda nə istəmirsə, etmiş - məsələn, sənət, sənət tarixindən, teatro üslublarından və teatronun keçirdiyi dövrlərdən necə gəlib də bu inkişafa çatdığından xəbərsiz... [olmuşlar] Estetika məsələsini psixologiya nöqtəyi-nəzərindən araşdırdıqda sənətin alçaq həyatdan yüksək və hərsi həyatın şah damarı məqamında olacağı görünür...”³³

Zeynallının sənətin nəzəriyyəsi və estetika haqqında ləzimi biliyə və dolğun məlumata malik olması göz önündədir.

Hənəfi Zeynallı və Cəfər Cabbarlıdan başqa yerdə qalan tənqidçi, ədəbiyyatşünas və yazıçıların, demək olar ki, hamısı “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsinin əleyhinə getmiş, onun tərəfdarı olan Cavidi tənqid etmişlər. Cabbarlı həmin nəzəriyyəyə “Sənət həyat üçün olsa daha yaxşı olar” fikrini əlavə etmişdir. Zeynallı isə daha mühüm və ciddi bir problemə, “sənətin alçaq həyatdan yüksək” olması probleminə toxunmuşdur. Mən onun fikrini qəbul və təqdir edirəm. Düşünürəm ki, sənət gerçəkdən alçaq həyatdan ucadır. O həyatdan qidalansa da, həyatın surəti (kopyası) deyildir. İstər ictimai, istərsə də estetika baxımından sənət, əsl sənət əsəri həyatdan daha yüksəkdir!..

15

³³ Hənəfi Zeynallı. Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Yasıcı”, 1983, səh. 23 və 27.

“Burjua filosof və estetikləri”nin nəzəriyyələri ilə hesablaşmayan marksist filosof və estetiklər sovet cəmiyyətində belə bir ictimai fikir formalaşdırmışdılar: Marksizmin nəyi varsa yaxşıdır, burjuaziyanın nəyi varsa pisdir; marksistlər nə deyirlərsə doğrudur, burjua nəzəriyyəçiləri nə deyirlərsə yalandır!.. Buna görə də dünyanın həm keçmiş, həm müasir filosofları - Kant, Hegel, Spinoza, Spenser, Baumharten, Anri Breqson, Ziqmund Freyd... sağdan və soldan tənqid edilirdilər. Konkret bir misal. “Burjua filosofu” Kant incəsənəti cəmiyyətin mənəvi mədəniyyətinin yaradılmasında başlıca meyar hesab edirdi. Soruşmaq istəyirəm: Bunun nəyi pis və yanlışdır?.. O deyirdi: “Sənət və incəsənət gözəlliyə xidmət etməlidir.” Bunun nəyi pis və səhvdir?..

“Burjua filosofları və estetiklərinin” fikrincə, sənət və sənətkar azad, sərbəst və müstəqil olmalıdır; siyasətdən kənar bulunmalıdır. Bu, doqma deyil, həqiqətdir.

Marksist filosof, estetik və ədəbiyyatşünaslar “burjua filosof və estetiklərinə” qarşı çıxmaqla sənət və ədəbiyyatın nəzəri məsələlərində ciddi səhvlərə və əyintilərə yol verirdilər.

Sovet ədəbiyyatının vahid bir yradıcılıq metodu var idi: “Sosialist realizm.” Realist sosialist yazıçılar da öz əsərlərində buna əməl edirdilər. Onların başqa yolları da yox idi!..

Bu gün kim deyə bilər ki, Sovet İttifaqında sənət, ədəbiyyat və sənətkar azad və sərbəst idi? (Belə deyənlərin mətbuatda necə ciddi hücumlara məruz qaldıqları mənim yaxşı yadımdadır...) Onlar azad və sərbəst deyildirlər. Kommunist partiyası və sovet hökumətinin, necə deyərlər, pul kisələrindən asılı idilər. Sənətkar sovet cəmiyyətində kommunist siyasəti və ideologiyasından asılı vəziyyətə salınmışdı. O, hər hansı bir ədəbi əsər üzərində işlərkən başının üzərində Lenin və Stalinin qılıncını, senzuranı və DTK-nı, siyasi repressiyanı görürdü...

- Burjua cəmiyyətində incəsənət və ədəbiyyatın ictimai mahiyyəti, həqiqi inkişaf yolunu ilk dəfə düzgün, elmi surətdə

kəşf və izah edən böyük simalar K.Marks və F.Engelsdir. Marksizm-leninizm klassikləri bütün nəzəriyyə və elmlər sahəsində inqilab yaratdıqları kimi, yeni, ən doğru sənət və ədəbiyyat nəzəriyyəsini də yaratmışlar. (Cəfər Xəndan Hacıyev)

Hər gün bu sözləri qəzet və jurnallarda oxuyan oxucu, məktəbdə, auditoriyada, radio və televiziya eşidən dinləyici və tamaşaçı, yazıçı və tənqidçi nə etməli idi? Təbiidir ki, deyilənlərə inanmalı idi!.. Sənətkarın başqa yolu yox idi. Məşhur bir ifadə ilə desək, ya qəbir, ya Sibir!..

16

1963-cü ildə Hüseyn Cavidin anadan olmasının 80 illiyi münasibətilə İstanbulda **Mustafa Haqqı Türköqulun** “Azərbaycan türk şairi Hüseyn Cavid” adlı bir monoqrafiyası nəşr edilmişdir.³⁴ Bu, sovet dönəmində dramaturq haqqında xaricdə nəşr edilmiş ilk və bəlkə də son monoqrafiyadır. Monoqrafiyada kommunist rejimi dövründə Cavid yaradıcılığına və “Caviddə sənət anlayışı”na ayrıca yer verilmişdir. Müəllif yazmışdır: «Azərbaycan ədəbiyyatına “Sənət sənət üçündür” prinsipini Hüseyn Cavid gətirmişdir. Cavid bütün yaradıcılığı boyu “Sənət sənət üçündür” prinsipinə sadıq qalmışdır.»

Tərəddüdsüz demək olar ki, görkəmli şair və dramaturqumuz “SS üçündür” nəzəriyyəsini bəyənmiş, qəbul etmiş, ancaq ona ehkam kimi baxmamışdır. Bədii yaradıcılığın heç bir çərçivəyə, heç bir nəzəriyyəyə sığmadığını anlamış, dərk etmiş, sənət məsələlərində “Zər qədирini zərgər bilər” zərb məsələsinə əməl etmişdir.

Hüseyn Cavid belə düşünmüş, “Sənət” anlayışını və sənətin estetikasını bu cür qəbul etmiş, yaradıcılığında siyasət yolu ilə deyil, sənət yolu ilə getmişdir. Sənətkarın bədii ustalığı və sə-

³⁴ Həmin monoqrafiyanın əslisi Cavidin Bakıdakı ev muzeyində saxlanılır. Kitabı mən orada işlərkən Turan Cavidin xahişi ilə Abbas Zamanov muzeyə təqdim etdi. Əli qələm tutmurdu. Mənə dedi: “Mən deyim sən kiçik bir avtoqraf yaz...”

nətkarlığı püxtələşdikcə, o, ustalığın yeni zirvəsinə qalxmış, yeni sənət zirvələri fəth etmişdir. Buna görə də onun hər bir görkəmli əsəri mükəmməl sənət nümunəsidir.

Qədim Misir müdriklərindən biri sənət haqqında belə demişdir:

- Sənət dedikləri sərhədsiz olar,
Rəssamlıq yüksələr sənət taxtında.
Müdrək söz zümrüd tək gizləndə qalar,
Dəm çəkən qulun da düşər baxtına.

Qədim Misir sənətkarları belə düşündülər. Hesab edirdilər ki, sənətin sərhəddi yoxdur.

Gerçəkdən sənətin sərhəddi yoxdur. Bədii yaradıcılığı və sənəti çərçivəyə salmaq, hər hansı bir nəzəriyyəyə sığışdırmaq mümkün deyildir. Bunu dərindən dərk edən Hüseyn Cavid yüksək sənət taxtında oturmuş cahanşümul və müdrək bir sənətkara bənzəyir. Zaman keçdikcə onun böyük və misilsiz sənəti daha böyük, daha möhtəşəm görünəcəkdir.³⁵

17

“İblis” mənzum faciəsinin son monoloqunun sənət, fəlsəfə, estetika və bədii cəhətdən dünya ədəbiyyatında misli yoxdur. İblisin son monoloqunu mükəmməl və dahiyənə bir əsər hesab etmək olar. Bu da Cavid sənətinin qüdrətinə və əzəmətinə dəlalət edir.

İblis

(ehzalı və məğrur, gah çılğın və qorxunc qəhqəhələrə)

İblis!.. O böyük ad nə qədər calibi-heyrət!
Hər ölkədə, hər dildə anılmaqda o şöhrət,
Hər qülbədə, kaşanədə, viranədə İblis!
Hər Kəbədə, bütخانədə, meyخانədə İblis!

³⁵ Tərhan Novruzov. Dünya ədəbiyyatı tarixi. Qədim Şərq ədəbiyyatı. I hissə, Bakı, 2007, səh. 92.

Hər kəs bəni dinlər, fəqət eylər yenə nifrət,
Hər kəs bana aciz qul ikən, bəslər ədavət,
Lakin bəni təhqir edən, ey əbləhü miskin!
Olduqca müsəllət sana, bil, nəfsi-ləimin,
Pəncəmdə dəmadəm əzilib qıvrılacaqsın,
Daim ayaq altında sönüb məhv olacaqsın.
Bənsiz də, əmin ol sizə rəhbərlik edən var:
Qan püskürən, atəş savuran kinli krallar,
Şahlar, ulu xaqanlar, o çilgim dərəbəglər,
Altın və qadın düşkünü divanə bəbəklər.
Bin hiylə quran tilki siyasilər, o hər an
Məzhəb çıxaran, yol ayıran xadimi-ədyan;
Onlarda bütün fitnəvü şər, zülmü xəyanət,
Onlar duruyorkən bəni təhqirə nə hacət?!
Onlar, əvət onlar sizi çignətməyə kafi,
Kafi, sizi qəhr etməyə, məhv etməyə kafi...
Bən tərək edərim sizləri əlan, nəmə lazım!
Hiçdən gələrək, hiçliyə olmaqdayım azim.
İblis nədir?
- Cümlə xəyanətlərə bais...
Ya hər kəsə xain olan insan nədir?
- İblis!..

III. Estetik idrak və sənətə estetik baxış

1

Cavidin sənət və ədəbiyyata estetik baxışı öz dövrünün yazıçılarından ciddi surətdə fərqlənir. Kommunist (bolşevik) yazıçılar Marks və Leninin, Cavid sənət yolu ilə gedir. “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsinin tərəfdarı olan şair, “həmin estetik konsepsiya ilə harada və nə zaman tanış olmuşdur?” sualına cavab axtararkən, istər-istəməz onun həyatının İstanbul dövrü yada düşür. O, həmin nəzəriyyə ilə burada tanış ola bilərdi... Dramaturq məqalələrində Dekartın, Kantın, Spinozanın, Şopenhauerin və b. filosofların adını təsadüfən çəkmir. Əziz Şərif öz xatirələrində yazır: “Yadıma gəlir ki, o zaman [1912-1914-cü illərdə] Hüseyn Cavid tez-tez mənə Rza Tofiqin fəlsəfi görüşlərində, mürtəcə alman filosofu idealist Artur Şopenhauerin (1788-1860) və mürtəcə ingilis filosofu Herbert Spenserin (1820-1903) nəzəriyyəsindən söhbət edərdi. Ümumiyyətlə, o zaman burjua ziyalıları arasında istər Şopenhauerin, istərsə Spenserin və Nitsşenin (1844-1900) volüntarist nəzəriyyələri geniş yayılmışdı. Mən Cavidin Şopenhauer, Spenser və Nitsşenin nəzəriyyələri ilə nə dərəcədə tanış olduğunu bilmirəm, ancaq belə güman edirəm ki, bu mürtəcə burjua-idealist filosofların əsərləri haqqında az-çox Rza Tofiqdən eşitmiş olardı...”³⁶

Cavid görkəmli filosof Rza Tofiqdən nəinki az-çox eşitmiş, həm də onun yanında bir il təhsil almış, ondan Şərq və Qərb filosofları barəsində dərin bilik və məlumat almışdır. Sonralar yeri gəldikdə onların fikir və ideyalarından öz əsərlərində istifadə etmişdir.

2

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda marksizm-leninizm fəlsəfəsi və estetikası ideallaşdırıldı. Marksizmə ilahi bir

³⁶ Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, Azərneşr, 1977, səh. 97.

qüvvə kimi baxıldı. Cavid istisna olmaqla, bir çox Azərbaycan sovet şairi və yazıçıları, tənqidçi və ədəbiyyatşünasları marksizm-kortəbii yanaşdılar. Sovet ədəbiyyatı və incəsənəti dünya estetik fikrindən təcrid edildi. Sovet adamları marksizm-leninizm nəzəriyyəsi və estetikası ruhunda tərbiyə aldı və tərbiyə edildi. Sovet cəmiyyətində gedən ictimai-siyasi və ədəbi prosesləri diqqətlə izləyən və təhlil edən Cavid, ədəbiyyat və sənət məsələlərinə marksistlərin pəncərəsindən deyil, sənət pəncərəsindən baxdı. Sənət və ədəbiyyat məsələlərində prinsipial mövqə tutdu, güzəştə getmədi, öz opponentləri ilə əks mövqedə dayandı. Bir çox şair, yazıçı və tənqidçidən fərqli olaraq, sənət və ədəbiyyatın siyasətləşdirilməsi əleyhinə getdi. Bəncə ədəbiyyat başqa, siyasət başqa, təbliğat daha başqadır” dedi.

3

Hüseyn Cavid estetikasında gözəllik, ülvilik, rəzillik, eybəcərlik, faciəvilik, estetik zövq, estetik mühakimə və qavrayış, nəhayət, estetik tərbiyə mühüm yer tutur. Bir tənqidçi demişkən, şair nə yazırdısa, sənət və gözəllik naminə yazırdı. Sənətin və gözəlliyin estetik mahiyyətini idrak edən şair, öz əsərlərini sənətin fəlsəfəsi və estetikasını düşünərək və ona əməl edərək yazıb-yaradırdı. Buna görə də marksist tənqidçilər onu tənqid edir, yaradıcılıq metodunu səhv sayırdılar. Əsl sənət və ədəbiyyat naminə qələm çalan dramaturq öz opponentlərinə belə cavab verirdi:

- Heç bir tənqid məni öz mövqeyimdən döndərə bilməz. Mənim heç bir qanun və fərmanla əsər yazmaq fikrim yoxdur.

Onlar əsarət və işğal tərifi ədəbiyyatı, Cavid məhəbbət və gözəllik, həqiqət və ədalət, insanlıq və şeytanlıq... tarixini yaradırdı. Sənətin gözəlliyini və dünyanı sevən insanlara gərəkliyini ulu şahlardan, krallardan, Lenin və Stalindən daha üstün tuturdu. Bir sözlə, Cavid öz bədii dühası və şairlik hünəri ilə sənət və ədəbiyyat yaradırdı. Əli Nazim təsadüfən onun əsərlərini “Cavid

ədəbiyyatı”, İbrahim Cahangirov dramaturgiyasını “Cavid teatrı” adlandırmırdı.

4

Cavid öz qələmdaşlarına deyirdi: “Sənət və yaradıcılıq məsələlərində güzəştə getmək olmaz.”

Onun özü də getmirdi. Bədii əsərlərində ədəbi-estetik prinsiplərinə sadıq qalırdı. Hüseyn Mehdi təsadüfən “Cavidin qəlbi böyük sənət yaratmaq eşqi ilə çırpınır” demirdi. Səməd Vurğun onu elə-belə “Böyük sənətkar”, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə “Dahi şair” adlandırmırdı.

Azərbaycan sovet yazıçıları ideologiyalı ədəbiyyat yaratdıqları halda, Cavid ideologiyasız sənət əsərləri yaradırdı; onlara partiyalı ədəbiyyat, Cavidə partiyasız ədəbiyyat lazım idi. Sənətkarlar qul halına salınmış bir ölkədə bu, əsl ədəbi qəhrəmanlıq, sənət təəssübkeşliyi və cəfəkeşliyi idi. Onların Aristotelin “Poetika”sından, Kant və Hegelin sənət nəzəriyyəsiindən, İppolit Tennin “İncəsənətin fəlsəfəsi”ndən, “Estetikanın fəlsəfəsi”ndən, “Estetikanın tarixi”indən xəbərləri yox idi. Cavid isə dünya estetik və fəlsəfəsi fikir tarixinə baş vurmuşdu. Sənətin estetikası və fəlsəfəsi barəsində dolğun təsəvvürü var idi. Yeri gəldikcə “**Sənətin yaxasını üçüncü dərəcəli məsələlərdən qurtarmaq lazımdır!**” deyirdi.

5

Hüseyn Cavid ədəbiyyat nəzəriyyəçisi deyildi. Ancaq o, ədəbiyyatın nəzəri məsələlərini, əruz və heca vəznlərinin poetikasını oponentlərindən və qələmdaşlarından daha gözəl bilirdi. Mən sovet şairlərindən əruzunu Cavid qədər mükəmməl bilən ikinci şair tanımıram. Buna görədir ki, onun mənzum dramlarının sənət və estetika baxımından əvəzi yoxdur.

Böyük şair və dramaturqu sənətin və bədii yaradıcılığın köklü problemləri bütün yaradıcılığı boyu maraqlandırmış və düşündürmüşdür. Cavid neftdən, pambıqdan, kolxozdan, bir sözlə, yeni quruluşdan yazmadı. Bu səbəbdən ciddi tənqid atə-

şinə tutuldu. Bunun çox adi və sadə bir səbəbi var idi: Şair sənət və ədəbiyyatı siyasətə qurban vermək istəmirdi; siyasi aktualıq naminə bədiiliyi heçə endirmək istəmirdi. Açıq demək lazımdır ki, onun sovet quruluşuna rəğbəti də yox idi!.. O, hərdən şair və yazıçı yoldaşlarına deyirdi: “Bizim siyasətlə nə işimiz?.. Öz sənətimizlə məşğul olalım.”

Cavid ədəbi əsəri konfliktdən, bədiilikdən, gözəllikdən və obrazlılıqdan kənar təsəvvür etmirdi. Həmin estetik prinsipləri sənət və ədəbiyyatın canı, qanı, ruhu, cövhəri hesab edirdi. Əsərlərində sənətin estetik prinsiplərini təhrif etmək yolu ilə deyil, təsdiq etmək yolu ilə gedirdi.

Hər qaranlıqda çırpınır bir nur,
Hər həqiqətdə bir xəyal uyuyur.
(“Dün və bu gün”)

Yaxud:

- Bana layiq görürsə əhli-qərəz.
Bənzədim yarımı çəmən gülünə.
İstəməm versələr cahanı əvəz,
Dağın q zülfünün kəsik telinə.
**(“Hali-əşaf [təəssüf] işimalımı
təsvirdə bir ahi-məzlumana”)**

Cavidcə, budur şeir, sənət, şeirin estetik gözəlliyi; şeirdəki bədiilik, zəriflik, hissi idrakın bədi təcəssümü. Şairə görə, şeir ilhamdan doğmalı, şairin bağrını dəlib çölə çıxmalıdır. Şeir oxucuda ülvə hissələr, gözəl duyğular aşılmalıdır.

Söylə! Dünyada hanki sənətkar,
Kölgəsiz bir rəsmdə sənət arar?
(“Pəmbə çarşaf”)

Cavid belə düşündü. Düşündüyü kimi yazırdı-yaradırdı.

Onun əsərlərində məzmun və forma gözəlliyi var. Şairə görə, bədii əsərdə şəkil də, mətləb də, sözün bədii ifadəsi də, fikir də bədii və obrazlı olmalıdır. Bütün bunlar Cavidin sənətə estetik baxışlarının məzmunu və mahiyyətini təşkil edir.

6

Cavid estetikasında mərkəzi yeri gözəllik tutur. Şair dünyaya gözəllik pəncərəsindən baxır. “Bənim Tanrım gözəllikdir, sevgidir” deyərək gözəlliyi tanrılaşdırır. Onun əsərlərində bədii söz də, cümlə də, misra da, beyt də sanki estetik bir hadisəyə çevrilir, əyani bir hadisə təsiri bağışlayır. Oxucunun gözləri önündə geniş bir bədii mənzərə açılır, gözəl bir tablo canlanır. Şair bununla oxucunun və tamaşaçının qəlbinə, hissinə və düşüncəsinə güclü təsir göstərməyə çalışır və istədiyinə nail olur. Cavidə görə, sənət və ədəbiyyat estetikadır, gözəllik mənbəyidir. Yalnız sənətin sirlərinə dərinədən bələd olanlar belə düşünə bilirlər.

Ah, sən, hər sən... Başqa çiçəksin.

Bilməm kimi xoşkam edəcəksin.

Bir Tanrıya lazımsa tapınmaq,

Zövq əhli tapınsın sana birdən.

(“Xəyyam”)

Şair gözəlliyə bir Tanrı kimi tapınır. Şeyrlərində gözəlliyin Tanrısı kimi görünür. Bədii gözəlliyi sənətin gözəlliyi hesab edir. Sənətdə gözəllik, gözəllikdə sənət axtarır.

- Sanki ölgün boyalardan nə çıxar?!

Burda sənətdən iraq, hər şey var.

İncəsənət dediyin pək tənnaz

Bir gözəl qız ki, çapıq ram olmaz.

Başqadır ondakı həşmət, əzəmət,

Bir təsadüflə yaqın gəlməz, əvət.

(“Azər”)

Bu parçada bir dastanlıq fikir, məna var. Şair demək istəyir: “Ey rəssam, sənin əsərində sənətdən başqa hər nə desən var.” Dolayısı ilə proletar yazıçılara eşitdirmik istəyirdi: “Sizin əsərlərinizdə sənətdən başqa nə desəniz var...”

Şair həmin misraları sovet hakimiyyətinin ilk illərində qələmə almışdı; elə bir zamanda ki, proletar yazıçıları və marksist tənqidçiləri əsl sənət və ədəbiyyata arxa çevirmişdilər. «Cavid “Sənət sənət üçündür” tərəfdarı» deyib dad qılırdılar.

Şair həmin parçada “İncəsənət” terminini təsadüfən işlətmir. Onu poetik cəhətdən gözəl, zarafatcıl, istehzaçı (tənnaz) bir bakirə qıza bənzədir və deyir: - İncəsənət - o gözəl qız hər adama çapuq ram olmaz!

7

İncə - sənəti sevmək azdır, onun sirlərini öyrənmək lazımdır. Əsl sənətə və incə+sənətə tapınmaq gərkdir. İstedadın varsa, ona tapınırsansa, bax, onda sən əsl sənətkar ola bilərsən...

Cavid sənətdə istedadı önə çəkir. İstedadsız sənətdən uzaqlaşmağı məsləhət bilir. Cavidcə, incəsənət adi bir şey deyil, ondakı həşəmət və əzəmət bir təsadüflə insana yaxın gəlməz. Gərək sən onun sirlərini dərinədən biləsən, illərcə nazını çəkəsən; gərək sənətkarın əzmində səbr və səbat ola. Yoxdursa, ona boş əmək çəkməkdən başqa bir şey qalmaz.

Ulu şair bu sözləri bir əsr bundan öncə demişdir. Onun nə qədər haqlı olduğunu bu gün isbata ehtiyac yoxdur. Şeiri və sənəti mala, pula, vəzifəyə, rütbəyə, mükafata satan, hər rəzilliyə və alçaqlığa gedən bəzi sovet şairlərinin aqibəti isə hamıya məlumdur.

Caviddən çox sonra ulu Azərbaycan şairi Şəhriyar həmin problemə toxunacaq, sənəti heçə endirən və alçaldan şairləri qınayacaq və yazacaq:

- Ən zərif, ən bəsit kələmdir şeir,

Ürəkdə qaynayan ilhamdır şeir.
Şeirin düşməni var, şeirin dostu var,
O da qılınc kimi döyüşdə parlar.

Cəsur insanların pak məhəbbəyi,
Bax, budur yaradan şeiri, sənəti.
Şeir mədəniyyət, incəsənətdir,
İncə ruh, incə zövq, incə sənətdir.

(“Şeir və hikmət”)

Bəli, budur şeir, sənət, incəsənət! Bir-birindən uzaq mühitdə və zamanda yaşayan iki böyük şair görün ruhən və qəlbən bir-birinə necə də yaxındır?!. Bəs bunun sirri, səbəbi nədədir? Məncə, şeirə və sənətə sədaqət və məhəbbətdə; iki qüdrətli sənətkarın qəlbinin sənət eşqi ilə çırpınmasında.

- Bizdə şeir də var, sənət də vardır,
Şeirə, sənətə hörmət də vardır.

- deyən böyük sovet şairinin özü, əslində şeirə və sənətə hörmət etmədi. Cavid sənətinə qara yaxdı, böhtan atdı.

8

Cavid kommunist partiyasının bədii ədəbiyyat sahəsində siyasətini qəbul etmədi, sovet cəmiyyətində tamamilə başqa mövqe tutdu. Şeir və sənət onun üçün zövq mənbəyi, şairlik ləyaqətinin simvolu oldu. Obrazlı desək, şair hər gün əsl şeir, əsl sənət əsəri yaratmaq uğrunda ədəbi döyüşlərə gedirdi. Lətif, incə, zərif şeirləri ilə, həssas şair ruhu və duyumu ilə çağdaş Azərbaycan poeziyasında və poetik teatrında yeni səhifələr açırdı. Bədii sözdən bəzək vururdu, naxışlar salırdı. Qələmini qılınc çevirən şair, hər gün əsl şeir və sənət, şairlik adını və ləyaqə-

tini qorumaq və yaşatmaq uğrunda döyüşür və döyüşdən zəfərlə çıxırdı. O, böyük sənət uğrunda çalışır, çarpışır və mübarizə aparırdı. Şeir in və sənətin qiyməti ucuzlaşdırılan bir cəmiyyətdə şeir in və sənəti yüksəkliklərə qaldırır, qiymətini artırır. Böyük Şəhriyarın sözləri ilə desək, başa düşürdü ki, şeir, sənət əyləncə, kefçəkmə, ələsalma, dolama və aldatma aləti deyil, mədəniyyətdir, incəsənətdir; şeir incə tuh, incə zövq, incə sənətdir!

Kəssə hər kim tökülən qan izini,
Qurtaran dahi odur yer üzünü.
(“Peyğəmbər”)

Bu, adi sözlər deyildi, Cavidin sənətdə bədii kəşfi idi.

Şairim, bəslədiyim sidqü səfa,
Çırpınıb izlədiyim nuri-dəha.
Daima ruhumu oqşar cəbərut,
Seirü ilhamımı dinlər mələkut.
(“Peyğəmbər”)

“Səma şairi” ilhamını səmadan alırdı, bənzərsiz sənət nümunələri yaradırdı.

Bən gözəllərdə gözəl ruh ararım,
Ruhu düşgünləri çirkin sayarım.
Və yaxud:
- Bən məhəbbət əsiriyim... Hər an,
Hər zaman özlərim öylə bir cihan.
Ki, bütün kainatı eşq olsun,
Könül uçduqca etila bulsun...
(“Peyğəmbər”)

Budur şeir, sənət, şeirə və sənətə hörmət, məhəbbət; şeir və sənətdəki bədii-estetik gözəllik!

Marksist tənqidçilər, kommunist şair və yazıçılar Cavidin günəşdən də parlaq sənətinə ləkə vurmaq istəsələr də, buna nail ola bilmədilər. Çünki o, bədii yaradıcılığa siyasətçilərin və kommunistlərin gözü ilə deyil, sənətin və sənətkarın gözü ilə baxırdı. Əsərlərini özünün sənət və yaradıcılıq laboratoriyasında, necə deyərlər, bişirib-düşürür, kamil bədii sənət nümunələri şəklində ortaya qoyurdu. Bu da Cavid sənətinin böyüklüyünə, mükəmməliyinə dəlalət edir.

9

Bədii əsərə estetik gözəllik verən, estetik təravət gətirən, təbiidir ki, **bədii fikirdir**. Sənətkarın sənət və sənətkarlığı, yazıçı ustalığı və bacarığı burada özünü qabarıq büruzə verir. Bu mənada Cavid əsərləri dünyanın ən möhtəşəm sənətkarlarının əsərləri ilə rəqabətə girə bilər. Burada mən böyük Şekspirlə böyük Cavidə öləri müqayisə etmək istəyirəm. Şekspirin “Hamlet” faciəsi 146 səhifədir, Cavidin “İblis” faciəsi 97, Şekspirin “Kral Lir”i 155, Cavidin “Topal Teymur”u 50 səhifədir... Şekspirdə poeziya, poetik təfəkkür güclüdür, drammatizm zəif, Caviddə hər ikisi güclüdür. Şekspirdə, necə deyərlər, su var. Cavid su yoxdur, əksinə, sözə qənaət və sözə qarşı bir xəsislik var. Şekspirdə təsvirçilik çoxdur, Caviddə, demək olar ki, yoxdur. “Hamlet”in beşinci səhnəsində Kölgənin (Hamletin atasının) monoloqunda 45 misra var. Həmin səhnədə Hamletin monoloqunda isə 31 misra var. Hamletin məşhur “Ölüm, ya olum, budur məsələ” misrası ilə başlanan monoloqu 50 beyt, “İndi mən təkəm” misrası ilə başlanan monoloqu 80 misradır.³⁷ Cavidin heç bir mənzum dramında monoloqlar belə uzun-uzadı deyil. Eyni halı “Kral Lir”də də görmək olar. Bədii fikir və onun estetik təsiri

³⁷ Ətraflı bax: Şekspir. Seçilmiş əsərləri (ingilis dilindən tərcümə edən Sabir Mustafa), 2 cildə, 1 cild, Bakı, 2004, səh. 202-203.

baxımından hər bir sənətkar eyni səviyyədə olsa da, Cavid öz sənəti və sənətkarlığı etibarilə Şekspirdən üstündür...

Əli Nazim təsadüfən demirdi ki, bədiilik sovet poeziyasının və ədəbiyyatının ölüm-dirim məsələsidir. Bunu o da, Cavid də başa düşürdü. Buna görə də Cavid öz yaradıcılığında bədiilik və bədii sənətkarlıq məsələlərinə xüsusi diqqət yetirir, əhəmiyyət verirdi. Cavid bədii fikri lakonik və estetik olmaqla bərabər, dərin məna çalarlarına malikdir. Dramaturq hesab edirdi ki, bədii fikir ədəbi əsəri daha gözəl, daha emosional, daha estetik, daha təsirli edir, oxucuda daha çox hiss və həyəcan doğurur. Başqa sözlə, Cavid əsərlərində söz yığımı yoxdur. Əksinə, Cavid bədii sözə qənaət və məna zənginliyi var. Zəriflik və incəlik Cavid bədii fikrinin başlıca xüsusiyyətlərindəndir. Əli Sultanlı haqlı olaraq yazır ki, Cavidin əsərlərində hər hansı bir sözü dəyişmək, yaxud başqası ilə əvəz etmək mümkün deyil. Heç dramaturqun özü də buna razı olmazdı.

Cavid bədii əsərdə süarçılığı seçmirdi və onu “yavan təbliğət” adlandırırdı. Sovet ədəbiyyatını isə, xüsusilə 1920-1930-cu illər ədəbiyyatını, şüarsız, təbliğatsız təsəvvür etmək mümkün deyildi. Cavid, yaxşı mənada, “Sənət sənət üçündür” uğrunda, onlar “ədəbiyyat Lenin partiyası və sovet hökuməti üçündür” uğrunda mübarizə aparırdılar; ədəbi işi və ədəbi fəaliyyəti proletar işinin bir hissəsi hesab edirdilər.

10

Hüseyn Cavid hesab edirdi ki, sənət və ədəbiyyat estetik keyfiyyətə və mahiyyətə malik olmalıdır. Oxucu və tamaşaçını düşündürməli, ağılatmalıdır... Bu cür əsər yaratmaq sənətkarın ustalığından, hünər və bacarığından asılıdır. Sənətkar öz estetik dünyagörüşünü yazdığı bədii əsərdə gerçəkləşdirməlidir. Sənətkarın xəyalı ədəbi əsərə bədii vüsət verməlidir. İnsan xəyalsız yaşamadığı kimi, sənətkar da xəyalsız yaşaya bilməz.

Xəyal!.. Əvət, yaşadan yalnız əhli-halı odur,
Yaşarsa bir könül, az-çox xəyal içində yaşar.

Yaxud:

- Hər qaranlıqda çırpınır bir nur,
Hər həqiqətdə bir xəyal uyuyur.

Sənətin estetikası bədii əsərin bütün komponentlərində - mövzusunda, məzmununda, formasında, süjetində, dilində, üslubunda, obrazlılığında, bədii təsvir vasitələrində... göstərir. Sənət və ədəbiyyat bu bədii sistemin daxilində yaranır. Cavid Firdovsini, Xəyyamı, Nizamini, Şekspiri, Höteni, Dostoyevskini... buna görə sevir, yüksək qiymətləndirir və deyirdi: “Bədiyyat, canlı həyat, epoxalıq və fəlsəfi dərinlik Şekspir yaradıcılığı üçün səciyyəvidir. Şekspir də, Lev Tolstoyu da əsrlərcə yaşadan və yaşadacaq onların sənətkarlığıdır.”

Sovet dönəmində Azərbaycanda yüksək bədii keyfiyyətli musiqi əsərləri nə qədər çox yarandısa, yüksək bədii keyfiyyətli ədəbi əsərlər bir o qədər az yarandı. Zay ədəbi məhsulların tərifi göylərə qaldırıldı, çünki onlarda sovet siyasəti və ideologiyasının təzahürü, sosialist realizmi var idi. (Burada İsa Hüseynovun adını çəkmək kifayətdir.) Siyasət və ideologiyadan kənar əsərlər isə ciddi tənqid edildi. Sovet ədəbiyyatı sanki planlı xalq təsərrüfatının bir sahəsinə çevrildi. Ədəbiyyat və incəsənət kommunist tərbiyəsinin tərkib hissəsi oldu. Azad sözün və azad fikrin önünə sədd çəkildi. Azadlıq və demokratiya, plüralizm olmayan bir ölkədə, təbiidir ki, azad və demokratik sənət və ədəbiyyat da ola bilməzdi. Onlar sifarişlə əsər yazdılar. Cavid “Mən sifarişlə əsər yazmıram. Mənim qələmim qırmızı yazmaz” dedi.

Cavidin sovet dövrü yaradıcılığı Azərbaycan sovet ədəbiyyatında müstəsnalıq təşkil edir. Onu sovet illərində yazıb-yaradan şair və yazıçıların heç biri ilə müqayisə etmək olmaz. Sənətin estetikasını gözəl bilən dramaturq, gözəl də sənət əsərləri

yaratdı. Cavid əsərlərinin yüksək bədii-estetik dəyərə və keyfiyyətlərə malik olmasının səbəbləri bununla izah edilməlidir. Həmin səbəblərə görə də sovet dönəmində nəinki Cavid səviyyəsində, heç yarımcavid səviyyəsində dayanan şair-dramaturqa təsadüf edilmir...

11

Hüseyn Cavid milli olduğu qədər də bəşəri və dünyəvi sənətkardır. Onu dar bir çərçivəyə salmaq, milli eqoizmə qapılaraq, “Cavid Azərbaycandan yazmamışdır”, “Cavid Azərbaycanda yoxdur...” demək ən azı insafsızlıq, ən çoxu naşılıq və nadanlıqdır.

- Bir millətin tarixidir; kökü, yurdu, yuvası,
Tarixiniz baş ucundan hərgiz əskik olmasın.
“Altay” dağı, “Makan” çölü, həm də “Yasın” ovası,
Birər aydın səhifədir, hər türk görək anlasın.

(“Qoca bir türkün vəsiyyəti”)

Cavid burada başdan-ayağa milli sənətkar kimi görünür. O, “Uçurum”, “Topal Teymur”... dramlarında sırf türkçü sənətkar kimidir. “Uçurum” faciəsində türklük görüşlərini daha çox Uluğ bəy surətilə verir.

- O gün ki İstanbulda
Gənlik fransızlaşdı.
Getdikcə türk evladı
Uçuruma yaqlaşdı.
Şərxoşluq, iffətsizlik
Bürüdü bütün gəncləri
Zəhərləndi getdikcə
Məmləkətin hər yeri.
Böyük Ərtoğrulların

Sarsılmaz xəlifələri
Şimdi hər sapqın, azğın...
(“Uçurum”)

Dramaturq “İblis” mənzum faciəsində ümumbəşəri, dünyəvi bir sənətkar kimi düşünür və görünür. Cavid bədii dühası burada özünü bütün parlaqlığı ilə biruzə verir.

İblis:

- Röya kibi hər an olaraq zahirü qaib.
Bən Şərqdə abid olurum, Qərbdə rahib.
Bəzən olurum bir papa! Cənnət satarım bən,
İsa dirilib gəlsə də qorxar qəzəbimdən.
Bəzən olurum bir çoban, azədə bir insan,
Bəzən olurum zülmü fəsad aşiqi-sültan.
(“İblis”)

Məşhur bir ifadə var: Dünyanı gözəllik və məhəbbət xilas edəcək.

Cavid estetikasında gözəllik və məhəbbət anlayışları mühüm yer tutur. Şair gözəllik vurğunudur, gözəllik və məhəbbət aşiqidir. O, gözəlsiz və məhəbbətsiz yaşaya bilmir. Gözəllik və məhəbbət vurğunu və aşiqi kimi düşünür və yazır:

- Sevgisiz yaşayan canlı bir məzar!
Sevərkən ölənlər daha bəxtiyar.

Yaxud:

- Bir göyərçin uçdu qondu,
Qara çalı budağına.
Halı bənə çox toqundu,
Gəldim onun sorağına.

Cavid poeziyası hikmət, fəlsəfə, incə zövq, dərin mənə, estetik hiss və düşüncə mənbəyidir. “Bənim tanrım” şeiri Cavid estetikasının zirvəsidir. Şeir bir neçə cəhətdən diqqəti cəlb edir. Əvvəla sovet hakimiyyətinin ilk illərində qələmə alınması ilə. İkincisi və ən mühümü, şairin sovet quruluşunu qəbul etməməsi və ona qarşı müxalif olması ilə. Üçüncüsü, hərbdən və siyasətdən zövq almaması ilə. Dördüncüsü, gözəllik və sənət naminə yazıb-yaratması ilə.

Bənim Tanrım gözəllikdir, sevgidir.
Bənim rurum gözəllikdir, sevgidir.
Son dildarım gözəllikdir, sevgidir.
Həp duyduğum gözəllikdir, sevgidir.

Budur Cavidin estetik ideali! Sevgi və gözəllik barəsində fəlsəfi-estetik düşüncəsi!..

Lenin sinifsiz və partiyasız incəsənəti rədd edirdi. Cavid sinifli və partiyalı incəsənəti qəbul etmirdi. Lenin “incəsənət hakim sinfin [burjuaziyanın] mənafeyinə xidmət edir” deyirdi və yazırdı: “Burjua yazıçısının, rəssamının, aktrisasının azadlığı pul kisəsindən, rüşvətdən, maaşdan üstüörtülü (yaxud riyakarcasına üstü örtülən) asılılıqdan başqa bir şey deyildi.”³⁸

Bu məsələ onun özünün və Stalinin yaratdıqları quruluşda necə oldu? Bu haqda uzun-uzadı danışmaq olar. Ancaq qısa və birmənalı şəkildə demək olar ki, sovet cəmiyyətində sənətkarın həyatı və taleyi kommunist partiyası və sovet hökumətindən asılı oldu. Məddah ədəbiyyat və incəsənət işçiləri partiya və sovet rəhbərlərinin diqqət və qayğısı ilə əhatə olundu, onlara fəxri adlar, şirinişləşdirici mükafatlar verildi.

Bəs Cavid nə dedi? Cavid elan etdi: **“Mənim heç bir qanun və fərman ilə əsər yazmaq fikrim yoxdur. Bədii ədəbiy-**

³⁸ Lenin V.İ. Əsərləri, tam külliyyatı, XII cild, səh. 111.

yat sinfi mübarizələrdən və siyasətdən uzaq olmalıdır.” O, sözüə əməl etdi, ucuz şan-şöhrət dalınca qaçmadı.

12

Dünya tarixində sənətkarları ucdantutma güllələmək və məhvetmək halları olmamışdır. Mən kapitalist cəmiyyətində bu cür vəhşi hadisələrin baş verdiyini heç bir tarix kitabında oxumamışam. Ancaq Sovet İttifaqı bu cəhətdən dünyaya nümunə göstərdi. Sənət adamlarını ucdantutma məhv etdi. Cavidı də eləcə.

O ki qaldı müstəqillik illərində Azərbaycan ədəbiyyatında vəziyyətə, mən bir kəlmə ilə deyə bilərəm ki, təəssüflər olsun ki, bəzi şair və yazıçılar sovet dövrünün acı təcrübəsindən nəticə çıxarmadılar və çıxarmırlar. Şeiri və sənəti ucuzlaşdırmaqda davam edirlər...

Böyük Cavid öz misilsiz sənət əsələri ilə nə dedi və nə qoyub getdi? Birincisi, sənət və ədəbiyyat marksizmin sinfilik nəzəriyyəsiəndən və siyasətdən uzaq olmalıdır. İkincisi, sənətkar yaradıcılıqda azad və sərbəst olmalı, azad və sərbəst düşünməli və yazıb-yaratmalıdır. Üçüncüsü, sənət və ədəbiyyat heç kimdən və heç nədən asılı olmamalıdır. Sənət və ədəbiyyatın yaradıcısı olan sənətkar öz sənətinə vicdanla yanaşmalıdır. Dördüncüsü, əsl sənətkar öz ədəbi simasını qoruyub saxlamalıdır, sənətkar adına ləkə gətirməməlidir...

Cavid “Belə deyərlər belə yazarıq, elə deyərlər elə yazarıq” deyən şairlərdən olmadı. Özünə, öz sənətinə və şəxsiyyətinə hörmət etdi. Öz məğrurluğu, yenilməzliyi ilə çoxlarını heyrətə saldı. Ona böhtan atanlar da, sənətinə qara yaxanlar da oldu. Fəqət tarix, şair demişkən, həç kəsin haqqını kəndinə verdi. Sağlığında “Cavid, sənin yaradıcılığın səni ədəbiyyat məzarına aparır” deyənlərin özlərinin əsərlərini ədəbiyyat məzarına apardı və tarix hökm çıxardı: “Cavid əbədidir, Cavid sənəti ölməzdir!”

IV. Cavid dramalarında sənətkar və hökmdar problemi

1

Hüseyn Caviddə sənət və sənətkar anlayışları vəhdətdədir və biri digərini tamamlayan bədii-estetik anlayışlardır. Sənət Cavid üçün mənəvi qida mənbəyidir. Şair təsadüfən, - mən sənətdən aldığım zövqü heç bir şeydən almıram, - demirdi. Sənət onun üçün həm də yaşamaq və yaratmaq uğrunda mübarizə aparmaq stimulu idi. Cavidə görə, sənətə xəyanət edən sənətkar vicdanına xəyanət etmiş olur. O, sifarişlə, qanun, qəraq və fərmanla əsər yazmırdı. Bu, onun sənətə verdiyi qiymət, bəslədiyi sevgi, hörmət və ehtiramdan irəli gəlirdi. Yeri düşəndə Azərbaycan sovet şairi və yazıçılara deyirdi: “Sənətin yaxasını ikinci və üçüncü dərəcəli məsələlərdən qurtarmaq lazımdır.”

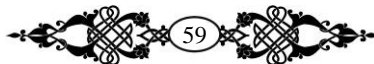
Şair ədəbiyyat və sənət məsələlərində güzəştə getmir, prinsipial mövqe tuturdu. Heç bir tənqid onu mövqeyindən döndərə bilmirdi və bilmədi. Tənqidçi Mustafa Quliyev yazırdı ki, “Sənət sənət üçündür” prinsipini Azərbaycan ədəbiyyatına Hüseyn Cavid gətirmişdir. Cavid bütün yaradıcılığı boyu həmin prinsipə sadıq qalmışdır.

Şair böyük sənət və ədəbiyyat naminə yazıb-yaradır, çağdaş Azərbaycan poeziyasına gözəl sənət inciləri verirdi.

Hər ah, təbəssüm, hər inilti, hər fəryad;

Hər fırtına, hər girdab birər şeirdir.

Cavid eşq və gözəllik, ədalət və həqiqət tarixini yazan şairləri böyük şahlardan, ulu xaqanlardan, sultanlardan, Lenin və Stalinlərdən uca və üstün tuturdu. Hesab edirdi ki, sənət və gözəllik hər kəsin öz zövqü ilə ölçülür.

Bədii yaradıcılıq mürəkkəb bir psixoloji prosesdir. Sənət əsəri də belə bir psixoloji prosesdə yaranır. Harada gözəl şeir, gözəl bədii söz, böyük sənətkar varsa, orada sənət və ədəbiyyat var. Şair ilhamını uca Tanrıdan alır. Şairin duyğuları Tanrı eşqi ilə qanadlanır, insan qəlbinin dərinliklərinə baş vurur, əngin fəzalarda qanad çalır. Şeir qeyriadi məqamda və şəraitdə yaranır. Əsl sənətkar sənət naminə, millət və vətən naminə, dünyanı sevən insanlar üçün yazıb-yaradır. Cavid kimi bu cür sənətkarlar vətənə və millətə baş ucalığı və şöhrət gətirirlər.

2

Sənət kim və nə üçündür? Təbiidir ki, sənəti sevənlər, qiymətləndirənlər, başa düşənlər üçündür. Başqa sözlə, zər qədrini zərgər bilər. Hər kəs sənətin məzmununu, estetik mahiyyətini və fəlsəfəsini dərk edə bilməz. Sənət halva deyil ki, onu ağzına qoyan kimi ağzın dada gəlsin. Sənətin mahiyyətini dərk etmək üçün sənətin məziyyətini, nəzəriyyəsinə və fəlsəfəsini öyrənmək və bilmək lazımdır. Sənətdən yalnız sənəti və sözün seyrini duyan və dərk edən oxucu və dinləyici zövq ala bilər.

- Öylə bir əsr içindəyəm ki, cihan
Zülmü vəhşətlə qavrulub yanıyor.
Yüz çevirmiş də Tanrıdan insan,
Küfrü haq, cəhli mərifət sanıyor.
Dinləməz kimsə qəlbi, vicdanı,
Məhv edən haqlı, məhv olan haqsız...
Başçıdır xalqa bir yığın canı,
Hər münafiq, şərəfsiz, əxlaqsız.
Gülüyor nura daima zilmət,
Gülüyor fəzlə qarşı fisqü fücür.
Ah, ədalət, hüquq və hürriyyət

Ayaq altında çingənib gediyor.³⁹

(“Peyğəmbər”)

Məncə, budur şeir və sənət! Sənəti yaradan nədir? Təbiidir ki, gözəl şeir, gözəl bədii söz, obrazlılıq, şeirdəki forma və məzmunun gözəlliyi, sənətkarın bədii ustalığı. Şeiri və sənəti yaradan yaradıcı şəxsiyyətdir. Yaradıcı şəxsiyyət isə sənətkardır.

Bən istərəm şəfəqlər çiçəklərdən,
Ay günəşdən, ulduzlar mələklərdən
Nə gözəllik varsa, çalsın da birdən,
Həpsi bir baxışda şıkarım olsun!
Bən istərəm hər nə var uzaq, yaqın;
Böyük dahilərin, qəhrəmanların,
Bütün ruhu bir çöhrədə parlasın,
O da bənim pərəstişkarım olsun!

(“Peyğəmbər”)

Budur şeir və sənət; sənətkarın bədii yaradıcılıqda özünü təsdiqi!

3

Afət. Bən bütün bənliyimi, bütün həyat və səadətimi yoluna fəda etməyə hazırım. Hətta sənin uğrunda cinayətdən belə çəkinməm. Ancaq bu qadar var ki, aldadılmaq istəməm, aldandığımı duysam məhv olurum. Həm də pək kinliyim, anlıyormusun? Bəni aldatmaq istəyənləri əsla əfv etməm. İki gözüm olsa belə intiqam alırım, intiqam!.. Əvət, bən pək kinliyim. Bəni təhqir edənlər Əzrailin qucağına atılmış olurlar. (“Afət”)

Budur bədii sənət əsərindəki söz və ifadənin bədii-estetik gözəlliyi! Fikrin estetik cəhətdən bədii ifadəsi.

Başqa bir misal.

³⁹ Hüseyn Cavid. Əsərləri. 5 cildə, III cild, Bakı, 2005, səh. 145.

Teymur. Divan bəyi daha başqa düşünüyor, o daha etidalçı. Fəqət unutmamalı ki, hər səciyyə və şəxsiyyət bir qanun deməkdir. İştə bu gün şəxsiyyətim bana əmr edirsə, onu yapmaqdan çəkinməm. Bununla bərabər bən şimdiyə qadar qurultaysız, şurasız bir şey yapmadım, çünki şurasız bir məmləkət cahil bir şəxsə bənzər ki, tutduğu işlər, söylədiyi sözlər nədamət və fəlakət doğurur. Bən daima həkim və aqıl şəxsləri dinlədim, böyük sərdarlar ilə müşavirə yaptım. Yalnız herb ilə mübarizəyi deyil, sülh mənafeyini də düşündüm. Əvət, bən şu nəhayətsiz ölkələri gah tədbir və siyasətlə, gah sülh və məhəbbətlə, gah təhdid və şiddətlə, gah əfv və mülayimətlə idarə etmək istərim. Bən hər işdə səbat və istiqaməti sevdiyim kibi hazım və ehtiyatdan da xoşlanırım; lazım gəlirsə, bəzən düşmanlarıma qarşı səbr və təhəmmül göstərirəm, bəzən qafil və cahil görünməkdən zövq alıram.⁴⁰

Dramaturq bu parçada hadisələri və həqiqətləri bədiiləşdirməkdə müstəsna sənətkarlıq və bədii ustalıq nümayiş etdirir ki, buna qibtə etməmək mümkünsüzdür. Yalnız istedadlı və peşəkar yazıçı bu cür bədii uğurlara nail ola bilərdi.

Sənət göydən zənbil ilə nazil olmur. Əsl sənət və sənət əsəri ağır zəhmət, ağıl, zəka, dərin düşüncə, bədii təfəkkür nəticəsində yaranır.

4

- İştə, Xəyyam, o böyük sənətkar!
Sarmış ətrafını şən yıldızlar.
Kəhkəşan saçların əsrarı nihan,
Açdı ürfan ilə bambaşqa cihan.
Onu duymaz, duyamaz hər şaşqın,
Bir dəniz şişəyə sığmışımı? Saqın!⁴¹

⁴⁰ Hüseyn Cavid. "Topal Teymur". Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, III cild, Bakı, 1971, səh. 21.

⁴¹ Hüseyn Cavid. "Xəyyam". Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, III cild, Bakı, 1971, səh. 340.

Hüseyn Cavidə də hər şaşqın duymaz, duyamaz. Onun böyük sənəti dənizlərə, okeanlara sığmaz!..

Cavid çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında, sənət kəhkəşənində yeni bir aləm açdı. Bir-birindən gözəl sənət əsərlərinin yaradıcısı oldu. Onun “Şeyx Sənan”, “İblis”, “Peyğəmbər”, “Topal Teymur”, “Səyavuş” və “Xəyyam” mənzum və mənsur dramaları əsl sənət inciləridir. Həmin əsərlər oxucu və tamaşaçıda hiss və həyəcan, sevinc və kədər oyatmaya bilməz. Bu da dramaturqun sənət və sənətkarlığına dəlalət edir.

Mədəniyyəti böyük və yüksək olan bir xalqın sənətkarı daha böyük sənət əsərləri yaradır və yarada bilər. Cavid təsadüfən demirdi ki, sənətkarın böyüklüyü yaşadığı mühitin mədəniyyəti ilə ölçülür. Mədəniyyəti yüksək olan ölkədə incəsənət də yüksək inkişaf edir. Bu cəhətdən Cavid təkcə Azərbaycan deyil, Şərqi və ümumtürk fəlsəfi-estetik fikrinin daşıyıcısıdır. Teymurun monoloquna nəzər salaq: “Avropalıların dilləri başqa, ürəkləri daha başqadır. Hər halda məmləkətimiz arslanlar yurdu, qartallar yuvası olaraq qalmalı. Bəlkə dünyanın ən parlaq maarif və mədəniyyət ocağı, ən zəngin sənaye və ticarət mərkəzi olmalıdır. Əvət, qoy düşmanlarımız görsünlər ki, türk övladı yalnız basıb-kəsməkdən deyil, yaşamaq və yaşatmaqdan da zövq alır. Yalnız yaxıb yırmaq deyil, yapmaq və yaratmaq da bilir. Bununla bərabər yaptığımız heç bir şey deyil. Bu, yalnız mədəniyyətə doğru bir addım, gələcək üçün bir başlanğıcdır. Bizim başladığımızı gələcək nəsil ikmal etməli. Yalnız beş-on şəhər deyil, bütün məmləkət tərəqqi və gözəlliklər üçün bir nümunə olmalı. Əvət, biz təməl daşı atıyoruz. İştə bu təməl üzərində möhtəşəm binalar qurmaq yeni nəsle, ancaq sarsılmaz gəncliyə aiddir.”⁴²

⁴² Hüseyn Cavid. “Topal Teymur”. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, III cild, Bakı, 1971, səh. 21.

1920-1930-cu illər tənqidçiləri bu sözlərə görə dramaturqu tənqid atəşinə tutdular. Mustafa Quliyev “Cavid Azərbaycan mədəniyyətinin əleyhinədir” dedi. Əslində Cavid Azərbaycan mədəniyyətinin əleyhinə deyildi. O, bu mədəniyyəti türk mədəniyyətinin bir hissəsi hesab edirdi və həmin əsərində yazırdı: “Azərbaycan eşsiz bir cənnət bucağı, tükənməz sərvət ocağıdır. Lakin əfsus, binlərcə əfsus ki, Miranşahlar oynucağıdır.”

Teymurun sözlərinə diqqət yetirək: “Tüccar və sənətkarlara daha çox sühulət [üsulluluq, incəlik] və hörmət göstərməli. Çünki cahan, ancaq ticarət və sənəət [incəsənət] sayəsində rifah bulur.”

Cavid sənətinə və yaradıcılığına Azərbaycan türk və ümumtürk mədəniyyəti və ədəbiyyatı kontekstində yanaşmaq və araşdırmaq lazımdır.

Mərd atalar yigitlikdə nam almamış yalnız,
Ta əskidən onlarda var elm, hikmət həvəsi.
Günəş kibi tarixləri parlatıyor, baqsanız,
Səmərqəndin darülfünunları, rəsədxabəsi.

(“Qoca bir türkün vəsiyyəti”)

5

Cavid sənət, ədəbiyyat və teatr üçün doğulmuşdu. O, teatr sənətini sevir, qiymətləndirir, milli teatrımız üçün bir-birindən gözəl səhnə əsərləri yaradırdı. Şərqi və Qərbi böyük sənətkarlarından bəhrələnir, onların sənət və yaradıcılıqlarını tədqiq və təhlil edir, sənətkarlıqlarını yüksək qiymətləndirirdi:

- Firdovsini, Nizamini, Şekspiri, Höteni, Tolstoyu, Dostoyevskini əsrlərcə yaşadan onların sənətkarlığıdır.

- Teatr mədəniyyətinin inkişafına xidmət edən hər bir sənətkar hörmət və məhəbbətə layiqdir.

- Dram əsəri gərək elə yığcam yazılsın ki, mənalı və məzmunlu olsun. Tamaşaçı oturmaqdan, ifaçı danışmaqdan, hərəkətdən yorulmasın. Mənasız çoxdandırsa, mənasız az yaxşıdır.

Mişkinaz Cavid yazır: “Cavid səhnə sənətimizin böyük xadimlərini, kiçiyindən tutmuş böyüyünə qədər hamısını sevərdi. O deyərdi ki, böyük sənətkarlar elə onsuz da ümumi məhəbbət, ümumi qayğı görür. Onu şöhrəti qoynuna alıb gəzdirir. Adi sənətkarlar isə özünəməxsus fədakardırlar. Onlardan şöhrət uzaqdır. Lakin buna baxmayaraq, böyük səhnədən uzaqlaşmırlar, əksinə, ona daha möhkəm tellərlə bağlanırlar. Məncə, onlar da böyük sənətkarlar kimi böyük hörmət və məhəbbətə layiqdirlər.⁴³”

Dramaturq kiçik, “gözəgörünməyən” teatr işçilərini böyük, gözəgörünən, şöhrəti başından asan teatr işçiləri qədər sevirirdi. Onları teatr mədəniyyətinin inkişafına xidmət edən fədakar sənətkarlar hesab edirdi və deyirdi: “Heç bir zaman səhnədə görünməyən, səhnə arxasında faydalı işlə məşğul olan, ömrünü keçirən belə teatr işçiləri səhnədə şöhrət çələngini başına qoymuş aktyorlar qədər olmasa da, böyük hünər göstərirlər.”

O, kiçik və böyük teatr işçiləri ilə dostluq edirdi. Onların arasında Abbas Mirzə Şərifzadə xüsusi yer tuturdu. Dramaturq Abbas Mirzənin səhnə yaradıcılığını Azərbaycan teatr tarixində böyük bir epoxa hesab edirdi və deyirdi: “Onun yaradıcılığı bizim teatr sənətinin inkişaf yoludur. Abbas Mirzə səhnədə azman bir aktyordur. Onun səsi, hərəkətləri, yaratdığı obraz öz təbiiliyi, parlaqlığı, canlılığı ilə seçilir. Aktyor obrazın daxili aləmini açıb tamaşaçıya göstərə bilir. Buna görə də Abbas Mirzə adi aktyor deyil, psixoloq-aktyordur. O, dramatik obrazı dərindən öyrənir, bir sənətkar kimi cilalayır və nəhayət, səhnəyə çıxarır. Belə aktyorları təbiət nadir hallarda yaradır. Təbiət böyük sənətkarlar yetirməkdə nə qədər xəsislik edir!”

Bəli, Tanrı və təbiət böyük sənətkarlar yetirməkdə, yaratmaqda xəsislik edir. Görünür, başqa cür olsaydı, böyük və dahi sənətkarların qədir-qiyəti də bilinməzdi.

⁴³ Mişkinaz Cavid. Cavid xatırlarkən..., Bakı, “İşıq”, 1976, səh. 32.

6

Cavid estetikasında və Cavid fəlsəfəsində gözəllik və faciəvilik problemi mühüm yer tutur. O, sənət və gözəllikdən mənəvi qida alır. Bədii əsərlərini sənət və gözəllik qanunları əsasında yaradır. “Gözəl sevimlidir cəllad olsa da, // Sevgi xoşdur sonu fəryad olsa da” deyir. Onun qəlbi sənət və gözəllik eşqi ilə çırpınır. Əsərlərində sənət və gözəlliyin, eybəcərlik və çirkinliyin mahiyyətini açıb oxucu və tamaşaçılara göstərir.

İnsan olan cihanda nasıl sevgisiz yaşar?
Hər sevgidir gözəlliyi insana sevdirəm.
Mərhumu-eşq olunca gözəllik can sıqar.

Cavidcə, gözəllik insanın təbiətində, əməlində, böyüklüyündə, insanın insana verdiyi xeyirdədir. Xeyir və şər, xeyir və xeyirxahlıq Cavid estetikasında xüsusi yer tutur. Şairə görə, əgər təbiətdəki və insandakı gözəllik xeyirli bir işə yaramırsa, o gözəl sayıla bilməz, insan ondan zövq ala bilməz. “O gözəllik ki, insana xidmət etmir, mən ondan ruhlana bilmərəm. Əgər bir insan, bir sənətkar millət üçün, vətən üçün, insanlar üçün çarmıxa çəkilirsə, deməli o yaşayır, o gözəllərin gözəlidir.”

Sənət və gözəllik aşiqi, sənət və gözəllik fədaisi və cəfa-keşi Cavid deyirdi: “Sənətkar orta səviyyədə qala bilməz. Söz qızıldır. Hər bir aktyora hava və su kimi lazımdır. Teatr sənətinin hikmətinə o dramaturq yiyələnə bilər ki, o, insanı, onun daxili aləmini yaxşı bilir, obrazı yaradarkən ona uyğun keyfiyyətlər, xasiyyətlər və daxili aləm verir. Sənətkarın ən çətin işi odur ki, hər bir insanın özünəməxsus aləmini doğru-düzgün öyrənsin. Əkstəqdirdə obraz kamil olmaz, saxta və cansız çıxar, oxucunu inandırmaz. Məncə, dünyanın böyük sənətkarları həmişə obrazı doğru və düzgün yaratmaq kimi çətin bir yaradıcılıq prosesi haq-

qında düşünüb-daşınmış və bu çərin məsələni həyatları boyu öyrənmişlər.⁴⁴”

Cavid kamil sənət əsərləri yaratmaq istəyirdi. O buna nail oldu! Onun hər bir əsəri ədəbi hadisəyə və teatr hadisəsinə çevrildi. Bir an belə dinc oturmayan şair daima arayıb-axtardı, Şərq və Qərb ədəbiyyatına, estetikə və fəlsəfəsinə baş vurdu. Oxudu, öyrəndi, bir alim kimi axtarışlar apardı. Sənət və ədəbiyyatın, böyük sənətkar olmağın sirlərinə dərinlən yiyələndi. Öz fitri istedadına güvənərək, oxuyub öyrəndiklərini bədii yaradıcılıqda gerçəkləşdirdi. Mişkinaz Cavid xatirələrində yazır: “...Cavidin işsiz, boş oturan vaxtı olmazdı, ya kitab oxuyar, ya da yazıları ilə məşğul olardı. Çörək yediyi vaxtda da fikirləşərdi. Baxardım ki, iki qaşını bir-birinə yaxınlaşdırıb fikrə daldı. Az çəkmədən əlindəki qaşığı qoyub, qalxdı, yazı masasına yaxınlaşdı, bir neçə kəlmə nə isə yazıb, sonra gəlib oturdu.”⁴⁵

Cavid sənət vurğunu idi. Əsər üzərində işlərkən kənar mühitdən, ətrafından tamamilə ayrılırdı. Dram əsərləri üzərində işlərkən obrazların dili ilə danışar, onların monoloq və dialoqlarını bir aktyor kimi ifa edərdi. Bəzi obrazları hərəkətlərinə görə mühakimə edərdi. Yaratdığı surət üzərində uzun-uzadı düşünər. Onu dərinlən təhlil edər, sonra qələmə alardı. Yaratdığı obrazlar üzərində dönə-dönə işlərdi. Yazıçılığı ən çətin peşə və sənət, obraz yaratmağı dramaturqun ən çətin işi hesab edərdi. Tarixi dramalar üzərində çalışarkən tarixi şəxsiyyətləri və tarixi hadisələri alim kimi öyrənər, tarixi olayları təhrif etməz, tarixi şəxsiyyətlərə uydurma rənglər verməzdi. Mişkinaz xanıma deyərdi: «”Peyğəmbər” və “Topal Teymur” tarixi dramalarını yazarkən elə bil ki, onlarla üzbəüz oturub söhbət etmişəm. Onlar mənə sanki özləri haqqında danışılar.»

⁴⁴ Cavid xatırlarkən... (tərtib edən İsgəndər Orucəliyev), Bakı, 1982, səh. 249.

⁴⁵ Mişkinaz Cavid. Cavid haqqında xatirimdə qalanlar (Əlyazma, 1973), səh. 70.

Həmin sözləri “Xəyyam” mənzum tarixi dramasına da şamil etmək olar...

7

Dramaturq adəti üzrə əsər üzərində gecələr işlərdi. Gecənin sakitliyi onun sənət aləmi üçün başqa bir dürlü aləm açdı. Ona göydən vəhy gəlirdi. O sənət aləminə qərq olaraq, misraları kağız üzərinə köçürürdü:

Mələk
(*göyə doğru*)

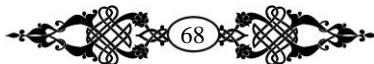
Baq, su əngin fəza, su qutlu dəniz...
Nə qadar xoş, nasıl gözəl, ləkəsiz...
Uçuşur hər tərəfdə yıldızlar...
Rəqs edər sanki nazənin qızlar.
Həp birər şeir, sən də bir şair,
Hər tamaşası eşqə aiddir.⁴⁶

Şairə ilham gecələr gəlirdi. O, stolun üstündəki çırağı yandırır. Bəzən yanını stola söykəyərək, dəftəri dizinin üstünə qoyaraq, saatlarla işlərdi. Arabir yazısından ayrılır, yerindən qalxır, dəhlizdə qoyulan əlüzyuyana yaxınlaşır, üzünü şərin su ilə yuyur, sonra gəlib yerində oturur və yazmaqda davam edirdi. Dahi sənətkarın dahiyənə əsərləri gecə vaxtı beləcə bir sakit şəraitdə, kiçik bir otaqda, kiçik bir masa üzərində yaranırdı. Həmin əsərlərdən birinə nəzər salaq və Cavid şeirindən və sənətdən zövq alağ.

Sevda

Badə gözəldir, məzə, həp naz ola!

⁴⁶ Hüseyn Cavid. Peyğəmbər. Əsərləri, 5 cildə, III cild, Bakı, 2005, səh. 143-144.

Saqiyə dilbaz ola, tənnaz ola!
Gül sarılıb bülbülə, bülbül gülə,
Ney goşaraq onlara dəmsaz ola!

Xərabati

(sərxoş bir ahənglə oxuyub qadınları göstərir)

Olmaya dünyada amansız cəfa.
Çıxmaya bir ləhzə könüldən səfa,
Oxşaya hal əhlini Sevda, Vəfa
Hər üçü həmbəzm ola, həmrəz ola!

Xəyyam

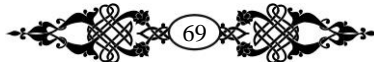
(qəhqəhə qaldırır)

Əldə şəfəq dalğalı peymanələr,
Gülsə də xoşdur bizə divanələr.
Zahidin olsun quru əfsanələr,
Bəlkə də dünyada sərəfraz ola!⁴⁷

Cavid şeiri, sənəti və ədəbiyyatı ağır zəhmət, gərgin bədii axtarışlar bahasına başa gəlirdi. O, yorulmadan və böyük əzmilə teatr və dramaturiyanın hikmət və sirlərinə yiyələnirdi. “Azər” poemasını və bir neçə şeirini çıxmaq şərtilə, dramaturq sovet dövrü yaradıcılığının 17 ilini dramaturgiyaya sərf etmişdi. O, daima sənət və yaradıcılıq məsələləri üzərində düşünür, yaratdığı bədii obrazlara uyğun xasiyyətlət, keyfiyyətlər və daxili aləm vermək, obrazları doğru, düzgün, canlı və mükəmməl yaratmaq üçün gərgin axtarışlar aparır, bədii dühasını yaratdığı əsərlərdə gerçəkləşdirirdi.

8

⁴⁷ Hüseyn Cavid. Xəyyam. Dram əsərləri, 3 cildde, III cild, Bakı, Azərneşr, 1971, səh. 267-268.

Hüseyn Cavid şeirlərində və dramatik əsərlərində yeri gəldikcə şeir və şair, sənət və sənətkar məsələlərinə toxunur. “İbtidai-qəram”, “Şeir məftunu”, “Pənbə çarşaf” və s. şeirləri, “Uçurum”, “Peyğəmbər”, “Topal Teymur”, “Xəyyam” dramaları buna misal ola bilər.

Şair və şeir, sənət və sənətkar probleminə öncə “Pənbə çarşaf” şeirində toxunulur.

Bən açıq şeirdən də həzz edərim,
Fəqət ən gizli şeiri pək sevərim.
Açaraq sivrilir çox afətlər,
Saf və azadə sanki bir zanbaq...

Sən əmin ol ki, ey şükufeyi-tər!
Gülə pək başqa fər verir yapraq.
Söylə! Dünyada hanki sənətkar,
Kölgəsiz bir rəsmdə sənət arar!?⁴⁸

Oxucunu və araşdırıcını düşünməyə vadar edən fikirlərdir. Ağ çarşafda son dərəcə gözəl, məlahətli və füsunkar görünən bir gözələ həsr edilən şeirdə şair nə demək istəyir? O, “Bən açıq şeirdən həzz edərim” deyərkən, çox ehtimal ki, asan başa düşülən və qavranılan şeiri nəzərdə tutur. Şair həm üzü açıq gözəllərdən, həm də bağlı gözəllərdən zövq alır. Fəqət çadrasız gözəlləri və açıq şeiri daha üstün tutur. “Ən gizli şeiri pək sevərim” deyir. Nədir o gizli şeir? Məncə, mənası və məzmunu həmən, bir andaca qavranılmayan və dərk edilməyən şeir! Cavidə, şeir və sənət gizli bir xəzinəni, ələmi xatırlatmalıdır. Böyük Füzuli demişkən, şeirdə elmlilik, dərinlik, fəlsəfi məzmun olmalıdır.

Burada bitr əhvalatı xatırlamaq yerinə düşər. Bir dəfə bir məclisdə Səməd Vurğun Cavidə deyir:

⁴⁸ Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, I cild, Bakı, 1968, səh. 73.

- Cavid əfəndi, olmazmı bir az sadə yazasınız, hamı başa düşsün?

Cavid deyir:

- Siz sadə yazın. Mənim öz yolum, öz ədəbi təhsil və tərbiyəm var. Bir də şeiri sadələşdirmək olmaz! [Yəni şeir dərin məzmunu və fəlsəfi mahiyyətə malik olmalıdır.] Sənətin yaxasını üçüncü dərəcəli məsələlərdən qurtarmaq lazımdır. Xırda hisslər ədəbiyyat üçün mövzu ola bilməz...

Budur ulu şairin şeir, sənət və ədəbiyyat barəsində estetik konsepsiyası!

“Açaraq sivrilir çox afətlər” misrası ilə başlanan parçaya nəzər salaq. Cavid həmin misraları bəzi şair və oxucuların düşündüyü kimi yazmır. “Şeiri sadələşdirmək olmaz” fikrini sanki burada tətbiq edir. Fikir və məqsədini pəmbə çarşafda gözəl görünən bir mələklə əlaqələndirir, şeir və sənətin mahiyyəti haqda maraqlı mülahizələr söyləyir. Şair üzünü çadrada məlahətli görünən gözələ tutaraq deyir: “Çadradan sivrilən [çıxan] afətlər, saf və azad bir zanbağa bənzəyir. Sən də əmin ol ki, ey şükufeyitər, gülə pək başqa gözəllik verir yapraq...” Yəni, ey gözəl, sən o çadrada gözəl görünürsən. Yapraq gülə gözəllik və tərəvət verdiyi kimi, çarşaf da sənə gözəllik verir. Ancaq söylə: “Dünyada hanki sənətkar, kölgəsiz bir rəsmdə sənət arar?” Yəni o rəsmi ki, bəri-bəzəyi yoxdur, “kölgəsiz” bir şeydir, o necə sənət əsəri ola bilər? Rəsmi gözəl sənət əsəri olması üçün o gözəl də yaradılmalıdır. Ey gözəl, sən kölgəlisən, yəni çadradasan, buna baxmayaraq gözəl görünürsən, amma rəsm əsəri kölgəli olmalıdır ki, sənət əsəri kimi görünsün və duyulsun...

Böyük Cavid bədi əsərdə sənətkar və söz, sənətkar və gözəllik, sənətkar və bədi sənət problemini belə qoyur. Cavid fikrini duymaq və dərk etmək üçün gərək onun sənətə estetik baxışını, yaradıcılıq üslubu və metodunu, klassik Şərq ədəbiyyatından gələn təsirləri və ədəbi ənənəni, üstəgəl “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsinin estetik və fəlsəfi mahiyyətini yaxşı biləsən.

Şairin sərgilədiyi sənət dünyasının üzərindən örtüyü götürəsən. Onun altındakı gözəl incə-sənəti duyasan, Cavid sənətinin hikmət və fəlsəfəsini dərk edəcən...

9

Cavid aləmi də, fəlsəfəsi də sirli bir aləmi xatırladır. Şair həmin sirli aləmdəki şeyləri açıb oxucuların qabağına tökmək istəmir. Oxucuları düşünməyə, dərk etməyə, axtarışlar aparmağa sövq edir. Bununla da şeir və sənətin qədir-qiymətini yüksəldir. Caviddə elə şeirlər, misralar, elə beytlər var ki, onu dərk etmək və anlamaq üçün gərək oxucu həm tarixi, həm estetikanı, həm də fəlsəfəni yaxsı bilsin. Cavid sənətinin sirlərini açmağı bacarsın. Həmin sirləri açmaq istəyən oxucu və araşdırıcı gərək müəyyən hazırlığa, dərin biliyə və sənəti duymaq qabiliyyətinə malik olsun. Cavidi bir dəfə, iki dəfə oxumaqla anlamaq və dərk etmək mümkün deyildir.

- Yox təbiətdə öylə bir qüvvət,
Əbədi, həm də payidar olsun.
Həp dəyişməkdədir bütün xilqət,
Həp dəyişməkdədir həyatü fünun.
Olmayan varmı inqilabə zəbun?
Varmı sarsılmaz öylə bir qanun?!

Təbiidir ki, hazırlıqsız oxucu bu misraları ya başa düşməyəcək, ya da başa düşməkdə çətinlik çəkəcək. Başqa sözlə, Cavid şeirinə açar tapmaq çətindir. Görkəmli ədəbiyyatşünas Əkrəm Cəfər nahaq yerə demirdi ki, biz Cavidin qapısını açıb astanada dayanmışıq. İçəridə nə var, bilmirik?..

“Azər” poemasında bir Rəssamın sənəti və sənətə münasibəti təsvir edilir. Azər Rəssamla tanış olur. Rəssam ona qocaman bir daş göstərərək deyir:

- Gəl sənin rəsmini bu daş üzərində yapım. Bax, gör nə gözəl olur?

Azər bir daş üzərində heykəl tək oturur. Rəssam onun rəsmini çəkir. İş tamam olduqdan sonra Azər ona baxır və gülür. Çünki tablo gözəl sənət əsərindən çox, nəyə desən bənzəyir. Azər ona etirazını bildirir və kinayəli şəkildə deyir:

- Seyr edənlər şu gözəl levhənizi
Bəni yox, bəlkə görür onda sizi.
Sanki ölgün boyalardan nə çıxar?!
Burda sənətdən iraq hər şey var.

İncəsənət dediyin pək tənnaz
Bir gözəl qız ki, çapuq ram olmaz.
Yoxsa əzmində əgər səbrü səbat,
Boş əməkdir çəkiyorsun, heyhat!..⁴⁹

Şair burada, bir tərəfdən, 1920-1930-cu illərdə şeirin və sənətin ucuz tutulmasını, şeirdə və sənətdə yeni yol axtaran proletar yazıçıları tənqid edir, onlara gülür, digər bir tərəfdən, rəssam sənətilə, ümumiyyətlə, sənət və sənətkarlıqla bağlı ciddi bir məsələyə toxunur. Sənətkarları sənətin qiymətini, hörmətini, əhəmiyyətini aşağı salmamağa çağırır. Sənəti hörmətdən və qiymətdən salanlara qarşı çıxır.

Azərin tikanlı sözlərini dinləyən Rəssamın baş götürüb qaçmaqdan başqa çarəsi qalmır.

- Süzdü Rəssam onu altdan yuxarı

⁴⁹ Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, I cild, Bakı, 1968, səh. 68.

Saçaraq gözləri kin dalğaları.
Alıb əşyasını nifrətlə, həmən
Qaçdı hiddət köpürən sahilədən.⁵⁰

Hüseyn Cavid həyatda belə rəssamları, futuristləri, mark-sistləri, proletar yazıçıları... çox görmüşdü. Şeir və sənətdə “yeni yol açan” şairlər haqda demişdi: “Onların bu gün yazdıqları sa-bah əl silməyə yarıyacaq.”

11

Dramaturq bir neçə əsərində şair və rəssam (sənətkar) su-rəti yaratmışdır. Həmin surətlər fərdi xüsusiyyətləri, dünyagö-rüşləri, şeir və sənətə baxışları... ilə seçilirlər. “Şeyda”da Şeyda Rəmzi və rəssam Maks Müller, “Uçurum”da rəssam Cəlal və mütəfəkkir Əkrəm, “Topal Teymur”da Şair Kirmani, “Xəy-yam”da Xəyyam belələrindəndir. Cavid, ümumiyyətlə, rəssam, filosof, şair obrazları yaratmağa meyilli olmuşdur.

Onun oğlu Ərtoğrul da rəssamlığa maraq göstərmişdir. Mən onun şəxsi arxivini araşdırarkən atasının, Abbas Mirzə Şə-rifzadənin, Şekspirin və Bethovenin... qara karandaşla işlədiyi əl işlərinə baxmışam. Onun rəsm işləri hazırda Cavidin Bakıdakı ev muzeyində saxlanılır. Bəzi əl işlərini “Gt”, “G.Dj.” şəklində imzalamışdır.

12

Dramaturqun “Şeyda” mənsur faciəsində Şeyda Rəmzi in-qilabi marşlar yazan şair kimi diqqəti cəlb edir. İnqilabçı şairin ilk marşı mətbəədə böyük hay-küyə səbəb olur.

- Yaş zindanlar yuvamız,
Fəlakət aşınamız;
Ordular yıxan qurşun

⁵⁰ Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, II cild, Bakı, 1969, səh. 154.

Olmuş bizim qidamız.
Arqadaş, göz aç, aman!
Qalq ölüm uyqusundan!
Zülmə çox əydin boyun,
Çox əzildin, qalq, oyan!⁵¹

Marş mətbəə işçiləri tərəfindən hərarətlə, Məcid əfəndi tərəfindən hiddət və qəzəblə qarşılanır. O, “Ah, bəni Nikolayın jandarmlarına təslim etmək istiyorsın?” deyərək, Şeydanın üstünə hücum çəkir...

Romantik və həssas şair Şeyda Rəmzi, bir hüriyyəət yavrusu olaraq, tutduğu işdən və əməllərindən əl götürmür. Zənginləri yaxıb-yıxmaq və onun üzərində ədalətli və insan hüquqlarını qoruyan bir quruluş yapmaq istəyir.

Şeyda. Fironu qəhr edən Musa bir çobandan başqa bir şey deyildi. Lakin sarsılmaz bir ruhla meydana atıldı. Öylə qəddar - zalım bir imperatora qalib gəldi. Zöhhakı məhv edən Gavə yoxsul, arxasız bir dəmirçi idi. Fəqət atəşli bir qəlblə inqilaba başladı, öylə xunxar, məğrur bir hökmdarın taxtını başına çevirdi. Məcid əfəndi kimdir?.. Yalnız o deyil, hətta onu qudurdan rus çarlığı belə bu gün, yarın yerin dibinə batır.

İnqilabçı şair Şeyda Rəmzi Məcid Əfəndilərə meydan oxuyur. O, hüriyyəət və istiqlal aşığıdır. Maks Müllərin qızı Rozaya aşiq olan Şeyda qərribə bir romantik sevgi məcaları yaşayır. Əsrəfin onun sevgilisinə rəqib çıxması Şeydanı dərin psixoloji sarsıntılar və hallar keçirməsinə səbəb olur. İnqilabçı mühərrir mürəttiblər üçün marşlar yazmaqdan vaz keçmir.

- Gözlərdə qalmamış nur,
Gönüllərdə yox sürür;
Qan bitmiş cəsədlər
Er-gec sönər, məhv olur.

⁵¹ Hüseyn Cavid. Pyesləri, Bakı, 1963, səh. 232.

Arqadaş, ayıl bir an!
Haqsızca olma qurban!
Yetər, miskinlik, yetər,
Qalq! Oyan, oyan, oyan!

Polislər inqilabi fəaliyyətinə görə, Şeydanı həbs edib Zindana atırlar. Burada o, qarabasma xəstəliyinə tutulur. Zindan həyatı və mühiti Şeyda Rəmzini dəlilik məqamına çatdırır. O, tez-tez Rozanı xatırlayır, onun xəyalını gözləri önündə canlandırır. Rozanın xəyalı yıldızlı nurlar içində, mələk qiyafətində onun gözlərinə görünərkən Şeyda şaşır. Roza süzgün və munis baxışlarıyla ona doğru yürüyürkən Şeyda donub qalır.

Şeyda (*dönüb dalınca*). Ah, röyamı görüürüm?

Roza (*nəvazislə*). Şeyda!

Şeyda (*heyətlə*). Aman, ya Rəbbi!

Roza (*həsrətlə*). Şeyda!

Şeyda. Ah, nə istiyorsın?

Roza (*təbəssümlə*). Şeyda!

Şeyda (*darğın*). Roza, Roza! Allah eşqinə, get!

Facié Şeydanın zindanda ölməsilə bitir.

Dramaturq bu faciədə tərəddüdçü, hürriyyət və istiqlalçı, inqilabçı-romantik Şeyda Rəmzi surətinin timsalında həssas, inqilaba ümid bəsləyən, ondan çox şey gözləyən bir şair surəti yaratmışdır. Romantik Şeyda iradəcə zəif, cəmiyyətdə baş verən hadisələrə, haqsızlıq və ədalətsizliklərə qarşı son dərəcə həssas bir insandır. Zindan həyatına dözmür, xəstələnir, inqilabın qələbəsini görmədən sönür.

Rəssam Maks Müllər Məcid əfəndinin sifarişlərini yerinə yetirir. Yurdsuz-yuvasız Şeydaya qayğı və diqqət göstərir.

Maks Müller. Sən bir həftədir ki, oda arayırsın; bizim evdəki boşboğaz yəhudi dəllal oturduğu oldanı boşaltmış, Rusiyaya gediyor. Bu gün oraya köçərsin.

Şeyda (*onun əlini sıqaraq*). Ah, bilsəniz şu xəbərdən nə qadar məmnun oldum. Bu axşam, əvət, bu axşam köçərim.

Dramaturq rəssam Maks Müllerin timsalında bəlkə də “Molla Nəsrəddin” jurnalının rəssamı Şmerlinqin proobrazını yaratmışdır...

13

Hüseyn Cavid “Uçurum” mənzum faciəsində sənətin tən-tənəsini və sənətkarın faciəsini sərgiləmiş və bunu rəssam Cəlalın timsalında təsvir etmişdir. Şeyda Rəmzi və b. surətlərlə müqayisədə, sənətkar Cəlal surəti bədii cəhətdən daha dolğun və maraqlıdır. Cəlal bir tip və xarakter olaraq diqqəti cəlb edir. O, həssas düşüncəli və maraqlı bir rəssamdır. Öz sənətindən böyük zövq alır, sənəti sayəsində şöhrət qazanır.

Dramaturq rəssam Cəlal obrazının timsalında faciədə bir neçə ciddi problem qoyur:

- sənətkar və mühit;
- sənətkar və zaman;
- sənətkar və söykökünə bağlılıq;
- sənətkar və ailə;
- sənətkar və sənətə xəyanət;
- sənətkarın taleyi və faciəsi.

“Sənətkarlar həp mərəzdir.” Bu fikir rəssam Cəlala da aiddir. Cəlal məşhur, istedadlı bir türk rəssamıdır. Onun tabloları İstanbulda sərgilənərkən qadın və erkəklər rəssamın rəsm əsərlərinə baxıb sanki bayılırlar. Ondakı sənətə və sənətkarlıq qüdrətinə pərəstiş edir, uğurlarını böyük hərarətlə alqışlayırlar. İstanbul sənətsevərləri onun sənətinə vurulurlar və məftun olurlar...

Rəssam Cəlalin sənət əsərlərində romantik stil daha qabarıq nəzərə çarpır. Yıldırım belə hesab edir ki, Cəlal həddindən artıq xəyal düşgünüdür:

- Xəyaldən doğarmış bütün böyüklük,
Həqiqi lövhələr onda⁵² pək sönük.

Cəlal yaradıcılığında realizm ilə romantizmi birləşdirməyə çalışsa da, romantikaya daha çox meyillidir. Mifologiyaya və mifoloji mövzulara daha çox maraq göstərir. Onun bir şah tablосunda Mələk rəyada gülümsəyir. Əkrəm və Yıldırım həmin əsəri çox bəyənilər. Əkrəm onu səbirsiz, fəqət böyük bir sənətkar hesab edir. Milli düşüncəli Əkrəm Turan ellərinin keçmişindən, Cəlal öz sənətindən tükənməz həzz və zövq alır. Cəlal öncə Frəngistanın şux həyatı, sonra İtaliyanın rəssamlıq məktəbi və sənəti ilə tanış olmaq fikrinə düşür. Ailəsini buraxıb gedir. Cəlalin gələcək faciəsinin əsası da həmin səyahətin gerçəkləşməsindən başlanır...

“Uçurum” faciəsində Cavidin “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsinin təsiri duyulur. Cavid estetikasının bədii keyfiyyəti kimi meydana çıxır. Cəlal sənətdə və bədii yaradıcılıq məsələlərində azadlığa, sərbəstliyə və gözəlliyə üstünlük verir. Möcüzəli bir lövhə qarşısında dayanaraq deyir:

- Kaş ki, bən də öylə sərbəst olaydım!
Bəxtiyar sanardım kəndimi daim;
Hər yerdə solğun nurini sərperdim;
Lətif, mərmər sinələri öpərdim.
Hər oqşardım pənmə, gül yanaqları,
Məhəbbətlə titrəyən dodaqları.⁵³

⁵² Cəlalda.

Cəlal sənətdə sənətkarlığı, azadlıq və sərbəstliyi sənətkar üçün ən böyük xoşbəxtlik və bəxtiyarlıq sayır.

Rəssam Fransada fəvqəladə gözəlliyə malik olan gənc və işvəkar fransız qızı Anjelə vurulur. Sənətini və ailəsini unudur. Fransız gözəli ilə əylənməsi, kef çəkməsi sənətkarı uçuruma doğru daha da yaxınlaşdırır. Yıldırım və Əkrəm onun dönüklüyünə, sənətini və ailəsini Anjel kimi bir afətə qurban verməsinə heyfslənirlər.

Faciənin sonunda Cəlal sənət və ailə xoşbəxtliyindən məhrum olur. Dramaturq sanki bir “Ah” çəkərək böyük bir zəkənin və sənətkarın məhv olmasına təəssüflənir.

Əkrəm və Yıldırım arasındakı dialoqa nəzər salaq.

Əkrəm

Pəki, rəssamdan [Cəlaldan] nə xəbər?

Yıldırım

Bir aydır ki, xəbər yoq;

Şəbhəsiz ki, İtalyada əyləniyor...

Əkrəm

Ah, çocuq...

Yazıq o istedadada ki, Cələl bəydə saqlıdır.

Yıldırım

“Sənətkarlar hər mərəzdir” deyənlər pək haqlıdır.

14

Rəssam Cəlal sənətindən və ailəsindən uzaqlaşdıqca, onun faciəsi daha kəskin şəkil alır. Sənətdən deyil, Anjeldən ilham və zövq alır. Fransanı tərək edib incəsənət beşiyi İtalyaya ayaq basır.

⁵³ Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən Turan Cavid), 3 cildə, I cild, Bakı, Azərənəşr, 1968, səh. 276.

İtalyanlıların yaratdıqları sənət əsərlərindən vəcdə gəlir. Təəssüratını Aydəmirlə bölüşdürür.

- Hiç şübhə yox “Sapqın!” deyə həp darıldınız bana;
Səfər etdim Rafaeilin, Mikel Ancel yurduna,
Nələr gördüm, ah, bilsəniz nələlər, ah, nələr!?
Nə heykəllər; madonnalar!.. Nə parlaq nümunələr!...

Cəlal İtalyan sənətkarlarının yaratdıqları incəsənət əsərlərinə tamaşa etdikcə vəcdə gəlir, heyrətlənir, özünü-sözünü unudur. Dostları “sapqın” deyə onu suçlayırlar. Mütəfəkkir Əkrəm Cəlali düzgün yola dəvət edir, əsl-nəslinin adət və ənənəsinə sadıq qalmağa çağırır.

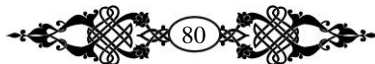
Əkrəm

Sana yalnız müqəddəs altaylardan,
Şanlı əcdadından yadigar qalan,
Ağ köpüklü kımızdır ki, içdikcə,
Həm ruh, həm bədən bulur zövq, nəşə.

İçkiyə qurşanmış, tüfeyli bir həyat sürən sənətkarı yolundan döndərmək mümkün olmur. Cəlali əcdadlarından yadigar qalan ağköpüklü kımız deyir, yaprımış Yunanın, atəşli zəhəri ilə insanı məhv edən konyakı maraqlandırır. İçkidən başı dumanlanmış rəssam Əkrəmə belə cavab verir:

- Sənin kibi zahid ruhlu qələndər,
Bundakı [konyakdakı] zövqü pək zor idrak edər.

Avropa mədəniyyətinə pərəstiz və aludə Cəlali nəinki öz sevimli sənətindən, ana tarixi və mədəniyyətindən, soyundan uzaq salır. O, türk adətlərinə arxa çevirir. Gözəl qadınlar və içki rəssamı həyatda çox şeydən məhrum edir. Namuslu və qeyrətli

arvadı Gövərçini həyatdan büsbütün küsdürür. Cəlalın ailə faciəsi başlanır!..

15

Cəlal ilə arvadı Gövərçinin arasında ziddiyyətlər getdikcə dərinləşir və barışmaz bir hala gəlir. Cəlal ondan əfv etməyi xahiş edir. Qadınliq ləyaqəti tapdanmış, ərindən sevgidən çox xəyanət görmüş incə qəlbli Gövərçin buna bir şərtlə razı olur: “Köksümü yar parçala, bəlkə ruhum işgəncədən qurtula.” Bu, isə mümkün olası şey deyildir. İşə Əkrəm qarışır. O, bir dost, bir yoldaş kimi Cəlalı düşdüyü fəlakətdən qurtarmağa çalışır. Ancaq artıq gecdir. Süslü-püslü Avropa mühiti Cəlalı həm bir sənətkar, həm də bir ər və insan kimi zəhərləyib məhv etmişdir.

Əkrəm

Gəl bəri, gəl yetər çocuqluq, yetər.
Gəl səni bəkliyor parlaq əməllər.
Əvət sənət, dəha, alqış, pərəstiş.

Cəlal

İstəməm... Keçmiş...
Silinməz ləkəyi silmək istərim,
Çox alçaldım da, yüksəlmək istərim.

Əkrəm

Cəlal! Bu çılğın hal ilə əmin ol,
Fəlakət doğurur hər tutduğun yol.

Artıq olan olmuş, keçən keçmişdi. Üstündəki silinməz ləkəni yumaq üçün Cəlalın özünü uçuruma atıb məhv etməkdən başqa çarəsi qalmır...

16

Bir zamanlar İstanbulda adı dillər əzbəri olan, böyük-böyük rəsm əsərləri sərgiləyən, alqışlanan, sənətinə pərəstiş edilən böyük və dahi rəssam öz yaramaz əməllərilə özünü də, ailəsini də

məhv edir. Avropadan fəzilət, hümmət, ciddiyyət və vüqar almaq əvəzinə, içki istəyi, gözəl qadınlarla kef çəkməyi öyrənir. Öz soyuna, sənətinə və ailəsinə xəyanət edir. Uca Tanrı isə sənətə xəyanət edənləri bağışlamır.

Dramaturq təsadüfən oxucu və tamaşaçıların diqqətini rəssam Cəlalin faciəsinə yönəltmir. Demək istəyir ki, Cəlal kimi əxlaq və düşüncə sahiblərinin taleyi və tutduğu yol onu şöhrətə deyil, məhvə doğru aparıb və aparacaqdır. Öz sənətinə dönük çıxanlar cəza alacaqlar. Fitri istedadla malik olan sənətkar həyatını, əməyini və düşüncəsini seçdiyi sənətlə bağlamalı və sənət yolunda qoymalıdır. Cavidcə, istedadlı sənətkar hər cür tərifi və şöhrətə layiqdir; istedadsız sənətkarın yaratdıqları sənət özündən əvvəl öləcəkdir.

Böyük Cavid böyük Nizamidən başlanan ədəbi ənənəni - sənət və sənətkar problemini yeni şəraitdə davam və inkişaf etdirir. Əsl sənətkarın “Sənətə xəyanət deyil, sənətə sədaqət” yolu tutmasını arzulayır.

17

Cavidəqədərki Azərbaycan dramaturgiyasında tarixi şəxsiyyət obrazları- şah surətləri olmuşdur. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev “Ağa Məhəmməd Şah Qacar”, Nəriman Nərimanov “Nadir şah”, Cəfər Cabbarlı “Nəsrəddin şah”... tarixi dramalar yazmışlar. Həmin dramaturqların hər biri özünəməxsus bir yolla, Cavid başqa yolla getmişdir... Cavidin sovet dönəmində Məhəmməd peyğəmbəri, Əmir Teymuru, Xəyyamı, Atillanı, Çingiz Xanı ədəbiyyata gətirilməsinin özü bir hünər, qəhrəmanlıq, qeyrət və cəsarət əlaməti idi.

Hənəfi Zeynallı “Peyğəmbər” dramasından Baş Rəisin “Onacaqdır Qaradaş büt yerinə” misrası ilə başlanan monoloqunu nümunə gətirərək yazırdı: “İştə Cavidin adı kiçilər dərəcəsinə endirdiyi Peyğəmbər bundan başqa bir şey deyil, fəqət onun yucalıqlara çıxmasındakı sir ancaq mühitini tanımaq, qorxmaz-

lıq və sapılmazlıqdadır. Cavid bunu da açıq göstərmiş və bunlarla da bir şey demək istəmiş: hər bir padşah müstəbid, hər hakim zülmkar olduğu kibi, hər bir dahi də adi bir fərd ola bilər. İctimai vəziyyət avand və uyğun düşərsə, hər bir bu günkü çoban yarım bütün bir ölkəyə deyil, böyük bir qitəyə rəhbər ola bilər...⁵⁴

Cavidin Peyğəmbəri gerçəkdən dahi bir şəxsiyyət, tutduğu yoldan sapmayan tanrıçı, ideal rəhbər və qəhrəmanlıq nümunəsidir.

Mələk

Ulu dahi, sən ey böyük rəhbər!
Qalq, oyan! İştə hər tərəf, hər yer,
Hər təbiət dalıb da rəyayə,
Cəlb edər ruhü şeirü sevdəyə,
Gecə, yıldızlar ilə pürxülya,
Səni dinlər sükut içində fəza...⁵⁵

Mələk (Cəbrail) Peyğəmbəri əzm və səbata, dözümlü və mətanətə, qaranlıq mühiti parlatmağa, haqqı, həqiqəti, ədaləti insanlara anlatmağa, məyusluqdan xilas olmağa dəvət edir. Tanrı fərmanını ona anlatır. Haqqı və həqiqəti insanlara duyurmaq üçün kəlam sənətini rəhbər tutmağı məsləhət görür. Peyğəmbər tərəddüdlər içində çırpınır. Mələyə məhəbbət əsiri olduğunu anladır. Mələk isə onu öz məqsəd və ideyaları uğrunda hərəkətə keçməyə ruhlandırır:

- Yenə bilməm niçin-niçin daldın?
Nə düşündün, neçin şaşıb qaldın?

⁵⁴ Cavidin xatırlarkən (Məqalələr və xatirələr, tərtib edən İsgəndər Orucəliyev), Bakı, Gənclik, 1982, səh. 36.

⁵⁵ Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə, III cild, Bakı, 2005, səh. 141.

... Tanrı keçmişdə həp qan istərkən,
Şimdi məmnun fəqət məhəbbətdən.

Peyğəmbər

Onu [Tanrını] duymaq, duyurmaq istərkən,
Gəririm hər bəlaya köksümü bən.
... Çünki həp bənliyim, kəmalım Onun, [Tanrının]
Hər düşüncəm, bütün xəyalım Onun.
Bəni həp cəzb edər O incə məal, [məna, məfhum]
Ah, O, yalnız O qayeyi-amal!..

Peyğəmbər hər bəlaya köks gərir, təhqir və sıxıntılara, hücum, ox və yumruqlara dözür, adi və kimsəsiz bir çobandan böyük və dahi bir rəhbərə qədər yüksəlir. Uzun, məşəqqətli, əzablı yolu qət etdikcə dərk edir ki, böyük rəhbər olmaq üçün asan yol yoxdur.

18

Peyğəmbər səhnədən səhnəyə dəyişir, mətnləşir, qüdrətləşir. Vətəndaşları sapqınlıqdan və azgınlıqdan çəkindirir. Yalançı kahinlərə uymamağa, yalnız uca Tanrıya tapınmağa çağırır:

- Əcdadınız doğru yoldan sapmışlar,
Daşdan, taxtadan büt yapıb tapmışlar...
... Bütün Məbudların fevqində parlar
Yalnız gözəgörünməz bir Tanrı var,
Odur hər varlığın əvvəli, sonu,
Bütün kainat təqdir edər Onu.

Peyğəmbər gücü, qüvvəti, qüdrəti, ilhamını gözəgörünməz Tanrıdan və səma kitabı Qurandan alır. Öznü hüsnü-xuda şairi elan edən Peyğəmbər, səma şairi olaraq qalmaq istəyir.

Peyğəmbər

Bənzəməz şairə peyğəmbərlər,
Onların hər sözü hikmət söylər.
Bana ilham edər ancaq Tanrım,
Onun eşqiylə uçar duyğularım.

Ulu Peyğəmbər nə edirsə, böyük Tanrının eşqi və fərmanı ilə edir. Getdikcə vətəndaşların gözündə yüksəlir. Xalqa başa salır ki, harada parlarsa haqq, şərəf, vicdan, eyilik, doğruluq, gözəllik, orda sevgi və iman var; orada var böyük Yaradan! Peyğəmbər parlaq vicdanını, böyük duyğularını vara, dövlətə, altına satmır!. Vicdanını satan səfili yəhudi köpəyindən alçaq hesab edir.

Peyğəmbər əsərdə bəzən məyusluğa, ümitsizliyə qapılır. Mələk onu bu cür hisslərdən uzaqlaşdırır. Ona “ümitsiz bir insan, ümitsiz millət, səfil və bədbəxt olur ən nəhayət” deyərək, Peyğəmbəri ümidləndirir, ona kin bəsləyən münafıqlərə qarşı mübarizəyə ruhlandırır. Keçmişini yadına salır:

- ... Düşün, nə əhd etdin Hira dağında?!
Ey böyük yalavac, inan ki, sussan,
Bəsbəlli tarix görür ziyan.

Mələyin sözləri Peyğəmbərin ümitsiz könllünə “qönçə” əməllər səpir”. Ölümdən çəkinməməyə, xalqa haqqı söyləməyə sövq edir. Lakin Baş Rəis (Əbu Süfyan) öz tərəfdarlarını Peyğəmbərin əleyhinə qaldırır. Onun dininə, ehtiqadına, Tanrısına qarşı çıxır:

... Pək kiçik sandığımız bir miskin [Peyğəmbər]
Bəsliyor bizdəki adətlərə kin.
Hiçə endirmədə həp dinimizi,
Gülüyor bütələrə, saymaz da bizi.
Əl vurulmaz yeni bir Tanrısı var.
Öylə bir Tanrı ki, gözlər görməz,

Cismi yoqmuş da nə cevhər, nə ərəz...⁵⁶
Doğulub doğmaz o bimisli şəkik,
Həm məkansız... Hə qadar sərsəmlik?!.

19

Dahi rəhbər bütün tənələrə, əzablara, təhqir və təhdidlərə dözü, sinə gərir, öz amalı və məqsədi uğrunda inadla mübarizə meydanına atılır. Peyğəmbər islamın düşünən beyni, Əbu Talib oğlu Əli onun vuran əlidir. Əliyə görə, Allahdan başqa Peyğəmbəri qorxudacaq qüvvət yoxdur. UcaTanrı öz qucağında yalnız ona yer vermişdir. Dünya dağılsa belə Peyğəmbərə ölüm yeli əsməz.

Baş Kahin Peyğəmbərin Məbudlara, əski dinlərə qarşı mübarizəsini və müharibəsini qəbul etmir. Ərəb icmalarını ona qarşı mübarizəyə səsləyir:

- ... Ah, o Məbudlar ki, bizə
Altın verir, şöhrət verir,
O bütlər ki, ölkəmizə
Həyat verir, qüvvət verir;
Hiç rəvamı dinki yetim [Peyğəmbər]
Onları təhqir etsin də,
Biz kənardan seyr edəlim,
O [Peyğəmbər] sağ qalsın yer yüzündə?!.

Məhəmməd yalnız peyğəmbər deyil, o gözəl diplomat, siyasətçi, hərbcı və sərkərdə, dövlət xadimi və rəhbərdir. Cahiliyə dövründə Ərəbistanda böyük islatəhlar aparır. Kələliyi ləğv edir, yoxsulların müdafiəçisi olur. Sarsılmaz iradəyə, ilahi qüdrətə malik olan Peyğəmbəri sevgilisi Tanrıdan ayırmaq, yanlış yola sövq etmək qeyri-mümkündür. O müşriklərə “Hətta günəşi

⁵⁶ əslində olmayıb, sonradan əmələ gələn; forma, əlamət.

səğima, ayı soluma qoysanız öz fikrimdən dönmərəm” deyir. Dərək edir ki, böyük dahilərin qət etdikləri yol adı insanların keçdiyi yol deyildir. Dahi rəhbər öz istədiyinə nail olmaq üçün tədbirli olmalı, fəaliyyətində səbat və dözümlülük, ağıl və iradə nümayiş etdirməlidir. Bu zaman istədiyinə və qalibiyyətə nail ola bilər.

Mələk

... Köç!.. Həməni başqa yurda köç!.. Ancaq
O zaman sözlərin qəbula keçər.
Yəq çıxan yerdə bir mətə⁵⁷ dəyər.
Hər dəha başqa bir cihan istər,
Kimsə olmaz evində Peyğəmbər.

Sarsılmaz rəhbər məğlubiyyətdən yaxa qurtarmaq üçün Məkkədən Mədinəyə köç edir.

20

Məhəmməd peyğəmbərliyini təsdiq etmək üçün daha qətiyyətli addımlar atır, ərəb cəmiyyətində mövqeyini daha da möhkəmlədir. İmanlı, cəsarətli, qətiyyətli və öz əqidəsi uğrunda son nəfəsinədək mübarizə aparan bir rəhbər olduğunu əməli fəaliyyətilə sübut edir. Onun ərəb cəmiyyətinə gətirdiyi yeni din böyük maneələrlə qarşılaşsa, yeni Tanrıya tapınmağı ərəblərin beyninə yeridir. Baş Kahinin sözlərilə desək, dünki yetim aləmə dəhşət və həyəcan saçır. Mədinədə böyük altun bütün oğurlanması böyük hay-küyə səbəb olur.

Rəisə

Bu xəyanət, bu cəsarət, nə ağır,
Xain əlbət ki, cəza bulmalıdır.

⁵⁷ Mal, əmtəə, maya, sərmayə, kapital.

Baş Kahin

Yarım erkəncə edilsin təftiş,
Kimsənin həddi deyil, bəncə bu iş.
Yenə ondan, yenə Peyğəmbərdən,
Çünki casusları var hər yerdən.
Tam səkiz yıldır o tüğyan ediyor,
Həm də getdikcə müsəllət, məğrur...
... İştə baq! Dünki yetim, dünki çoban
Saçıyor aləmə dəhşət, həyəcan.

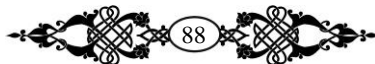
Peyğəmbər ərəblərə islam dinini qəbul etdirmək üçün sözlə qılıncın birləşməsinin zəruri olduğunu dərk edir. Bir əlində Quran, bir əlində qılınc mübarizə meydanına atılır. Baş Rəis (Əbu Süfyan) onu alqışlayır:

- Mərhəba, ey ulu, haq Peyğəmbər!
Sana gülsün əbədi fəthü zəfər.
Məkkə səndən şərəf almaqda bu gün,
Yeri var göylərə fəxr etsə bütün.

Peyğəmbər

O böyük Tanrıya binlərcə sənə...
Lütf edib əqlü zəka qullarına.
Bəni qılmış sızə son rəhbər,
O fəqət haq düşünən xalqı sevər.
... Etsə yardım edəcəkdir əlan
Sizə yalnız o görünməz Yaradan.
Qapanın səcdəyə hörmətlə bütün,
O böyük eşqilə daim öyünün.

Nəhayət, ağıl və zəka, söz və qılınc qaranlıq mühit üzərində qələbə çalır, islam ziyası aləmi işıqlandırır. Dramaturq əsərdə öz

gücünə, qüdrətinə, zəkasına güvənən imanlı bir rəhbər surəti yaradır. Dünkü yetim, dünkü çoban, səma şairi əsərin sonunda dahi bir rəhbərə çevrilir. Bu cəhətdən onun son monoloqi mənalı və ibrətamizdir.

Şu qılıc! Bir də şu mənalı kitab!⁵⁸
İştə kafi sizə... Yoq başqa xitab.
Açaq ancaq şu kitab el gözünü,
Siləcəkdir şu qılıc zülm izini.
Haq, vətən, zevqi-səadət, cənnət
Həp qılıc kölgəsi altında, əvət...

V. Tarix: şahlar və şairlər

1

Bir neçə söz Cavid və Nizami, Cavid və şairlər barəsində.

Cavid Şərq və Qərb ədəbiyyatının görkəmli simalarını yüksək qiymətləndirmiş və yazmışdır: “Firdövsi, Sədi, Nizami, Hafiz, Xəyyam kibi nadireyi-fitrətlər müstəsna; onlardan sonra gəlib də dünyanı beş quruşa almayan zahid məslək ədiblər, ləlibali və məsxərəçi şairlər, əxlaqsız və yaltaq məddahlar, əcaba hansı rəzalət qaldı ki, yapmadılar? Nə saçmalar, nə əfsanələr uydurmadılar?!”⁵⁹

O, bu cəhətdən Ruhi, Həfi, Nabi, Nədim kimi şairləri tənqid, Nizami başda olmaqla, Rza Tevfiq, Əbdühaq Hamid, Tevfiq Fikrət, Namik Kamal kimi görkəmli şairləri təqdir edir...

Nizami yaradıcılığında ədaləti və ədalətsiz hökmdar problemi xüsusi yer tutur. Bu problem dahi sənətkarı bütün yaradıcılığı boyu düşündürmüş, bədii axtarışlar aparmağa sövq etmişdir. Nəhayət, o, İskəndər surətilə öz məqsədinə nail olmuş, onun simasında ədalətli şah obrazı yaratmışdır. Şair “Tac sahibi İskən-

⁵⁸ Quran.

⁵⁹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, 4 cildə, IV cild, Bakı, “Yazıçı”, 1985, səh. 234.

dərin xaricində qələm nə yazarsa, ya artıqlıq, ya əskiklikdən qurtarmaz” deyir. İskəndəri adi bir bəşərdən böyük bir fateh, imperator, filosof və peyğəmbər mərtəbəsinə qaldırır və sanki deyir: “Bax, budur mənim axtardığım və tapdığım adil hökmdar!”

2

Azərbaycan klassik ədəbiyyatında hökmdar və sənətkar problemini daha ciddi şəkildə Nizami Gəncəvi qoymuşdur. Bu məsələdə heç bir sənətkar Nizami səviyyəsinə qalxa bilməmişdir. Böyük Nizami şeirdə və sənətdə olduğu kimi, həmin problemin qoyuluşunda və bədii həllində də misilsizdir. O, “Pəncigənc” (“Beş xəzinə”) bədii xəzinəsinə daxil olan əsərlərini aşağıdakı hökmdarların xahişi ilə yazmışdır.

1. “Məxzən-ül-əsrar” - “Şirlər xəzinəsi”. Fəxrəddin Bahram şahın xahişilə.

2. “Xosrov və Şirin”. Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhlivanın xahişilə yazmışdır, yaxud ona ithaf olunmuşdur.

3. “Leyli və Məcnun”. Şirvan şahı Axisitanın xahişilə.

4. “Həft peykər” (“Yeddi gözəl”). Marağa hökmdarı Ələəddin Körpə Arslanın xahişilə.

5. “İskəndərnamə”. Atabəy Nüsrətəddin Əbubəkr Məhəmmədə ithaf etmişdir, yaxud adına yazmışdır.

Bütün bu xahiş və dırnaqarası şifarişlərə baxmayaraq, ulu şair heç bir hökmdarın qarşısında əyilməmiş, ona yaltaqlanmamış (bu ifadə üçün şairin ruhu məni bağışlar), saraya ayaq basmamış, özünün arpa çörəyinə qane olmuşdur. Sərbəst düşünüb, sərbəst yazıb-yaratmışdır. Bu, Nizaminin, bir şair kimi, böyüklüyünə, yenilməzliyinə, məğrurluğuna, qüruruna, qüdrətinə dəlalət edir. Təbiidir ki, gəncəli Nizami bilmirdi ki, ondan çox-çox sonralar qədim Naxçıvan torpağında bir şair doğulacaqdır. Onun adı Hüseyn Cavid olacaqdır. Cavid də sənətdə onun yolu ilə gedəcəkdir. Qədim dövrün şah, padşah və xaqanlarından da qəddar və rəhimsiz olan yeni şahların - Leninlər və Stalinlərin qabağında baş əyməyəcək, sərbəst düşünüb, sərbəst yazıb-yaradacaq,

şairlik ləyaqətini, sənətkar adını ölümdən uca tutacaqdır. “Mən sifarişlə əsər yazmıram!” sözləri bir şüar kimi dildən-dilə düşəcəkdir. Hüseyin Cavid bolşevik ideologiyasını, sovet quruluşunu, marksist-leninçi nəzəriyyəni və məfkurəni qəbul etməyəcəkdir...

Nizami öz qızıl beşliyi, beş xəzinəsi haqda belə danışır.

Hazırladım mən əvvəlcə “Məxzəni”⁶⁰
Tutmadı bu işdə zəiflik məni.
Bu sürətlə yağlı, şirin topladım,
“Xosrov-Şirin” dastanını başladım.
Bundan sonra bir başqa pərdə açdım,
“Leyli-Məcnun” sevdasına ulaşdım.
Bu qissəni bitirmiş oldum, həmə, həmə,
“Yeddi gözəl” sarayına çəkdim yüyən.
İndi Şirin mən girdim çeydanına,
Təbil vurdum İskəndərin namına.

(“İskəndərnamə”)

3

Böyük qələm sahibi Nizami yazırdı:

Sözlə başa gəlsəydi bu dünyanın nizamı,
Fələklərin çiyində yer tutardı Nizami.

Sözlə pozulmuş dünyanın nizamı nə dünən düzəldi, nə də bu gün düzəlir!..

Şairin İskəndərdən əvvəl Sultan Səncər haqqında söylədikləri sözlərə nəzər salaq.

Sən qul olduğun halda, sahlıq sövdəsindəsan,
Səndən şah olarmı, ey haqqıdardan asan?

⁶⁰ “Məxzənül Əsrar”ı – “Sirlər xəzinəsi”ni.

Şah ölkədə hər işi səhmana salsın gərək,
Xalqın səadətinə keşikçi olsun gərək.
Nə hünər göstərmisən taxt başına gələli.
Alt-üst etdin, taladın, viran qoydun bu eli.

Dağ kimi ucalmışdı bir zaman Türk dövləti,
Sarmışdı məmləkəti ədaləti, şəfəqi.
Sən yıxdın o şöhrəti, batıb-getdi ad-san,
Demək sən türk deyilsən, yağmaçı bir hindusan.⁶¹

Ədalətli və ideal hökmdar problemini “Sirlər xəzinəsi” poemasında qaldıran Nizami, keçmiş türk dövlətlərinin simasında ədalətli dövləti təqdir, Sultan Səncərin təmsalında ədalətsiz hökmdarı tənqid edir. Şair Bəhram Şah, Atabəy Cahan Pəhlivan, Şah Axisitan, Əlaəddin Körpə Arslan... haqqında gözəl sözlər desə də, onları tərifləsə də, heç birini ideal hökmdar səviyyəsində görmür. Öncə Bərdə hökmdarı Nüşabə, sonra İskəndər surəti ilə ideal dövlət və ideal hökmdar obrazları yaradır.

4

Nizami “Qarı ilə Sultan Səncərin hekayəsi”, “Zalım padşahla düz danışan kişinin dastanı”, “Adil Nuşirəvan ilə Vəzirin hekayəsi” və s. hekayələrində zülm və haqsızlığı ayrı-ayrı şahların simasında tənqid atəşinə tutur. Şair adi bir Qarını böyük bir hökmdara qarşı qoyur. Qarı Sultanın bütün eyblərini açıb-tökür. Darğanın şahın ədalətinə əl üzətdiyini söyləyərək, “Ədalətli Sultana”, necə deyərlər, dişinin dibindən çıxanı deyir.

Şəhriyar! Yerdə qoysan bu zülmü, bu əzabı,
Səndən soruşacaqlar qiyamətdə hesabı.
Adillik eşqindəsən, bəs hanı ədalətin?
Haçan sona yetəcək sitəmin, qəbahətin?

⁶¹ Nizami. Sirlər xəzinəsi, Bakı, 1988, səh. 154.

Qaydadır ki, Sultandan xalqa güc, qüvvət gələr,
Bəs niyə səndən bizə daim həqarət gələr?..

Suallar tarixi suallardır. Dünənə də, bugünə də aiddir... Nizami elə bil ki, öz dövründən boylanaraq bu günə baxır. Keçmiş şahlara rəhmət, bugünkü şahlara lənət yağdırır.

Bu dövrdə ədalət ərsə çəkilməmiş, inan,
Asılmışdır o yalnız Simruğun qanadından.
Qalx, ey dərqli Nizami, bu dünyanı qucaqla,
Ürəklər qana döndü, elə sən də qan ağla.

5

Dünyada həmişə düz və yalan danışanlar, alçaq və uca insanlar olmuşdur. Nizami düz danışan adamlardan birini zalım Padşahla qarşılaşdırır. Zalım Padşah onun dalınca danışan, şahı zalım və qaniçən adlandıran Qocadan qisas almaq fikrinə düşür. Qocaya sual edir: “Mən Süleyman mülkünün sahibiyəm bilir-sən? // Hansı cürətlə mənə zalım, ya div deyirsən?” Qoca cavabında deyir: “Sənin söylədiklərimdən beş qat artıq demişəm.”

Mən ki, eyblərini bircə-bircə sayanam,
Yamanını, yaxşını göstərən bir aynayam.

Qoca düz sözə görə dara çəkilməsinə razı olur, ta ki düzlük ayaqlar altına atılmasın. Şahın yanında qəddini şax tutan, həqiqəti mərdi-mərdanə onun üzünə deyən Qocaya Şah qəzəblənsə də, həqiqət önündə sınırlı, əyilir, yumuşalır. Qocanın əyninə kəfən geydirdən Şah əmr edir: “Kəfəni Qocanın əynindən çıxarın! Ona xələt geyindirin!”

Qocanın haqlı sözlərindən ibrət alan Şah, haqqa-ədalətə gəlir, zülm və istibdaddan əl çəkir. Haqq və ədalət carçısı Nizami yazır:

Haqq söz halva da olsa, haqsız üçün acıdır,
Haqq - acı, fəqət hamı həqiqət möhtacıdır.
Sözü yerli-yerində, mətləbi düz söyləsən,
Həqiqətin hamisi Tanrı tutar əlindən.
Nizaminin ki, düzdür xilqəti də, qəlbi də,
Başa çatar, inşallah, hər işi, mətləbi də.⁶²

Böyük Nizami şahları, ulu xaqanları, çılğın dərəbəyləri sözlə tərbiyə edir, ideal hökmdar axtarışlarını davam etdirir. İti və kəskin qələmi ilə kimləri özünün tənqid hədəfinə çevirmir?.. Şahların, ulu Xaqanların qılıncını başı üzərində görsə də, öz sözünü deyir, şairlik adına ləkə gətirmir, əksinə, onu yüksəklərə qaldırır.

Sanmayın yad sözünü mən sözümə qatmışam,
Mən könlüm istəyəni yazmışam, yaratmışam.

(“Sirlər xəzinəsi”)

Nizami sözü qızıldır, cəvahirdir, ilahinin hikmət və qüdrətindən yoğrulmuş cövhərdir. Şair həmin cövhəri bədii sözə, şeir və sənətə çevirmək üçün, onu daşın bağından dəlib çıxarır, yeddi göyün göbəyini partladır. Sözün qiymətini, şairlik şərəfini qoruyub saxlayır. Hesab edir ki, bədii sözün və sənət əsərinin dəyərini cahanda heç bir şeylə ölçmək olmaz; gözəl və şah bir beytin dəyəri bir xəzinə dolu cövhərə bərabərdir.

Ərşin bülbülləridir qələm çalan şairlər,

⁶² Nizami. Sirlər xəzinəsi, Bakı, 1988, səh. 197.

Qırğı hey səy etsə də, olmaz bülbülə bənzər...
Səfin önü, arxası o zaman düzəldi ki,
Qabağa peyğəmbərlər, sonra şairlər gəldi...

(“Sirlər xəzinəsi”)

6

Nizamiyə görə şeir, şair, sənət və sənətkar hər hansı bir ulu şahdan, ulu padşahdan və ulu xaqandan daha yüksəkdir. Çünki hakimiyyətdə və hökmdarlarda, onların əməllərində cinayət, haqsızlıq, ədalətsizlik, rəhimsizlik, şairlərin sözlərində və əməllərində haqq, ədalət, səadət və şəfqət var. Sənətkarla hökmdar bir-birinə tay tutulmaz. Biri göyün yeddi qatında, o birisi cinayətlərin təkindədir.

Şairə görə, padşahın rəiyyəyə qarşı vəzifəsi böyükdür. Əgər dünyanın əsası ədalətsizlik üzərində qurulmuşsa, dünyanı idarəetmənin şərti ədalətdir. Kim bu dünyadakı evində bir gecə ədalətə qulluq etsə, özünün sabahkı evini tikmiş olur.

Nizami sənətinin də, Cavid sənətinin də cövhərini ədalət, həqiqət və məhəbbət təşkil edir. Cavid İstanbuldan Qurbanəli Şərifova göndərdiyi məktublardan birində yazırdı: “Əsir olduğum bir şey varsa, o da həqiqət və məhəbbətdir.” Şair həqiqət, ədalət və məhəbbət uğrunda qələm çaldı. “Şeyx Sənan” mənzum faciəsində Kor Ərəb “ədalət” deyə haray çəkdi:

- Tükəndi taqatü səbrim, ədalət! Ah, ədalət!
Nə öncə öylə səadət, nə böylə zillət olaydı.

Ulu Nizami də, ulu Cavid də insanları və hökmdarları haqqa, ədalətə, məhəbbətə çağırırdılar.

Nizami “Padşahın rəiyyəyə qarşı vəzifəsi”, “Zalım padşah və doğruçu qocanın dastanı”, “Sultan Səncər və Qarı”, “Ənuşiravan ilə bayquşların söhbəti” və s. hekayələrini “Sirlər xəzinəsi” poemasına təsadüfən daxil etməmişdir.

Haqsızlıqla bir ölkə olmaz əsla bərqərar,

Olar dövlət həmişə ədalətlə payıdar.
Bil qiyamət günü var, sən ondan qabaq ayıl!
Xalqa rahatlıq istə, əzmə, incitmə onu,
Xəcalətdən başqa şey deyil bu işin sonu.

(“Sirlər xəzinəsi”)

Nizami “Xosrov və Şirin” poemasında Xosrovu, “Yeddi gözəl”də Bahram şahı, “İskəndərnamə”də İskəndəri əsərlərinin baş qəhrəmanı etmiş, həm onlar, həm də Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhlivan, Axisitan, Alaəddin Körpə (Körp) Arslan, Atabəy Nüsrətəddin Əbubəkr Məhəmməd haqqında böyük və gözəl sözlər söyləmiş, onları tərif etmişdir. Şair ədalətli hökmdar haqqında fikrinə “İskəndərnamə” poemasında yekun vurmuşdur. Tarixdə qəddar bir hökmdar kimi tanınan fəteh İskəndəri ədalətli bir hökmdar, bir peyğəmbər, bəşəriyyətin hamisi kimi təqdim etmişdir. Bu böyük Nizaminin romantizmdən irəli gəlirdi.

7

“İskəndərnamə” Nizami bədii dühasının başqa bir cövhəri, başqa bir bədii xəzinəsidir. Bu ecazkar əsər Nizami bədii dühasının təntənəsidir. Romantik Nizami şahları, padşahları, xaqanları, sərkərdələri ideal İskəndər kimi görmək istəyirdi. Sərkərdə İskəndər böyük bir müharibədən sonra döyüş meydanına nəzər salır. Düşmən tərəfindən öldürülən insanların cəsədlərini gördükdə heyrətlənir və müharibənin dəhşət və faciələrinə biganə qala bilmir.

Bir dünya cəmdəyə ibrətlə baxdı,
Güldüsə, qəlbindən gizli qan axdı,
Ki, neçin döyüşdə bu qədər insan,
Məhv oldu zəhərli oxdan, qılıncdan.

(“Şərəfnamə”)

İskəndərin və yunanların ən böyük düşməni iranlı Dara və iranlılardır. Nə üçün? Ona görə ki, İskəndərin atası Filipin haki-

miyyəti dövründə Dara onu hədələmiş və ondan xərac tələb etmişdir. Bu, İskəndərə və onun atasına toxunur. Dara bununla kifayətlənmir. Yunanıstana elçi göndərir, İskəndəri hədələyir, xərac verməsini tələb edir. İskəndər Daranı belə işlərdən çəkindirməyə çalışır. Onu öz torpağında rahat buraxmağı tələb edir. Dara onu müharibə ilə hədələyir. İki hökmdar arasında baş verəcək dəhşətli savaşa qaçılmaz olur. Müharibə başlanır və İskəndər qalib gəlir. Daranı öldürür, sarayını yandırır.

İskəndər və Dara xaraktercə başqa-başqa insanlardır. Əgər Dara hər bə can atırsa, İskəndər mümkün qədər hərbdən qaçır. Dara zülm və zorakılıq, İskəndər haqq və ədalət, sülh və əmin-amanlıq tərəfdarıdır. Darada lovğalıq, İskəndərdə padşahlıq qururu daha güclüdür. Yunan filosofu İskəndərin və Daranın gücünü, qüdrətini belə səciyyələndirir:

Sən qüvvət ölçənsən, o qızıl çəkən,
Sən adil, o isə zalım, qan tökən...

(“Şərəfnamə”)

Daranı öz ölkəsində sevən azdır, İskəndəri isə sevən çoxdur. Ədalətsiz müharibələrə, qan tökənlərə nifrət edən humanist şair insan xislətinə nəzər salır. İnsan xislətinin dərin güşələrini sənətinin süaları ilə işıqlandırır, sonra nəzmə çəkir.

Bu vəhşi, yırtıcı, div xislət insan,
Səmimi dost deyil, uzaq ol ondan!
İnsanda insanlıq öləndən bəri,
İtmiş insanlığın parlaq cövhəri.

(“Şərəfnamə”)

Bu dünyəvi və ümumbəşəri problem XX əsrdə “poeziyamızın Hamleti” Hüseyn Cavidin də düşündürəcəkdir. “Düşündürə-

cək” bəlkə də azdır, narahat edəcək və o, bu haqda 1915-ci ildə belə yazacaqdır:

Bütün yirimininci əsrin müstəbid⁶³ evladı həp alim...
Bütün yirimininci əsrin müstəid⁶⁴ evladı həp zalim...
Cihan bir qətlgah olmuş, amam yoq zülmü vəhşətdən
Bu insan məzhəbindən kimsə çıqmaz, kimsə qurtulmaz.
Bütün tarixi həp gözdən keçir ta bədü xilqətdən⁶⁵,
Əvət bir böylə hüznəvər⁶⁶, əməlpərvər bahar olmaz.

İnsan xislətinə iki böyük şairin - Nizami və Cavidin baxışları belədir. Nizamidən sonra nə dəyişmişdir? Demək olar ki, heç bir şey! Bir-birindən çox-çox uzaq mühiddə və zamanda yaşayan şairlər ruhən bir-birinə necə də yaxındırlar?

İskəndər ölümcül yaralanmış Daranın başı üzərində dayanır. Onunla söhbət edir. O, öz səhvini və baş vermiş faciənin mahiyyətini anlayır. Şahlıq qürurunu itirməyən Daraya rəhmi və yazığı gəlir. Düşmənlə dost kimi rəftar edir. Onun vəsiyyətlərinə əməl edir, qatil sərkərdələrini cəzalandırır. Həmin hadisədən sonra İskəndər xalqla, insanlarla ədalət və insafla rəftar etməyi qərara alır. - Nə aciz qarınca, nə də güclü bil, əlimdən bir zərər görməz, onu bil, - deyir. Böyük hökmdar öz istədiyinə ağılı, zəkası, tədbirləri sayəsində nail olur. Ölkələri fəth edərkən həm qılınca, həm də ağına güvənir.

8

İskəndərin Azərbaycana səfəri (əslində o, Azərbaycana gəlməmişdir), daha dəqiq desək, qədim Bərdəyə (Hərüm ölkəsinə) gəlişi onun hər b və qalibiyyət bərəsində dünyagörüşünü alt-üst edir. İskəndər bir daha dərk edir ki, həmişə qılınca əl atmaq yer-

⁶³ Zalım, zülmkar, despot.

⁶⁴ Bacarıqlı, istedadlı.

⁶⁵ Pis, yeni adət, yeni dəb salmış xilqətdən

⁶⁶ Hüzn gətirən, kədərləndirən, qəm-qüسسə gətirən

sizdir. İnsanları, cəmiyyəti və dövləti sülh yolu ilə də, qan tökmədən, rəzalət yapmadan da idarə etmək mümkündür. Ağıllı, müdrik Nüşabə onu qanlı müharibələrdən, rəzalət və zorakılıqdan çəkindirir. İskəndər faktiki olaraq ondan hər b və həyat dərsləri alır. Siyasətçi Nüşabə fətəhi bir düşmən kimi deyil, dost kimi qəbul edir. Ona “Mənim evim sənə evindir, mən hər yerdə olsan sənə kənizim” deyir. Elə buradaca da İskəndər kənizini ovlayır, qəlbini fəth edir. İskəndərdən qorxmadığını söyləyir.

Qara bulud kimi gurlasam kinlə,
Qılınc tüstüsündən yanar su belə.
Aslanlar buduna basaram mən dağ,
Nəhənglər yağından yaxaram çıraq.

(“Şərəfnamə”)

İskəndər Nüşabənin mərdliyinə, igidliyinə, ədalətinə, zəkasına, dövlət işlərində şəriştəsinə heyran qalır, sanki özünü və dünyanı yenidən kəşf və dərk edir.

İskəndər Dəşt Qıpçaqda - Qıpçaq Çölündə, Çində - Türkünstanda başqa bir aləm, başqa bir dünya ilə rastlaşır. Böyük Nizami bir türk və bir **türk təəssübkeşi** olaraq, çinlilərin, əslində türklərin bir çox gözəl əxlaqi xüsusiyyətlərini, igidlik və qəhrəmanlıqlarını qiymətli bir boxça kimi açıb İskəndər qabağında sərgiləyir. Xüsusilə Çin Xaqanının, əslində türk Xaqanının ağılına, kamalına, zəkasına, tədbirlərinə, hazırcavablığına, zirəkliyinə heyran qalır. O, özü üçün burada yeni bir dünya kəşf edir. Bu, böyük və cəhanşümul türk dünyasıdır!

İskəndər türk Xaqanından yeddi illik xərac istəyir. Dərhal da cavab alır: “Razıyam! Ancaq bir şərtlə. Bundan belə yeddi il yaşayacağımıza yazılı sənəd versən.”

Budur türk təfəkkürünün İskəndər qılıncı üzərində söz qələbəsi! Söz fətəhin xoşuna gəlir. İskəndər birillik xəracla kifayətlənir. İki qüdrətli hökmdar bir-birindən ayrılır. Sabahısı Xaqan İskəndərə xərac gətirmək əvəzinə, onun üzərinə böyük qoşunla

gəlik. Bunu görən rumlular qorxuya düşürlər. Ancaq türk Xaqanı irəli çıxaraq bildirir ki, onun fikri İskəndər ordusu ilə vuruşmaq deyildir. Əksinə, məqsədi onun təslim olmasını İskəndər tərəfindən bir zəiflik kimi qiymətləndirməməsinə inandırmaq, şərti pozmamadır. Türk Xaqanının bu hərəkətindən xoşlanan İskəndər Çindən xərac almaqdan imtina edir.

Nizami İskəndəri Azərbaycanda Qafqaz Albaniyasının gözəli Nüşabə ilə, Çində türk Xaqanı ilə təsadüfən görüşdürmür. Türksevər şair bununla türk qılıncı, zəkası və müdrikliyinin fəth qılıncı və zorakılığı üzərində qələbəsinə incə bir işarə vurmuş olur.

İskəndər haqq və ədalət naminə ruslarla vuruşmağa məcbur olur. Məhəmməd Əmin Rəsulzadnin fikrincə, Nizami İskəndəri Qafqaza gətirmiş və burada öz sevdiklərilə dost etmiş, düşmən saydıqları ilə vuruşdurmuşdur. Belə düşmənlərdən biri ruslardır. Rus basqınçıları tarixin bütün dövrlərində Dərbənd keçidini aşaraq, Qafqazı talan etmişlər.

“İskəndərnamə”də rus hərbciləri haqqında yazılanları 1920-ci ildə baş vermiş bolşevik vəhşiliklərilə müqayisə edən Rəsulzadə yazır: “... Şairin [Nizaminin] rus sərkərdəsinə dedirdiyi Qafqaz səfərinin cahanşümul əhəmiyyəti və İskəndərin türk dünyası ilə Qafqaz məsələsi və rus təhlükəsi arasındakı münasibətə aid irəli sürdüyü hərbi və siyasi mülahizə, nəhayət, Qafqaza soxulan rusların bütün Yaxın Şərqi üçün böyük bir təhlükə olması, bu gün də zehinləri məşğul edən əsas düşüncələrdən biri deyildimi?!”⁶⁷

9

Yeddi tayfadan böyük ordu toplayan rus sərkərdəsi Kintal ilə Böyük İskəndər arasında savaş başlayır. Şair bunu belə təsvir edir:

⁶⁷ M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami, Bakı, Azərneşr, 1991, səh. 159.

Zəhmətlə keçinən sadələvh ruslar,
Hiyləyə aldanıb, dedilər - sərdar! [Kintal]
Nə qədər ki, can var, əmrində varıq,
Bu əhdə, peymanə baş, can qoyarıq.

(“Şərəfnamə”)

Ruslarla müharibədə İskəndər qalib gəlir. “İskəndər dünyanı fəth edir” və böyük bir zəfərlə Yunanıstana qayıdır. Artıq müharibələrdən əl çəkən hökmdar öz ölkəsində elm və fəlsəfənin inkişafına çalışır. Yunan alimlərilə məsləhətləşmələr aparır, əldə etdiyi kitabları yunan dilinə tərcümə etdirir. Romantik Nizami İskəndəri öz ideal qəhrəman kimi görür və göstərir. Onu elmin böyük dostu, hamisi sayır.

Böyük Nizami öz ideal qəhrəmanını, ədalətli hökmdarı “İqbalnamə”də təsir etdiyi İskəndər kimi görmək istəyir. İskəndər artıq gücü, qüvvəti, qüdrəti qılıncda deyil, elmdə görür. Alimi özünün ən əziz və yaxın dostu bilir. Uca səslə, “Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs, // Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz” deyir.

İskəndər “İqbalnamə”də həm hökmdar, həm alim, həm ideal bir Şah, həm də peyğəmbərdir. Biz onu müharibələrdə deyil, alim və filosofların, müdrik qocaların, sadə insanların yanında görürük. İskəndər kainatın, həyat və ölümün sirlərini öyrənməyə çalışır. Ərəstu, Valis, Bəlinas, Sokrat, Fərfuriyus, Hürmuz və Əflatunun kainatın mənşəyi, ulduzların və yer üzərində həyatın yaranması haqqında fikirləri İskəndərin böyük marağına səbəb olur. Problemə bu cür Nizami baxışı, mənəcə, Qurani-Kərimdən irəli gəlir. (O, poemalarında Qurandakı mühakimə və kəlamları poeziya dili ilə şərh və izah edir...)

İskəndər - dünyanın bu məşhur fatehi ölmək istəmir. O, həyat, dirilik suyu axtarmaq məqsədilə zülmətə səfər edir. “Ölməz şəhər” üzərində müşahidələr aparır. Lakin onun ölümsüzlük barəsində fikirləri uğursuzluğa düçar olur. Fateh dərk edir ki,

əbədi həyat yoxdur, ölüm labüddür. İnsan dünyaya və bəşəriyyətə yalnız öz xeyirxah əməlləri, faydalı işlərilə xidmət edə bilər ki, bu da onu əbədi ölümsüzlüyə apara bilər.

İskəndər belə düz bir yolla getdi,
Cahanı bununçün o əldə etdi.

Qoymazdı: O, zülmə verməzdi imkan,
Saxlardı dünyada daim bir mizan.

(“İqbalnamə”)

Nizaminin İskəndər surəti ideal hökmdara bir nümunədir. O, ədəvəti yer üzündən silməyə, ədaləti bərpa etməyə, insanlar arasındakı ayrışikliyi aradan qaldırmağa, Nüşabə kimi ideal bir dövlət qurmağa çalışır və buna nail olur; dünyanı cənnət kimi görmək istəyir. İnsanların bərabər yaşaması, ideal bir dövlət qurmaq onun siyasətində xüsusi bir yer tutur. Nizami öz qəhrəmanını ideal bir şəhərə aparır. Orada onu əhalinin firavan yaşayışı ilə tanış edir. İdeal şəhərdəki azad və xoşbəxt insanlar və cəmiyyət İskəndəri valeh edir. İskəndər dərk edir ki, həyatda əbədi yaşamaq istəyən insan öz dühasını insanın səadəti və xoşbəxtliyinə sərf etməlidir. İnsanın insana verdiyi xeyir ən böyük xoşbəxtlikdir. Əgər qılınc insan üzərində deyil, şər üzərində zəfər çalsa, bəşəriyyət daha azad, firavan, xoşbəxt və müsəvat yaşar. Bu sözlər İskəndərdən daha çox, Nizamiyə aid olan fəlsəfi düşüncələrdir ki, şair bunu yaratdığı ideal qəhrəmanın sözündə və əməlinə görür.

Heydər Hüseynov yazır: “Nizami Gəncəvi dahi sənətkar, böyük alim və mütəfəkkir-moralist idi. Bu böyük şəxsiyyət, bütün əsərlərində olduğu kimi, “İskəndərnamə”də də azadlıq uğrunda, ədalətli bir dövlət quruluşu uğrunda bəşəriyyətin səadəti yolunda mübarizə edən böyük humanist sənətkardır. Səkkiz əsr əvvəl Makedoniyalı İskəndər haqqında Azərbaycan şairinin əsər

yazması dünya mədəniyyəti və sənəti tarixində olduqca maraqlı hadisələrdən biridir... O, İskəndərin simasında ədalətli, məzlumların xilaskarı, hər yerdə yaxşılıq axtaran, bütün insanlığın səadəti uğrunda mübarizə edən bir qəhrəman obrazı yaratmışdır.”⁶⁸

10

Bir neçə söz Nizami, tarix və İskəndərin tarixi barəsində. Şair İskəndərin cahangirlik tarixini qələmə alarkən belə yazır:

- Ən doğru sözlər ki, oyadır maraq,
Tarixdən onları bir-bir alaraq.
Düzdüm dastanıma⁶⁹, əsər yaratdım
Ağıla sığmayanı büsbütün atdım.
Təqdimi, tarixi tutmayın nöqsan,
Nöqsana məcburdur hər tarix yazan.
İskəndər haqqında heç bir əsərdə
Məlumat görmədim yığcam bir yerdə.
Bu işdə həqiqət arasan bir az,
Nizamidə həqiqət aramaq olmaz...⁷⁰

Şair “öz nöqsanını” etiraf edir. O, Cahangir İskəndərin tarixini ələk-fələk edir. Yəhudi, nəsrani, pəhləvi dillərində yazılmış əsərləri oxuyur. Onlardakı qabığı atır, əsərlərin məğzini əsas götürərək “ən incə sözləri əlinə salır”...

Ulu Nizamının və ulu Cavidin tarixə baxışları və münasibətləri başqa-başqadır. Nizami tarix yazmırdı, Nizami bədii əsər və sənət yaradırdı. Onun yaratdığı sənət əsərinin isə dünya ədəbiyyatında misli-bərabəri yox idi. Nizamini tarixdən çox sənət maraqlandırır ki, o da öz dastanında buna nail olmuşdu.

⁶⁸ Heydər Hüseynov. İqbalnamə. Nizamının “İskəndərnamə” kitabında, Bakı, 1967, səh. 5.

⁶⁹ “İskəndərnamə”yə.

⁷⁰ Nizami Gəncəvi. Şərəfname (ikinci nəşri), Bakı, EA nəşri, 1964, səh. 55-56.

Ulu Nizami öz əsərində sənət və bədii yaradıcılığın spesifik xüsusiyyətini nəzərə alırdı və Aristotelin sənət haqqında nəzəriyyəsinə istinad edirdi. İskəndərdən də qədim tarixdə nə varsa, onu alan və mənimsəyən şair, öz sənətinə yarayanı götürür, yaramayanı bir kənara buraxırdı.

Tarixdən nə varsa İskəndər şahdan,
Yalnız bunlar oldu işə yarayan.
Artıq mən nə yazsam bu şən dastanda⁷¹,
Az-çox artıq-əskik olacaq onda.
Hər tarix şeir ilə alsa yaraşlıq,
Şübhəsiz olacaq bir az dolaşlıq.
Çünki incəlikdir işim, sənətim,
Haqlıyam, bu işdə çıxsa qələtim.

Böyük Nizami bu parçada sənətin, bədii yaradıcılığın, bədii təfəkkürün və bədii təxəyyülün köklü problemlərinə toxunur. Demək istəyir ki, sənət və sənətkarın vəzifəsi tarix yaratmaq deyil, tarixdə baş vermiş hadisəni, bədii şəkildə qələmə almaq, tarixi hadisələri bədiiləşdirməkdir; onu söz sənətinin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırmaqdır. Bu mənada Nizami də, Cavid də misilsizdir. Onların hər ikisi bədii əsərlərində köhnə tarixə, “köhnə nəğmələrə” yeni ruh, yeni nəfəs verir. Qələmə elə sözlər alırlar ki, o, şüur və ağıldan iraq olmasın.

11

Nizami “İskəndərnamə”də zalım və zülmkar padşah Daranın sənət və sənətkarlara göstərdiyi təkpi və münasibəti pisləyir. O, sənətkarın sənətdən əl çəkməsinə bir fəlakət kimi baxır. Bu ideya Caviddə də var. Onların hər ikisi bu fikirdədir ki, hər bir

⁷¹ “İskəndərnamə”də.

sənətkar öz işi ilə məşğul olmalıdır; pinəçi pinəçi, papaqçı papaqçı, şair şair olmalıdır.

Daranın ölkədə yeritdiyi siyasəti şair belə nəzmə çəkir:

Xəzinə qıfılından asıldı ismət,
Yaralar qəlbi kin, zülm, ədavət.
Ölkədə tərək oldu sənət, sənətkar.
Heyhat, bundan böyük fəlakətmi var?
Sənətkar əl çəkmiş öz sənətindən,
Başqa bir sənətə yapışmış cəbrən.
Hər kəs sənətində olmasa azad,
Dünya bu gedişlə olurmu abad?
Sənətkar getməsə öz sənətinə,
Yaxşı iş görsə də suçludur yenə...

XII əsrin dahi sənətkarı problemi belə qoyurdu...

Analoji hal Dara dövründən çox-çox sonralar Sovet İttifaqında baş verdi. Bunun kökündə marksizm-leninizm nəzəriyyəsi, başında Lenin və Stalin dayandı. Sovet ölkəsində sənət və sənətkar siyasətə, pula, şöhrətə, mükafata, təltifə... satıldı, sovet cəmiyyətində böyük bir yaltaqlar və məddahlar ordusu meydana gəldi. Sənətkarlar xaricə qaçmağa, ölkəni tərək etməyə məcbur oldular. Cavid isə getmədi. Zorakılıq və qəddarlıq hökm sürən bir ölkədə sənət yaratdı. Nizami öz zamanında nə idisə, Cavid də o oldu!.. Bu mənada Nizaminin sənət və sənətkar, hökmdar və sənətkar haqqında düşüncələri ilə Cavidin düşüncələri üst-üstə düşür.

Cavid öz əsərlərində bir neçə yerdə İskəndərin adını çəkmişdir: “Maral” faciəsində və “Müharibə və ədəbiyyat” məqaləsində.

Nə buldular İskəndərlər, Çingizlər!?
Qanlar döküb, canlar yaqıb getdilər!..

Cihanı titrədib alt-üst etdilər,
Qanlı bir iz buradırlar ellərdə...⁷²
(“*Maral*”)

Şair dünya müharibəsindən (birinci) bəhs edərkən yazırdı: “... İskəndər, Napaleon kibi cihangirlər, Çingiz, Teymur kimi bahadırlar məzarlarından baş qaldırıb da şu müharibəyi seyr et-sələr, şübhəsiz ki, heyrət və təəssürdən kəndilərini alamaz-lar...”⁷³

12

Hüseyn Cavid sovet dönəmində dünyanın son peyğəmbəri Məhəmməd, böyük və cahanşümul fəthləri Atilla, Çingiz Xan (hazırda əldə yoxdur) və Əmir Teymur, qüdrətli şairi Xəyyam haqqında tarixi dramalar yazdı. Dramaturq “Uçurum” faciəsin-dən sonra sənət və sənətkar, hökmdar və sənətkar problemini hə-min tarixi dramalarda qoydu. Sovet rəhbərləri və hökmdarlarına, sovet şair və yazıçılara sübut etdi ki, zamanından asılı olama-yaraq əsl şair, əsl sənətkar əsl şair və əsl sənətkar olaraq qalmalıdır. Var-dövlət, sərvət, ucuz şan-şöhrət dalmca qaçmamalı, siya-sət və ideologiyaya deyil, yalnız və yalnız sənətə xidmət etməli-dir.

Nizami

- Padişah sayılmaz öylə bir kimsə,
Tanrının xalqına əziyyət versə.
Alçaqlıq becərən şahmı sayılır?
Alçaqlıq başqadır, şahlıq başqadır.
(“*İskəndərnamə*”)

O, zalım bir padşahın dilindən isə bunları söylədi:

⁷² Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə, II cild, Bakı, 2005, səh. 70.

⁷³ Orada, səh. 233.

- Sırrımız gizləndə saxlansın gərək.
Bizim iç üzümüz açılsa əgər,
Dünyanı üfunət basar, bürüyər!

(“İskəndərnamə”)

Ulu şair XII əsrdən XX əsrə boylana bilsəydi, Cavid demişkən, heyrət və təəssürdən kəndini alamazdı. XX əsrin Leninlər, Stalinlər, Trotskilər, Mussolinilər, Hitlerlər, Mir Cəfərlər, Heydərler kimi qanıçən, insanlara qanudduran padşahları oldu. Belə deyək, əgər Məhəmməd Əmin və Elçibəy ideal hökmdar, ideal rəhbər səviyyəsində dayandısa, onlar Tanrının yaratdığı insanlara əzab-əziyyət, işgəncə... verməkdən zövq aldılar, ən alçaq şahlıq səviyyəsinə endilər. Onların gizli işləri zaman-zaman açılacaq, açıldıqca dünyanı üfunət basacaq...

Böyük Nizami üzünü böyük İskəndərlərə tutaraq dedi:

- Bəzəkli göylərin tağına bir bax,
Sütunları boşdur vardan, dövlətdən.
O göy daxmasının altında bütün,
Yatmağa məcburuq hamımız bu gün.
Hər sərvət üstündə yatır bir ilan,
Nə üçün ilanla cüft olsun insan?..

Sözə bax, hikmətə bax, sözlərdəki dərin mənaya bax?!
Belə sözləri yalnız öz şəxsiyyətinə hörmət edən, sənəti sevən və qiymətləndirən, hökmdarlardan qorxmayan cəsəətli şair deyə bilərdi!..

13

İstər tarixi İskəndər, istərsə də Nizaminin İskəndəri adi bir insan, adi bir fərd, adi bir vətəndaş idi. Yalnız öz bacarığı, istedadı, hünəri və iradəsi sayəsində tarix meydanına çıxdı, dünyanın ilk böyük fatehi oldu. Peyğəmbər olmasa da, Nizami onu

peyğəmbər nərtəbəsinə qaldırdı və dedi: “Bax, budur mənim ax-tardığım adil və ideal hökmdar!”

Gəlin görək böyük Nizaminin böyük mənəvi övladı olan Cavid nə və necə düşündü, nə və necə yazdı, nə və necə dedi?

Cavidin Peyğəmbəri adi bir bəşər, bir yetim, bir çobandır. Ancaq İskəndərdən fərqli olaraq ona vəhy gəlir. O yalançı deyil, doğruçu Peyğəmbər olur. Humanist, ədalətli, vicdanlı, imanlı, əqidəli Peyğəmbər tarixin gedişinə təsir göstərir. Öz istedadı, bacarığı, hünəri və iradəsi sayəsində böyük bir millətə və qitəyə rəhbər olur. Dahi və ideal bir şəxsiyyət səviyyəsinə qədər yüksəlir.

Dramaturq Peyğəmbər barəsində fikrini ilk dəfə “Uçurum” mənzum faciəsində ifadə etmişdir.

Bən öylə bir rəssam olsaydım əgər
Hicaz ölkəsinə eylərdim səfər.
Uğraşıb dururdum bir xeyli müddət,
Bir çox düşüncədən sonra, nihayət
Təsvir eylər idim gənclik çağında
Böyük Məhəmmədi Hira dağında,
Bir halda ki, göydən enən bir Mələk
Qarşısında gülümsər nur sərperək:
Təbliği-vəhy edər... Fəqət daima
Daima dalğın o sarsılmaz dəha...⁷⁴

Cavid sevgili Peyğəmbərimizə sevgisini belə ifadə etmişdir.

Məlumdur ki, Qurani-Kərim səma kitabları arasında qafiyəli nəsrin ən gözəl və mükəmməl nümunəsidir. Pyesdə Üçüncü Rəis peyğəmbəri “Sərsəm şair” adlandırarkın Peyğəmbər ona acı təbəssümlə belə cavab verir:

⁷⁴ Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə, II cild, Bakı, 2005, səh. 279.

- Şairim, bəslədiyim südqü səfa,
Çırpınıb izlədiyim nuri-dəha.
Daima ruhumu oqşar cəbərut,
Şeiri ilhamımı dinlər mələkut.
Bən fəqət hüsni-xuda şairiyim,
Yerə enməm də səma şairiyim.⁷⁵

Allahın hökmü və fərmanı ilə düşünən və fəaliyyət göstərən Peyğəmbərin sözləri Birinci Rəisin xoşuna getmir:

- Ərəbistanda nə çoxdur şair,
Sənə uçmaqda deyil kimsə nəzir.
Qorxuram şəhərin axırda yanar,
Azacıq sonra düşüncən də donar.

14

Peyğəmbərə aşıq olan Şəmsə onun diqqətini özünə cəlb etmək istəyir. Ancaq hər dəfə ondan rədd cavabı alır və özünü təhqir edilmiş sayır. Peyğəmbərin şairliyinə işarə vuraraq Nədiməyə deyir:

- Mən hiç... Ən böyük şairlər
Ona [Peyğəmbərə] qarşı diz şökməli,
İmrüəlqəys kibi ərlər
Susmalı, boyun bükməli...
Əvət, bizdə nə çox şair,
Onlara bir zənbil xurma.
Ya şərab, ya bir altun ver,
Mədh edərlər səni... Amma
O [Peyğəmbər] düşməndir yaltaqlığa,

⁷⁵ Hüseyin Cavid. Əsərləri, 4 cildə, III cild, Bakı, Yazıçı, 1984, səh. 23.

Hər kindən, qərəzdən qaçar.

Şəmsa Peyğəmbəri bir şair kimi qəbul edir. Onun şairliyinə yüksək qiymət verir. Şairlərə məxsus olan bütün sifətləri Peyğəmbərdə görür və təqdir edir.

Dramaturq öz düşüncələrini “Peyğəmbər”də Şəmsa, “Topal Teymur”da Şair Kirmani obrazları vasitəsilə verir. Cavidə görə, şair və sənətkar, rəhbər və hökmdar ədalətli, vicdanlı, insanpərvər olmalıdır. Şair haqsızlığa qarşı yumruq sıxmalıdır. Hökmdarların qarşısında boyun büküb ağlamamalıdır. Gözlərini vara, dövlətə, mənəbə, hakimiyyətə deyil, ədalət və həqiqətə dikməlidir. Qərəzçilikdən, kindən, yaltaqlıqdan, riyakarlıqdan və mədahlıqdan uzaqda bulunmalıdır...

Peyğəmbərin gözəl natiq olması, surə və ayələri qafiyəli nəsr (şeir kimi) kimi ifadə etməsi ərəb cəmiyyətində onun şair olmasına bir inam yaratmışdı. Lakin peysdə bu, inkar edilir və deyilir: “Bənzəməz şairə peyğəmbərlər.”

Bənə ilham edər ancaq Tanrım,

Onun eşqiylə uçar duyğularım.

Ərəblərin bir çoxu Peyğəmbərin Qurani-Kərimdə təbliğ etdiyi kəlamları Allah kəlamı deyil, “Şair kəlamı” hesab edirlər. Qurani-Kərimin bəzi surələrində isə Peyğəmbərlərin şairliyi təkzib edilir. “Əl-haqqə” surəsinə nəzər salmaq.

41. O, [Quran] şair sözü deyildir. Nə az inanırsınız!

42. O, kahin sözü də deyildir. Nə az düşünürsünüz!

43. O, [Quran] aləmlərin Rəbbi tərəfindən nazil edilmişdir.

Qurani-Kərimin “Ya-sin” surəsinin 69-cu ayəsində deyilir: “Biz ona [Məhəmməd əleyhissələmə] şeir öyrətmədik və bu ona heç yaraşmır da [lazım da deyildir]...”

Bu, nə deməkdir? O deməkdir ki, Allah kəlamı şair və şeirdən yüksəkdir. Çünki “peyğəmbər dərəcə etibarilə şairdən əfzəl,

peyğəmbərə nazil olan vəhy isə övliyaya, şairə verilən ilhamdan daha üstündür.”⁷⁶

Bəzi cavidşünaslar öz yazılarında təhriflərə yol vermiş, “Cavid pyesdə Məhəmmədi şair kimi göstərmişdir” yazmışlar. Dramaturqa məlum idi ki, Peyğəmbər zamanlarında Ərəbistanda İmru-əl-Qeys kimi gözəl şairlərlə bərabər, öz sənətini və vicdanını bir zənbil xurmaya, şəraba və altuna satan şairlər də olmuşdur. Təbiidir ki, Cavidin bu cür şairlərə rəğbəti olmamış, məqalələrindən birində onları tənqid etmişdir. Sovet dönəmində vicdanını və sənəti şana-şöhrətə, pula və siyasətə satan şairləri isə o, çox görmüşdü...

Cavidə görə, şairlər mənəvi həkimlərdir. Çünki həkimlər insanı dava-dərmanla, şairlər sözlə sağaldırlar. Ağıllı, gözəl və hikmətli sözlərlə onlara qol-qanad verir, düşündürür, dər-dini-qəmini, müvəqqəti olsa da, unutturur. Başqa sözlə, insanları sözlə müalicə həkim müalicəsi qədər əhəmiyyətlidir. Bəzən bir qurucu sözə inanan, tapınan xəstə, xəstlikdən qurtula bilir. Buna görə də Cavid öz əsərlərində sözdən çox böyük ustalıqla, məharət və yaradıcılıqla istifadə edir. Cavid sözünün qüdrəti, sehri, şərbəti oxucu və tamaşaçıları ruhlandırır, duyğulandırır, onlarda gözəl hisslər oyadır, onlara zövq verir, poeziyası cahilləşmiş beynləri nurlandırır...

15

Bir əlində qılınc, bir əlində Quran tutan, damğası üzərində “Haqq və ədalət” sözləri yazdıran, dünyada haqq və ədalətin zəfər çalması uğrunda vuruşan Əmir Teymurun sözlərinə diqqət edək.

- Qırbaçı qadar nüfuz bə iradəsi olmayan bir hakim, hökumət naminə ən çirkin, ən silinməz bir ləkədir.

⁷⁶ Qurani-Kərim (ərəb dilindən tərcümə edənlər Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev), Bakı, Azərnesr, 1992, səh. XVIII.

Belə hökmdara qarşı kim dura bilərdi? Yalnız adi və kiçik (əslində böyük) bir şair - Şair Kirmani! Qorxmaz, ədalətli, həqiqətsevər, cəsarətli, sözü üzə deyən bir Şair. Elə bir Şair ki, nə Teymurun qılıncından, nə də qəzəbindən qorxurdu. Teymur müharibəni, insan qırğını bir toy-düyün hesab edərkən, Bingül dərəsində yaptığı hər b şənliyindən zövq alarkən, necə deyərlər, onun isti suyuna soyuq su qatan yenə də həmin Şair olur.

Şair Kirmaninin Teymura dediyi sözlərə nəzər salaq.

- Siz cahangirlər insan qanına hərissiniz. Siz insan qafalarımı qırırsınız və bundan zövq alırsınız. Siz rəzalət, hər b və dəhşət qalibisiniz...

Teymur:

- Bəs siz?

- Biz gülgün şəraba, siz insan qanına hərissiniz. Sizde vəhşət və dəhşət var, şərabda zövq və şətarət. Sizin hər b nərələriniz orduları qorxudar, anaları gözü yaşlı qoyar, şairlərin isə eyş-nuş tərənələri kədərləri öldürər, könülləri güldürər. Siz hər b də dəhşət qalibi, şairlər eşq və məhəbbət məğlubi. Ancaq şairlərin şu məğlubiyyəti sizin o qalibiyyətinizdən üstündür.

Şair sözü ilə məğlubiyyət və heyrət nə olduğunu bilməyən hökmdarı məğlubiyyətə uğradır və heyrətə salır. Teymurun dırnaqarası çörəyini yeyən, sarayında yaşayan Şairdəki cəsarətə, şücaətə, məğrurluğa baxın! Məğrurları əzmək üçün yaradılmış Allahın bəlasına söylədiyi sözlərə baxın. Yalnız Nizami və Cavid kimi böyük şairlər sənətkarlara bu cür sözlər dedirdə bilərdilər.

Göz ağardarkən, “Xux!” deyən kimi dovşandan qabaq qaçıb kolun dalında gizlənən şairdən şair olmaz! Fəqət bu cür şairlər - yaltaq və məddah şairlər dünən də var idi, bu gün də var, sabah da olacaq. Dünən Rüstəmlər, bu gün Zəlimxanlar, sabah kimlər, kimlər?..

Teymur realist, Şair romantikdir. Şair eşqə, məhəbbətə tapınır, Teymur gücə və qılınca. Şair ikiyaxqlı bəşəri “ceyran”,

Teymur “həşarat” adlandırır. Teymura görə, ikiayaqlı həşarat qaba və miskindir. Onun pas tutmuş beynini və kirli vicdanını yaxmaq üçün yalnız Teymur qılıncı gərəkdir.

Teymur:

- Mənim tökdüyüm qanlar haqq və ədalət naminədir.

Şair:

- Mən qan tökməkdə heç bir haqq və ədalət görmürəm. Böyük cahangirlərin qanlı müharibələri ancaq qanlı şərəblə yazıla bilər. Məncə, işvəkar bir qaşın çatılması, parlaq bir qılıncın çəkilməsindən daha mənalıdır...

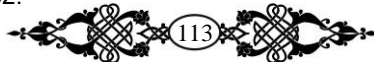
Teymur qılınc və qüvvətin, Şair söz və hikmətin, ədalət və həqiqətin simvoludur. Güc və qılınc olan yerdə qan -qada, dəhşət və vəhşət var, Şair olan yerdə haqq və ədalət, həqiqət və mərhəmət!.. Böyük Cavidin demək istədiyi budur. O, Şair Kirmani surətilə özünün proobrazını yaratmışdır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazır ki, Cavidin “Peyğəmbər”i və “Topal Teymur”u sovet rəhbərlərini çox məşğul etdi. Həmin əsərlər oxucularda olduqca dərin təsir buraxdı. “Topal Teymur” tamaşası tamaşaçıları həyəcana gətirdi. “Əhali türklüyün ümumi qəhrəman tipi Teymurləngdən fəvqələdə dərəcədə məmnun və coşqun olur. Məsələn sonradan başa düşən bolşeviklər pyesin göstərilməsini qadağan edirlər.”⁷⁷

16

Adil və aqıl Şair hökmdar Teymurla nəzakət çərçivəsində mübahisə edir. Çəkinmədən onun hərbi cinayətlərini açıb üzünə deyir. Teymur İsfahanda insan kəllələrindən qala yapıdığına öyünür. Şair onun sözlərini bir həzyanlıq, mənasızlıq hesab edir və deyir: “Əfsus ki, cəsurların həzyanı, həzyançıların cəsərəti qadar gülünc və mənasızdır.” Hərb Allahı Teymur Şairi müharibənin

⁷⁷ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, Gənclik, 1991, səh. 62.

dəhşətli səhnələrini seyr etməyə, bundan zövq almağa dəvət edir. Şair şanlı və qanlı vuruşmalarda bir məna görmür. Qanlı müharibələrdən deyil, şeirdən, sənətdən, gözəllikdən zövq alır. Şahları, xaqanları haqqa, ədalətə, nahaq qan tökməməyə çağırır. Bəşəriyyətin xilasını müharibələrdə deyil, insanların bir-birinə məhəbbətində görür. Məhəbbətlə çırpınan bir çoban qəlbini kin və ədavət, qəzəb və nifrət püskürən Sultan qafasından daha şərəfli sayır.

Dramaturq Şair Kirmani obrazı ilə həqiqi şair və sənətkar surəti yaradır. Şairin kim olduğunu oxucu və tamaşaçılara göstərir. Sovet dövründə bunun böyük mənası və əhəmiyyəti var idi. Dramaturq Şair Kirmaninin timsalında özünün ümumbəşəri və humanist fikirlərini Lenin-Stalin ölkəsinin hakimlərinə, dünyanı və bəşəriyyəti qan dənizində boğmaq istəyənlərə qarşı qoyur.

17

Dramaturq “Xəyyam” tarixi dramasında bütün yaradıcılığı boyu onu düşündürən sənət və sənətkar, sənətkar və hökmdar probleminə yekun vurur. (Təəssüf ki, “Atilla” və “Çingiz” tarixi dramaları əldə yoxdur, problemə baxış yarımçıq qalır.) Zamanında lazımınca başa düşülməyən, dərk edilməyən və qiymətləndirilməyən Xəyyamın faciəli həyat və taleyinə nəzər salır, ruhən ona yaxın olduğunu göstərir. Xəyyam obrazı ilə elə bil ki, öz proobrazını yaradır. Belə düşünmək olar ki, “Xəyyam” böyük Cavidin böyük sənət və sənətkar haqqında oxucu və tamaşaçılara demək istədiyi son söz, son monoloq, son vəsiyyətdir!..

İştə, Xəyyam, o böyük sənətkar!
Sarmış ətrafını şən yıldızlar.
Kəhkəşan saçların əsrarı nihan,
Açdı irfan ilə bambaşqa cihan.

“Xəyyam” Cavid bədii dühasının son möhtəşəm ədəbi abidəsidir. Burada sanki müsəlman Şərqiinin iki dahi sənətkarının

arzusu, diləyi, azad sənət və sənətkar haqqında düşüncəsi, sənət və ədəbiyyat, söz, şeir və şair barəsində fəlsəfi-estetik görüşləri culğaşıq və vahid bir fikir məcrasına yönəldilir.

Xəyyamın yaşayıb-yaratdığı və qələm çaldığı dövr türk hakimiyyəti illərinə təsadüf edir. O, əsrin xaqanı Alp Arslanla, onun oğlu Məlikşahla və vəzir Xacə Nizamla (Nizamülmülk Əbülqasimlə) görüşür. Xaqanın sarayında təşkil edilən məclislərin gözü olur. Onların qayğısı ilə əhatə olunur. Məlikşahın köməyi ilə rəsədxana tikdirir. Əsərdə şair-filosof və mütəfəkkir Xəyyamın ürəyi sanki misralarda döyünür. Beytlərdən Cavid sənəti və şeirinin musiqisi eşidilir və hiss olunur. Sənətkar Xəyyam gözəlliyi tükənməz bir məhəbbətlə sevir, sənətdə və sözdə azadfikirliyi təbliğ edir. Dramaturq Xəyyam surətilə şeirə və sənətə ruhən və qəlbən bağlı fədakar, cəfakəş və əzabkeş bir şair surəti yaradır. Əsərdə Xəyyamın poetik və fəlsəfi düşüncələrini qabarıq verir. Cavidin ilham pərisi Xəyyamın ilham pərisi ilə qaynayıb-qovuşur. İki şairin müdrik sözləri və bədii təfəkküründən doğan gözəl şeir və sənət inciləri oxucu və tamaşaçıların könlünü oxşayır, ətrafa şeir və sənət nuru saçır.

“Xilqətin sirri müəmmadır, əvət,
Ürəfa saçsa da yüz min hikmət.
Burda cənnət yapalım badə ilə,
Nəmə lazım o varılmaz Cənnət?”⁷⁸

Xəyyama görə, ürəfa, yəni arif adamlar yüz min hikmət saçsa da, yaradılmışların sirri müəmmadır. Yəni anlaşılmazdır. O varılmaz Cənnət nəyə lazımdır? Gəlin bu dünyada badə ilə, şərab ilə cənnət yapaq. Budur xürafat və mövhumatçılar dünyasında parlaq günəşdən də parlaq görünən şairin fəlsəfəsi müha-

⁷⁸ Xəyyamın dırnaq arasına alınmış rübailərini farscadan türkcəyə Cavid tərcümə etmişdir.

kimlərinin onun sənət güzgüsündə parlaq bədii ifadəsi, azadfi-
kirliyinin vüsəti!

Saqi, aman, mey ver, bana,
Doldur, peyapey ver bana,
Bən abi-kövsər üstərim,
Mey ver bana, hey ver bana...

Dramaturq pyesdə Xəyyam bədii təfəkkürü və poeziyasının fəlsəfi ruhunu və koloritini, onun həyata və dünyaya baxışının fəlsəfəsi mahiyyətini qoruyub saxlayır. Xəyyam poeziyasına məxsus gözəlliyi, şuxluğu, zarafatçılığı, həyata və insalara bəslədiyi böyük sevgini, mütəfəkkirliyi, dərin fəlsəfi mühakimləri, ona məxsus bədii təfəkkürü... nəzərə alır.

Xəyyam

Xilqətin əsrasını bilsən əgər,
Bəlkə ölümdən də bilirdin xəbər,
Bən sağ ikən anlamadım haqq nədir,
Bir ölü, bilməm ki, nə duymaq dilər?..

Xəyyamdan təsirlənən Cavidin xəyyamsayağı rübai yazması və həmin rübaidə Xəyyam düşüncəsinə və fəlsəfəsinə sadıq qalması göz önündədir. Başqa bir misal.

Xəyyam

Yoq işimiz şah ilə, sərdar ilə,
Xoş keçər ancaq günümüz yar ilə.
Gülsə Vəfa, işvəli Sevda, Səfa
Biz gülərik batsa da şahlar yasa.
Birsə məzarında gəda, padşah

Cami-cəm olsun bizə ən son pənah!⁷⁹

Budur Cavid sənətində və poeziyasında Xəyyama məxsus təfəkkür və düşüncə, həyat sevgisi və nəşəsi!.. Sözün sehri. Şeir-dəki vəzn oynaqlığı!..

18

Xəyyam öz sözünün, fikrinin, sənətinin quludur. O, sənəti, bəşəriyyəti və dünyanı sevənlər üçün yazıb-yaradır. Fəqət onu hər addımda fəlakət, rəzalət, aclıq-susuzluq, kimsəsizlik, nadanlıq izləyir, təhqir, təqib, təkpi gözləyir. Böyük sənətkar öz içində acı fəryadlar qoparır. İslam ehkamları ilə yüklənmiş beyinlər, cahillər dünyası, xürafatçılar Xəyyama kəc baxırlar. Sənətinin qədir-qiyməti bilinməyən, onu allahsızlıqda suçlayan bir cəmiyyətdə sənətkar Xəyyamın faciəsi başlanır.

Xəyyamın arzusu ilə gerçəklik arasında dərin bir uçurum yaranır. Uçurum getdikcə dərinləşir. Cahil insanlar həyatda ayıq Xəyyamdan çox sərxoş Xəyyamı görürlər. Şair dərk edir ki, Tanrının yaratdığı bəşər yolundan azmış, Şər Xeyirə, nadanlar ağıllılara üstün gəlir. Şairə görə, belə bir cəmiyyətdə istər ayıq ol, istər sərxoş, fərqi yoxdur. O, meyخانəni və musiqi məclisini mədrəsə və camedən yüksək tutur. Riyakarlar, fırlıdaqçılar, canilər və ikiüzlülər cəmiyyətində yaşamağın çətin olduğunu dərk etdikcə dərdi-qəmi artır...

Dramaturq pyesdə şairin fəlakət və faciəsini təbii verir. Hiss olunur ki, o, əsər üzərində çalışdıqca Xəyyamın həyatını gözləri önündə canlandırır, onun dərdinə şərik olur.

19

Rəmzi

⁷⁹ Hüseyin Cavid. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, III cild, Bakı, Azərneşr, 1971, səh. 276

Öncə bir çox tələbən vardı sənin?

Xəyyam

Həpsi “azmış” deyərək bəslədi kin.
Uğrayan olmadı bir kimsə bana,
Uyudum çox gecələr ac qarına.

Cahillər mühitində ağıllıların faciəsi başlanır. Şairliyi, filosofluğu, alimliyi başına bəla olur. Şair bunu duyduqca içində üsyanlar, fırtınalar qopur, acı fəryadlar qoparır. Cəmiyyətdə özünə yer tapa bilmir. Hər addımda təhqir edilir, söyülür. Ələcsiz qalan Xəyyam cahillər dünyasına qarşı üsyana qalxır:

- Gənc ömrümü atəşli tikənlər gəmirərkən
Həp varlığa isyan edərim bən.
İsyan!.. Ölü adət və təriqətlərə isyan!
Yaldızlı həqiqətlərə isyan!

Rəmzi

Hiç mərəq etmə, keçər, həpsi keçər
Əsrinin öksüzüdür dahilər.⁸⁰

Xərabati

(Xəyyamın qolundan tutar)

Haydı, gəl, etməyəlim ömrü hədər,
İçəlim badə, bütün qayğı gedər.

Həyatın bir üzü sevinc, bir üzü kədərdir. Xəyyam da, Cavid də həyatın hər iki üzünü görürlər. Xəyyamın həyatı və taleyi Ca-

⁸⁰ Hüseyin Cavid. Seçilmiş əsərləri, 3 cilddə, III cild, Bakı, Azərneşr, 1971, səh. 223.

vidin həyatı və taleyinə çox oxşayır. İki böyük və dahi sənətkarı bir-birindən yalnız zaman ayırır. Xərabatinin sözlərini bir də göz önünə gətirsək, görürük ki, həmin mühitdə necə içməyəsən, sözün yaxşı mənasında, sərxoş olmayasan?.. Necə susasan, həqiqəti yazmayasan?.. Nə Xəyyam susdu, nə Cavid! Hər ikisi düşüdüklərini qələmə aldı. Sənətkar vicdanlarına xəyanət etmədilər. Şeiri, sənəti və vicdanı pula, şana-şöhrətə, rüsvətə, mənsəbə satmadılar. Bu cəhətdən şair Xəyyamın ruhu ilə şair Cavidin ruhu arasında bir doğmalığ, sənətə baxışlarında bir oxşarlıq var. Görünür, əsl şeir-sənət adamlarında, sənət cəfakeşlərində bu, belə də olmalıdır. Görünür, əsl sənətkarlar ruhən və qəlbən yaxın olurlar, “Əsrinin öksüzü” olurlar. Əsl şairlər şahların, xaqanların, hökmdarların önündə əyilmirlər. Bir qarın çörək üçün vicdanlarını satmırlar.

Xacə Nizam Xəyyamı Alp Arslanın sarayına dəvət edir. Ona mənsəb, rütbə təklif edir. Ancaq o, təklifi qəbul etmir, minnətsiz yaşamağı minnətli yaşamaqdan üstün tutur və deyir:

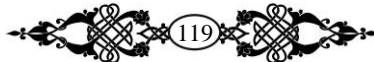
- Yaşamaqçün bənə, mümkünsə əgər
Bir əkin tarlası, bir bağça yetər.

Xacə Nizam söz verir ki, şairə məsrəf üçün nə lazımdırsa, ediləcəkdir. Gözü-könlü tox Xəyyam vəzirə təşəkkür edir və deyir: “Bunlar olmazsa mənə pənim-çörək də kifayət edər.”

20

Alp Arslan Rum qeysərinə üstün gəlir. Bu şad xəbər bütün türk ellərinə yayılır. Sarayda böyük məclis qurulur. Xacə Nizam Xəyyamı Xaqana təqdim edir. Ona şairin elmi, sənəti və şöhrəti barəsində məlumat verir. Məğrur və həssas Alp Arslan onun böyüklüyünü həmən duyur və deyir:

- Burda yoq şübhə ki, Xəyyam ikidir.

Biri alim, biri parlaq şair.

Şair həşəmətli Xaqanın önündə sınımur, əyilmir, özünü məğrur və ləyaqətli aparır. Hökmdar şairdən şeir istəyir. Şair qədim bir İran rəvayətini misal çəkərək deyir ki, bir gün böyük bir quş Tusun bürcünə qonur. Oradan Keykavusun pəncərəsində qoyulna kəlləsini süzərək söyləyir:

- Hanı dünki həşəmət, o cəlal?
Hanı keçmişdəki avazeyi-təbli kusun?

Şairin nə demək istədiyini Alp Arslan göydə tutur. Ancaq bunu onun üzünə vurmur. Hökmdarın qarşısında məğrur dayanan şair, sözünə davam edir:

“Uğrayıb dün gecə bir ustaya oldum həmrəz,
Badə ibriqinə⁸¹ gördüm ki, yapar qulp, boğaz.
Bax, dedim, bunlar ölən şah, gədə əzası,
Nə şahın dəhşəti qalmış, nə gədədə niyaz.”

Budur əsl şairlik! Budur hökmdar önündə sənətkar yenilməzliyi!..

Şair Alp Arslana demək istəyir ki, hakimiyyət və şahlıq bir şey, sənət və şairlik başqa şeydir. Sənətkar hökmdar qarşısında düşüncüyünü demirsə, o, sənətkar deyildir...

Alp Arslan da Alp Arslan idi! O, firion deyildi! Əsilli-nəsilli, sözdən söz anlayan, tükdən tükü seçən, incə mətləbləri duyan, şeiri və sənəti qiymətləndirən Alp Arslan idi. Buna görə də şairə “sözləriniz pək həkimanə” deməklə kifayətlənir. Ona xurma şərabı təklif edir.

⁸¹ Şərab bardağına.

Alp Arslan

Buyurun, xurma şərabı için,
Yeni bir nəşə verir şair için.

Xəyyam

Bəncə Bağdadə Nişabur üstün,
Xurmadan fərqi böyükdür üzümün.

Alp Arslan

(qədəhini qaldırır)
İçəlim, iştə var olsun şair!

Xacə Nizam

Öylə şair sanırım pək nadir.

Xaqan Bağdada hədiyyə göndərmək istəyən Sevdanı şairə töhfə verir və böyük bir təəssüflə deyir: “Qismət bu imiş, oldu böyük şairə töhfə.”

Xacə Nizam

Birləşdi demək şeir ilə şair.

Alp Arslan

Bir cift ki, haman eşləri nadir.

Fars şairi türk Xaqanından xətir-hörmətdən başqa bir şey görmür. Bu da Alp Arslanın böyüklüyünə, alicənablığına dəlalət edir. Ulu Alp Arslan Xəyyamın Sevda ilə evlənməsinə, ciftinə xeyir-dua verir. Bununla o, sanki şairə ikinci həyat bağışlayır. Xəyyamın həyat sevgisi Sevdanın böyük məhəbbəti ilə birləşir. Sevda Xəyyamın ömrünü gül-çiçək kimi, göydəki ulduzlar kimi bəzəyir. Şair ömrünün ən xoş və sevincli günlərini yaşayır...

21

Hüseyn Cavid “Xəyyam”da yaradıcılığının ilk mərhələsindən izlədiyi estetik konsepsiyaya və ədəbi mövqeyinə yekun vurur: Şair şair olaraq qalmalıdır. Şair bir şey, hakimiyyət, siyasət və hökmdar başqa şeydir; daban-dabana zidd anlayışlardır.

Şair ədalət, həqiqət və məhəbbət aşıqı, hökmdar zor, hiylə, rəzalət mücəssəməsidir. Şairlər sevgi və məhəbbət, ədalət və həqiqət, hökmdarlar haqsızlıq, qəddarlıq, amansızlıq, riyakarlıq simvoludur!..

“Topal Teymur”da Şair Kirmani görün necə düşünür: “Məhəbbət! Məhəbbət!.. Əvət, bütün bəşəriyyəti xilas edəcək yalnız məhəbbətdir. Məhəbbətlə çırpınan bir çoban qəlbi, kin və ədavət püskürən bir Sultan qafasından daha şərəflidir...”

Şairlərin qəlbi sevgi və məhəbbətlə, hökmdarlarınkı hiddət və qəzəblə çırpındığı üçün biri gözəllərin gözəli, digəri eybəcərlərin eybəcəridir.

- Binlərcə şəhər ya qala almaqdan, əmin ol,
Bir sadə çoban konlünü almaq daha məqbul.

Bu, “İblis”dən, “Peyğəmbər”dən, “Topal Teymur”dan, “Səyavuş”dan başlanan ideya və konsepsiyadır ki, Cavid onu “Xəyyam”da davam və inkişaf etdirir. “Səyavuş”da Səyavuşu və Altayı haqq və ədalət simvolu edir. Onları Keykavus və Əfrasiyab kimi tiranlara qarşı qoyur. Altay:

- Yetər çıldırdınız hökumət! - deyə,
Evləri yıqdınız ədalət! - deyə.
... Söylə, öyündüyün hökumət bumu?
Hökumət dediyin rəzalət bumu?⁸²

O zamanlar bu ittihadlar sovet hökumətinin apardığı siyasətlə də çox səsleşirdi...

Haqq və ədalət carçısı Səyavuş İran və Turan hökumətlərinin yeritdikləri siyasətə qarşı daha kəskin mövqedə dayanır. Valinin “Bən kimlərə isyan etdim?” sualına Səyavuş belə cavab verir:

⁸² Hüseyin Cavid. Əsərləri, 5 cildə, IV cild, Bakı, 2005, səh. 216.

- Hər şeyə;
Haqqa, ədalətə, insaniyyətə,
Namusa, vicdana və heysiyyətə.

Dramaturq sovet dövründə açıq deyə bilmədiklərini yaratdığı obrazlar vasitəsilə deyirdi. Nizami demişkən, ilanlarla cift olan sovet rəhbərlərini Keykavus və Əfrasiyabın timsalında tənqid və ifşa edirdi.

22

“Xəyyam” tarixi dramında zülm və rəzalətə qarşı duran iki qüvvət var: Şair Xəyyam və Yusif. Şair Yusifin əsirlikdən azad edilməsini istəyir. Alp Arslan onun sözünü yerə salır. Saraya ərəb təranələri altında şux və işvəkar ərəb qızları gətirilir. Qızları görər-görməz Xaqanı ehtiras alovları bürüyür. O söyləyir: “Bax, töhfədir onlar bana, göndərdi xəlifə.” Şair əsəbi və istehzal şəkildə deyir:

- Din pərdəsi altında nə xoş, incə lətifə...

Hökmdara bu cür sözləri yalnız Nizami və Cavid kimi cəsarətli şairlər deyə bilərdilər. Mənası budur ki, siz din pərdəsi altında çıxarmadığınız oyun, yapmadığınız rəzalət qalmadı.

Məğrur Yusif “Zalım yenə zalımdır” deyərək, Xaqana baş əymir. Alp Arslan buna hiddətləniur və Cəllada boynunu vurmağı əmr edir. Şair Xəyyam bu haqsızlığa dözmür və deyir:

- Əfv etmə də bir dürlü cəzadır,
Qıymaq ona, əlbəttə, xətadır.

Şair, Yusifə qarşı insani və vicdani borcunu yerinə yetirir. Ara qarışır, Yusif Alp Arslanı xəncərlə yaralayır. İncə ruhlu və

həssas şairin fəryadı göylərə yüksəlir: “Çılğın bəşər İblis ilə həmrah!..”

Alp Arslan da, Yusif də aldıqları yarıdan ölürlər. Hadisəni gözlərilə görən Xəyyamın acı fəryadı asımanı titrədir:

- Bir anda sönüb getdilər onlar,
Yoq artıq o kinlər, həyəcanlar.
Heyrət!.. Nə amansız şu təbiət,
İnsan nə qədər saçma həqiqət...⁸³

Dramaturq “Əşxas”da Xəyyamı məşhur filosof və şair kimi təqdim edir. Pyesdə bunu bədii cəhətdən gerçəkləşdirir. Şair Xəyyamla filosof Xəyyam bir-birini tamamlayır. Xəyyam özünün kim olduğunu “Bən təzad elçisiyəm” deyə nişan verir. Rəmzinin:

- Əski Yunanda müqim olsaydın
Nəşə Məbudu tanınmışdı adın⁸⁴

- sözlərinə belə cavab verir:

“Ayıq olsam uçaraq nəşə, çökər ruhə duman,
Sərxoş olduqda gəlir ağıma az-çox nöqsan.
İki halın arasında gülər ən xoş bir hal,
İştə konlüm bayılır, zövq alır ancaq ondan.”

Bu rübaidə şair, filosof və “sərxoş” Xəyyam həyatda olduğu kimidir. Şair və filosof Xəyyam içkinin insan ağına nöqsan gətirdiyini anlayır. Fəqət iki halın (ayıq və sərxoş) arasında xoş bir hal görür.

⁸³ Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsələri, 3 cildə, III cild, Bakı, 1971, səh. 255.

⁸⁴ Daima yaşayan, həmişəlik sakin. Açması: Qədim Yunanda müqim (daimi sakin) olsaydın, nəşə Məbudu (Allahı) tanınmışdı adın.

Alp Arslan qətlə yetirildikdən sonra Xəyyamın həyatında başqa mərhələ başlanır. Alp Arslanın oğlu Məlikşah hakimiyyətə gəlir. Şair türk xaqanlarının hakimiyyəti illərində diqqət və qayğı ilə əhatə olunur. Məlikşah onun elmi kəşflərini və faydalı düşüncələrini yüksək qiymətləndirir. Məlikşahla şair arasında səmimi bir dostluq başlanır. Onlar görüşür, maraqlı söhbət edirlər. Məlikşah hökumətin maliyyə yardımını ilə “Xəyyam rəsədxanası” tikdirir. Astronom burada ulduzları müşahidə edir, elmi işlərini genişləndirir. Hökmdar şairin son zamanlar gözə görünməməsindən gileylənrəkən Sevda deyir:

- Arıyor çünki qaranlıqda işıq.
Xəyyam Məlikşahı içkiyə dəvət edir.

Xəyyam

Buyurun seçmə çərab.

Məlikşah

Siz içiniz.

Avlıqda ikən içdik biz.

Xəyyam

(yalnız içərək)

Var olun!..

Məlikşah

Nuş ola! Bilsən nə qədər

Özlədim şairi Bağdadda ikən

Xəyyam

Orda xoşdur yaşayış gerçəkdən.

Bu dialoq şairlə hökmdar arasında olan isti münasibəti aydın göstərir. Məlikşah şairin Nişaburda sıxıldığını görüncə onu Hicazı, Yəməni, Dəclə sahillərini gəzməyə, Dəclə sahillərində rəsədxana tikməyə dəvət edir. Ona Müftinin sözlərini xatırladır. Xəyyam məsələnin nə yerdə olduğunu dərhal anlayır və deyir:

- Görünür müftidə yoqmuş insaf.

Söylüyor hər şeyi atmış Xəyyam,
Olmuş ən sərxoş, uğursuz bir adam.
Doğru, var içkiyə az-çox meylim.
Çox zaman özlədiyim neylə şərab.
Fikri təbliğ için ahəngi-rübab.

Şair Xəyyam, filosof Xəyyam və sərxoş Xəyyam! Bu üçlüyün dostluğu sənət sənət və ədəbiyyatda, elmdə və fəlsəfədə yeni Xəyyam doğurur.

Şairin meylə dostluğu ona yeni ilhamlar, fikir və ideyalar verir, ədəbi, bədii və fəlsəfi fikir rübabının ahənginə çevrilir; içir həm sevərək, həm də sevməyərək.

24

Dramaturq pyesdə tarixən Xəyyamla Alr Arslan və Məlikşah arasında mövcud olan münasibəti, demək olar ki, olduğu kimi saxlamışdır. Şair Xəyyam hökmdarlar qarşısında sınırmır, əyilmir, yaltaqlanmır, olduğu kimi görünür. Nəzakət qaydalarına əməl etməklə, fikrini onlara mərdi mərdanə bildirir.

Məlikşahın dəvətini qəbul edən şair, Bağdada səfər edir. Burada xəlifə Müqtədirillah və baş vəzir Əbu Şüca ilə görüşür. Müfti aranı qatır, “xain və dinsiz Xəyyamı” həbsə layiq bilir.

Din xadimlərinin təhriki ilə “günahlarını yumaq” üçün Xəyyam Həccə getməli olur. Lakin Həcc ziyarəti şairi dəyişmir, “yeni bir şəxsə” çevirmir. Xəyyam, Xəyyam olaraq qalır. Xəlifə onun həcdə nə gördüyünü soruşur. Şair nə desə yaxşıdır? “Oynaşib qoşan dəvələr, sadə hoplaşan dəvələr.” Cüt ayaqlı minik heyvanlarından başqa heç bir şey görmədiyini söyləyir. Bu, Xəlifənin də, Müftinin də acığına gedir. Müqtədirillah onun ehtiqadında nöqsanlar və şübhələr görür. Məlikşah bundan narahat olur. Ancaq şairlə mülayim rəftar edir:

- Bu səyahət də bir bəhanə idi,
Unudulsun dedik bir az dərdi.
Biləks yapdı pək fəna təsir.

Xəyyamı ipə-sapa gətirmək, “kafir şairdən” dinçi şair düzəltmək, ona Cənnət və Cəhənnəmi inandırmaq mümkün olmur. Ulu əcdadının islama deyil, Zərdüştə və Zərdüşt dininə ehtiqadını bəlkə də qəlbinin dərin güşələrində hidz edib saxladığı üçün islampərəst Müqtədibillahlara və Müftilərə nifrət edir. Din pərdəsi altında xalqın malının talanmasına, Ərəbistana bol-bol sər-vətlər bağışlanmasına dözmür.

- Nəqdi ver, nisyə al, nə abdallıq.
Ah, yazıq, bu xalq... Yazıq.

Müdrək Xəyyam bütün ömrü boyu Allahı dərk etməyə çalışır. İslam ehkamları ilə, mövhumat və xürafatla barışmır. Müqtədibillahlar və Müftilər “yolundan sapmış” şairin başına ağıl qoymaq istəyirlər. “Kafiri” təhqir etməkdən belə çəkinmirlər. Məlikşah onu himayə edir...

25

Dindar bir mühitdə yaşayan Xəyyam, şahidi olduğu haqsızlıqlara dözmür. Din siyasətinə qarşı sanki üsyana qalxır. Müqtədibillahın sarayında biabırılıqların şahidi olur. Hamı gülür, oynayır, şairin isə könlü açılmaz ki, açılmaz. Bir kənarda dayanaraq, Xəlifələr və Müftilər mühitində baş verən rəzalətləri seyr edir. Gördüklərindən sarsılır. Saray həyatına və din pərdəsi altında ali dini rəhbərlərin eybəcər hərəkətlərinə nifrət edir. Qızlarla zara-fatlaşan, onları bir-bir tutub öpən, sıxışdıran Xəlifənin həyasız hərəkətləri şair haldan çıxarır. Ona acı istehza və gülüslə deyir:

- Şairim, az da olsa ruhum var.
Gəldim alqışladım məharətini,
Bəyənir Tanrı görsə cənnətini.
Xalqa cənnət verib o dünyədə

Özün aludəsin bu dünyadə.
Səni aldatmasın o göz-qaşlar,
Bu səadətdə qanlı göz yaşı var.
Kimdir onlar? Zavallı qurbanlar!
Sən də bir duyğusuz, quduz canavar.⁸⁵

Quduz canavarlar, qanlı göz yaşları içində səadət axtaranlar mühitində yaşayan Xəyyamı sərxoş edən yalnız şərab deyil, həm də xürafatçılar mühitidir. Xalqa o dünyada Cənnət vəd edən dini rəhbər və xəlifə bu dünyada kef çəkirlər. Şair Xəyyam buna dözmür, kəskin sözlərilə sanki Müqtədidillahların sifətinə şapalaq çəkir. Xəyyam düz sözə görə, haqq və ədalət naminə zindanlara atılmasından, edam edilməsindən qorxmur. Məlikşah zəhərlənib öldürüldükdən sonra şair həyatda başqa bir faciə yaşayır. Üləma onun kafirliyinə fitva verir. Həmdəmi mey-məzə, badə və Saqiyyə olur. Gənclərə son vəsiyyətini edərək əbədiyyətə qovuşur. Dünyaya ağlaya-ağlaya gələn Xəyyam, dünyadan ağlaya-ağlaya köçür...

Hüseyn Cavid “Xəyyam” tarixi dramasında Şərq və dünya ədəbiyyatında şərəfli yer tutan, elmə və söz sənətinə böyük töhfələr verən və yeniliklər gətirən bir sənətkarın parlaq surətini yaratmış, şair, şeir və sənət, sənətkar və hökmdar bərsində ədəbi-estetik və fəlsəfi görüşlərinə yekun vurmuşdur. Xəyyam başqa bir dövrdə və mühitdə, Cavid başqa bir dövrdə və mühitdə yaşasalar da, şairlik adını uca tutmuş, sənət və ədəbiyyatın ən böyük cəfəkeşləri, azad fikrin və düşüncənin ən böyük müdafiəçiləri kimi özlərinə əbədi şöhrət qazandırmışlar...

2007

⁸⁵ Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, III cild, Bakı, 1971, səh. 324.

Allah gözəldir, gözəlləri sevir..

Məhəmməd peyğəmbər

İKİNCİ FƏSİL

Cavid estetikasında eşq və məhəbbət, xəyanət və nifrət problemi

I. Məhəbbət olmasa aləm xərab olar, yaxud məhəbbət gözəllikdir, gözəllik məhəbbət

1

Cavid estetikasının cövhərini gözəllik, zəriflik, ülvilik, incəlik, eşq və məhəbbət təşkil edir. Gözəllik həm kainatda, həm təbiətdə, həm də incəsənətdə - bədii yaradıcılıqda təcəssüm edir. Gözəllik təbiətin və kainatın obyektiv keyfiyyəti, insan həyatının ayrılmaz xüsusiyyətidir. İnsan gözəlliyi duyduqca fəhərlənir, ondan daha böyük zövq alır. Gözəllik insanda xoş duyğular, əhval-ruhiyyə, estetik hiss oyadır, onu qanadlandırır, coşdurur, insanı mənəvi və əxlaqi cəhətdən saflaşdırır, zənginləşdirir. Bütün bunlar sənətkarın yaratdığı əsərlərdə öz bədii və estetik ifadəsini tapır.

Antik dövrün estetikasında gözəllik dünya harmoniyası, bir-birinə əks qüvvələrin təzahürü... kimi başa düşülürdü. Platon gözəlliyin ilahi ideal mahiyyəti haqqında ideyanı qəbul və müdafiə edirdi. XIX-XX əsrlərdə bir çox filosof və estetiklər gözəlliyi dünyanın insan tərəfindən qavranılmasının psixoloji xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirirdilər və s.

Mənə belə gəlir ki, Cavid gözəlliyi kainatın və dünyanın estetik cəhətdən qavranılması və dərk olunması kimi başa düşürdü. Hesab edirdi ki, sənət və ədəbiyyat gözəllik qanunları və ədəbi qaydalar əsasında yaradılmalıdır...

Gözəllik nədir? Məncə, gözəllik həyatdır. Gözəlliyin mənbəyi ulu Tanrı, kainat və təbiətdir. Ulu Tanrı əzəldən kainatı və təbiəti gözəl yaratmışdır. Tanrının yaratdıqları gözəlliklər arasında ən böyük möcüzə İnsandır! İnsan uca Tanrının dünyaya bəxş etdiyi ən böyük, ülvi və gözəl ali varlıqdır. Hüsni-Mütləq kainatda, təbiətdə, dünyada və həyatda hər şeyi gözəl yaratmışdır. Göy üzünü Günəşlə, Ayla, ulduzlarla bəzəmişdir. Bundan gözəl nə ola bilər?.. Kainatı zinətləndirən Tanrıdırsa, dünyanın zinəti İnsandır! Tanrının yaratdığı kainat və dünyada bir harmoniya, simmetriya, ahəngdarlıq, ülvilik, kamillik, bitkinlik mövcuddur. Bütün bunlar kainatın və dünyanın gözəlliyinə dəlalət edir.

Qurani-Kərim İlahi gözəlliyə malikdir. Onun “Əl-Nur” surəsinin 35-ci ayəsində deyilir ki, Allah göylərin və yerin nurudur.

“Əl-Ənam” surəsinin 32-ci ayəsində yazılır ki, dünya həyatı oyun və əyləncədən başqa bir şey deyildir.

Cavid bir şeirində yazır:

Bir oyuncaqdıq cihan başdan-başa,
Qafil insanlar da bənzər sərxoşa.

Dramaturqun “Peyğəmbər” mənzum tarixi dramında Mələk Peyğəmbərə Allahı belə təqdim edir:

Onu dərk eyləmək qolay... Ancaq
Ver içindən gələn sədayə qulaq.
Dinlə həp kainatı, şeyr eylə,
Hər günəş ondan iştə bir şölə...
Hər ufaq zərrə, hər küçük yapraq
Sana söylər bu rəmzi pək parlaq.

Mələk (Cəbrail) demək istəyir ki, uca Tanrı yeri, göyü və kainatı gözəl yaratmışdır. Həmin gözəlliyi dərk etmək lazımdır.

Cavid həmin gözəlliyi dərk etməyə çalışır və öz əsərlərində gerçəkliyə estetik münasibətini poetik formada ifadə edir.

2

Gözəllik gerçəklikdə təzahür edir. Gözəllik insanı kamilləşdirir, ülviləşdirir, insana mənəvi qida verir. İnsanlar gözəlliyi öz zövqlərinə görə duyur və qiymətləndirirlər. Gözəllik və eybəcərlik sənətkarın yaradıcılıq fəaliyyətində gerçəkləşir. İnsan gözəlliyi onun əxlaqi və fiziki keyfiyyətlərində təzahür edir. Gözəllik insanı fədakarlığa, qurub-yaratmağa ruhlandırır, ona mənəvi qüvvət verir.

İncəsənətdə - sənət və ədəbiyyatda, sənətkarın bədii yaradıcılığında gözəllik, ülvilik müxtəlif formalarda təzahür edir. İncəsənət öz təbiəti və mahiyyəti etibarilə gözəldir. Təbiətdən sonra insana ən böyük estetik zövq verən incəsənət əsərləridir. Böyük ilham və istedadla yaradılmış sənət əsəri oxucu və tamaçalarda estetik hiss və duyğular oyadır, bədii yaradıcılığın bir keyfiyyəti kimi meydana çıxır. Sənət əsərlərində yalnız cəmiyyətdə baş verən müsbət hadisələr deyil, həm də mənfi hadisələr, ictimai qüsurlar təsvir, təqdir və ifşa edilir. Bu, müsbət və mənfi obrazların hərəkət və əməllərində öz ifadəsini tapır.

Bən istərim şəfəqlər çiçəklərdən,
Ay günəşdən, insanlar mələklərdən.
Nə gözəllik varsa, çalsın da birdən,
Həpsi bir baqışda şikarım olsun!

(“Peyğəmbər”)

3

Gözəllik və eybəcərlik biri digərini tamamlayan estetik anlayışlar deyil, biri digərini rədd edən estetik anlayışlardır. Bu iki anlayış arasında ziddiyyət mövcuddur. Biri insanda məhəbbət və rəğbət hissi, digəri nifrət və qəzəb hissi oyadır. Bədii ədəbiyyatda ayrı-ayrı surətlərin hərəkətlərində, danışığında, xarakterində,

dünyagörüşündə, gerçəkliklərə estetik münasibətlərində təzahür edir. Hüseyn Cavidin yaratdığı müsbət obrazlar - Səlmə, Şeyx Sənan, Gövərçin, Uluğ bəy, Peyğəmbər, Səyavuş və başqaları oxucu və tamaşaçılarda nə qədər böyük rəğbət hissi oyadırsa, mənfi obrazlar - Cəlal, Anjel, Qaratay, Jasmən, Südəbə və başqaları bir o qədər mənfi emossiyalar və nifrət hissi yaradır.

Gözəllik insanda böyük və tükənməz sevgi və məhəbbət hissi, sevinc hissi oyadır; sevgi və məhəbbətin mənbəyi gözəllikdir. Bu cəhətdən böyük şair-filosof və dramaturq Cavid gözəllik dünyasından kənarında təsəvvür edilməz. Şairin qəlbi də, ruhu da, düyguları da, həyata, kainata və insanlara estetik baxışı və münasibəti də gözəllikdən yoğrulmuşdur. Dramaturq “Topal Teymur” tarixi dramasında Şair Kirmaninin ağzına “Bəncə işvəkar bir qaşın çatılması, parlaq bir qılıcın çəkilməsindən daha mənalı, daha kəskindir” sözlərini də təsadüfən vermir.

4

İncəsənətdə gözəllik sənətkarın varlığı və həyata, həyatdakı gerçəkliklərə estetik baxışları və münasibətini ifadə edir. Cavid yaratdığı sənət əsərlərində bədii sözü və fikri estetik cəhətdən gözəl, təsirli, incə şəkildə ifadə etməkdə müstəsna sənətkarlıq nümayiş etdirir. O, insanları mənəvi cəhətdən pak, təmiz, xeyirxah, alicənab, əxlaqlı görmək istəyir. İnsanları yaşamağa, yaratmağa, dünyaya gözəllik və məhəbbət toxumu səpməyə çağırır.

Yaşamaq da xoşdur, ölmək də xoşdur,
Qayəsiz həyatda ölüm də boşdur.
Hər sönük eşq üçün üzülmək fəna,
Dar gəlməsin dünya genişkən sana.
“Ölüm də xoş...” dedim, qapılma hissə,
Böyük bir eşq üçün lazım gələrsə,
Nəfsinə xor baqan bir qəhrəman ol,
Haqq üçün başından keçən insan ol!

(“Azər”)

Cavidə görə, yaşamaq da, yaratmaq da, həyat da, dünya da gözəldir. Gözəlliyi və ülviliyi eybəcərləşdirən insanların nəfsi, kirli əlləri və paslı beyinləridir. Gözəllik və eybəcərlik insan xisləti və xasiyyətinin, onun əməl, əxlaq və davranışının ayrılmaz hissəsidir. Harada insan varsa, orada xeyir və şər, pislik və yaxşılıq, alçaqlıq, eybəcərlik və rəzillik var...

Yox kimsədə mərhəmətlə vicdan,
İnsanlığı həp unutdu insan.

Ah, köpürdükcə şu xain bəşər,
Yer yüzü daim qusacaq zülmü şər.

Ya siz?! Ey insanlığı təhqir edən.
Duyğusu, vicdanı sönüklər!.. Həməni
Dəf olun, artıq bana rahat verin!
Nerdə?.. Fəqət Tanrıyı bir göstərin!
Ah, Ona var söylənəcək sözlərim!..

(“İblis”)

5

Cavid bütün həyatı və yaradıcılığı böyu gözəllik haqqında düşünmüş, gözəllik haqqında gözəl sözlər söyləməyə çalışmış və buna nail olmuşdur. O, daima həyatda, cəmiyyətdə, təbiətdə, insanda gözəllik axtarmışdır. Gözəllik və eybəcərliyin fəlsəfi-estetik mahiyyətini dərk etməyə çalışmışdır...

Bən gözəllərdə gözəl ruh ararım,
Ruhu duşkünləri çirkin sayarım.

Şair gözəllik və eybəcərlik barəsində fikir və düşüncələrini həm şeirlərində, həm dramatik əsərlərində, həm məktub və mə-

qalələrində, həm də arvadı Mişkinaz xanımla söhbətlərində ifadə etmişdir...

O, hələ gənc yaşlarında bir neçə şeyi özünün həyat, sənət və yaradıcılıq ideali kimi qəbul etmişdir: Həqiqət, ədalət, məhəbbət, gözəllik. Bu estetik kateqoriyalar və normalar Cavid sənətinin, Cavid fəlsəfi və estetikasının mahiyyətini təşkil edir. Şair kainata, dünyaya və həyata, cəmiyyətə, bəşəriyyətə və gerçəkliyə, insanların düşüncə və əməllərinə ədalət, həqiqət, məhəbbət və gözəllik pəncərəsindən baxır. Təbii gözəlliyi tükənməz bir məhəbbətə sevir. Gözəl olan və görünəni qəbul, süni, çirkin və eybəcər olanı və görünəni rədd edir.

6

Şair üç bitkini xüsusi bir məhəbbətlə sevirdi. Həmin bitkilərdən biri qızılgül, digərləri ətirşah və quşqonmaz idi. Onun həmin bitkilərə və təbii gözəlliklərə qarşı xüsusi münasibəti və sevgisi olmuşdu. O, siqaret qutusunun içinə daima ətirşah qoyar, onun xoş ətrindən böyük zövq alardı. Dibçək gülü olan quşqonmaza isə xüsusi qayğı və sevgi bəslərdi. Ev şəraitində yetişdirilən bu bitkiyə uzun zaman tamaşa etməkdən doymaz, Mişkinaz xanıma tez-tez deyərdi: “Necə də zərif və incə güldür?..”

Maraqlıdır ki, şair həmin gülün önündə dayanaraq bir şəkil də çəkirmişdir.

Mən Hüseyn Cavidin Bakıdakı ev muzeyində çalışarkən bir gün Turan xanım bir dibçəkdə quşqonmaz gətirdi və mənə dedi: “Babam bu bitkini çox sevərdi.”

Şair bu cür təbii gözəlliklərin pərəstişçisi idi. Çünki onun qəlbi də, ruhu da, duyğuları da gözəllikdən yoğrulmuşdur. Bir məktubunda təsadüfən belə yazmamışdı: “Bənim kəndim hər nəolsa, qəlbim pək həssas yaradılmışdır.” Qəlbi həssas yaradılmış şair hər şeyə - sənət və ədəbiyyata, təbiət və cəmiyyətdə baş verən hadisələrə, insan münasibətlərinə, xüsusən gözəllik və məhəbbətə xüsusi həssaslıqla yanaşırdı.

7

Cavidin həyatda tükənməz bir məhəbbətlə sevdiyi bitkilərdən biri və birincisi qızılgül idi. O, Mişkinaz xanıma deyərdi:

- Mən qızılgülü çox sevirəm. Ona görə ki, təbiət onu yaradıbdır ki, insanlara xoş ətir saçsın. Əgər qızılgül öz ətrilə insanları xoşhal etməsəydi, bəlkə də öz yaranışdan heç razı qalmazdı. Qızılgül yarandığı gündən bu günə qədər, sabah da, birisi gün də, həyat olana qədər insanları, bəşəriyyəti, hamını, gülsevənləri xoşhal edəcəkdir.

Mişkinaz xanım deyərdi ki, Cavid gerçəkdən qızılgülü çox sevirdi. Mən onun xasiyyətini bildiyim üçün həmişə çalışırdım ki, o, masanın üstündəki gulqabında hər gün, bir dənə də olsa, qızılgül görsün.

Yeri düşmüşkən deyim ki, həssas və incə ruhlu şair beş şeydən zövq və ilham alaraq yazıb-yaradırdı: Şeirdən, sənətdən, həyatdan, gözəllikdən və Mişkinaz xanımdan!

Şair insanları qızılgül kimi saf, təmiz, xoş ətirli görmək istəyirdi. Qızılıgdən hazırlanan bütün şeyləri sevirdi. Tez-tez gülabdan, qızılgül ətrindən istifadə edirdi. Qızılgül mürəbbəsilə çay uçmək ona xüsusi ləzzət verirdi. Ad günlərinə gedərkən hədiyyənin üstünə mütləq bir qızılgül ətiri qoydurardı. Evdə olarkən və qonaqlığa gedərkən qızılgül ətrindən ovucdolusu istifadə edirdi. O, məşhur bir ifadəsini tez-tez təkrar edirdi: “Qızılgül güllərin şahıdır.”

8

Bir gün şair Tiflisə gəlir. Ac olduğundan bir şey yemək istəyir. Tiflis küçələrindən birində gözünə bir aşxana sataşır. O, xörək yemək üçün ora yollanarkən aşxananın yaxınlığında bir ətriyyat mağazası görür və dərhal fikrini dəyişir. Mağazaya girir və bir şüşə qızılgül ətri alır. Sonralar söhbət düşərkən bu əhvalat barəsində belə deyir: “Yolda Şeytan məni çaşdırıb ətriyyat ma-

ğazasına apardı. Yeməyimə çatacaq pula bir şüşə qızılgül ətri aldım...”

Cavidin ailəsinə və məişətinə məxsus olan adət və ənənəni sonralar onun qızı Turan xanım layiqincə davam etdirirdi. Onun mənzilində atasının, anasının və qardaşının portreti önündəki güldanda həmişə gül və çiçək olardı. Böyük şair və dramaturqun doğumu və ölümünə həsr edilmiş tədbirlərdə ona çoxlu gül-çiçək bağışlayardılar. O, həmin gül-çiçəyi Cavidin ev muzeyinin yerləşdiyi binanın üzərindəki xatirə lövhəsinin yanındakı güldana qoyar və deyərdi: “Bu, onunkudur...”

9

Hüseyn uşaqlıqdan gözəllik vurğunu, gözəllik aşiqi idi. Atası Hacı Molla Abdulla həyətdə çoxlu qızılgül kolu əkməşdi. Yayda həyəti qızılgül ətri bürüyərdi. Bir gün o, qucağı qırmızı güllərlə dolu evə girir və üzünü böyük bacısı Fatiməyə tutaraq deyir: “Bacı, bu güllərdən mənə mürəbbə bişir.” Evdə hamını gülmək tutur. Bacısı deyir:

- Qardaşım, bu güllər mürəbbə gülləri deyil. Mürəbbə qızıl-güldən bişirilir.

Uşaqlıqdan gözəllik vurğunu və aşiqi olan Cavid, gələcəkdə bunu bütün yaradıcılığına və sənətinə hopduracaqdır.

Gözəllik Cavid üçün elə bir ki, hava və su idi. O, insan gözəlliyini onun təbiətində, əməlində, böyüklüyündə və insanın insana verdiyi xeyirdə axtarırdı və deyirdi: “İstər təbiətdəki gözəllik, istərsə də insanlardakı gözəllik xeyirli bir işə yaramırsa, mən onu gözəl saymıram, mən ondan zövq almıram. O ağac ki, kölgə salmır, onu dibindən çıxarıb atmaq lazımdır. O gözəllik ki, insana xidmət etmir, mən ona vurula bilmərəm, ondan ruhlana bilmərəm, ondan zövq ala bilmərəm.”

Gözəllik şair üçün məni qida mənbəyi idi. O, gözəllikdən və gözəllərdən ruhlanırdı, ilhamlanırdı. Gözəllərdə gözəl ruh axtarırdı, ruhu gözəl olmayanları çirkin sayırdı. Şairə görə, insan qı-

zılğül kimi insanda xoş duyğular oyatmalıdır. İnsan belə olsa, daha xoşbəxt sayıla bilər. İnsana xidmət etməyən şey gözəl ola bilməz. Gözəllik həyatdır. Gözəllik bir şeyə yaramaqdır. Gözəllik bizi xoşlandırır, bizim əhval-ruhiyyəimizi dəyişir, bizə ruh verir. İnsan öz gözəl əməllərilə insana xidmət etməlidir. Əgər adi bir həkim qadın kor olmuş bir qızın gözünü açırsa, mən həmin həkimi dünyanın ilahiləri qədər gözəl sayıram. İnsan insanın şərəfini, ləyaqətini qoruduğu üçün gözəldir.

Bəxtiyarsan, əgər çəkdiyən əmək
Cihan sərgisinə versə bir çiçək.

Gözəllik şair üçün adi məfhum deyil. Gözəllik Cavidin qibləgahıdır, ibadətgahıdır, mehrabıdır. Şair gözəlsiz yaşaya bilmirdi, gözəlsiz düşünə bilmirdi. Sualı belə qoyurdu: “Məgər qədim Allahlar, İlahələr insan şəklində təsəvvür edilmirdimi?.. Artemida, Prometey ən gözəl insanlar deyildilərmimi?..”

- Mən Prometeyi Zefsdən daha çox qiymətləndirirəm. Çox zaman Prometeyin obrazı mənim gözlərim qarşısında canlanır. Çünki Prometey insana xidmət etmək üçün çarmıxa çəkilməmişdir. Bax, bu, əbədi gözəllik deməkdir. Əgər bir insan, bir sənətkar xalq üçün, vətən üçün, insanlar üçün çarmıxa çəkilirsə, bu o deməkdir ki, o, yaşayır, o, gözəllərin gözəlidir.

Budur Cavid fəlsəfi-estetik görüşlərində mühüm və xüsusi yer tutan problem. Nə qədər qərribə də olsa Cavidin özü də, Prometey kimi, həqiqət, ədalət, azad söz, azad sənət və ədəbiyyat yolunda “çarmıxa” çəkildi. Xalq üçün, millət üçün, vətən üçün, sənəti və dünyanı sevənlər və dərk edənlər üçün qələm çaldı, yazıb-yaratdı. Bu o deməkdir ki, Cavid əbədidir, o, gözəllərin gözəlidir, o, xoşbəxt sənətkardır.

Şairin 1913-cü ildə Tiflisdə nəşr etdirdiyi “Keçmiş günlər” şeirlər kitabı “Hübuti-Adəm” (“Adəmin göydən enməsi”) şeirilə açılır. Şair Adəm və Həvvanın əməllərini bəşəriyyət üçün bir ləkə, çirkinlik hesab edir və yazır: “Əmin olun, ey insanlar, nerdə nəfs olmuş hakim, həqiqi eşqi məhv etmiş məzalim.” (Yəni zalimlər həqiqi eşqi məhv etmişlər.)

Cahan durduqca hər nəslin bərabər,
Şu müdhiş zərbədən qurtulmaz, inan.

Adəm və Həvva nə etdilər? İnsanlara xeyirdən çox, şər - nəfs, ehtiras və şəhvət gətirdilər. Bəşər nəsli həmin şərlə artdı, çoxaldı və yer üzünü aldı. Nəfs... bəşəriyyətə xeyirdən ziyadə zərər gətirdi, insanların hissələrinə və ağına hakim kəsildi... Buna görə də cahan durduqca insan nəsli həmin müdhiş zərbədən qurtulmayacaqdır. Yəni, cahan durduqca bəşər nəsli gözəl dünyanı eybəcərləşdirəcəkdir...

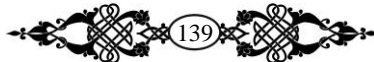
11

Dədəmiz Qorqud belə söylədi: “Ana haqqı Tanrı haqqıdır.”

Hüseyn Cavid babamız belə dedi: “Ana evladını bəslər, böyütür, // Anasız millət, əvət, öksüzdür.”

Qorqud dədəmiz qadın ananı, Cavid babamız gözəlliyi tanırlaşdırdı. Cavid yaradıcılığında Ana və Qadına böyük bir Tanrı sevgisi var.

Qadın! Ey sevgili həmsirə, oyan!
Ana! Ey nazlı qadın, qalq! Uyuyan
... Bütün evladi-vətən iştə bu gün
Yalnız səndən umur sədrə şəfa,
Yalnız səndə bulur ruhə qida.
... Qadın! Ey sevgili, şəfqətli mələk!
Bu qadar səbrü təhəmmül nə demək?

O ləfəfət, o nəcabətlə sana
Bu əsarət, bu həqarət nə rəva!?

Şair üçün qadın gözəllik, sevgi, şəfqət, nəcabət timsalı və simvoludur; qadın vətən övladının anasıdır.

Şair əsərlərində qadın ananı ideallaşdırır. Yalnız ideallaşdır-mır, ona həyatda olduğu kimi, iki mövqedən yanaşır: Qadın gözəllik mücəssəməsidir; qadın hiylə mənbəyidir.

Qadın gözəlliyi və qadın məkri bir-birinə daban-dabana zidd anlayışlar olsa da, gerçəklikdir. Dramaturq da əsərlərində həmin gerçəkliliyə sadıq qalır...

Qadın - günəş, çocuq - ay... Nuri ay günəşdən alır.
[O bir günəş ki, bəşər zövqi, ruhu ondan alır.]
Qadınsız ölkə çabuq məhv olur, zavallı qalır.
Qadın əlilə fəqət bəxtiyar olur şu cihan,
O bir mələk... Onu təqdis edər böyük Yaradan.
Qadın gülərsə şu issiz mühitimiz güləcək,
Sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək...

(“Peyğəmbər”)

Bu parçada qadın gözəl və ideal bir varlıq kimi təqdim edilir. Qadın haqqında fikir bədii cəhətdən gözəl, estetik və obrazlı şə-kildə deyilmişdir... Buna yalnız və yalnız qibtə etmək olar!...

12

Dünya ədəbiyyatında gözəlliyi Tanrı səviyyəsinə kim qaldır-mışdır? Deyə bilmərəm. Ancaq XX əsrdə (atom və texnologiya əsrində) gözəlliyi Tanrı səviyyəsinə Hüseyn Cavid qaldırdı. Bi-zim çağdaş ədəbiyyatımızda gözəlliyi o tanrılaşdırdı. Məhəbbətə din səviyyəsinə o qaldırdı. İnsanları gözəllik və məhəbbətə pə-rəstişə çağırırdı. Sualı belə qoydu: “Dinə sitayiş olan yerdə gözəl-liyə və məhəbbətə nə üçün sitayiş olmasın? Gözəllik və məhəbbət nə üçün din olmasın?..”

Hər qulun cihanda bir pənahı var,
Hər əhli-halın bir qibləgahı var,
Hər kəsin bir eşqi, bir Allahı var,
Bənim Tanrım gözəllikdir, sruvidir.

Şairin qəlbi də, ruhu da, vücudu da gözəllik və sevgidən yoğrulmuşdur. O, qəlbinin gözəllik pəncərəsindən kainatı və dünyanı seyr edir. Hər şeydə bir gözəllik - ölçü, simmetriya, ahəng, təranə görür. Həmin gözəllik şairin qəlbini və ruhunu oxşayır, onda xoş duyğular oyadır, xoş əhval-ruhiyyə yaradır; şairi ilhamlandırır, pərvazlandırır, yeni əsərlər yaratmağa ruhlandırır...

Şair sovet quruluşundan, firqədən, hərbdən və siyasətdən zövq və həzz almır. Onun böyük zövq və həzz aldığı şey gözəllik və sənətdir.

Gözəlsiz bir gülşən zindana bənzər,
Sevgisiz bir başda əqrəblər gəzər,
Nə görsəm, hankı bəzmə etsəm güzər,
Həp duyduğum gözəllikdir, sevgidir.

(“Bənim Tanrım”)

13

Şair təbiəti və kainatı seyr etməkdən doymur. O, gözəllik və əsrarəngsizlikdə bir musiqi, gizli və dərin bir sirr, xoş bir ün duyur. Görüb duyduğu gözəllik aləmini dərk etməyə çalışır. Dərk etdikcə onun öz gözəllik dünyasında başqa bir gözəllik yaranır. Qələmini əlinə alır, inci sözlərini kağızın üzərinə köçürür.

Günəş qürub ediyor; göy... mühitimiz gömgöy...
Göz işlədikcə gönül uçmaq üzrə çırpınıyor,
Günəş qürub ediyor; göy... fəza, dəniz gömgöy...
Uzaqda, yalnız üfüqlərdə var bir aləmi-nur.

Dənizə tamaşa etmək! Ah, o nə qədər gözəl olarmış? Günəş batarkən bu tamaşaya baxmaq başqa bir gözəllik olarmış!.. Ah, bu göy, bu qürub, bu fəza, bu dəniz, üfüqdə parlayan aləmi-nur, ah, nə gözəldir! Bütün kainat, bütün təbiət bu gözəlliyə aludədir; şair bu gözəlliyə vurğundur. Mühitin, dənizin və fəzanın göm-göylüyü başqa bir aləmdir. Dərin bir sükutun içində şair gözəl bir musiqi, dərin bir sirr hiss edir. Ulu Tanrı sanki kainatdakı və təbiətdəki gözəlliyi bir nöqtədə toplamışdı.

Bütün gözəlliyi həp sanki toplamış Yaradan,
Dənizdə xəlqə nişan vermək istiyor əlan.
Göydə bir bitməyən dərinlik var
Ki, donar hər düşüncə heyrətdən.
Uça bilsəydi bəlkə insanlar,
Bir şey anlardı bəlkə Qüdrətdən.

Əlvan gözəllik şairin hiss və duyğularını rəqs etdirir, könlünə bir təravət gətirir. Atəşli könlünə sanki su çiləyir. Dəniz və göy tamaşası - gözəllik şairi vəcdə və ilhama gətirir, sanki aqlını başından alır. Gözəl mənzərə şairi dərinədən duyğulandırır.

Uzaqlarda bağçalar, əlvan çadırlar, ormanlar,
Alevlənilib də parıldar, gümüş sular çağlar.
Mələklər əl-ələ vermiş uçar, qaçar, oynar;
Mənəksə, pəmbə çiçək püskürür yanardağlar.
Qüruba qarşı dəniz səhneyi-lətafət olur.
Qüruba qarşı dəniz başqa bir qiyamət olur.

Qüruba qarşı dəniz tamaşası, o səhneyi-lətafət və qiyamət şairi tutur. O, çocuqluğunu xatırlayır. O zaman gecələr adamlar Cənnəti öyüb də təriflədilər. Həmin bilməcələr onu çox maraqlandırardı, düşündürərdi. O Cənnət yalanmı, doğrumu idi? Bu sual çocuğun ruhunu, idrakını yaxardı... Ancaq bu gün şairin

gördükləri ona başqa sözlər söyləyir, üfüqlərdə parlayan əlvanlıq ona deyir: “İnan, Cənnətdən etmə şübhə, inan. Gördüyün və tamaşa etdiyin elə Cənnətdir!”

Günəş sönüb gediyor, Ay həzin-həzin goğuyor,
Hava sərinliyor, əsmərcə zərrələr yağıyor.
Fəza, dəniz, bütün ətraf kölgə, həp kölgə...
Qüruba qarşı dəniz səhneyi-lətafət olur,
Qüruba qarşı dəniz başqa bir qiyamət olur.

(“Dəniz tamaşası”)

14

Təbiəti və kainatı seyr edən şair hər yerdə bir gözəllik, bir şirinlik görür. Sanki hər şey rəqs edir, deyib-gülür, şənlənir... Bir sözlə, hər yer səfalı və nəşəlidir. Günəş gülümsədikcə bahar məst olur. Bahar məst olduqca dağlar süslənir, ətraf güllər və çiçəklərlə bəzənir; quşlar ötür... Bu gözəllik şairin ruhunu xoşhal edir. Seyr etdiyi mənzərələr ona Cənnət qədər möcüzəli görünür.

Hər yer səfalı, nəşəli, hər şey tərəbnisar...
Hər dəm gülümsədikcə günəş məst olur bahar.
Dağlar çiçəklərlə süslənərək səbzü dilgüşa...
Quşlar ötür, sular aqıb ətrafa gül saçar.
Seyr eylədikcə bən şu gözəl kainatı, həp
Ruhum uçar, uçaq, əbədi bir səfa duyar.

(“Hər yer səfalı, nəşəli...”)

15

“Səyavuş” mənzum faciəsində Südəbə Səyavuşun bir busəsinə Kəyan taxt-tacından qiymətli sayır. Şairin bir şeirində lirik qəhrəman bir gözəlin gülüşündən, qəhqəhəsindən əbədi bir səfa bulur, onu bir dünyaya dəyişmək istəmir.

Bütün bir ömrə bərabərdir öylə bir gülüşün,
Bilirmisin, gözəlim, ah sən nə afətmisin!?
Bu abü tab ilə bir mevceyi-lətafətsin.

Gözəlin lətif, incə, nazlı gülüşü və baxışı, şaqır-şaqır ötüşü lirik qəhrəmanın ruhunu öpür, ona tükənməz zövq verir, onu məst edir. Ah, o bir gülüş, o bir baxış bütün bir ömrə, bütün bir cahana bərabərdir.

Çəkinmə, gül! O lətif, incə, nazlı qəhqəhələr.
Simaxi-ruhimi öpdükcə məsti-zevq olurum.
Şaqır-şaqır ötüşündən, ey əndəlibi-səhər,
Bir etila duyuram, başqa bir səfa bulurum.
Çəkinmə, gül! Ləbi-ləlin həyatı güldürsün.

(“*Çəkinmə, gül!..*”)

Bir gülüşün, bir qəhqəhənin poetik təsvirinə diqqət edin! Burada söz də, fikir də, onun bədii-obrazlı ifadəsi də necə də gözəl, necə də estetikdir? Lirik qəhrəman gözəli gülməyə, gülməkdən çəkinməməyə çağırır. “Şu halə görə bütün bənliyinin məbhut”⁸⁶ qaldığını söyləyir. Gözəlin şaqraq gülüşlərindən böyük bir həzz və nəşə duyur. Gözəl elə bir gülüşə dəvət edilir ki, həm özü gülsün, həm də özgələri güldürsün; o qızıl dodaqlar həm də həyatı güldürsün.

16

Xeyir və şər, pis və yaxşı, müsbət və mənfi bir-birilə ziddiyyət təşkil etdiyi kimi, gözəllik və eybəcərlik də, bir estetik kateqoriya və anlayış olaraq, bir-birilə ziddiyyət təşkil edir. Gülüş də beləcə. Gülüş mənə, məzmun və mahiyyətinə görə müxtəlif olur, bəzən rəğbətdən çox nifrət doğurur. İnsan insanın üzünə gülə-

⁸⁶ Mat, heyran qaldığını

gülə evini yıxa bilər və əksinə. Gülüş öz mahiyyətinə görə mənalı və mənasız, məzmunlu və məzmunсу, istehzal, kinayəli, alçaldıcı, təhqiredici, acı, hiyləgər... ola bilər.

Bizim ədəbiyyatımızda bir Sabir gülüşü, bir Mirzə Cəlil gülüşü, bir Sabit Rəhman gülüşü var. Bəs Cavid gülüşü necə? Məncə, ədəbiyyatımızda Cavid gülüşü yoxdur, Cavidin gülüşü estetik münasibəti var.

Hər məhəbbət bir xəyanət, hər gülüş bir hiylədir,
Hər səadət ruhu oqşar pək sönük bir şölədir.

(“Görmədim”)

Şair hiyləgər, alçaldıcı, təhqiredici... gülüşü tənqid edir. İnsanları bir kimsənin fəlakətinə, göz yaşlarına, kədərinə, ağrı-acısına gülməməyə, sevinməməyə çağırır. “Bu gün gülən yarın ağlar” yazır. Fələyin kinli olduğunu xatırladır. “Kinli fələk bir gün qızır həmən intiqam alır” yazır. O, insanları insanların qəlbinə toxunmamağa dəvət edir, acı söz deməkdən çəkindirir.

İnan ki, acı bir söz, bir baqış, bir incə gülüş
Kədərli, sıtımlı bir qəlbi tırmalar, yaralar.
O qəlb ovunsa da, aldanma, incinib küsmüş,
Sağalmaz işlə o, yıllar keçər də həp sızlar.

(“Sevinmə, gülmə, quzum!..”)

Şairə görə, gülməyin də yeri, məqamı var. Söz yarası sağalmadığı kimi, yersiz gülüşün insana vurduğu yara da sağalmaz. İnsanın qəlbinə toxunmaq, qəlbini yaralamaq mənəvi cinayətdir. İncidilən qəlb ovunarsa da, fəqət yaralanmış - parçalanmış qəlbi sağaltmaq mümkünsüzdür.

“Sağın düşün, düşün də munis ol! İncitmə, qırma kimsənin qəlbini sən!” Cavid estetikasında xüsusi yer tutan problem bir də budur.

17

İpəkli və şəffaf bir çarşafda bir gözəl necə də lətif və cazibədar görünür? Lirik qəhrəman həmin gözəlliyə heyran və məftun olur. Şəffaf və ipək çarşafda öz gözəlliyini gizlədən qız, lirik qəhrəmanın ürəyinə dərd, canına od salır. Nazənin afət bu örtünmədə daha dilbər görünür. Lirik qəhrəman bu gizlənmədə incə bir lətafət görür. Gözəllik onu guşə, dilə gətirir.

Sanki bir nevşükufə gül fidanın
Pənpə tüllər ihatə qılmışdır.
Ya ki bir kevkəbi-dirəxşanın
Üstünü həp şəfəqlər almışdır...

(“Pənbə çarşaf”)

Lətif, süslü, cazibədar bir vücudu nurdan işlənmiş ipək tellər sarmışdır. Afət sanki dumana bürünmüşdür. Yalnız bu, o incə və lətif gözəlin məğrur və möhtəriz, hər şeydən çəkinən və qorunan baxışları ruhu təltif için kifayətdir. Lirik qəhrəman da bununla kifayətlənir...

18

Səhər vaqtı, ya Rəb, nə gördüm ki, canan
Gəlir şadü xəndan, xuraman-xuraman.
O məstanə gözlər süzüldükcə hər an
Alır can, dökür qan, xuraman-xuraman.⁸⁷

Xuramanlıq! Ya Rəb, bu da başqa bir dürlü gözəllikdir. Şair səhər vaxtı şad və gülər bir cananla qarşılaşır. Gözəl axıb gedir. Şair onu izləyir. Onlar bir çəmənərə çatırlar. Gözəlin məstanə gözləri süzülür və süzüldükcə alır can, tökür qan. Canan şairə baxaraq gülümsəyir. Gülümsədikcə cahan şairin nəzərində sanki

⁸⁷ Xuraman – xüreman – naz-qəmzə ilə yeriyan, naz-qəmzə satan.

bir Cənnətə çevrilir. Qəlbində güllər və çiçəklər açır. Şair o dilbərdən nə istəyir? Heç özü də bilmir. Ona söz demək istəyir, dili topuq vurur. Ürəyi çırpınır, qəlbi sızlayır. Gözəl mələk bundan elə bil ki, həzz alır. Şairə naz satır, öz naz-qəmzəsilə onun könlünü yandırır-yaxır. Şair öz-özünə deyir: “İstər ağla, istər sızla, hər gözəldə rəhm olmaz...”

Nə sehr eyləmiş derkən, axır nə etmiş!?
Dalıb getmişim, bənliyim sanki bitmiş;
Ayıldım ki, halımdan ürküb də getmiş,
Hərasanü ⁸⁸heyran, xuraman-xuraman.

(“Xuraman-xuraman”)

Dilbər şairə nə sehr edirsə, o, din ib-danışa bilmir, sanki bənliyi bitir, dalıb da gedir. Naz-qəmzə satan gözəl isə onun bu halından ürküb qaçır.

19

Lirik qəhrəmanın nazlı və işvəkar yarı uyuyur. O, yuxuya gedən yarına baxaraq zövq alır. Şirin yuxu içində olan gözəlin zülfü dalğalanır. Ah, bu, lirik qəhrəmana necə də böyük bir gözəllik bəxş edir?! O, bu gözəlliyi duyduqca könlü dincəlidir. Gözəlliyi doyunca seyr etmək üçün bahar nəsiminə “əsmə, əsmə” deyir. Yarın ağ, pənbə hüsnünü altın nur bəzəyir. Lirik qəhrəman bu gözəl çöhrənin əsiri olur. Nazənin qız isə susur, susur. Ox! Bu lal sükut!.. Bu sükutu quşların nəğməsi pozur. Lirik qəhrəman bundan narahat olur. Quşlara “susun, susun” deyir. Ələ düşməyən gözəl mənəzərədən tükənməz sevinc və nəşə duyur.

Bu çiçəklikdə, siz əmin olunuz,
Böylə bir gül yetişməmiş əsla.

⁸⁸ Hərasan – hirəsan – qorxaq, ürkək.

Kim bilir düşsə Cənnətə yolunuz,
Bulunur bəlkə böylə bir sima,
Bulunur bəlkə böylə bir afət!
O da şayani-şübhədir, əlbət...

O nazənin qız, qız deyil, bir zöhrə ulduzudur. Çiçəklər zöhrə ulduzunun yanaqlarını oxşayır. Çəmənlik onun ağ, tombul və lətif ayaqlarını öpür. Axar çay şux nazənin qız üçün ninni söyləyir. Ah, bu mənşərə necə də gözəldir?!

Şimdi rüyada kim bilir bu mələk
Hanki aləmdə əylənir gülərək.
... Hüsni-Mütləq enərsə yer yüzünə,
Qonar ancaq bunun gülər yüzünə
Uyuyor... Of! Ey bəlalı gönül,
Çırpınıb durma! Sən də sus artıq...

(“Uyuyor”)

Bəlalı könül nə üçün sussun? Çünki susur Bülbül! Çünki susur nazənin qız! Çünki susur Zöhrə Yıldızı!

Budur Cavid estetikası! Cavid estetikasının bədii yaradıcılığında estetik təzahürü. Şairin bu qəbildən olan şeirləri oxucu üçün əsl zövq mənbəyidir.

20

Sözü incə, lətif və zərif şəkildə demək Cavid estetikasının başlıca xüsusiyyətidir. İncə, lətif və zərif şəkildə söylənmiş fikir bədii və estetik baxımdan gözəldir.

Bən istərim ki, gözəllər, bütün gözəlliklər
Uzaq-uzaq, pək uzaq bir üfüqdə əylənsin.
Uzaq və incə təbəssümlərilə şamü səhər
Həyata nuri-səfa sərperək çiçəklənsin.

(“Bən istərim ki...”)

Cavid, bir şair-filosof olaraq, incə, lətif və zərif sözlər söyləməkdə misilsiz ustalığ və sənətkarlıq nümayiş etdirir. Şair bir şeirində nazlı həmsiyrəsini yuxudan oyatmamaq üçün “xılqətin gözəl gəlini” Günəşə üz tutaraq deyir: “Ey günəş! Dayan, dur. Bir an çəkil, bulutlar arasında bir az əylən, bir az gizlən, qoy saçdığım ziyalar uyuyan tifli-nevzadə mane olmasın.”

Şair şeirlərində oxucunun gözləri qarşısında bir bədii tablo, bədii mənzərə yaradır. Oxucu həmin tablo və mənzərəni seyr etməkdən böyük mutluluq duyur.

21

Lirik qəhrəman gözəl bir rəsm qarşısında donub qalır. Dalgın gözlərə baxdıqca “ruhu istela edir”. O gözlər hər baxışı ilə ruha və fikrə qida verir. Lirik qəhrəman gözəl sənət əsərindən vəcdə gəlir.

Məhəbbət, ya səmimiyyət təcəssüm etsə aləmdə,
Təsəlli eylər ancaq böylə bir ruhi-müjəssəmdə.

(“Bir rəsm qarşısında”)

Şair gözəli və gözəllikləri həm yaxında, həm də uzaqda ariyır.

Əvət, uzaqda səadət var, eşqə hörmət var,
Yaqın zəhərli, amma uzaqda Cənnət var;
Uzaqda var əbədiyyət ki, başqa nemətdir.

(“Bən istərim ki...”)

Cahanı Cənnətə bənzədən romantik şair gözəl bir afəti mələk sanır, sevinir. Fəqət bu sevinməni müvəqqəti bir aldanma səadəti hesab edir...

II. Lirikasında

1

Cavid estetikasında eşq və məhəbbət, xəyanət və nifrət, xeyir və şər... problemi xüsusi yer tutur. Dünya estetik fikir tarixində həmin problem haqqında kifayət qədər əsərlər yazılmış, əmsalsız qiymətli fikirlər söylənmiş, konsepsiyalar irəli sürülmüşdür. Böyük şair-filosof ədəbi əsərlərində araşdırılan mövzu barəsində dəyərli fikirlər söylənmiş, ədəbiyyat tariximizə “Gözəllik şairi” kimi daxil olmuşdur.

Gözəllik olmayan yerdə ülvi hiss, məhəbbət və eşq yoxdur. Hər bir məhəbbətin kökündə gözəllik dayanır. Uca Tanrı kainatda və dünyada hər şeyi gözəl və cazibədar yaratmışdır. Gözəllik, eşq və məhəbbət ilk öncə ulu Tanrıya, sonra Onun yaratdığı yerə, göyə, kainata və insanlara məxsusdur.

Baq, şu əngin fəza, şu qutlu dəniz...
Nə qadar xoş, nasıl gözəl, ləkəsiz...
Uçuşur hər tərəfdə yıldızlar...
Rəqs edər sanki nazənin qızlar.
Dinlə həp kainatı, seyr eylə,
Hər günəş Ondan [Allahdan] iştə bir şölə...

(“Peyğəmbər”)

Bütün kainat Allahın eşqi və məhəbbəti ilə bərqərar olmuşdur. Bütün kainat Allahın eşqi ilə rəqs edir (hərəkət edir). Kainatda hər şey bir qanuna möhtacdır və tabedir...

Bən məhəbbət əsiriyəm... Hər an,
Hər zaman özlərim bir öylə cihan
Ki, bütün kainatı eşq olsun.
Könül uçduqca etila bulsun.
Rəqs edib orda möhtəşəm bir hiss,
Yasa batsın da, ağlasın İblis.

(“Peyğəmbər”)

2

Nizamiyə görə, eşqdir mehrabı uca göylərin, eşqsiz, ey dünya, nədir dəyərin? Eşqsiz dünyanın da, kainatın da, insanların da dəyəri yoxdur. Yer, göy, kainat Allahın eşqiylə bərqərar olmuş və hərəkət edir. Eşqin mehrabında ibadət etmək xoşdur. Doğru yol eşqin yoludur. Eşqsiz bir insan qırıq neydir, canlı me-yiddir.

Eşqin qulu ol ki, doğru yol budur,
Arifin yanında, bil eşq uludur.
Eşqsiz bir adam bir neydir - qırıq,
Yüz canı olsa da, ölüdür artıq.

(“Xosrov və Şirin”)

Eşq nədir? Bunu öncə ulu Tanrı, sonra ariflər və aqillər bilər. Əsl eşq və məhəbbət yaşadan və öldürəndi; dilsiz və qeyriadi bir hissdır. O, dərkolunan və dərkolunmazdır...

Bir var İlahi və ruhani eşq və məhəbbət. Bir də var insani və cismani eşq və məhəbbət. Bəzi filosoflar birincini qəbul, ikincini rədd etmişlər və edirlər. Bəziləri isə əksinə, ikincini rədd, birincini qəbul etmiş və edirlər. Nizami, Füzuli və Cavid hər ikisini qəbul etmişlər.

Eşq və məhəbbət həm böyük fəlsəfə, həm də böyük estetikadır. Görkəmli filosoflar, şairlər və estetiklər bütün yaradıcılıqları boyu onları dərk etməyə çalışmışlar. Nizami təsadüfən “Eşqsiz, ey dünya nədir dəyərin?”, Füzuli “Füzuli, eşq zövqünü eşq zöv-qü var olanlardan sor”, Cavid “Eşq için can nisar edən ərlər//Əbədi bir həyat içində gülər” deməmişlər. Yaşamaq və yaratmaq, sevmək və sevilmək üçün insanların canında eşq və məhəbbət cövhəri olmalıdır. Əgər “xilqətin canında eşq olmasaydı, böyük dünyanı dirilik suyu sarmazdı.”

Nizami, Füzuli və Cavidin eşq və məhəbbət fəlsəfəsində bir yaxınlıq, doğmalılıq olsa da, ayrılıqda bir özünəməxsus və orijinallıq var. Böyük eşq və məhəbbət pərəstişkarları böyük cahansümül bədii əsərlər yaratmış, eşq və məhəbbət haqqında fəlsəfi-estetik görüşlərini yazdıqları əsərlərdə ifadə etmişlər.

Nizami “Xosrov və Şirin” poemasını yazarkən Firdovsini xatırlayır. Qeyd edir ki, Xosrov və Şirin dastanını qələmə alarkən, o, altmış yaşında idi. Eşqi içindən atmışdı. Eşqin həyəcanı yorğun qocanı titrədə bilməzdi. Bu səbəbdən:

- Eşqin hekayəti cəzb etdi mənə,
Həsr etdim mən ona bu hekayəni.
Eşqsiz təndə can görmədiyimdən,
Ürəyimi satıb can almışam mən...
Eşq ilə düzəldim mən bu dastanı,
Doldurdum səsiylə eşqin dünyanı.

(“Xosrov və Şirin”)

Nizami gerçəkdən də “Xosrov və Şirin” poeması ilə dünyanı eşqin səsiylə doldurur. Onun türk qadını Appağa (Afaqa) olan sevgi və məhəbbəti, böyük və möhtəşəm sənət əsərləri yazıb-yaratmaq eşqi və üstəgəl Appağın eşqi bədii-fəlsəfi və estetik cəhətdən mükəmməl bir poemanın (mənzum romanın) meydana gəlməsinə səbəb olur. Şairin Appağa qarşı səmimi və ülvi eşqi və məhəbbəti olmasaydı, bəlkə də “Xosrov və Şirin” poeması “zəif və qüsurlu” alınacaqdı.

Ulu Nizami yazır ki, eşqdən başqa nə varsa, mənim söz könlümə yad görünür. Şair üçün eşqsiz dünya soyuq bir məzardır. Eşqdən başqa nə varsa oyuncaqdır. İnsan harada rahat ola bilər? Şair bu suala da cavab verir və yazır: “İnsan yalnız eşq evində rahatlıq tapa bilər.” Duyanlar və dərk edənlər üçün eşqin yangısından gözəl şey ola bilməz. Daşın qəlbinə düşən eşq orada özünə cövhərdən məşuq düzəldər. Eşqin gözəlliyi eyni zamanda

əqlin gözəlliyidir. Eşqdən dünyaya səs salan şair, eşqdən əqlin gözlərini xumar edir.

Eşqsiz bu dünya soyuq məzardır,
Ancaq eşq evində rahatlıq vardır.
Eşqin yangısından gözəl şey nə var?
Onsuz nə gül gülər, nə bulud ağlar.
Eşq düşsə daşın da qəlbinə əgər,
Gövhərdən özünə məşuq düzəldər.
Baxma ki, bu ürək can sultanıdır,
Eşqə könül ver ki, canlar canıdır.
Eşqdən dünyaya saldım dumanlar,
Əqlin gözlərini etmişəm xumar.

(“Xosrov və Şirin”)

4

Nizami də, Füzuli də, Cavid də eşq və məhəbbəti ideallaşıdırırlar, eşq və məhəbbət naminə yazıb yaradırlar. Şairlər eşqsiz və məhəbbətsiz yaşaya və düşünə bilmirlər. Nizami eşq və məhəbbətin mənasını və qüdrətini Xosrov, Şirin, Fərhad, Leyli və Məcnun, Füzuli Leyli və Məcnun, Cavid Sənan və Xumar, Şəmsə, Xəyyam və Sevdə... surətlərinin timsalında açıb göstərirlər.

Şirinin eşqindən, - söylədi, - heyhat,
El ağzına düşüb sənətkar Fərhad.
Başına vurmuşdur sevdə, məhəbbət,
Səhraya salmışdır onu nəhayət.

(“Xosrov və Şirin”)

İnsana bəxtiyarlıq və məcnunluq gətirən eşq və məhəbbətin mənası da, qüdrəti də budur! Eşqin havasından Məcnun səhralara düşür, Fərhad dağ çapır. Sənan dinini və imanını satır...

Nizaminin Məcnununun eşqi başqa bir dürlü eşqdır. Onun ahından dağlar zar-zar ağlayır. Leylinin eşqindən o, dünyada özünə yer tapa bilmir, dağlarda qərar tutur. Ağlar gözlərində dərdi aşib-coşur. Əlacsız qalan Məcnun səbə yelinə xitab edir:

- Oyan, tezdən oyan, səbə yeli, sən!
Get asıl Leylinin ipək telindən!
Söylə ki: “Eşqindən məhv olan yazıq,
Sənin yollarına döşənmiş artıq...”

(“Leyli və Məcnun”)

Eşqin havası Məcnunu dəli-divanə edir. Çöllərə düşən Məcnun Leylinin xəyalı ilə yaşayır. Şairə görə, eşqi, məhəbbəti və sevdası olan insanlar bəxtiyardırlar. Bu mənada Nizami də, Füzuli də, Cavid də bəxtiyar şairlərdirlər. Çünki onlar eşq və məhəbbətin fəlsəfi mahiyyətini dərk etmiş, İlahi gözəlliyə malik bədii əsərlər yaratmışlar.

Eşq ürək verir ki, sən də qanad aç,
Bu qarğa-qüzğundan kəklik kimi qaç.

Leyli də, Məcnun da, Şirin də, Sənan da... eşq yolunda qanad açırlar, pərvazlanırlar. Fəqət niyyətlərinə çatmırlar, bir-birlərindən kam ala bilmirlər.

5

Nizami, Füzuli və Cavid yaradıcılığında eşq və məhəbbət, rəzalət, xəyanət və nifrət problemi geniş qoyulur. Füzuliyə görə, eşq və məhəbbət həqiqətin açarı, insanın mənəvi qüdrətidir; zövqün, nəşənin, həzzin ən yüksək mərtəbəsidir. O yazır:

- Eşqdır ol nəşeyi-kamil kim, ondandır müdam.
Meydə təşviri-hərərət, neydə təsiri-səda.
Vadiyi-vəhdət həqiqətdə məqami-eşqdır.
Kim, müşəxxəs olmaz ol vadidə sultandan gəda.

Böyük Füzuli bizə anladır ki, kamil nəşə eşqdır. Meydə həyəcan hərərəti, neydə musiqi təsiri var. Vadiyi-vəhdət həqiqətdə eşqin məqamıdır ki, o vadiyə şəxsiyyəti bəlli olan sultandan gəda olmaz.

Şairin başqa bir məşhur beytinə nəzər salaq.

Canı kim cananı üçün sevə Cananın sevər,
Canı üçün kim ki, Cananın sevər, canın sevər.

Qafil zahid məhəbbət ləzzətindən xəbərsizdir. Füzuli isə eşq və məhəbbətin zövqü və ləzzətindən xəbərdardır. Çünki onda eşq zövqü var. Buna görə də eşq zövqünün nə olduğunu o qafil-zahidlərdən deyil, Füzulidən sormaqlazımdır.

Məhəbbət ləzzətindən bixəbərdir zahidi-qafil,
Füzuli, eşq zövqünü eşq zövqü var olanlardan sor.

“Ey oxucu, mənim ney tək eşqimin avazının uca olması mənim naləməndir. Ney tək bənd-bənd kəsilsəm belə, mən o naləni tərkmətərəm.”

Naləməndir ney kimi avazeyi-eşqim bülənd,
Nalə təkinqılmazam ney tək kəsilsəm bənd-bənd.⁸⁹

6

Məcnun şairin yanında heç kimdir. Çünki onda Məcnundan çox aşılıqlı istedadı var. Aşılıqlıyə sədaqətdə də şair Məcnundan yüksəkdir. Çünki gerçək aşılıqlı Məcnun yox, odur.

Məndə Məcnundan füzun aşılıqlı istedadı var,

⁸⁹ Füzuli. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərənəşr, 1958, s. 49.

Aşiqi-sadiq mənəm Məcnunun ancaq adı var.

Füzuli yazır: “Eşq mənini öyüd, nəsihət verəndən qəbul etmə.” Nə üçün? “Çünki o ağılın tədbiridir, sanma onun təməli, kökü var.”

Ey Füzuli, eşq mənini qılma nasehdən qəbul,
Əqli tədbirdir ol, sanma ki, bir bünyadı var.

- Eşq haradan gələr, necə gələr, bilinməz!.. Eşqdən canımda gizli bir xəstəliyim var, ey həkim. Gəl bu gizli dərdimi xəlfə izhar etmə, ey həkim.

Eşqdən canımda bir pünhan mərəz var, ey həkim!
Xəlfə pünhan dərdimi izhar etmə zinhar, ey həkim!

Gözəllər olan yerdə eşq var, məhəbbət var, zövq var, ehtiras və həzz var; dərd var, kədər var, həsrət var, hicran var; sevinc var, qəm var, əzab var, göz yaşları var... Gözəllər eşqinə düşən şair çox cövrü cəfa və zülm görür. İlahi, o zülmü heç kafir də görməsin, necə ki, şair görür. Bəxti qəra şair Leyli və Məcnun macərasına baxıba nə görür? Öz dərdinə aid macərə. Şirin və Fərhad surəti-nəqşinə baxarkən isə özündən bir nişanə görür.

Gözəllər eşqinə düşdüm, nə çox cövrü cəfa gördüm.
O zülmü görməsin kafir ki, mən bəxti-qəra gördüm.
Baxıb başdan-başa Leyli və Məcnun macərasına,
Sənin hüsnünlə öz dərdimə aid macərə gördüm.
Baxarkən surəti-nəqşinə Şirin ilə Fərhadın,
Özümdən bir nişanə, səndən əksi-dilruba gördüm.

Şair gözəllərin eşqinə düşdükdən sonra, İlahi, nələr-nələr görmür?.. Hansı əzablara, hansı bəlalara giriftar olmur?..

Nizaminin eşq və məhəbbətə estetik baxışı ilə Füzulinin baxışı, təbiidir ki, eyni deyildir. Nizamininkində bir nikbinlik, dünyəvilik və ümumbəşəriyyət, Füzulininkində bir kədər, qəm-qüssə, ümitsizlik var. Bu, onların yaradıcılığının bir məziyyəti, bədii xüsusiyyəti kimi qəbul edilməlidir. Onların eşq, məhəbbət və gözəllik haqqında bədii-fəlsəfi konsepsiyası xəstə estetizmə deyil, sağlam estetizmə əsaslanır...

Baxaq görək Hüseyn Cavidin eşq, məhəbbət və gözəlliyə estetik baxışı necə olmuşdur? Böyük şair-filosof və dramaturq həmin estetik problemləri necə mənalandırmış, necə dərk və qəbul etmişdir?

7

Cavidin fikrincə, eşq və məhəbbətin başqa bir gözəlliyi, qəh-qəhəsi, təntənəsi, tərənəsi, ağrısı, acısı və fəlsəfəsi var.

Şair pərişan zülfli nigara könül verir. Nigar onun könlünü pərişan zülfündə zindana salır. O, həmin zindandan xilas olmağa çalışarkən divanə könlü zənciri-zülfə daha möhkəm bağlanır. Kafər balasına məhəbbət etdikcə, dərdi artır. Hicran atəşi könlünü yandırır. Gülçin binəva ikən müridi-şeyx olur.

Etdikcə mən məhəbbət o kafər bəlasinə,
Etdi cəfayi-naz ilə viranə gönlümü.
Gülçini-binəva idim, oldum müridi-şeyx,
Yandırmışam mən atəşi-hicranə gönlümü.

Lirik qəhrəman bir dilbərin naz-qəmzəsindən, eşq zəncirindən xilas olmamış, başqa bir gözəlin zənciri-zülfünə düşür. Bir Məsiha nəfəsi onun qəlbini çalır, talan edir. O, könlünü bir tərşə qızına verir, cövrü cəfadən başqa bir şey görmür. Məcnunluğa mübtəla olan Məcnun, axırda məcnunluğu tərk etməyə qərar verir.

Məni məftun eyləmiş nazlı gözəllər daim,

Bircə an da könülün eşqə azalmaz həvəsi.
De yazıq Gülçinə, məcnunluğunu tərک etsin,
Çünki Leyli dəvəsindən kəsib zəng səsi.

8

Şair gənclik illərindən nazlı gözəllərə məftun olur. Könlü daima eşq həvəsilə çırpınır. O, bu eşqin tərənələri altında yazıb-yaradır. Ruhunda yar üçün həmişə sevda cəlalı saxlayır. Könlü eşqin fəzasında uçan şair özünü Yusif və Yəqubla müqayisə edir.

Yəqub kimi kor oldu gözüm ağlamaqla, ah,
Çün Yusifin fəraqı ucundan mahalı var.

Ayüzlü yarımın üzünü günəşə, qaşlarını hilala bənzədən lirik qəhrəman, onun yaqut ləblərində bir “mey xisalı” (“mey xisləti”) görür. Xumar baxışları səbrü qərarını alır, könlünü şıkar edir. Ən dəhşətli budur ki, lirik qəhrəman dilbərdə “qətl ehtimalı” olduğunu duyur və bundan “təşvişə” düşür. Qəlbi onun qəddini əyri zülfü tər əyir.

Almış xumar gözləri səbrü qərarımı,
Etmiş şıkar könlümü, qətl ehtimalı var.
Zahid! Nəsihətin bizə lazım deyil, burax,
Yarım dodaqlarında da Kövsər zülalı var,
Gülçinə yar vəsli behiştədən də yaxşıdır.
Çox söyləmə ki, orada pərilər visalı var.

9

Şair başqa bir qəzəlində Fələyin vəfalı yarını ondan ayırməsindən şikayətlənir. Fələyin bu amansızlığı lirik qəhrəmanı sarsıdır. Səbrini tükədir, qəm çəkməyə taqəti qalmır. Halını açıb söyləməyə adam tapmır.

Bir əhli-dərd yoxdur bu viranə şəhərdə,
Tainki kəşf edim ona mən hali-zarimi.

O, hicran qəminə dözmür. Üzünü Yaradana tutaraq deyir:

Ya Rəbb, əsib səmumi-səfa bir dəqiqədə,
Qıldı əvəz xəzanə mənim növbaharımı.
Başə əcəl yetişdi, fəraq öldürür məni,
Bir görmədim o ahu baxışlı nigarimi.
Hər kəs ki, Arifa, çəkib eşqin bəlasını,
Mən eyləməz görəndə mənim ahu zarimi.

Cavid bu məqamda, bu halda sanki bir Füzulidir. Eşqə dil verib bəladan başqa bir şey görməyən, yalnız eşqin bəlasını duyan, “Səbrim tükəndi, yox qəmi-hicranə taqətim” deyən, ömrü boyu bircə an da eşqə həvəsi azalmayan, nazlı gözəllərə məftun olan şair Füzulisayaq söz söyləməkdən sanki bir zövq alır; eynü zamanda öz qəzəllərilə tam orijinal bir şair təsiri bağışlayır...

10

O, məhəbbət barəsində belə düşünürdü: “Məhəbbət bəşəriyyətin ən dərin, ən ülvi bir təcəlligahıdır. Məhəbbət anlı-şanlı ordu-lardan, vulqanlı toplardan daha ziyadə qələbə və müvəffəqiyyət ehraz edə bilir.” (“Həsbi-hal”)

Cavid burada məhəbbətə ümumbəşəri bir məzmun vermişdir. Lirik şeirlərində eşq, gözəllik və məhəbbət probleminə dönə-dönə qayıtmış, biri digərini təkrar etməyən gözəl və dəyərlili fikirlər söyləmişdir...

Lirik qəhrəman üzündə şəfəqlər gülümsəyən nazlı bir gözələ vurulur. Gözəl sanki ona “gəl-gəl” deyir. Sevmək və sevilməyin nə olduğunu ona anlatmaq istəyir. Otuz yaşında sevmək və sevilməyin, eşq yolunda saralıb-solmağın nə olduğunu öz üzərində hiss və dərk edən lirik qəhrəman, “şikəstəməl dilbərin tərənəsinə” öz münasibətini belə bildirir:

- Otuz yaşında sarılmaq, açılmadan solmaq;
Bu işdə bir mələyin viridi-şairənəsidir.
Otuz yaşında gömülmək məzarə, məhv olmaq;
Bu bir şikəstəməl dilbərin tərənəsidir.

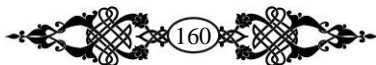
(“Otuz yaşında”)

Otuz yaşlı Mələk bir aynaya məftun olub, özü haqda belə düşünür. Lirik qəhrəman onu dərindən-dərinə müşahidə edərək deyir: “Yaşamaq, həyat eşqi ölümdən də güclüdür.”

11

Həzin sükutlu bir gecə... Şair dərin xəyallara dalmış... Xəyallar dalqalarında nə düşünür şair?

Gecəydi...
Yavaş-yavaş gediordum yolumla pürfikirət,
Önümdə ərzi-vücut etdi bir soluq surət.
O, bir cavan idi, küskün baqışlı, həm yorğun;

Vücudu xəstə, mükəddər, həyatı pək durğun...

Şair cavanı izləməyə başlayır. Eşqin bəlasına düşər olan, vücudu xəstə cavan süslü bir pəncərəsəi, ipəkli pərdələri olan binanın qabağında ayaq saxlayır. Pəncərəyə həzin-həzin baxaraq sızlayır.

“Sən, ey sevimli Mələk! Ah... Zalım, ey zalım!
Sən ey nədiməyi-ruhum, ümidi-iqbalım!
Sən, iştə həp sən idin cilvəgahi-amalım,
Keçərdi günlərim əvvəl sənənlə, şatürü şən.
Nə oldu? Söylə, neçin böylə bivəfa çıxdın?”

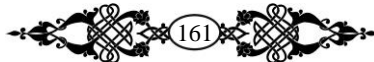
Sevimli Mələk vəfasız çıxmışdır. Cavanı atıb əğyara yar olmuş, əxlaqi bir cinayət yapmışdır. Eşqin nə olduğunu bilməyən cavanda eşq hissi, eşq həvəsi oyatmış, sonra onu buraxmışdır.

Gəl, iştə qəlbimi yar, çıxar məhəbbətini!
Gözəl Mələk! Məni gəl qurtar, al amanətini!

İlk öncə məhəbbət, sonra xəyanət! Ah, nə böyük rəzalət?! Gəncin bu müdhiş halı şairi düşündürür. Yalnız düşündürmür, sarsıdır. O, zavallı gəncin halına şerik olur. Onun içindən qopub gələn və göylərə yüksələn ahının yangısını öz içində duyur. “Cavanın hərdən sönük vücudu saçar fəryad atəşi, fəqət nə çarə? Bütün bu imdadistəmə əbəsdir” deyir.

Şair həmin şeirdə eşq və məhəbbətin atəşini, yangısını, fəryadını və bəlasını bir gəncin timsalında təsvir edir. Gəncin daşa dəymiş məhəbbəti onda hansı hiss və emosiyalar oyatmır?.. Məhəbbətin sonu daha dəhşətli və faciəvi olur. Gənc dözülməz iztirablarına son vermək üçün tapança ilə özünə atəş açır.

Nihayət, oldu rəhakari-iztirabı onun

Əlində partayan atəşli bir cılız qurşun
Ayaqda durmaq için onda yoqdu tabü təvan;
Sərildi yerlərə, lakin pürizitabi fəğan.
Diyordu: “Yoq daha səbrim, gecikmə, gəl, Mələyim!
Gəl, iştə, getməliyəm; əlvida!.. Gözəl Mələyim!..”

Son nəfəsdə sevmək, məhəbbət yolunda can vermək, bu da başqa bir dürlü səadətdir!..

12

- Məhəbbət olmasa aləm xərəb olur.

Şair sevəni və seviləni məhəbbətin nəşəsindən və fəryadından, həzz və iztirabından, səadət, fəlakət və faciəsindən kənarda təsəvvür etmir.

Lirik qəhrəman gözəl bir sənət əsəri qarşısında sanki bayılır. Rəsmdə onun nəzərini həzin bir çöhrə, düşüncəli bir sima - pək nazik, pək dilbər, pək cazibədar bir sima cəlb edir. Baxışlarında yüz min rənz oxunan gözəlin dalğın gözlərə baxdıqca ruhu dincəlir. Gözəlin baxışlarında bir dərinlik, bir səmimiyyət duyur. O rəsmdə nə görür? Küskün bir nəzər, məsum bir surət, məzlumanə bir fitrət. O surət gülürmü, ağlarmı? Lirik qəhrəman bunu ayırd edə bilmir. Fəqət bütün ruhu ilə ona heyran olur.

Məhəbbət, ya səmimiyyət təcəssüm etsə aləmdə,
Təcəlli eylər ancaq böylə bir ruhi-müçəssəmdə.
Nə küskün bir nəzər, ya Rəb? Nə məsumanə bir surət!
Nə düşkün bir nəzər, ya Rəb? Nə məzlumanə bir fitrət!
Silinməz levhi qəlbimdən o nəqşi-nazənin, ölsəm;
Ona ruhumla, vicdanımla məftunim. Neçin? Bilməm!
Gözəlliyə, məhəbbətə pərəstişə baxın!...

13

Qərək əhli şairə layiq görsə, o, sevgilisini çəmən gülünə bənzədər. Çünki çəmən gülü incə və zərif olduğu qədər də təravətli-dir. Cahanı yarına əvəz versələr, istəmər. Çünki cahan onun sevgilisinin kəsik zülfünə dəymər.

Bana layiq görürsə əhli-qərək,
Bənzədim yarımı çəmən gülünə.
İstəməm, versələr cihanı əvəz,
Dağın q zülfünün kəsik telinə.
Bəh-bəh-bəh!..
Edər eşq əhli rəsmi-yara mərağ,
Ehtimal, alsın onla həsrətini.
Yarım olmaz bənim gözümdən iraq,
Bulmuşum çün gönüldə surətini.

*(“Hali-əsəf iştimalı təsvirdə
bir ahi-məzlumanə”)*

14

- Məhəbbətsiz bütün məna-yi-xilqət şübhəsiz heçdir.

Şair məhəbbətsiz bütün xilqətin mənasını bir heç hesab edir. Məhəbbətdən xoş bir təriqət yaradan Şeyx Sənanı türbəsindən qalxıb oyanmağa çağırır.

... Qalq, oyan, zevq al bu fürsətdən.
Mələklər göydən enmiş, feyz alırlar xaki-pakindən.
Ayıl, ey şeyxi-vəcdavər! Ayıl baq gör nə aləmdir.
Cihan sərməst olub rəqs eyliyor şevqü şərərətdən.

Eşqin və məhəbbətin gücünə, qüdrətinə baxın! Ki, müsəlman Şeyxi uyub bir mələksimaya satır dini, imanı, atıb ehkami-Qu-ranı təriqətindən uzaqlaşır. Fəqət məhəbbətlə xoş bir təriqət, eşq əhli üçün bir Kəbə yapır. Eşqin mənasını kim bilər? Təbiidir ki,

ona düşər olanlar: Məcnunlar, Leylilər, Şirinlər, Kərəmlər, Sənanlar...

“...Nədir mənası eşqin?!” Söyləyənlər nerdə? Bir gəlsin,
Görüb qüdsiyyəti-Sənanı, lal olsun xəcalətdən.

(“Şeyx Sənan”)

Öz məhəbbəti ilə xoş təriqət yaradan, Kəbə yapan Sənanın məhəbbəti cahan durduqca parlayacaq, yaşayacaq, yüksələcək və tərəvətdən düşməyəcək. Sənanın pak, müqəddəs, ülvi və xoş təriqətli məhəbbəti şairi çox düşündürəcək və gələcəkdə bu, məşhur “Şeyx Sənan” mənzum faciəsinin qələmə alınması ilə nəticələncəkdir.

15

Şair insanın həyatda sevgisiz necə yaşamasını təsəvvürə gətirə bilmir. “İnsan olan kəs nasıl sevgisiz yaşar?” yazır. Sonsuz kainatda və gözəl təbiətdə böyük bir eşq, məhəbbət, gözəllik və sevgi axtarır və tapır. Bu, Tanrı eşqi, Tanrı məhəbbəti, Tanrı gözəlliyi və Tanrı sevgisidir ki, kainat və təbiət bunsuz gözəl görünməz. Kainatı dərinən-dərinə seyr edən şair, orada böyük sevgi və məhəbbət doğuran nişanələr, əlamətlər və rəmzlər görür. Təbiət və kainat gözəllikləri onun gözlərində cüvələnir.

Seyr eylədikcə bən şu gözəl kainatı, həp
Ruhum uçar, uçar, əbədi bir səfa duyar.
Cənnət qədər də bu mənzərə möcüzüna... fəqət
Həp bisəmər, deyilsə nəsimim visali-yar.
Didari-yar, işte odur Cənnətim bənim...

Bədi fikir nə qədər poetik, gözəl, estetikdir? Kainatdakı harmoniya və gözəllik şairə tükənməz ilham verir. Vəd edilən Cənnət ona bir xəyal kimi görünür. Seyr etdiyi mənzərə Cənnət qədər möcüzəli gəlir... Fəqət həmin ecazkar və möcüzəli kainatda

sevgilisinə qovuşmaq şairə nəsbib olmazsa, onda gördüyü mənzərələr mənasızdır.

İnsan olan cihanda nasıl sevgisiz yaşar?!
Hər sevgidir insana gözəlliyi sevdirən,
Mərhumu-eşq olunca gözəllik də can sıqar.
Dünyada varsa devləti-cavid, o, eşqdir;
Olmaz sevib-sevilməyən ömründə bəxtiyar.
(“Hər yer səfalı, nəşəli...”)

“Dünyada varsa əbədi dövlət - o eşqdır.” Cavid bu məqamda sanki bir Nizami, bir Əttar, bir Rumi, bir Füzulidir... “Eşqdən məhrum olanın gözəllik də canın sıxar.” Şair sevgisiz yaşaya bilmir. Sevərək və sevdilərək ömür sürür, qələm çalır, yazıb-yaradır. Öz əsərləri və ülvî fikirlərilə oxuculara tükənməz estetik zövq verir.

16

Bir gözəlin gülüşü lirik qəhrəmana canı qədər əziz, dünyalar qədər qiymətli görünür. O, həmin gülüşdən böyük sevgi və məhəbbət duyur. Gülüşü, şaqır-şaqır ötüşü bir ömrə bərabər tutur.

Çəkinmə, gül! O lətif, incə, nazlı qəhqəhələr
Simaxi-ruhumi öpdükcə məsti-zevq olurum.
Bütün bir ömrə bərabərdir öylə hər gülüşün,
Bilirmisin, gözəlim, ah, sən nə afətsin?!
Bu abü tab ilə bir mevceyi-lətafətsin.
(“Çəkinmə, gül!..”)

Gözəl sanki lirik qərhəmanın səsini duyur, incə və nazlı qəhqəhələrini daha şiddətlə ətrafa yayır. Onun ləl dodaqları həm həyatı, həm də ətrafdakıları güldürür.

Şair həyata, kainata, dünyaya və bəşəriyyətə eşq, məhəbbət, sevgi və gözəllik pəncərəsindən baxır. Baxdıqca həyatda və in-

sanlarda nələr görmür? Eşq, məhəbbət, gözəllik; rəzalət, zülmət, riyakarlıq, alçaqlıq; xeyir və şər, yaxşılıq və pislik, nadanlıq, cahillik, irfanlıq və aqillik... Şərdən təəssüflənən və hiddətlənən şair, məcnun könlünün fəryadlarına, qəhqəhələrinə, təntənələrinə uyur. Eşq və məhəbbətə ürək verir, fəqət bələdan başqa bir şey görmür. Yaxın dostları düşmən görür. Yaralı qəlbi gözəllərdən vəfa bəkləyir, ancaq cəfadan başqa bir şey bulmur. Həyatda və sevgidə qaranlıqsız işıq və dikansız gül tapmır.

Hər məhəbbət bir xəyanət, hər gülüş bir hiylədir.

Hər səadət ruhu oqşar, pək sönük bir şölədir.

Bəlkə var səhvim? Fəqət gördüklərim həp böylədir...

Görmədim, əsla bələdan başqa bir şey görmədim.

(*"Görmədim"*)

Şairə görə, bir xoş gülüş məhəbbət qədər dadlı və cazibədar-
dır, bütün bir ömrə bərabərdir. Riyalı bir gülüş hiylədir, zillətdir,
dəhşətdir. İnsanın qəlbini riyadan uzaq gözəllik və məhəbbətlə
ovlamaq olar. Saxta eşq və məhəbbətlə insanı məhv etmək, ürə-
yinə dağ basmaq, yaralarına köz təpmək olar.

17

Eşq, məhəbbət və sevgi nədir? Tanrının insanın qəlbinə il-
ham etdiyi ilahi hissəmi, duyğumu?.. Bunların hər ikisi! İnsan
eşqə, məhəbbətə, gözəlliyə və sevgiyə möhtacdır. Bunlar Alla-
hın insanlara bəxş etdiyi nemətlərdir. İnsan ağılı və zəkası ilə gö-
zəlliyi görür, duyur, dərk edir; ona valeh olur, sevir, sevilir.
Eşqin, məhəbbətin və sevginin mənbəyində gözəllik durur.

- Eşq əhli bəlasız olmaz! - Bunu Füzuli də deyir, Cavid də.
Gözəl nazsız və ədasız olmaz. Bu, gözəlin bir məziyyətidir. Eşq
cəfasız olmaz, məcnun könül Leylasını unutmaz. Unutsa onun
eşqinin mənası olmaz.

Məcnun gönül Leylasını unutmaz,

Başqa bir gözəl dərdimi uyutmaz.
Bir məsəldir: “Tər lan yerin sar tutmaz!”
Yar-yar deyib gecə-gündüz ağlarım.

Leyliyə Məcnunun gözü ilə baxan aşiqin dərini öz sevgili-sindən başqa heç kim uyutmaz. Onun yaralı könlünə məlhəm yalnız öz sevgilisidir.

Gülməz, yüz bahar olsa gülməz yüzüm,
Yardan başqa bir gözəl görməz gözüm,
Sanki anadan ayrılmış öksüzüm,
Yar-yar deyib gecə-gündüz ağlarım.

Eşqin cəfası və səfası var. Əsl aşiq eşqin bəlasına və cəfasına, hilalqaşlı yarının nazına və ədasına dözməlidir.

Yosma dillərim deyilmiş ədasız,
Pək nazlıdır, amma deyil vəfasız,
Nə çarə? Eşq əhli olmaz bəlasız,
Yar-yar deyib gecə-gündüz ağlarım.

(“Çoban türküsi”)

18

Lirik qəhrəman kiçik bir lövhəyə məftun olur. Həmin lövhədə böyük bir təbii gözəllik görünür. Sanki bir nazlı-qəmzəli gözəl vurulur. Çəmənliyin gözəlliyi ona bir behiştə xatırladır, səhnəsi ruhi-baharını oxşayır. Günəş gülərək hər tərəfə öz şəfəqlərini yayır. Bir sözlə, təbiətdə hər şey gülür, ərzü səma şadlıq edir. Səhər nəsimi kainata bir nəşə veriyor. Sərvlər öz qamətlərilə məsti-qürurdur. Bir tərəfdə şövkü şərərlə quşlar nəğmə oxuyur. Onların nəğmələri pərdə-pərdə enir, qalxır. Çiçəklər bir yanda süslənib gülümsəyir. İlahi! Hər tərəf mevceyi-nur, pürsəfa (çox səfalı), ləmənisar!.. Qarşıda yalnız (tək) bir tifli-mələhət

gəzinir. O, öz ədası ilə şux aləmi məşhur (ovsunlayır, caduya tutur) edir. Qıza yaraşan səyyar bir çiçəyin xumar gözlərinə baxdıqca ürək çırpınır.

Gəzinir qarşıda bir tifli-mələhət yalnız...
Hər ədası ilə o şux aləmi eylər məşhur.
İştə səyyar çiçək denməyə şayan bir qız!
Çeşmi-məxmurinə baqdıqca yürək çırpınıyor,
Allah, Allah! Nə qədər ülvi... O mavi gözlər!
O səmavi gözlər!

Şair səyyar bir çiçəyi mavigözlü bir qıza bənzədir. “Mavi gözlü qız” təbiətə xüsusi gözəllik verir. Çiçəklərdə dalğalanan əlvan-sürur gülgün çöhrədə əks edib parlayır, qızıl tellərini ilahi bir nur çulğayır. Elə bir lövhə ki, ziyarətçini heyran eyləyir; elə bir şeir ki, hər şairi təltif eylər.

İştə bir levhə ki, hər zairi eylər heyran;
İştə bir şeir ki, hər şairi eylər təltif,
Nə qədər şeiri-lətif!

(“Küçük bir levhə”)

Nə qədər zərif, gözəl, incə bir şeir; elə bir şeir ki, hər bir şairi heyran eylər, elə bir şeir ki, hər bir şairi təltif eylər. Şairi çiçək-dən də zərif, teldən də incə, lətifdən də lətif şeirlərini duymaq, dərk və təhlil etmək o qədər də asan məsələ deyildir. Onun 50-dən çox lirik şeirinin hamısı bu cürdür. Onları oxuduqca, duyduqca həm şairin bədii təfəkkürünə və sənətkarlığına heyran qalırısan, həm də şeirlərinin məna dərinliyinə heyrətlənirsən. Hesab edirəm ki, Caviddən sonra Azərbaycan poeziyasında bu cür şeirlər yazılmamışdır...

Şairin şeirləri arasında “İbtilayi-qəram”⁹⁰ adlı qeyriadi bir şeir var. Şair burada intim eşqdən deyil, şeir eşqinə, şairlik eşqinə mübtəla olmasından bəhs edir. Şairlik eşqinə mübtəla olan şair dərin, qeyriadi hisslər keçirir. Göydən onun qəlbinə ilham edilir. O, qələmini əlinə götürüb şeir yazır. Şairlik eşqinə düçar edilmiş şairin qəlbindən bir inilti yüksəlir. “Ruhi-lərzədar şəbi” titrəyir. Şair daima, daima səraba - ilğıma, xəyala, puç ümidə aldanır. Ağlayır, sızlayır, elə bu zaman:

- Ruhi-şeyrimdə çırpınır sanırım
Bir qırıqlıq, bir ehtiyaci-nihan.⁹¹
Öylə bir ehtiyaci-mübhəm ki;
Ona vabəstə etilayi-xəyal
Şeyri-şair bulur onunla kamal.

Elə bu zaman şairin şeirinin ruhu bir qırıq, bir (qəib) ehtiyac kimi çırpınır. Elə bir gizli ehtiyac ki, ona yüksək, uca xəyalı ilə bağlıdır; elə bir gizli ehtiyac ki, şairin şeyri onunla kamal bulur. Şairin şeyrə, sənətə mübtəla edilmiş eşqindən doğan misralar bir inci kimi kağıza köçürülür...

Türk şeyri tarixində bəlkə də belə bir şeir yazılmamışdır. Şeyrdəki qəribəlik, qeyriadilik, ilahilik və fəlsəfi dərinlik diqqəti xüsusilə cəlb edir. Oxucuya əsl şeirin, sənətin nə olduğu anladılır.

Şair şeirinin dilini dinlərkən, İlahi, nə baş verir? Onun ilahi şeyrli qəlbindən bir inilti yüksəlir. Şeyr yazmaq eşqinə düçar edilən şairin xəyalı göylərdə gəzir. Göydən ona vəhy və ilham gəlir. Həmin ilham kağız üzərində şeyrə - sənətə çevrilir... Şairin şeirləri belə yaranır. “Zəkadan ziyadə ilhamat ilə” vücuda gəlir. Şair demək istəyir: “Söz, sənət və dil Tanrı vergisidir. Şeyr və sənət İlahi gücə və qüdrətə malikdir.”

⁹⁰ Eşq dərdinə, hicrana mübtəla, düçar olmaq mənasını verir.

⁹¹ Gizli bir ehtiyac.

İştə ahəngi-leyl, səmti-səma,
İştə dalğın dəniz, diyor sanki.
Hər sükuti-bəliğ içində bana:
Ruhi-şairdə mevcidi-ilham
Bir məziyyət var: “İbtilayi-qəram!..”
(“İbtilayi-qəram”)

Bəh-bəh-bəh!!. Klassik və müasir Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatında bu məzmununda, bu fəlsəfi dərinlikdə şeirə təsadüf etmək çətinidir.

Budur, gecənin ahəngi, səmanın səmti, dalğalı dəniz hər sükuti-bəliğ (bəlağətlə yazana, fikrini gözəl ibarələrlə ifadə edənə, gözəl dilə və üsluba malik olana) içində şairə sanki deyir: “Sənin ruhunda bir ilham mövcuddur, bir məziyyət var ki, o da eşq dərdinə, hicrana, şeir yazmağa mübtəla olmaqdır. Sənin yaratdığıın şeir də budur!”

Qibtəediləcək, oxucunu dərindən-dərinə düşündürəcək fikirlərdir. Hər kəs Cavidə duymaz, dərk etməz. Onu duymaq və dərk etmək istəyən əhli-qələm sahibinə idraklı olmaq gərək. Mən həmin şeirin üzərində düşünərkən incə, həssas və duyğulu Cavidin nə dərəcədə dərin şair olduğunu bir daha dərk və yaqın etdim.

20

Çocuqluğumda eşitmişdim ki, eşqin atəşi var,
Diyordular ki, o hər hanki qəlbə düşsə yaqar.

Bu incə söz o zaman şairə pək tühaf gəlir. Şair gülümsəyərək deyir: “Ah, zavallı insanlar! Gör onlar necə də hər sözə inanırlar, aldanırlar? Əcəba, bu eşq nədən insanları bizar etmişdir? Bu yolda aşiq yansa da, ölsə də, dönməz imiş. Deməli, bu eşq əfsunkar bir əfsanədir...”

Şair bu sirri duymağa, anlamağa çalışır, yuxusuz gecələrini buna həsr edir. Düşündükcə ruhu əzilir. Bu vəqiədən çox keçir, az keçir, o bilmir. Fəqət bir gün...

... Bir gün
Önümdə ərzi-vücut etdi bir mələkruxsar.
Baqıb-baqıb duruyorkən sitəmli gözlərinə,
Yaşardı gözlərim, oldum o gündən eşqə düçar.

Bu əhvalatdan sonra o əfsunkar əfsanələr büsbütün gerçəkliyə çevrilir. Şair eşqin, məhəbbətin nə olduğunu anlyır. O gündən şairin bütün mənlüyü həmin gözəlin xəyalına əsir olur. Lirik pəhrəman onun xəyalı ilə təsəlli bulur.

Fəqət o nazlı mələk kimdi? Of, bilməm ki!
O bir pəriyyəi-səməvidi: şuxü cazibədar.
Sən!.. Ah, əvət, o pəriçöhrə nazənin sən idin,
Səninlə ruhuma ilham olundu hər əsrar.

Şairin qəlbi eşqin atəşində yaxılır. Gözəlin şahin baxışlı gözlərini xatırladıqca qəlbində min yara açılır. Bəlalı könlü mələyin həsrətilə gecə-gündüz yanır, sızlayır. Dünyada o, hansı gözəlliyə təsadüf etsə, onlara diqqət yetirmir. Gözü yalnız həmin dilləri izləyir, onunla nəşə bulur. Şairin min yerdən yaralı könlü dilə gəlir:

- Sən olmasan verməzdim bən eşqə bir mənə,
Bu yolda sən bana rəhbərsin, eyləməm inkar.
Əsiri-eşqin lakin unutma, insaf et!
O bir təbəssümə qane... o bir xəyala qoşar.
Xəyal!.. Əvət, yaşatan yalnız əhli-halı odur,
Yaşarsa bir gönül, az-çox xəyal içində yaşar.

(“Bilməm kimə?..”)

Şair bu şeirdə İlahi və cismani eşq və məhəbbət anlayışlarına yeni çalarlar gətirir. Yaşamaq və yaşatmaq gücünə malik olan

müqəddəs hiss və duyğuların açılmayan sirlərini açır. Oxuculara eşqin mənasını və böyük təsir gücünü anladır.

21

Gecənin başqa təranələri, təntənələri, ah-fəryadları var. Bu gecə də beləcə. Dərin-dərin uçurumlar, vərəmli fırtınalar bu gecə şairin bütün ruhunu sıxıb əzməkdədir. Hicran dərdi onun könlünü alovlandırır, yandırır-yaxır. Şair o Dilbərin həsrətini çəkir, onu yad etdikcə yanır, yanır! Ah, gözəl bir Mələyin eşqiylə yaşamaq necə də sitəmlidir? Ah, o gecə! O gecə bütün dünya yatmış, bütün dünya dalgın. Yalnız şair yatmamış, o, daha dalgın...

Gözəl Mələk! Gecələr daima səmayə baqar,
Qəmərdən, ah... soluq çöhrədən səni sorarım.
Onun ziyayi-rəqibiylə həp uçar, qalqar,
Arar, bulur, səni dinlər kədərli duyğularım,
Kəsik təranələrim, həp zəhərli qayğularım.

("Bu gecə")

Lirik qəhrəman gecələr daima çiçəkli⁹² səmaya baxır. Gözəli orada axtarır. Romantik bir sevgi, bir xəyal içində yaşayır, yanır. Yandıqca həmin dilbəri anır. Bütün cahan yatsa da, o, yatmır. Gözəl mələyini soluq çöhrəli Aydan soruşur. Ayın incə, nazik və narın ziyasılə xəyalı gözəli axtarır, tapır. Axtarıb tapdığı mələyi kədərli duyğuları ilə, kəsik təranələrilə, zəhərli duyğularilə dinləyir. Gözəlin xəyalı ilə lirik qəhrəmanın ülvi sevgisi Ayda birləşir. Ah, nə qədər gözəl və romantik düşüncələr?!

22

Ah, yalnız sən! Sənin eşqin, sənin məhəbbətin olmasaydı?.. Yox, yox! Mən səndən başqa heç kimi sevməm! Heç kimə könlü verməm! Heç kimi düşünməm!.. Ey sirlərimin aşınası, ruhum, canım, mən sənə qovuşmaq məclisindən uzaq, çox uzağam. Qürbət ellərdə məyus qalmışam. Səni özləyəm, sızlaram. Gecə-gündüz müztərib həyatım sənin həsrətinlə sönər. Ah, keçən günlər!

⁹² Улдузлу

...hər keçən günlər,
Daima çırpınıb durur qəlbim.
Səndən ayrıldığım zaman o gözəl,
Tatlı, süzgün baqışların guya
Pək dərin bir sükut içində bana
Demək istədi: “Get, fəqət tez gəl!”

Ah, sən, yalnız sən! Öpüb əmdikcə tombul əllərini, ruhum ağlardı. O zaman sən oxudun gözlərimdə son dərəcə iztirablı bir əsirin sönən əməllərini. Sonra titrək səslə, kəsik əda ilə dedin: “Get, saqın unutma bəni.” Fəqət sən “unutdun bəni...”

İştə! Hər nevbahara nəşə verən
Qönçələr, nəğmələr, təbəssümlər,
Al şəfəqlər, nəsimi-şuxi-səhər
Bana biganə... a... h! Yalnız sən!
(“A... h, yalnız sən!”)

23

- Bən niçin eşq məstinin yarı oldum? Bu nə xülya ki, düçar oldum? Niçin böylə diltikar oldum? Məftuni-zülfi-tar oldum?...

Nəhayət, “Niyə bədbəxti-ruzigar oldum?” Lirik qəhrəman suallarına cavab axtarır və tapır. Çünki mərhəmətsiz, ədalətli gözəl onun “başına oyun açır.” Eşqə düşər olmamışdan qabaq bəxtiyar olan lirik qəhrəman, düçar olduqdan sonra bədbəxt olur. Bütün bunlara baxmayaraq, o, sevir; son nəfəsdə inlərkən sevgilisini düşünür.

Sevirəm... Son nəfəsdə inlərkən
Yenə atmam o nazlı dilbəri bən.
O gözəl gözlər, a...h o qönçə dəhan,
Çıqmıyor bir dəqiqə fikrimdən,
Bu nə xulya ki, bən düçar oldum?

Gözəl necə də bir gözəldir? Səhər onun nur ismətinə aşıqdir. Pəmbə gül tərəvətinə bayılır. Cümlə onun nəzakətinə heyrandır. Belə gözəli sevməmək olarmı?..

Lirik qəhrəman eşq dərdinə çarə axtararkən avarə qalır. Öz-özünü suçlayır: “Mən niçin o sehirçinin baxışlarına uydum? Son nəticədə bir şey bulmadım?” Lirik qəhrəman beş dəqiqə onunla dodaq-dodağa olmaq, onunla sevinc, fərəh içində yaşamaq istəyir. Heyhat!..

Nə olur beş dəqiqə ləbbərləb
Yaşasaydıq onunla məsti-tərəb;
Of, bilməm ki... Mərhəmət, ya Rəb!
Bəni qəhr etdi iztirabü təəb.

(“Niçin?”)

Hər könül bir vəfakara bənd olur. Lirik qəhrəman da eləcə. Fəqət onun oxu daşa dəyir. İztirab, məşəqqət onu yorur. Tanrıdan mərhəmət diləyir.

24

Bana anlatma ki, eşq, alımı-sevda nə imiş?
Bilirim bən səni, get! Hər sözün əfsanə imiş.
Get gülüm, get gözəlim! Başqa bir aşıq ara, bul!
Duydum artıq sənin eşqindəki mənə nə imiş!..

Bir tərsa qızına aşıq olan lirik qəhrəman getdikcə onun eşqinin mənasının nə olduğunu anlayır. Məsihanın şəfqət ayininin nə olduğunu başa düşdükcə ona qarşı sayğısızlığı artır. O, mələk olsa belə, vəfasızlığını görüb eşq qapısından qovur. Dirənib dayanan tərsa qızına hiddətlənir, onu qəti şəkildə rədd edərək deyir:

- Yetişir, get! Bəni qəhr eyləmə, tərsa qızı, get!
Aləmi-zevqü səfadan bana bəhs etmə saqın!

Bildik artıq bu cihan mülkü nə viranə imiş!...

(“Get”)

25

Məyus bir qəlbin fəryadı göylərə yüksəlir. Aşiq eşqin bəlasından xilas olmağa çalışır. Nəşəli və işvəli ümidinə “lənət!” deyir. Bakirə sandığı gözəl onu usandırır. Hər məkrinə uyduğu qızı qovur.

Get! Anladım artıq nə imişsin,
Duydum ki, nasıl fitnə imişsin.
Dəf ol ki, gözüm görməsin əsla,
Yaqdın bəni ey sevimli xülya!

Sıtımlı xülya lirik qəhrəmanı yandırır yaxır. Qarşısında durub bir kölgə kimi titrəyir. Onun qəlbinə qəm dağı vurur. O qızdan zövqü səadət umarkən onda vəfasızlıq görür. Məyus qəlb yası ağışuna çağırır. Onu dilşad etməyə, ruhu ilə bərabər yalnız yaşamağa dəvət edir.

Yalnız bana ol munisü həmdəm!
Yalnız olayım bən sana mərhəm,
Sevdim səni, ey sevgili dillər!
Gəl, ağlayalım şimdi bərabər.

Lirik qəhrəman tərəddüdlər içində çırpınır. Səbrü qərarı tükənir. Hər kəs sifəti vərəmli kimi küskün olan qızdan çəkdiyini halda, o, ona aşiq olur. Qıza nədən heyran olduğunu heç özü də bilmir. Aləm onu çirkin zənn etsə də, sevəncə, o, gözəldir! Lirik qəhrəman “xəstə” gözəldən ayrı yaşaya bilmir. Qəlbindəki mətənəti qızdakı qüvvətdən alır.

Zira sana yar olmayan insan

Zənciri-əsarətdə verir can!
Ruhum irər ülvyyəyə səndən,
Sənsiz əzilir, məhv olurum bən.
Ümid ilə insana gələn hiss
Ya kizbü ziyadır, ya tələsbüs.

Aşiqə görə, belə bir qıza məftun olanlar miskin yaşamaz, zülmə tapınmazlar. “Rahatlıq və səfalət nədir?” anlamazlar. Bu səbəbdən o, həmin gözəldən ayrı düşmək istəmir. Ayrılıq onun bağrını qan edir. Rəhbəri-viddanının, həmdəmi-hissinin ona sarı qəlməsini gözləyir. Dərbədərliyinə, bir həmdəmi olmamasına etiraf edir.

Sənsiz yaşamaq bəncə tənəzzül,
Sənsiz gəbərsəm o da bir zill...⁹³
Gəl, ruhumu güldür də çəkil, get!
Ya gəlbimi yar, parçala, məhv et!..

26

Nazlı afətinin səsini, aysımalı üzünü yad etdikcə, əşkinin həsrəti şairin ağlar gözlərində qana dönür. Afətsiz gecə-gündüz fəlakəti uzun sürür. Səbri tükənir, hicran qəminə tab gətirə bilmir. Ah, o afət!... Şair gecələr yuxuda ahü zar etdikcə o afət ona əbədi vəsl için qərar vermir. O, cahanda o nazlı-qəmzəli gözəlsiz yaşaya bilmir.

Ruhum! Səadətim vabəstə hər zaman,
Sənsiz cihanda bən yaşamaq istəməm, inan!
Artıq buraq sitəmləri gəl, bağrım oldu qan,
Səbrim tükəndi, yoq qəmi-hicranə taqətim.
Gəl, gəl! Bənim gözəl mələyim, nazlı afətim.

⁹³ Zillət, rəzalət, rüsvayçılıq, biabırçılıq.

Lirik qəhrəman gözəl və nazlı afətini yanına çağırır. Onsuz yaşamaq istəmir. Qanlı bağırının məlhəmini, dərmanını nazlı afətində görür. Tükənməz iztirablara son vermək onu visala dəvət edir. Şair “İnsanı yaşadan sevgidir, məhəbbətdir” konsepsiyasına sadıq qalır və uca səslə söyləyir:

Sən güli-xəndan, bən bülbüli-nalan,
Biz hər ikimiz bir çəmənstanə şitaban.
Gəl, dönmə vəfadan! Vaz keç bu ədadan!
Gəl, gəl mələyim! Gəl bəni qurtar bu bəladan.

Lirik qəhrəman hicrana dözmür. Nazlı gözəlini ədadan vaz keçməyə çağırır. Onu güli-xədana, özünü nalə çəkən bülbülə bənzədir. Gül və bülbül ayrılığa son vermək ümidilə çəmənstana tələsir...

27

Şairin şeirlərində lirik qəhrəman romantik bir eşq və məhəbbət macərası yaşayır. O, eşq və məhəbbət yolunda böyük əzab və əziyyətə düşər olur. Bəzən buna dözüür, bəzən dözmür. Vəfalı gözəlləri sevir, onun naz-qəməsinə, ədalarına aludə olur. Vəfasız gözəlləri rədd edir. Gözəllik və məhəbbətə pərəstiş lirik qəhrəmanın ruhunda bir rahatlıq yaradır. Nicrana bəzən dözüür, bəzən dözmür, bəzən gözəli eşqin dairəsindən qovur. Gah gözəllərdən zövq alır, nəşə bulur, gah da olmazın əzab və əziyyətinə, iztirabına mübtəla olur.

Şair lirik şeirlərində oxucuları həyatı, gözəlləri və gözəllikləri sevməyə ruhlandırır. Sevən və sevilənin eşq və məhəbbətini romantik bir üslubda təsvir edir. Eşq və məhəbbət kimi pak və təmiz hiss və duyğuların mənasını və mahiyyətini dərk etməyə və oxuculara anlatmağa çalışır...

III. Dramatik əsərlərində

1

Dramaturqun pyeslərində şeirlərindəki lirik qəhrəmanı konkret bədii surətlər əvəz edir. Surətlər arasında eşq, məhəbbət və sevgi yaşantıları müxtəlif şəkillərdə, müxtəlif zaman və məkan daxilində, müxtəlif şərait və vəziyyətdə... baş verir. Bəzən xoş sonluqla, çox halda faciə ilə bitir. Cavid dramaturgiyasında uca Tanrıya sevgi və məhəbbət birinci yerdə, həyata, insanlara, dünyaya və kainata sevgi və məhəbbət ikinci yerdə durur. İlk dramatik əsəri olan “**Ana**”da Ana böyüklüyü, ananın övladına qarşı sonsuz sevgi və məhəbbəti, onun qatilinə tükənməz nifrəti önə çəkilir.

Səlma oğlu Qanpoladın yolunu nişanlısı İsmət ilə səbirsizliklə gözləyir. Uzaq səfərdə olan oğlundan məktub alarkən ürəyi nanə yarpağı tək əsir. Ananın sevinci yerə-göyə sığmır. Fikrini İsmət ilə bölüşdürür.

Səlma

Əvət, ya bu aqşam, ya sabah,
Qavuşturur sizi o qadir Allah.

(İsməti süzərək)

Həm də yazmış ki, söylərsən İsmətə;
Toy bağlanmalıdır gəldiyim həftə!⁹⁴..

Səlma gələcək gəlinini, oğlu qədər olmasa da, sevir. Oğlunun surətini onun üzündə, gözlərində görür. Ananın oğluna qarşı sevgisi başqa, İsmətə qarşı daha başqadır. Qanpoladın isə anasına qarşı sevgisi başqa, sevgilisinə qarşı daha başqadır. Ancaq, necə deyərlər, Leyli bir ikən, Məcnun ikiymiş. İsməti Qanpoladdan başqa, Orxan adlı bir dəliqanlı da sevir, onun peşindən çə-

⁹⁴ Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə, II cild, Bakı, 2005, səh. 33.

kilmir. İsmətin isə sevdiyi və könül verdiyi bir igid varsa, o da Qanpoladdır. Onların hər biri toy gününü səbirsizliklə gözləyirlər. Dəliqanlı və qısqanc Orxan Qanpoladdan intiqam almağa qərar verir. Həssas qəlblə İsmət yaxınlaşmaqda olan fəlakətin acısını irəlicədən duyur.

İsmət

Ah, fəqət intiqam dilərsə Orxan,
İsmət xoşbəxt ikən bağı olur qan.

Ah, sevib-sevilmək nə böyük səadətdir?! Sevərək ölmək başqa bir fəlakətdir!.. Bir-birindən uzaq düşən sevgililər tez bir zamanda qovuşub xoşbəxt olacaqlarını düşünürlər. Toy günü yaxınlaşdıqca İsmət daha həyəcanlı günlər yaşayır.

Səlma

Ah, qızçıqaz sevincindən yaşarmış,
Oğluma pək dərin bir eşqi varmış.
Bən oğul anası, o bir nişanlı,
Lakin o bəndən daha istiqanlı.

İsmətə Qanpoladsız hər şey cəhənnəm kimi görünür.

2

İki gənc dərin eşq və məhəbbət zəncirilə bir-birinə bağlanmışdır. Orxan həmin zəncirləri qırıb çeynəmək üçün dəridən-qadıqdan çıxır. İzzət onu bu işə daha da həvəsləndirir.

Orxan

Ya gərək İsmət eşqimə inansın,
Ya Qanpolad al qanlara boyansın.

Orxan üçün başqa yol yoxdur! Ya İsmət, ya qan!.. Ana böyük bir intizarlıq içində oğlunun yolunu bəklərkən, onun cənazəsi gətirilir. Ana fəryadı göylərə yüksəlir.

Səlma

Can, Qanpolad!

Ah, sənə kim qıydı, kim? Hansı cəllad?

Qanpolad

... Ağlama, heç kimsə qıymamış bana.

Düşmənim qanlı taleyimdir, ana!

Bir-birini böyük bir məhəbbətlə sevən gənclərin toyu yasa çevrilir. İsmət yaralı nişanlısını görərkən dəhşətə gəlir.

Qanpolad. İsmət

İsmət. Ah, Qanpolad.

Qanpolad. Əlvida!..

İsmət. Eyvah!..

Sevgililərin son görüşləri belə baş tutur. Ürəkdən gələn adi sözlərdə nə qədər nisgil, qəm-kədər, həsrət, ah-fəryad var?.. İsmət cənazəni qucaqlayaraq, “Ah, Qanpolad! Könlümdə qaldı həsrət!..” deyə şivən qoparır. Ana sevimli oğlunu, İsmət sevgilisini əbədi olaraq itirir. Ananın fəryadı vicdanları titrədir.

Səlma

Allah, nə bədbəxt ana oldum... Eyvah!

Həsrəti könlündə can verən evlad!

Ah, qəhrəman oğul, nakam Qanpolad!..

3

Qarşılıqlı sevgi və məhəbbət olan yerdə səadət, olmayan yerdə rəzalet və fəlakət var! “**Maral**” mənsur faciəsi buna əyani sübutdur.

16 yaşlı Maral 48 yaşlı Turxan bəyə zorla ərə verilir. Qızıcığazın faciəsi də bundan başlanır. Maral var-dövləti başından aşan bəyin evində anasını itirmiş bir quzu kimi mələyir. Qanadı sınımış quş tək çırpınır, ah-uf edir. Dərdinə çarə axtarır. Heyhat!..

Bahar öz gözəl köksünü onun qabağına açır. Lakin o, bu gözəllikdən zövq almır. Əksinə, qəlbi daha da sıxılır. Rəngarəng çiçəklərin xoş qoxusu ona zövq vermir. Şətarətli bülbüllərin şirin nəغمələri onun talesiz halına ağlayır. Maral dərd, qəm, kədər içində boğulur. O, sevgilisi Arslanın xəyalı ilə yaşayır. Turxan bəyin zəngin evi getdikcə ona dar bir zindana, soyuq məzara çevrilir.

Maral. ...Off, bəxtiyarlıq içində ölmək - kədərlər, üzüntülər içində yaşamaqdan bin qat xeyirli imiş. İki sənə əvvəl böylə məsum, qara günü kim xatırlardı? Məsud bir gövərçin kibi saf və azadə yaşayırdım; məktəbi bitirmək üzrə ikən zavallı babam tərəki-həyat etdi. Yüz yerdən görücü gəlməkdə ikən, yoq olası Turxan bəy bəla yıldırımını kibi üstümüzü aldı. Artıq onun adı gəlincə hər kəs susmağa başladı. Hətta Arslan da, sevgili Arslan da sükuta məcbur oldu.⁹⁵

4

Maral üçün sevgisiz yaşamağın kədərli günləri başlanır. Ona ölmək yaşamaqdan daha xoş gəlir. Turxan bəy bunu görür və duyur. Lakin onun könlünə yol tapa bilmir. Maralın yaralı qəlinə sanki dağ basır. Ürəyinin başına sanki köz qoyur...

Dramaturq faciədə Maral və Arslan bəydən başqa, Cəmil bəy və Humay surətləri də yaratmış, sanki onları bir-birinə qarşı qoymuşdur. Cəmil bəy “Cənnət quşu” hesab etdiyi Humayı böyük bir məhəbbətlə sevir.

Cəmil bəy. ... Ah, Humay! Gözəl mələk... Yanaqlarını gətir öpüm də, şəfa bulum... Dodaqlarını ver əmim də, həyat bulum. Lütf et də sevda pərisi kibi qucağıma gəl... Qəhr et də ölüm mələyi kibi yatağıma gəl!.. Uff!.. Bəxtiyarlıq içində talesizlik, nə böyük fəlakət!..⁹⁶

⁹⁵ Hüseyin Cavid. Əsərləri, 5 cilddə, II cild, Bakı, 2005, səh. 62.

⁹⁶ Hüseyin Cavid. Əsərləri, 4 cilddə, I cild, Bakı, Yazıçı, 1982, səh. 294.

Maral bəxtiyarlıq içində ölmək istəyir. Cəmil bəy bəxtiyarlıq içində bir fəlakət yaşayır. Humayın dərindən xəstələnib yatağa düşür. Bəzən huşunu itirir, sayıqlayır, Humaya işarə ilə öz-özünə deyir: "... Ah, yıxdığım heykəli dikəltməyəmi gəldin? Yoxsa İsa kibi [İsa peyğəmbər] ölü diriltməkmi istəyirsən?! Ha-ha-ha-ha. Heç ölü dirilirmi, ya?.."

Cəmil bəy Humayın eşqindən gündə neçə kərə ölüb-dirilir. Maral Allahın ikiayaqlı bəlası olan Turxan bəyin əlindən zinhara gəlir. Onun iyrenc və murdar sifətini görmək istəmir və deyir: "... Get ki, gözlərim bürüşmüş, murdar yüzünü görməsin!.. Qulaqlarım ö könlül bulandırıcı səsini eşitməsin. (Qapını qapar) İlahi!.. Bən nə günah işlətdim ki, böylə işgəncələr içində məhv olub gedim?.."

Maral Turxan bəyin "bayquş yuvasında" özünə dinclik tapa bilmir. Mənəvi əzab və işgəncələrə dözmür. Zaman onu susmağa, könlü onu uca səslə bağırmağa və üsyana çağırır. O bayquş yuvasında daima sevgilisi Arslanı düşünür: "Ah, sevgili Arslan, bir daha səni görseydim, ölməzdim, sənin qolların arasında ölsəydim yenə məsud olardım."

Talesiz Maral özünü Əzrailin qucağında hiss edir. Hər an beynini yaxıcı xəyallar, vərəmli xülyalar çulğayır. Od ilə su arasında çabalayan qız Arslana qoşulub qaçmaq qərarına gəlir. Öz-özünə "Burada qalsam Turxan bəyin murdar nəfəsi, qoşulub qaçsam namus, iffət məsələsi bəni məhv edəcəkdir" deyə tərədüdlər keçirir

5

Dramaturq "Ana"da İsmət və Qanpoladın, "Maral"da Maral və Arslanın timsalında məhəbbətləri daşa dəymiş zavallı gənclərin faciəsini təsvir etmişdir. İlk dramalarında irəli sürdüyü "Eşq əhli bəlasız olmaz", "Hər sevən qəlbin bir eşq atəşi var" bədii konsepsiyasını sonrakı dramatik əsərlərində davam də inkişaf etdirmişdir.

Maral qoşulub qaçmaq haqda düşünərkən, Arslan bəy sanki göydən düşür. Fikrini ona bildirərkən Turxan bəy içəri girir. Onları bir yerdə görəncə revolverə əl atır. Tapança açılır, Maral yerə sərilir...

Maral və Arslan bəylə müqayisədə Cəmil bəy və Humay müasir gənclərdir. Humay şəriət qaydalarına əməl etmir, açıq-saçıq gəzib-dolaşır. Buna görə də Turxan bəy əvvəlcə oğlu Cəmil bəyin onunla ailə qurmasına icazə vermir. Onlar evləndikdən sonra Humay və Cəmil bəy öz xasiyyətlərindən əl çəkmirlər. Bu, daha çox Qazının hiddət və qəzəbinə səbəb olur. Qazı onları “şəriət xainləri” adlandıraraq, Turxan bəyə etirazını bildirir: “(birdən-birə bağıraraq). Nə söyləyəlim ki, xalqın arasına yeni bidət qoyursunuz... Gəlinin [Humay] islam qızı olduğu halda bir xristiandan seçilmir. (Qayət sinirli) Ah... Ah!.. Müsəlmanlıq böylə gedərsə, çox sürməz ki, ev-əşiyimiz Lut şəhəri kibi yerin dibinə keçər!”

Müasir düşüncəli Cəmil bəy arvadını da müasir görmək istəyir. Turxan bəy buna dözə bilmir, tənələrlə tuş gəlir və gəlininin şəhərdən çıxıb getməsinə tələb etdikdə, oğlu “Bütün dünya bəni bu fikrimdən vaz keçirə bilməz” deyə atasına qarşı çıxır.

Faciədə Nadir bəyin eşq və məhəbbət barəsində fikirləri diqqəti cəlb edir: “İnsanlar arasında ülfət ziyadələşdikcə, şübhəsiz, könüldəki təəssürat və məhəbbət o nisbətdə artmağa başlar. Dərin bir eşq, həqiqi bir məhəbbət daima dilsizdir.”

6

Dramaturq məşhur “**Şeyx Sənan**” faciəsində eşq və məhəbbət aləminin yeni bir səhifəsini, başqa bir dürlü qatlarını açıb ortaya qoyur. Gözəllik, eşq və məhəbbəti din, iman və təriqət səviyyəsinə qaldırır...

Şeyx Kəbirin qızı Zəhra Sənanı sonsuz bir məhəbbətlə sevir. Onunla cəhənnəmə belə getməyə hazırdır. Fəqət onun böyük və

ülvi məhəbbəti ürəyində soyuq bir məzara çevrilir. Sənan onun eşqini duyur, hiss edir və qiymətləndirir, ancaq ona bağlana bilmir. Nə üçün? Onun çirkinliyinə görəmi?.. Xeyr, Zəhra son dərəcə gözəl bir qızıdır. Öz həyatını Sənansız təsəvvür etmir. Onun eşqilə yaşayır. Geniş dünya Sənansız ona çox dar, cansıxıcı və mənasız görünür.

Şair demişkən, eşq daima gözəlliyə, hüsənə maildir. Sənan da, Zəhra da hüsənə və gözəlliyə maildirlər. Zəhra Sənanı təkəcə zahiri gözəlliyinə görə deyil, həm də elminə və kamalına görə sevir. Öz sevgisini belə izhar edir:

- Qalmamış bəndə zərrə səbrü qərar,
Bana Sənansız olmuş aləm tar.
Altı yıldır ki, zarü dərbədərim,
Həp onundur məsərrətim, kədərim.
Altı yıldır əsirü mədhuşım,
Onun eşqilə məstü bihuşım...⁹⁷

Zavallı Zəhra altı ildir əzab çəkir. Altı ildir ahü zar edir. Sənanın eşqindən bihuşdur, kədərlidir, məstdir... O elm və kamal sahibi Sənanın hər addımını izləyir. Onun peşindən çəkilmir. Sənan isə Xumarın eşqiylə yaşayır. Müdhiş hallar keçirir. Müdhiş hallar Zəhranı təşvişə salır. Hər dəfə onu görərkən haldan-hala düşür. Zəhra içindəki gizli sirləri açıb ona söyləyir.

Səndə var bəlli, bir yığın əsrar.
Söylə, aç söylə, bivəfa, qəddar!
... Altı yıldır sənin əsirin ikən,
Şimdi biganəyəmmi könlünə bən?
Əcəba, yoxmu səndə vəfa?

⁹⁷ Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cilddə, II cild, Bakı, 2005, səh. 103.

O məhəbbətlə parlayan gözlər,
Şimdi bir başqa macərə söylər.

Zəhra altı il ürəyində gəzdirdiyi sevgini nifrət və qəzəbə çevirərək birnəfəsə, belə deyək, Sənanın üzünə çırpır. Ona “qəddar” deməkdən belə çəkinmir. Sanki ürəyini parça-parça edib onun qabağına tökür və deyir: “Bax da həzz al!..” Zəhra Sənanla mənəvi üsyana qalxır, “insafsız, mərhəmətsiz və vəfasız” deyərək onu ittiham edir. Bu, təbiidir. Çünki onda artıq nə səbr, nə də güc-qüvvət qalmışdı. Ona qəti şəkildə bildirir: “Bəni qəhr et, fəqət atma!”

Bu zaman Sənanın gözlərinə gözəl və cazibədar Xumar görünür; özü də mələk qiyafətində. Sənan nəinki Zəhranı, özünü də unudur... Zəhra artıq ayrılığın çətdiğini, Sənanın heç bir zaman onun olmayacağını duyur və duyurqça Sənana daha möhkəm bağlanır...

7

- Əhli-hal eşq için bayılır!

Zəhra da beləcə. O, getdikcə saralıb-solur. Üzüm-üzüm üzülür. Eşqin havası onu “dəlilik məqamına” çətdirir. Əzra zavallı qızın bu hala düşməsində Sənandan çox, Zəhranın atası Şeyx Kəbiri suçlayır. Çünki mürşidi tələbəsi Sənanın beynini qadınlara qarşı nifrət hissilə zəhərləmişdir. Qadınları Sənana bir düşmən obrası kimi təqdim etmişdir.

Eşqin badəsi Zəhranı “sərxoş” edir. Sənansız bütün dünya ona dar və bir uçurum kimi görünür. Sənanın başında isə Xumara qarşı eşqin havası cərəyan edir. Ona Xumarsız cahan mənasız və dəyərsiz görünür. Zəhra uçuruma doğru, Sənan yüksəkliyə doğru addım atır. İkinci Ərəbistanı tərk etmək məcburiyyətində qalır. Bu acı və yaxıcı xəbəri Zəhraya Əzra gətirir. Uzaq bir səfərə çıxmazdan əvvəl Sənan Zəhra ilə vidaya gəlir. Bu, bəlkə də vida deyildi. Sənanın məhəbbət üzərində təntənəsi, Zəhra-

nın ölümqabağı son monoloqu idi. Biri ruhən və qəlbən sevən, neçə illər əzəb çəkən, ikincisi sevməyən, fəqət sevginin və eşqin nə olduğunu dərk edən solğun və zəif bir çiçəklə qabaq-qabağa dayanır. Ah, Zəhra nə qədər də tərəvətsiz və zəif görünür? Sənan solğun çiçəyin hansı hallar keçirdiyini görür və incədən-incəyə duyur. Duyduqca öz eybini, öz qüsurlunu daha dərindən anlayır...

Şeyx Sənan

Ah, Zəhra! Zavallı solğun nur!
Səni Sənan görüncə alçalıyor.
Gəlməz əldən əyilməmək... Əvət,
Səndə var çünki başqa ülvyyəət.
Bəni əfv eylə, ey şikəstə həyat!
Sən mələksin... Fəqət... Heyhat...

Yalnız “Ah, Zəhra” sözündə nə qədər nisgil, dərd, kədər, ah-fəryad var?.. Sənan məğrurdur, alçalmazdır. O, Zəhranın önündə əyilmir, fəqət bir qədər sonra Xumarın və Papasın önündə “əyiləcək”, “alçalacaq”... Sənan Zəhradakı ülvyyəti duyur və dəyərləndirir. Onun həyatını şikəst etdiyini anlayır. Buna görə də ondan bağışlanmasını xahiş edir. Zəhra onu təmkinlə, diqqətlə dinləyir və “Ah, Sənan!.. Aman!.. Böyük Sənan!..” deməklə kifayətlənir. “Ah, Zəhra!” sözündə nə vardırsa, “Ah, Sənan!” sözündə bəlkə ondan da artıq məna var. Zəhra artıq öz məhəbbətinin torpağa gömüldüyünü başa düşür. Buna görə də dərin təəssüf hissi keçirir. Sənanı isə eşq və məhəbbət yolunda başqa əzablar gözləyir. Ancaq mahiyyət etibarilə onların başına, demək olar ki, eyni hadisə gələcək. İkisi də eşq və məhəbbət yolunda şəhid olacaq.

8

Məhəbbət əhli daima,
Olur bəlaya aşına,

Cəfayə etməz etina,
Nigarə can nisar edər.

Ərəbistanın isti və cəhənnəmi xatırladan çöllərindən Qafqazın qarlı-qartallı dağlarına, cənnəti xatırladan Kür nəhrinə gələn Sənanı türk çocuqları mahnı ilə qarşılayırlar. Mahnı Sənanın ruhunu oxşayır, sanki ona gələcək həyat və taleyini yada salır.

O, Xumarın eşqi yolunda hər cəfaya, əzab və əziyyətdə, iztiraba, hətta təhqirə belə qatlaşmağa hazırdır, ta ki, sevgilisini görə bilsin, onunla tanış ola bilsin. Xumarla tanışlıq da, ona eşq elan etmək də Sənana ucuz başa gəlmir. O, hələ bilmir ki, gürcü gözəlini özündən başqası da sevir. Ancaq Xumar Antondan çox, Sənana bağlanacaq. Antonun gül dəstəsini almayacaq. Bunu görəndən Simon Xumarı ələ almağa təşəbbüs göstərəcək. Ona “könlünün aşineyi-giryəsi”, “ruhi-məcruhinin nədiməsi” deyəsək. Lakin Xumar onu da rədd edəcək.

Simon

Daha yox bəndə zərrə səbrü qərar,
Məhəbbət, mərhəmət!.. Sevimli Xumar.

Xumardan məhəbbət və mərhəmət uman Anton və Simon ondan rədd cavabı alırlar. Gürcü dəliqanlıları gürcü gözəlinin diqqətini cəlb etmir. Çünki onun qəlbi Sənanın eşqiylə çırpınır.

9

Sənan yuxuda gördüyü və sevdiyi Xumarını axtararkən balkonda gözəl və məlahətli bir qız görür. Şaşırıb qalır. Böyük heyrət içində öz-özünə:

- O nə! Röyamı gördüyüm, eyvah!
O mudur?.. Lailahə illəllah!..

- deyir. Şeyx şübhələr içində çırpınır. Baxışlar bir-birlərini oxşayır...

Xumar başqa bir ruhda, Sənan daha başqa bir ruhda böyümüş və tərbiyə almışdır. Əgər Sənanda əvəllər qadına qarşı bir nifrət, sayğısızlıq var idisə, Xumarı yuxuda gördükdən sonra qadına münasibəti büsbütün dəyişir. Xumarda kişilərə qarşı nifrət hissi davam edir. Çünki anası onu bu ruhda tərbiyə etmiş, ərə getməməyi məsləhət bilmişdir.

Xumar

... Tutmasam annəmin vəsiyyətini,
Tutacaq sonda bəd duası bəni.
Bana söylərdi daima: “Yavrum!
Ərə getmək həyat için uçurum...
Yoxdur erkəklərin vəfası, Xumar!
Yerin olsun fəqət manastırlar.”

Bu səbəbdən o, ilk görüşdə Şeyxə o qədər də maraqla göstərmir. Sənan isə əksinə, ona daha böyük maraqla baxır və öz-özünə “Ah, o, mütləq o!.. Gördüyüm rəya!..” söyləyir. Hiss edir ki, yuxusunda gördüyü mələk elə odur.

Şeyx Sənan. İştə nazəndə heykəli-sevda!..

Xumar. Söylə kimsin?

Şeyx Sənan. Zavallı bir məftun...

Xumar. Qəlbi məcnun...

Şeyx Sənan. Bəlkə məcnunim, eyləməm inkar,
Bais ancaq hüsni-əfsunkar...

Səmimi söhbət Serqonun xoşuna gəlmiş. Şeyxin əbasından tutaraq bağırıtı ilə deyir:

Söylə kimsin, nə istiyorsun?

Sənan “Onu kəndim də anlamam” deyər cavab verir. O, Məcnun olmasına, eşqdə ondan geri qalmamasına etiraf edir. Öz-özünə Xumara işarə ilə söylənir: “A-h, rəya, o gördüyüm rəya!”

10

Məcnun Sənan Tiflisin küçələrini dolaşır, Kür çayını maraqla seyr edir. Dərdini Platona və Papasa söyləyir. Papas onu həmmən anlayır. Xumara aşiq olduğunu zənn edir. “Şübhə yox, şübhə yox, məcnundur” deyər Platonun fikrini təsdiq edir. Şeyx Xumara vurulduğunu onun atası Platondan və keşiş Papasdan gizlətmir. Dərdinin dəvasını Xumarın şəfqətində, təbəssümündə və mavi gözlərindəki nəvazişində axtarır. Bir zamanlar qadından ürəküb qaçan Sənan, indi həyatını qadinsız təsəvvür etmir. Bu, Ərəbistandan Sənanın dalınca Tiflisə gələn islam şeyxlərindən daha çox Şeyx Mərvanı maraqlandırır:

- Sən ki, əvvəl qadından ürəkərdin,
Şimdi fikrin niçin dəyişdi, niçin?

Sənan ona maraqlı bir cavab verir:

- Onu seçməz sənin gözün əsla,
O mələkdir, qadın deyil, haşa!..

Sənanın mələyinə qovuşmasında din ən ciddi maneəyə çevrilir. O, vətəninin də, Kəbəsinin də Xumarın vətəni olduğunu bildirir. Eşq və məhəbbətin bütün dinlərdən, imanlardan və təriqətlərdən daha üstün olduğunu söyləyir. Məqsədinə çatmaqda Şeyxin qarşısına ciddi maneələr çıxır. Sənanın Xumardan yaşlı olması onların ailə qurmasında bir əngələ çevrilir. Sənan mənəvi eşqin qocalıqdan daha üstün olduğunu israr edir. Lakin əngəllər zəncir kimi ona dolaşır. Papas ondan soruşur:

- Ya Şeyx, həmayildəki nədir?
- Qurandır, - deyər o cavab verir.

Papas

Şimdi isbat edib də gəl qandır!
Hiç bu mümkünmü isəvi bir qız,
Bir müsəlmana varsın? Anladınız...
Müdrük Sənan Papasa məntiqli cavab verir.
Birsə Həqq, cümlə din də bir... naçar,
Xəlqi yalnız ayırmış azğınlar...

11

Papas Şeyxin qarşısında dörd şərt qoyur. Şərab içmək, xaç asmaq, donuz otarmaq və Qurani yaxmaq. Sənan Xumarın eşqi və məhəbbəti naminə şərtin üçünü qəbul edir. Quranda İsa və Məryəmin adları olduğunu “bəhanə” gətirərək onu yandırır. Həmin səhnələri seyr edən islam şeyxləri “Şeyx, tövbə, tövbə et!” deyərək haray çəkirlər. Sənan onlara mənalı cavab verir:

- Eşqdən başqa hər nə varsa, əvət,
Tövbə, bin tövbə!.. Eylədim nifrət.
(Xumara işarətlə)
İştə Kəbəm də, Cənnətim də budur.
Onun eşqiylə bən ki, dərbədərim,
Hər nə əmr etsəniz qəbul edərim.

Sufi Sənan cismani eşqi hər şeydən üstün tutur. Eşq və məhəbbəti ideallaşdırır. Ruhani, mənəvi və cismani eşqin fəlsəfi mahiyyətini dərk edir.

Artıq o, hər şeyə hazırdır. Qurandan ehkamlarını atmağa da, din və imanını satmağa da, ta ki, Xumara qovuşa bilsin. Sənan bu halda, eşqə sədaqətdə və aşiqlik istedadında, Məcnundan bəlkə də daha yüksəkdə durur. Eşqdən yüksək heç bir şey görmür. Sənan da, onun rəqibi Serqo da eşqin alovunda yanıb-yaxılırlar. Serqo rəqibindən qisas almağa fürsət axtarır. Nəhayət, belə bir

fürsət ələ düşür. Donuz otaran və donuz damında yaşayan Sənanı nə o, nə Xumar bir anlığa belə unutmurlar. Şeyx acından ölməsin deyər Xumar ona xörək gətirir. Sənan nazlı cananını, aşineyi-viddanını, dini-imanını görüncə sanki bayılır, haldan-hala düşür... Bunu görən Serqo və Anton yanıb-yaxılırlar. Şeyxin qətlinə “fərman” verirlər. Donuz damına od vururlar. Damı atəşlər içində görən Xumar, böyük həyəcan və təşviş hissi keçirir.

Aman!..

Yandı, məhv oldu binəva Sənan...

A-h, biçərə Şeyx!.. Aman!.. İmdad!..

Sevgilisinin harayı ərşə qalxarkən, Sənan əlində aftava su başından qayıdır. Hər kəs donub qalır. Xumarın sevinci yerə-göyə sığmır. Şeyx nə baş verdiyini duyunca, alayıcı səsi göylərə yüksəlir.

Şeyxi məhv oldu sanmayın zinhar!

İştə qarşındayam, sevimli Xumar!

Kim ki, eşq atəşinə oldu hədər.

Onu yandırılmaz öylə atəşlər.

Bəni oldürsələr də bən yaşarım,

Tərk edib xəlqi Xaliqə qoşarım...

Sufi Sənanın eşqi adi eşq deyil, İlahi eşqdır. Onun eşqi ölməz və əbədidir. Eşq atəşində yanıb kül olan Sənanı adi atəş yandırılmaz. Çünki eşq atəşi adi atəşdən daha güclü, daha qüdrətlidir. İlahi eşqə mübtəla olanın məzarı əbədiyyətdir. “Eşq için canın nisar edən ərlər əbədi bir həyat içində gülər. Onu parça-parça doğrasalar, ruhu ölməz, eşq səmasına uçar. Möhtəşəm fəzalar aşar. Yenə Cənnətdə sevgilisi ilə qovuşar.” Budur sufilərin eşq fəlsəfəsindən doğan əbədi eşq. Cismani məhəbbətdən əbədi məhəbbətə yüksələn İlahi eşq!..

12

Gürcüstan mühiti və Xumarın məhəbbəti Sənanı həm əx-laqca, həm mənəviyyatca, həm də ehtiqatca büsbütün dəyişir. Hər kəs bu böyük alimin eşq fəlsəfəsini dərk etməyə çalışır. Şeyx Hadi Sənanı böyük bir ümmana bənzədir. “Onu idrak için kamal istər, // Əhli-zövq istər, əhli-hal istər” söyləyir. Şeyx Sənan gerçəkdən həm məhəbbətə sədaqətdə, həm zəka və ağılda, həm idrakda misilsiz bir varlıqdır. Sənanı idrak etmək istəyən kəs, gərək onun qədər ağıla və zəkaya malik olsun. İrfan sahibini anlamaq istəyən kəs, gərək zövq əhli və hal əhli Sənan mərtəbəsinə yüksəlsin. O, həyatını bir an belə Xumarsız, Xumar isə Sənansız təsəvvür etmir. Sənan ona, o Sənana əl uzatmaq istərkən “əlləri kəsilir”. Bu işdə Papas xüsusi fəallıq göstərir. Bu səbəbdən Xumar ona nifrət edir, onu “xəyanətkar” adlandırır.

Şeyx Sənan

Getmə, gəl!.. Nazənin Xumar, gəl!
Daha yoq səbrü ixtiyarım, gəl!
Bitdi, məhv oldu bənliyim, heyhat!..
Gözlədim! Gəl də bir vida edəlim.
Gəl!.. Aman, gəl!.. Gecikmə, gəl mələyim!

İki sevən aşiq sanki anasından ayrı düşmüş quzu kimi mələyir, ahü zar edir. Sənanın alayıcı səsini eşidən, sözlərini dinləyən Xumar, - Ey böyük Sənan azacıq bəklə, getmə, getmə, aman! - deyə nalə çəkir.

13

İslam və xristian dinləri iki böyük aşıqın bir-birinə qovuşmasında ciddi əngələ çevrilir. Vəziyyəti belə görə Xumar Sənana qoşulub qaçmağı təklif edir. Sənan buna razı olmur. Sinirli

halda “Ah, bəndən nə istiyorsun, get!” deyə onu Məcnunsayağı rədd edir və:

- Bəni xatırlayıb da gəlmişsən,
Görünür, bivəfa deyilmişsən.
- deyə yarığileyli savab verir.

Onlar bir qayanın tərəsinə qalxırlar. Müsəlman və xristianlar iki yerə bölünərək, onların bir-birindən ayrılmasını tələb edirlər.

Xumar

Bu təmənnayı bir də etmə, saqın!
Can cəsəddən rəvamı ayrılısın?!

Şeyx Sənan

Yüksələn məhv olur, fəqət enməz!
Nuri-Həqq daim yanar, sönməz!

Onlar qayanın başından göyə uçmağa hazırlaşırlar. Çünki mənəvi eşq və İlahi eşq kimi, göy ucalıq rəmzidir. Yerdə üfunət, rəzalət, haqsızlıq, zülm var. Göydə mələklər, xöşbəxtlik, Haqqın nuru var. Yer iki aşıqı xöşbəxt edə bilmir, göydə onlar rahatlıq tapacaq və səadətə qovuşacaqlar; göydə Tanrı var, Həzrəti-İsanın cismi və ruhu var, haqq və ədalət var. Yer isə bunlardan məhrumdur. Buna görə də Sənan və Xumar ildırım sürətilə göyə uçmaq, əzablardan və mənəvi işgəncələrdən xilas olmaq istəyirlər; şeytanlıqlı insanlardan, ayrı-ayrı dinlərə tapınaraq insanları bir-birindən ayrı salan azğınlardan... uzaq olmaq istəyirlər. Bir-birini dərin məhəbbətlə sevən, məhəbbəti din və təriqət kimi qəbul edən Sənan və Xumar əl-ələ verərək nəhrə atılırlar...

14

Faciənin əsas hissəsinin sonluğu belə bitir. “**Əlavə**” hissəsində son səhnə başqa cür təsvir edilmişdir.

Aydın bir gecədə, Kür çayından azacıq aralı bir məkanda Sənan Xumarı qolları arasına alaraq götürür. O, yorğun olduğun-

dan güclə nəfəs alır. Xumarla dağın başına⁹⁸ çıxmağa çalışırlar. Lakin Xumar duyğusuzdur. Sənan onun başını dizləri üstə qoyaraq saçlarını oxşayır. Onu göydən enmiş bir Mələk kimi təsəvvür edir. Xumarın qəfildən yuxuya getməsinə həm təəssüflənir, həm də təəccüblənir. Bunu Allahın hikmətilə əlaqələndirir.

...Xaliqi-hüsnü eşq, Xaliqi-hiss,
Səni, hiç şübhə yoq, edər təqdis.

(saçlarını oxşayır)

Uyu, ey gülnihali-qüdsiyyət!
Uyu, ey nazəndə heykəli-iffət!
Uyu, ey yari-mahcəbənim, uyu!
Uyu, ey tifli-nazənim, uyu!..

Bu parçada dərin bir sufilik ruhu var ki, bu da dramaturqdan daha çox mövzunun özündən, əfsanədən, Əttardan irəli gəlir... Həmin parçanı şərh etməli olsaq, yəqin ki, belə olar: Eşq gözəlliyi Yaradan, Yaradanın hissi səni, heç şübhə yox, təqdis edər. Yəni müqəddəs sayar, əziz tutar. Çünki, sufilərəcə, sən əsl aşiqsən, əsl sevənsən. Yaradan sevənləri təqdis edər. İkinci beyt: Ey qızılgül kolu, ey gülfidan uyu, uyu, ey irz-namusun, mənəvi eşqin, mənəvi təmizliyin, əxlaqi saflığın heykəli. Üçüncü beyt: Uyu, ey ayalınlı, alını ay tək parlaq, gözəl-göycək Mələyim, uyu. Uyu, ey çocuq, körpə nazənim, uyu...

Şeyx Sənan İlahi eşqin Xumarın sifətinə təcəllə etdiyini görür və duyur. Onun təmiz və səmimi məhəbbətini, gözəlliyini, paklığını, ismətinə ilahiləşdirir, ideallaşdırır. Dramaturq onların eşq və məhəbbətini ideal bir səviyyəyə qaldırır ki, bu da onun gözəllik, eşq və məhəbbət haqqında fəlsəfi-estetik görüşlərindən irəli gəlir...

15

Müsəlman şeyxləri və xristian ruhaniləri onların başına toplaşırırlar. Şeyx Hadi Xumarın nəbzini tutarkən Sənan ona yağlı bir şillə eşq edir, onu “xain, alçaq və təcavüzkar” adlandırır. Xumarın öldüyünü iddia edən Şeyx Hadiyə “Nə diyorsun, hə, hiç

⁹⁸ Həmin dağ hazırda “Şeyx Sənan dağı” adlanır.

ölürmü Mələk” deyərək etiraz edir. “Kor Şeytanlara” (Şeyx Mərvan və Şeyx Hadiyə) qarşı çıxır. Sənan bayılan Xumarı ayıldır, fəqət, o, yenə özündən gedir...

Faciənin ikinci pərdəsində özünü şəriətdən və təriqətdən kənar hesab edən, Cənnət və Cəhənnəmi əfsanə sayan ulu Dərviş ahü fəğan edən şeyxlərə üz tutaraq “Əcəba, nerdə Şeyx? Nerdə Xumar” sorur. Xumar və Sənanın cənazələrinin başına toplaşanların hamısını “canlı meyit” adlandırır. Onların göydə bir Mələk kimi rəqs etdiyini görür. Şeyxləri boş hay-küy salmaqda, fəqət fəhm və idrakdan uzaq olmaqda suçlayır.

Dərviş

Hər kimin kor deyilsə vicdanı,
Görür əlan Xumarı, Sənanı.
Baqınız, ərsə yüksəlir onlar,
Baqınız, iştə Şeyx! İştə Xumar!
Heyhat!
Hər kimin korsa qəlbi, vicdanı,
Edəməz dərk o nuri-Yəzdanı.

Dramaturq bu estetik konsepsiyanı “Peyğəmbər”... mənzum tarixi dramasında davam və inkişaf etdirir... “Şeyx Sənan” mənzum faciəsində təsadüfən “Kim ki, Allahı istiyor görmək, Onu arasın qəlbinin nurunda, pak qəlbində və vicdanında” yazır. Dərviş həmin fikri davam etdirir və təqdir edir. Müsəlmanlara və xristianlara kəskin etirazını bildirərək söyləyir: “Qəlbi, vicdanı kor olanlar həqiqəti, o nuri-Yəzdanı, Allahın nurunu dərk edəməzlər.”

Dramaturq əlavədə Sənan və Xumarın eşqini İlahi eşq səviyyəsinə qaldırır. Yəzdanın adını elə-belə çəkmir. Kimdir Yəzdan? Yəzdan qədim zərdüştərdə Xeyir Allahıdır. Şair demək istəyir: “Qəlbi və vicdanı kor olanlar Xeyir Allahını dərk edə bilməzlər.” Ancaq Dərviş dərk edir. O, iki sevgilinin səmada necə

uçmasını, necə qeyb olmasını görür, duyur və dərk edir. Bununla da ətrafındakıları heyrətə salır.

- Bəni öldürsələr də, bən yaşarım, tərک edib xəlqi Xaliqə qoşarım. Əbədiyyət bənim məzarımdır, çünki sultani-eşq yarım-dır. Ruhum ölməz səmayi-eşqə uçar, yenə Cənnətdə həp səninlə [Xumarla] yaşar...

- Dramaturq bu ideyanı və estetik konsepsiyanı faciənin sonunda tamamlayır və demək istəyir: “Sevənlərin pak və təmiz məhəbbəti, cismani, ruhani və İlahi eşqi ölməz və əbədidir. Buna görə də məhəbbət də bir din və təriqətdir.”

Sənan və Xumarın qeyb olmalarına daha çox Papas etiraz edir və şəkk gətirir.

Faciənin əvvəllində Şeyx Sənan adi bir bəşər hesab etdiyi Peyğəmbərin Meracına (göyə səyahət etməsinə), Allah ilə müsahibəyə getməsinə şəkk gətirir. Əsərin finalında isə o Xumarla İlahi və ruhani eşqin qanadlarında göyə çəkilirlər. Müsəlmanlar və xristianlar uzaq-uzaq üfüqlərə baxaraq söylənilər:

- Yüksəldilər İsa kibi,
İşgəncədən qurtuldular.
Ruhasına rəya kibi,
Qeyb oldular, qeyb oldular.
Yüksəldilər, yüksəldilər,
Cənnətdə rahat buldular.
Yüksəldilər, yüksəldilər,
Qeyb oldular, qeyb oldular.

16

Gövərçin

Eşq atəşi can yaqıyor,
Yürəkdən qanlar aquyor,
Tale bana yan baqıyor,
Həm gülümsər, həm ağlarım.

Gövrəçinin monoloqunu “**Uçurum**” mənzum faciəsinin leytmotivi hesab etmək olar. Məhəbbət və göz yaşları bu faciənin ana xətlərindən birini təşkil edir. Gövrəçin gerçəkdən Cəlali sevir. Onun uğrunda hər şeyə hazırdır; ta ki o sevilsin, sevindirilsin, ailəsi xoşbəxt olsun; ta ki Cəlali sevdiyi dərəcədə ondan sevgi görsün, məhəbbətinə qarşı hörmət görsün. Heyhat!..

Gövrəçin Cəlala görə öz elini, obasını, kəndini atıb şəhərə gəlir. Şəhər həyatı, şəhər mühiti onun bütün düşüncələrini və arzularını məhv edir. Bu tələsiz qadının arzuları ilə gerçək həyat arasında dərin bir uçurum yaranır. Gövrəçinin nəinki gözləri, ürəyi də, könüü də ağlayır. O, köydə keçirdiyi şən günlərini anır, andıqca da od tutub yanır. Nisgilli qadın ana köydə sərbəst bir qız ikən Cəlalin əsirinə çevrilir. Hər səfadan cəfa bulur. Onun küskün baxışları, kölgəli üzü, saralmış pənbə yanaqları, gülməz dodaqları ürək sıxır, kədərin nə olduğunu bilməyəni belə kədərləndirir. Cəlali bunun səbəbini sorur. Gövrəçinin yarasına sanki köz basılır.

- Cəlali! Hiç sorma, uf, məhv oldum artıq,
Xayı, xayı, çəkilməz şu ayrılıq.
- Lakin düşün, cismən ayrılısam da bən,
Könül bir an ayrı yaşarmı səndən?
Bütün bənliyimin fəvqündə yalnız
Parlar, durur al qanatlı bir yıldız;
İştə o yıldız, sevdiyim, həp sənsin,
Sənin eşqindir, nazənin Gövrəçin!

Rəssam Cəlali ailəsindən ayrılıb Parisə getmək fikrinə düşür. Həssas Gövrəçin bu ayrılığın yaxşı bir şey vəd etmədiyini anlayır. Qadın ana bu ayrılığın acısını, dəhşət və faciəsini öncədən duyur, dərk edir. Bu səbəbdən də getdikcə saralıb-solur. Sıcaq öpüşlərin istisi onun dodaqlarından getməmiş müdhiş ayrılı-

ğın təbili onun qulaqlarının dibində çalınır. Cəlal “Hara getsəm də, harada olsam da, əsla sənin kibi çiçəkdən dönməm, başqa birisini düşünməm!” deyər ona söz verir. O, çiçək qədər ətirli, zərif və incə qadınına söz versə də, sözünün üstündə durmayacaq. Paris həyatı və mühiti onu büsbütün dəyişəcək, o, arvadına xəyanət edəcək.

Babası Uluğ bəy və Əkrəm istisna olmaqla, Gövətçinin halına yanan, demək olar ki, yoxdur. Qızını daima pərişan, fikirli, qayğılı, kədərli görəndən qara qanlar axır. Onun xüdkamlığına, xırçın qadın olmasına və qısqançlığına dözmür. Duyğulu baba gələcəkdə baş verəcək fəlakəti öncədən hiss edir:

- Yavrum, sənin kibi xüdkam olanlar,
Hər qısqanc, inadlı, xırçın qadınlar,
Bulunmuş olurlar işin sonunda
Dəhşətli bir fəlakət qarşısında...

17

Nəhayət, ayrılıq günü gəlib çatır. Sənətkar Cəlal Parisə getməyə qərar verir. İstanbul mühitindən Paris mühitinə düşən Cəlal büsbütün dəyişir. Gözəl Gövərçini də, körpə balasını da unudur. Fövqəladə gözəlliyə malik olan işvəkar Anjel ilə tanış olduqdan sonra yeni sevgi mahnıları oxuyur.

Cəlal

...Ah, şu süzgün baqışlar,
Bilsən nasıl füsunkar,
Gah ruhumu güldürür,
Gah da qəlbimi yaqar.
(Anjeli öpər)

Anjel

Of, şu cılığın öpüşlər
Həyatımı yıldızlar,
Sərsəm könül fərəhdən
Həm rəqs edər, həm sızlar.

Cəlal Parisdə fransız gözəli Anjel ilə kef, Gövərçin İstanbulda dərd çəkir. Cavid peşəkar və görkəmli bir dramaturq kimi faciədə bədii təzad içində təzad, konflikt içində konflikt yaradır. Faciədə Gövərçini sədaqət, namus, qeyrət, vəfalıq rəmzi kimi, Cəlalı şəhvət düşkünü kimi, Anjeli fransız fahişəsi kimi təsvir edir.

Cəlal Anjeli fransız gözəlləri arasında nadir gözəlliyə malik olan bir Mələk, ömrünün baharını çiçəkləndirən və güldürən bir Afət hesab edir. Anjelin füsunkarlığı və süzgün baxışları onun aqlını başından alır. Ehtiraslar coşub-daşır. Hərərətli öpüşlər, qəhqəhəli gülüşlər, çilgün əyişmələr onlara zövq, həzz və sətərat verir. Ancaq hərdən Cəlalin gözlərinə arvadı və körpə balası görünür. O, bəzən xəyalında dalğın saçlı, məhzun baxışlı Gövərçini canlandırarkən, Anjeli bir anlığa unudur...

18

Qəlbində Gövərçinə dərin məhəbbət və ehtiram bəsləyən Əkrəm bəy Cəlalı geri qaytarmaq məqsədilə Parisə gedir. Dostunu əfsunkar Anjeldən uzaqlaşdırmağa, ailəsinin yanına qayıtmağa dəvət edir:

- Şu əfsunçu qadından
Uzaqlaşmasan əgər,
Öyündüyün istedad,
Sənət, dəha həp sönər.

Öz ailəsindən çoxdan soyuyan, Parisdə Anjelin isti qoynunda özünə yuva quran Cəlala Əkrəmin sözləri təsir etmir. O, “Qəhr olsam da, məhv olsam da, Anjeldən ayrılmam!” deyərək, Əkrəmin təklifini rədd edir.

Gözəllik və pərəstiş olan yerdə eşq, məhəbbət, rəğbət və səmimiyyət, eyni zamanda bunların əksi - nifrət, xəyanət, qəzəb...

olur. Cəlalın əvvəl Anjelə Edmon vurulmuşdu. O, Anjelə pərəstiş edir, onun ardınca sürüm-sürüm sürünürdü. Ancaq Anjel Cəlal ilə tanış olduqdan sonra əski sevgilisi Edmonu atır, onu adi öpüşdən məhrum edir. Adi öpüşə həsrət qalan Edmon Anjelin qarşısında diz çöküb yalvarır:

- Uf, şu gözlər, şu gözlər
Yaqar çılğın ruhumu.
Allah eşqinə səndə
İnsaf, mərhəmət yoxmu?!

Edmon, bir kişi olaraq, Anjelin zəif damarını tuta bilir. Sə-mimi və gözəl sözlərilə şıltaq qadını yumşaldır. Anjel bir quruca öpüşlə onun könlünü alır. Fəqət özünü hər cəhətdən Cəlalə təs-lim edir. Anjelin dadlı qəhqəhələri, sıcaq öpüşləri Cəlalın var-yoxunu tükədir. Edmonla gizli görüşləri isə özündən çıxarır, qısqançlıq hissələrini alovlandırır:

- Söylə, kimdir bu müsyö?
- Əski sevgilimdi o?..
Sözlərini dinlədim,
Başımdan dəf eylədim.
- Bir kərə kəs ülfəti!
- Ah, o kinli bir hərif,
Var cinayət niyyəti.

19

Anjelin toruna düşən Cəlal həyatını onsuz təsəvvür etmir. Edmonun cinayətindən qurtarmaq üçün ona Parisdən köçüb getməyi məsləhət bilir. Anjel olunla razılaşıır...

Cəlal Fransaya gələrkən özü ilə bərabər Gövərçinin qardaşı Yıldırımı da Parisə gətirir. Anjel onunla tanış olur. Yıldırım ona vurulur. Ancaq onların sevdası baş tutmur. Ailəsindən xəbərsiz Cəlal ondan soruşur: “İstanbuldan nə xəbər var?” Yıldırım bir

söz demədən bacısının yavrusu ilə çəkdirdiyi rəsmi ona göstərir. Cəlalin “köhnə dərdi təzələnir”, arvadı və balası yadına düşür. Yıldırım şəkllə baxaraq:

- Gövərçinin şu halı
Andırır pək sinirli,
Pək çılğın bir dənizdə
Ümidsiz bir heykəli - deyir.

Cəlal. - Gövərçindən məktub yoxmu?

Yıldırım. - Nə yazsın? Sən ki, ona cavab vermirsən. Bəlkə Parisi tərək edib İstanbula gedəsən?

Cəlal. - Yox, mən hələ İtalyaya səyahət etməliyəm.

Cəlal Parisdən uzaqlaşmaq istərkən, Anjel qır-saqqız olub ona yapışır. Cəlal onsuz yaşamaq istəmədiyini bildirir:

Bana yalnız səninlə
Xoş görünür şu dünya.
Hər diriliyim, bənliyim,
Yalnız bağlıdır sana,
Ömrün hər gözəlliyi
Sənsiz çirkindir bana.

Cəlal düşünür ki, onun xoşbəxtliyi və bəxtiyarlığı yalnız Anjel ilə bağlıdır. Anjel isə hesab edir ki, eşq, məhəbbət, vəfa, sədaqət, sevgi birər əfsanədir. Onu daha çox kişilər maraqlandırır. Kim olursa olsun, ta ki onun günü xoş keçsin. Onun təbii ehtiyacları ödənilsin... O, bəzən Edmonu da, Cəlalı da unudur, yeni ehtiras və şəhvət obyektini axtarır. Bir çocuq kimi Yıldırıma sarılır, onu çılğın öpüşlərə qərək edir.

Cəlal Parisdə və Romada kef, Gövərçin İstanbulda dərd çəkir, saralıb-solur. Təskinliyini gözəl balasında və göz yaşlarının da tapır:

- Eşindən ayrılan bir bülbül kibi.
Könül fəryadını dinlər, ağlarım.
Xəzanə uğramış bir sünbül kibi
Yar intizarında inlər, ağlarım.
Bən ağlamazdım bəni ağlatdılar.
Qayğı bilməz könlümü qanatdılar,
Beş günlük ömrümə ağu qatdılar.

Vəfalı Gövərçinin könül fəryadı əksada verir. Qəlbişikət Gövərçin özünə və hər kəsə nifrət edir. Hər kəs ondan qaçır. Heç kim onun halını duymur. O etdiyi səhvin peşmançılığını çəkir. Ərinə qarşı nifrəti getdikcə artır. Ondən məktub alan qadın ana, ah, bilsəniz necə əsəbləşir, necə sarsılır?.. Kənd mühitindən şəhər mühitinə düşdükdən sonra bir xoş günə həsrət qalan Gövərçinin fəryadı göylərə yüksəlir. Babası Uluğ bəy:

- Öncə bəni dinləmədin, hər saçmaya inədin,
İstanbulun süslü-püslü həyatına aldandın.
Bilmədin ki, pək sislidir, zəhərlidir havası,
Bilmədin ki, bu toprağın təməlsizdir vəfası?..
- deyə onu danlayır.

Gövərçin faciə içində faciə yaşayır. İstanbulun zəhərli havasını udduqca ah-ufu, ax-vayı daha da şiddətlənir, dili qabar, dodaqları çat-çat olur. Gövərçini bu halda görə Əkrəm bəy ona yaxınlıq edir, nəvaziş göstərir, əlindən öpməklə ona qarşı olan sevgisini bürüzə verməyə çalışır. Lakin vəfalı Gövərçin ona bu imkanı vermir. Taleyindən narazı qalan, çox gənc ikən həyatın amansız həqiqətlərilə üzləşən, onun hər üzünü görə qadın heç

kimdən mərhəmət və pərəstiş ummur və gözləmir. Erkəklərdən gördüyü sitəm ona bəs edir.

21

Cəlal da, Anjel də, Anjeldən əl çəkməyən Edmon da İstanbulla gəlirlər. Parisdə Yıldırımın eşq macərəsini baş tutmayan və yeni şəhvət obyektini axtaran Anjel onu axtarıb tapır. Yıldırım ona eşq elan edir. “Ah, sevimli Anjel” deyərək onu bağrına basır, qolları arasına alaraq balkona çıxarkən bacısı bunu görür... Parisdə onunla əməlli-başlı əylənə bilməyən Anjel ona keçmişini xatırladır:

- Sən Parisdə etməsəydin çocuqluq,
İnan şimdi daha məsud olardın.

Parisdə “çocuqluq” edən Yıldırım İstanbulda səhvini düzəltməyə çalışır.

- Əfv et qüsurlarımı, əfv et sevgilim!
Zatən bu bir təbii haldır, gülüm!
Qara bulud sarmadıqca səmayı
İnsan duymaz günəşdəki səfayı.
Bahar əldən çıxmıdıqca anılmaz.

Yıldırım əldən çıxan baharını və fürsəti geri qaytarmaq istərkən, Anjel ilə yeni bir dürlü sevgi macərələrini yaşamaq istərkən, Cəlal bunu duyur. Məsələni Anjelə açır. O, hiyləyə əl atır və “Yıldırımın mənə qarşı meyli pərəstişdən başqa bir şey deyildir” deyir. Ancaq Cəlal ona inanmır, onu dərhal yaxalayır və hiddətlə deyir:

- Xayır bən nə qədər da olsam sərsəm,
Kimsəyə əyləncə olmaq istəməm.

Cəlal Anjelin kim və nə olduğunu anladıqca ondan soyumağa başlayır, ona əyləncə olmamağa qərar verir. Anjel bunu

duyduqca Parisdən İstanbula gəlməyinə peşman olur. Bununla belə, Cəlalın qorxusundan ayağını əyri atmağa da cürət etmir. Beləliklə, Edmon, Cəlal və Yıldırım arasında rəqabət və konflikt getdikcə güclənir. Anjel onların heç birini əldən buraxmaq istəmir, necə deyərlər, nə əldən qoyur, nə də onlardan doyur. Hər biri ilə ayrılıqda və gizləndə görüşür. Gözəllik ona səadət və xoşbəxtlik əvəzinə bədbəxtlik gətirir.

22

Doğma ocağına qayıdan Cəlal yad bir adam kimi qarşılır. Artıq nə Cəlal o Cəlal olur, nə Gövərçin o Gövərçin. Doğma ev-eşik, ocaq onlara zindan kəsilir. Cəlal öz evində özünü bir qərrib kimi hiss edir. Əvvəlki eşq və məhəbbətdən nə onda, nə də Gövərçində əsər-əlamət qalmır. Gecələr ilan vuran yatır, Gövərçin yatmır. Qəlbi qara Cəlalı şübhələr içində çabalayır.

- İnsan qadın qəlbini pək güc anlar.
Əvət, kim bilir, bəlkə qəlbin sənin
Şimdi çırpınıyor yeni bir eşq için.

Ağ qaranı başınca qara ağı basır. Ər və arvad arasında konflikt getdikcə dərinləşir, barışmaz bir həddə çatır. Anjelə əyləncə olan Cəlal Gövərçinə əyləncə olmaq istəmir. Onu xəyanətdə, ayağını əyri atmaqda, sapqınlıqda... suçlayır. Gövərçin böhtan və iftiraları soyuqqanlı və cəsarətlə rədd edir.

Gövərçin

Nasıl eşq, o nasıl eşq imiş, Cəlal?!
Cəlal! Şu iftira pək müdhış... Cəlal!
Düşün, bir düşün gör nə söylüyorsun”

Cəlal

Sən bəni sərxoşmu zənn ediryorsun?
Ah, şübhədən beynim alov içində...
Dəmin əlin Əkrəm bəyin əlində.

Bu saçmalardan sonra Gövərçin açılır, nə açılır? Sarsılır necə sarsılır?

- Səfil! Xain! İşlətdiyin günahların səbəbkarı sənsən. Bu əl-
lərimin qanla kirlənməsini istəsəydim, səni də, Anjeli də məhv
edərdim!..

- Bu hiyləyi sənə Əkrəm öyrətmiş, bəlli.
Gövərçin acı təbəssümlə: - Şübhəsiz!..

23

Əkrəmə qarşı qısqanclıq, şübhələr Cəlalın beynini yaxır, onu içindən didib-parçalayır. Ər və arvad arasında ailə ixtilafı daha da gərginləşir və dramatik hal alır. Gövərçin Cəlalı, Cəlal isə Gövərçini məhv etməyə hazırıdır. Ancaq onları bir-birinə bağlayan körpə olmasaydı. Bu, bəzən atanı, daha çox isə ananı fikrindən daşındırır. Amma əsəbləri tarıma çəkilmiş qadın ana çılgıncasına “al, aramızdakı rəbitəni qır, məhv et, sevin, bəlkə vicdanın rahat olsun” deyərək körpəsini ona uzadır. Cəlal onu itələyir, yavrusu əlindən düşür. Ananın fəryadı göylərə yüksəlir:

- Mənəksəm, ah, nur yavrum!
Səni aldımı Tanrım;
Gəl bana, uf nerdəsin?
Sənsiz qan olub bağrım.

Anaya çalın-çarpaz dağ çəkilir. Cəlal arvadından əfv və mərhəmət diləyir.

Əfv et, bən divanəyim, suçum çox.
Fəqət düşün, divanəyə qələm yoq...
Əfv et, cürmüm, qəbahətim çoxsa da,
Əfv et, fəqət ləyaqətim yoqsa da.

Bir zamanlar bir-birinə könül verən iki gənc, indi düşmən kimi qarşı-qarşıya dayanırlar. Artıq o eşq və məhəbbətdən əsər-ələmət qalmamışdı. Böyük məhəbbət böyük nifrətə çevrilmişdi.

Cəlal suçunu, ləyaqətsizliyini, alçaqlığını və əxlaqsızlığını etiraf etsə də, artıq gecdir.

- Heç zərər yoq, bən əfv eylədim səni,
Fəqət sən də şu haldan qurtar bəni!
Gəl yaqın gəl, köksümü, gəl parçala,
Bəlkə ruhum işgəncədən qurtula.
Yavrum!.. Nerdə yavrum?!.
- Əfv et!..
- Ah, çəkil! Çəkil get səfil!..

Cəlal alçaq, ləyaqətsiz və rəzil olmasında əfsunkar Anjeli suçlayır. Ona “Dağıtdın yurduumu, yuvamı, əlimdən aldın zöv-qümü, səfamı, çeynədin həp müqəddəs amalımı, qaplan kibi parçaladın yavrumu!” deyə nalə çəkir.

“Sonrakı peşmançılıq fayda verməz, xəyanət cəzasız qalmaz” deyiblər. Cəlal həm ailəsinə, həm də sənətə xəyanət etmişdi. Bu səbəbdən o, xəyanətinin cəzasını almalı idi və alır da. Bağışlanmayan Cəlal özünü uçuruma atıb məhv olur. Gövərçin qollarını açaraq, alayıcı bir səslə “Cəlal, ah, Cəlal” deyərək bayılır və Əkrəmin qolları arasına düşür...

24

Dramaturq “Şeyda” mənsur faciəsində şair Şeyda Rəmzinin romantik sevgi macərələrinə ayrıca yer vermişdir. Əsərin ilk pərdəsində Şeydanın alman qızı Rozaya səmimi münasibəti getdikcə sevgi hisslərinə çevrilir. Uzun və qumral kirpikli, mavi gözlü, məsumanə baxışlı və mələk ədalı Roza Şeydanın könlünü ovlayır. Roza Şeydanı dəniz gəzintisinə dəvət edərkən o buna sevinir.

Roza. ...bu aqşam dəniz qıyısına çıxalımı?

Şeyda. Madam ki, arzu ediliyor, əlbəttə, çıxarız.

Roza. Bu gecələri qəflətdə keçirmək ən böyük günahdır bilsən!.. Hələ məhtaba qarşı qayıq gəzintisi yapmaq nə qadar nəşəli, nə qadar xəyalpərvər!..

Onların “ilk tanışlığı” belə başlanır və getdikcə ciddi şəkil alır. Şair Şeydanın laübalığı, içib sərxoş olması, sərsəm bir həyat sürməsi, qafasını meyxanələrdə dumanlandırması Rozanı narahat edir. Anası Mariya bunu belə səciyyələndirir: “Gecələr çılgın, sərsəm bir aktyor kibi həp çığırıb bağırıyor. Həyəcanlı və qorxunc gurultular ilə kimsəyə rahatlıq vermiyor.”

Şeyda Rəmzi normal insan həyatı yaşamır. Şairə məxsus məziyyəti Roza başa düşür. Əsrəf “Roza, yenə Şeydayı seviyirsənmi?” sualına o, heyrət və təbəssümlə cavab verir: “Sevməkmi!? Heyhat! Bən yalnız ona acıyorum, həm də bir az zavallıya acır kibi acıyorum.”

25

Roza Şeydanı sevmir. Ancaq o, onun həyat, məişət və taleyinə də biganə qala bilmir. Ürəyiyanıqlıqla onu sorğu-suala tutur: “Əcəba, nə var, nə olmuş?.. Bu gecə səndə ağlar gözlü bir öksüz ruhu, pürşikəstə bir şair iztirabı var.”

O, bir insan, səmimi bir yoldaş kimi şairin halına yanır. Şeyda onun sözlərinə belə cavab verir: “Xayıır, xayır... Olsa-olsa bəndə ancaq sərsəri bir məcnun qəlbi, fələkzadə bir aşiq hissi ola bilir. Fəqət o qəlbi avutacaq bir nəzəri-şəfqət istər ki, o da yalnız sənin məsumanə baqışlarındır...”

Şeyda gerçəkdən Rozanı sevir. Rozanın ona xoş münasibət bəsləməsini isə bir sevgi, məhəbbət kimi başa düşür. Fikrini ondan gizlətmir: “Sən xırçın bir çocuq kibi bənim müzrətib qəlbim ilə oynayırsan. Onu əlində atıb-tutan bir çocuq oyuncağı zənn edirsən.”

Əsrəfin Rozaya məftunanə baxışları, ülfəti romantik şairi məyus edir, haldan çıxarır. Onların öpüşmək istəmələri isə şairi cin atına mindirir. Məcnunanə bir fəryad ilə “Ah! Roza! Ah, Roza!” deyərək, Əsrəfə hücum etmək istəyir.

26

Şeyda Rəmzi Rozanın xəyalı ilə yaşayır. O, faciənin sonunda qəribə bir aşıq kimi, sevdə məcnunu kimi təsvir edilir. Zindənda Rozanın xəyalı ilə danışıır. Allah eşqinə onu rahat buraxmasını xahiş edir. Rozanın xəyalı munis və əfsunkar bir təbəssümlə çəkilib gedərkən Şeyda narahat olur, həyəcanlı və yaralı bir fəryad ilə “Ah! Bana darıldınmı? Aman nereye gediyorsun? Roza! Roza!” deyərək onu çağırır.

Şeyda həbsxanada tez-tez onu xatırlayır, surətilə danışıır. O, məcnunanə bir tevlə gah sevgilisini yanına çağırır, gah da onu qovur. Rozanın xəyalı Mələk qiyafətində görünərkən, Şeyda buna həm heyrətlənir, həm də təəccüblənir.

Şeyda (dönüb dalınca). Ah, rüyamı görüyorsun?

Roza (nəvazişlə). Şeyda!

Şeyda (heyrətlə). Aman, ya Rəbbi!

Roza (həsrətlə). Şeyda!

Şeyda. Ah, nə istiyorsun?

Roza (təbəssümlə). Şeyda!

Şeyda (dalğın). Roza, Roza, Allah eşqinə, get!

Roza. Şeyda! Bəni unutdunmu?

Şeyda (köks keçirərək, sinirli). Xayır, xayır, sana pərəstiş etdiyim günləri, sana sarıldığım dəqiqəqləri hənzut unutmadım. İlk eşqimizlə süzülən baqışlarını, o məsumanə təbəssümlərini hala xatırlıyoram...⁹⁹

Zavallı Şeyda, bir məcnun kimi, Rozanın eşqilə yaşayır, dilində “Roza” can verir...

27

Hüseyn Cavid “İblis” mənzum faciəsində eşq və məhəbbət-
lə ilgəli ixtilaf və konfliktin bədii cəhətdən başqa bir gözəl nü-

⁹⁹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə, II cild, Bakı, 2005, səh. 268-269.

munəsini yaratmışdır. Bir-birindən uzun müddət ayrı düşən və bir-birini tanımayan iki qardaş bir qıza aşiq olur...

Dramaturq əsərdə Arif və Vasifin Rənaya məhəbbətilə bağlı maraqlı səhnələr yaratmışdır. Ariflə Rəna faciənin ilk səhnəsində qarşılaşırlar. Arif bu görüşdən hədsiz dərəcədə sevinir.

Arif

Nə səadət, nə xoş təsadüf, inan,
Səni gördükdə bitdi tabü təvan.
... Nə qadar zövqü nəşə verdi bana,
Haqlıdır hər könül tapınsa sana.

Rənanı gecələr yuxusunda özlərkən, onu qarşısında görəndə Arif, sanki aqlını itirir! Bu görüş ona böyük zövqü səfa verir. Arif yanında qalmağı, sislə taleyini güldürməyi ondan xahiş edir. Rəna “İştə bir xəyal, kim bilir, qismət?..” deməklə kifayətlənir. Bir tibb bacısı olaraq, cəbhəyə getməyə qərar verir. Babasının intiqamını almağı qarşısına məqsəd qoyur. Rənanı böyük bir məhəbbətlə sevən Arif, bundan çox mütəəssir olur. Arifə könül vermək istəyən Xavər sual edir:

- İki söz sormağ isrətim sana bən,
Əcəba hiç sevərmisən onu sən?
- Sevirəm başqa bir məhəbbət ilə,
Əski, pək əski hissi-hörmətlə...

Arif Rənanı sidqi ürəklə sevir, uğrunda ölümə getməyə belə hazırdır. Onu xain İbn Yəminin pəncəsindən xilas etmək haqda düşündür. Cəbhədə sevgilisini axtarıb tapmağa çalışır. Buna nail ola bilmədikdə İblisdən yardım istəyir. İblis onun qarşısında şərt qoyur: “Rənaya nail olmaq için bənə bir ovuc qızıl verməlisən.”

- Bəndə yoq altun, əzizim, zira,
Uymamış sərvətə könlüm əsla.
- Altunun yoqsa silahın var ya,

Bəni öüdür də qavuş sonra ona.

Arif İblisə ürəyini açır, Rənaya könül verdiyini söyləyir. İblis məqsədinə nail olmaq üçün hiyləyə əl atır. Əvvəlcə Arifə üzüm arağı (raqı) içirir, sonra şərab verir. Aqlını başından alır. Onu yoxlamaq üçün soruşur: “Rənanı sən çoxmu sevirsən?”

Arif

- Sorma,
Sızlayan könlümə atəş vurma!
Ta çöcükən seviyordum onu bən.
Gəliyor iştə o gülqönçə dəhan.

28

Arifin Rəna ilə görüşü baş tutur.

- Arif, nə için gəldin sən?
- Sorma bəndən, onu sor qəlbimdən.

Arifin uşaq ikən itirdiyi qardaşı Vasif də Rənanın gözəlliyinə məftundur. İki qardaş bilmədən bir qıza aşıqdır. Gələcəkdə onların arasını İblis vuracaq və böyük bir cinayətə bais olacaq.

Arif Rənanı sevdiyi halda, Xavər də onu sevir. Bu səbəbdən Rəna ilə Xavər arasında münaqişə baş verir. Onlar bir-birinə qısqanırlar. Münaqişə kəskin xarakter alır, Xavər Arifi əlindən alan Rəna ilə barışa bilmir.

Onu böyük bir məhəbbətlə sevir, ona pərəstiş edir. Ancaq Arif onun məhəbbətinə soyuqqanlı yanaşır, bəzən laqeydlik göstərir.

Xavər

Xavər sana etsə də pərəstiş,
Heyhat, dönərmə bir də keçmiş.
... Lakin bəni bir nigahə satdın,
Birdən birə həp unuttun, atdın.
Arif! Niyə susursan, ah, böylə,

Bir söylə, düşünmə söylə, söylə!

Arif

Susmaq o da başqa bir türlü fəryad,
Həp bənliyim oldu sanki bərbad.

29

Dramaturq konflikt daxilində konflikt, münaqişə daxilində münaqişə yaratmaqda böyük bədii ustalılıq nümayiş etdirir. Ümumiyyətlə, Cavid dramalarının canını, qanını və ruhunu konflikt təşkil edir. “İblis” faciəsində, bu, daha qabarıq nəzərə çarpır. Dramaturq əsərdə sevgi və məhəbbətlə əlaqədar baş verən əhvalatlara gərgin dramatik çalarlar verir. Hadisələrin dramatik inkişafını daha maraqlı və cəlbedici edir.

Arif Xavərin qarşısında susur. Susmasıyla içində acı bir fəryad qoparır. Onun təmiz hissələrini təhqir etmiş olur. Sevənlər və sevməyənlər, sevilənlər və sevilməyənlər arasında konflikt daha da dərinləşir. Konfliktin gərgin xarakter almasında İblis xüsusi fəallıq göstərir.

İblis

Siz nə qadar bəndən uzaqlaşsanız,
Yer deyil, əflakə uçub qaçsanız,
Qarşılaşıb birləşiriz daima...

Belə də olur. Arif və Rəna cinayətdən yaxa qurtarmağa çalışsalar da, İblis onları cinayətə sürükləyir...

Faciənin əvvəlində məsum bir çocuğu xatırladan Arif, getdikcə dəyişir, azğınlaşır, nahayət, bir qatilə çevrilir. Xavərlə “alçaq və yaramaz” Arif arasında ixtilaf dərinləşir. O, vəhşi bir hücumla Xavəri boğub öldürür. Rəna ilə görüşüb tapışması Arifin həyat və əxlaqını büsbütün dəyişir. Altunsuz və silahsız Arif, İblisin təhriki ilə altunlu və silahlı Arifə çevrilir. Necə deyərlər, meydan sulamağa başlayır. Rənanın “Neredən sana şü sərəvət” sualına o məğrur qəhqəhələrlə cavab verir:

- Bir arqadaşımından oldu qismət.
Yoldaşdı bənimlə bir yəhudi,

Pəncəmdə həlak olub boğuldi,
Sərraf idi, həm də xeyli zəngin...

Rəna sevgilisini bu kibi vəhşiliklərdən çəkindirir. Arif isə törətdiyi cinayətləri bir qəhrəmanlıq hesab edir. Rənanın “Şu cəsarət sənə nerdən” sualına “Səndən!” deyə cavab verir. Haydutlar (quldurlar, soyğunçular) Rənanı və altunları Arifin əlindən almağa cəhd göstərəkən Elxan onları təhlükədən xilas edir.

30

Rəna sevgilisi Vasif ilə faciənin dördüncü pərdəsində qarşılaşırlar. Vasif təhlükədən necə xilas olduğunu Rənanı soruşduqda o, Arifi göstərir. Uşaqlıqdan ayrı düşən, bir-birini tanımayan iki qardaş bir-birini ilk dəfə bu zaman görürlər. Vasif Arifə təşəkkür edir:

- Şu təşəkkürə hiç yox hacət.
O bənim Kəbəyi-vicdanımdır.
O bənim sevgili-cananımdır;

- deyə cavab verir. Onları çoxdan izləyən və dinləyən İblis məmnun qəhqəhələrlə: “Leyli birkən ikiləşmiş Məcnun” deyə istehza edir. Onun hiyləsi, səyi və təhriki nəticəsində Arif ilə Vasif arasında münəqişə və ədavət yaranır. İki qardaş düşmən kimi qarşı-qarşıya dayanır.

Vasif

İstəməz bunca çocuqluq, bana baq,
Ya sənin olmalı Rəna, ya bənim.

Arif

Onsuz da ən ədalətli təsəlli ölmək...

Rəna

(Arifə)

Sən bənim əski pərəstişkarım,

(Vasifi göstərir)

Bu isə ən yeni bir dildarım;

Haqqı əfsus, edəməm bən inkar,

Çünki Tanrıyla bənim əhdim var.
Bulsa hər kim babamın qatilini,
Bil ki, məmnun edər ancaq o bəni.

Əhdinə sadıq qalan Rəna Vasifi seçir. Arif pis vəziyyətdə qalır, Vasifə əl uzadan Rənaya deyir: “Bir düşün, əldə durarkən şu silah, böylə təhqirə dayanmam!” İblis Ariflə Vasif arasındakı ədavəti daha da qızıqdırır. İki qardaş duelə çıxır, bir-birinə silah çəkir. Tapança açılır, Vasif yerə sərilir. Rəna cənazənin üstünə düşərək, “Vasif! Eyvah!” deyər ah-nalə çəkir. Arif öldürdüyü adamın qardaşı olduğunu anlayır...

31

Afət Hüseyn Cavidin say etibarilə baş qəhrəman etdiyi üçüncü qadın obrazıdır. Mənə elə gəlir ki, dramaturqun “**Afət**” mənsur faciəsində təsvir etdiyi gərgin dramatik səhnələr, konfliktdən doğan konflikt bəlkə də heç Şekspirin faciələrində yoxdur. Cavid ustad bir dramaturq olaraq, sevgi və məhəbbət motivləri üzərində konflikt içində konflikt yaradır. Afətin faciəsi də həmin konfliktdən doğan hadisələr üzərində qurulur. İstanbulun bütün gəncləri, dəliqanlıları Afətin gözəlliyindən bayılır, onun üçün çıldırır. Afətdəki gözəlliyə, lətafətə, ülviliyə nəinki erkəklər, qadınlar da heyran qalırlar.

Oqtay. Pəki, dünyada gözəllik və məhəbbətdən dadlı nə ola bilər?

Alagöz (müstəhzi). Əvət, gözəllik və məhəbbət?!

Oqtay. Bəncə, bütün cihanı xilas edəcək iki qüvvət var; o da: gözəllik və məhəbbətdir.

Gözəllik və məhəbbət! Gözəllikdən və məhəbbətdən doğan qadın faciəsi! Bu, əsərin leytmotivini təşkil edir.

Dramaturq “Afət” faciəsində eşq və məhəbbətin başqa bir dürlü səhifələrini vərəqləyir, bir-birinə bənzəməyən gözəl və təsirlə səhnələr yaradır.

- Həyat nə qədər gözəl, ziddiyyətli, rəngarəng, mürəkkəb, məşəqqətli və gözəldirsə, insanlar arasındakı münasibətlər də, sevgi və məhəbbət də, ülfət də bir o qədər rəngarəng, gözəl, mürəkkəb və ziddiyyətlidir.

Dramaturqun faciədə gəldiyi ümumi nəticə belədir. Faciədə əsas dramatik hadisələr Afət - Özdəmir, Afət - Qaratay xətti üzrə inkişaf edir və Qaratayın qətlilə kulminasiya nöqtəsinə çatır.

Şux və füsunkar bir qadın olan Afət mühərrir, yazar Özdəmirin arvadıdır. O, daima ərindən təhqir və sayğısızlıq görür. Özdəmirin qızı Alagözə və Xandəmirin qızı Altunsaça analıq edir. Ərinin iyrənc hərəkətlərinə dözə bilməyən Afət fırlıdaqçı Doktor Qarataya könül verir. Qaratay təbii ehtiyaclarını ödəmək üçün Afəti aldadır, ondan bir əyləncə kimi istifadə edir.

32

Afət sərxoş ərinin əlindən cana doymuşdu. Bu səbəbdən o, özünə yeni şəhvet obyektini axtararkən Qaratayın toruna düşür. Qaratay bir şeytan kimi onun incə qəlbinə girir. Şeytanqılıqlı Qaratay Afətin könlünü ovlamaq üçün ona gözəl sözlər söyləyir: "Sənin nurdan tökülmüş əllərin lətif köksünü öpdükləri üçün pərəstiş edərim. Zətən sənin könlünü bilmaq, sənin məhəbbətinə nail olmaq hər Məcnunu aqil, hər aqili Məcnun edə bilir."

Nazlı bir Mələk olan Afət daima gözəl qalmaq, sevmək və sevilmək istəyir. O, sevmək və təbii ehtiyaclarını ödəmək istər-kən sanki zəif bir çiçək çalıya təsadüf edir. Sarsılır, içində acı fəryad qoparmaqdan başqa çarəsi qalmır.

Dramaturq Afəti əsərin ilk pərdəsində Qaratayla görüşdürür. Yarım sərxoş Qaratay ona xoş üz, səmimi münasibət göstərir. Bir aristokrat, centlemen kimi sıcaq dodaqları ilə əlini öpür. Özdəmindən daima qabalıq və soyuqluq görəən Afətə həmin anda sanki bir dünya bağışlayırlar. Özünə tay axtaran, erkək nəvazisinə ehtiyac duyan və həsrət qalan qadın, Qaratayın səmimili-

yinə inanır. Süni nəvazişlərdən, yıldızlı pərəstişlərdən Afətin başı gicəllənir...

33

“Qadın həyat, həyat qadındır.” Qaratayın fəlsəfəsi belədir. Özdəmir isə başqa cür düşünür: “Qadın hər şeydir. Qadın gah bir Mələk, gah bir ördəkdir. O, həm bir çiçək, həm də bir kələbəkdir.”

Afət ərindən pərəstiş, nəvaziş, sevgi gözlədiyi halda ondan təhqir, qabalıq və hörmətsizlik görür. Bu, onun Doktor Qarataya daha da yaxınlaşmasına səbəb olur. Qaratay ona fikrini açıq və birmənalı şəkildə bildirir: “Ya Mən, ya Özdəmir?!” Afət seçim qarşısında qalır. Qaratayın səmimiyyətinə şübhə etsə də, çıxış yolu da tapa bilmir. O, bütün həyatını, mənliyini, səadətinə məhəbbət yolunda qurban verməyə hazırdır; ta ki sevsin və sevilsin; ta ki ona nəvaziş və pərəstiş göstərilsin. O, məhəbbət zəncirini elə bir erkəyə bağlamaq istəyir ki, ondan o dərəcədə məhəbbət görsün. Ancaq aldadılmasını, hisslərinin təhqir edilməsini istəmir. İncə xilqət incə vücudunda sayğısız və fırlıdaqçı kişilərə qarşı böyük kin, qəzəb, nifrət, qısqançlıq və qisas hissləri yaşadır. Qarataya təsadüfən “Bəni təhqir edənlər Əzrailin qucağına atılmış olurlar” demir. Afət soyuq bir daş parçası olub ürəyinin başına yapışan Özdəmindən xilas olmağın yeganə yolunu Qarataya yaxınlaşmaqda görür. Ərinin alçaqlığı, rəzilliyi və əxlaqsızlığı onu Qarataya əl uzatmağa məcbur edir. Ona sarılaraq deyir: “Aman, bana mərhəmət... Mərhəmət eylə də bəni qurtar! Of! Bir çarə, bir ilac, bir zəhr, bir atəş bil ki, kəndimi məhv edəyim də [Özdəmirin] bu qaba və çirkin səsi bir daha eşitmiyəyim.”

Doktor (cibində bir ufacıq şüşə çıxarır, mənəli). İlac hazır... Fəqət xanımlar üçün deyil, yalnız erkəklərə məxsusdur.

Afət zəhərlə dolu balaca şüşəni alıb cibinə qoyur. Qarataya “İlk öncə Özdəmiri, sonra özümü öldürəcəm” deyir.

Afətın açıq-saçaqlığı, əxlaqsızlığı şəhərdə böyük dedi-qodaya səbəb olur. Kimi ona kin və nifrət, kimi sevgi və məhəbbət bəsləyir. Ərtoğrul və Yavuz onu qızı Alagözle müqayisə edirlər.

Ərtoğrul. Ah, bu Alagöz nə qadar lətif, nə qadar məsum bir sima!

Yavuz. O nə qadar məsum isə, Afət də, bu işvəkar qadın da bir o qadar təhlükəlidir.

34

Gözəl və işvəkar Afət can alır, ürəklərə od salır. Çoxları onunla kef çəkmək, gün keçirmək istəyir. Gözəlliyi, sözün həqiqi mənasında, onun başına bəla olur...

Əsərdə ikinci bir məhəbbət xətti Altunsaç və Ərtoğrulla ilgəlidir. Ərtoğrulun nişanlısı olan Altunsaçın incə qəhqəhələri onun ağılını başından alır. O, nişanlısının hər bir hərəkətini izləyir, bundan zövq alır. Ərtoğrul gözəl Mələyini kəpənək kimi güllərin, çiçəklərin arasında axtarır. Altunsaç isə incə qəhqəhələrlə “Bəni oralarda deyil, fəzalara sığmayan qəlbində, dəhalar izləyən ruhunda axtar” deyir. Onların dialoqlarına nəzər salaq.

Ərtoğrul. Fəqət sən bu gülüslərdən zövq alırkən, başqalarını zəhərliyorsun.

Altunsaç (şux qəhqəhələrlə). Açıq söyləyimmi, əzizim, sən... çocuqsun.

Ərtoğrul. Bu söz lətifə olsa belə bir həqiqətdir. Çünki çocuq olsaydım, şu qiyafətlə sənin kibi bir əzəmət və ehtişam heykəlinə uymazdım.

Altunsaç.Fəqət səndə, sənin alovlu gözlərində, kəskin baxışlarında öylə bir əzəmət var ki, yalnız bən deyil, hər kəs o qüvvətə qarşı kiçilir, kiçilməyə məcbur olur.

Ərtoğrul. Ah, kiçilməkdə də bir böyüklük var.

35

Ərtoğrul Altunsaçın nazı ilə oynayır. Onun hərəkətləri dostu Yavuzla xoş gəlmir, qüsurlarını üzünə deyir: “Sən Altunsaçın mənasız ədalarına dözsən. Pək qısqanc və sinirlisin. Ancaq soyuqqanlı görünmək istiyorsun. Çoq sürməz bir gün quşu uçurmuş, avı qaçırmiş olursun.”

Altunsaça gözü düşən Qaplan sanki qara tikan kolu kimi Ərtoğrulun qabağında bitir. Aralarında ixtilaf baş verir. Qaplan kirli əllərilə “Altunsaç kimi bir heykəli qırıb parçalamaq istəyir”. Ərtoğrul onu “vəhşi bir qatil” adlandırır. Onların sözü çəp gəlir. Yavuz olmasaydı Qaplan bəlkə də revolverdən atəş açmaqla Ərtoğrulu yerə sərəcəkdi. Özünü ələ ala bilməyən yüngül əxlaqlı Altunsaç soyuqqanlı, fəqət qısqanc və sinirli Ərtoğrulu müdafiə etmək əvəzinə, Qaplana haqq qazandırır. Nişanlısını onun qarşısında alçaldır.

Ərtoğrulun dayısı Xandəmir bacısı oğlunun nələr çəkdiyini duyur və deyir: “Məhəbbət öylə bir alov ki, bir kərə insanın qəlbini sardımı ölüncəyə qədər sızladıb durur.” O, Əbu Əli ibn Sina demişkən, “Bən hər, hər dərdə ilac buldum da, yalnız eşqə, məhəbbətə bir çarə bulmadım.”

Afət oynaşı Qaratayın təhrikilə Özdəmirin şərəbına zəhər qatıb onu öldürür. Elə zənn edir ki, bundan sonra onun həyatı daha firavan və parlaq olacaq. Qaratay onu qara gündən ağ günə çıxaracaq. Ancaq anlaya bilmir ki, Qaratayla keçirdiyi xoş günlərin ağrı və acısını o sonralar duyacaq.

“Ərsiz at cilovsuz ata bənzər” deyiblər. Afət də beləcə. Altunsaça aşiq olan Qaratay getdikcə Afətdən soyumağa və ondan uzaqlaşmağa çalışır. Afət bunu duyunca ona qarşı məhəbbəti bir anda nifrətə çevrilir. Qısqanlıq hissi onun bütün bədənini, ruhunu çulğayır. Aralarındakı münasibət büsbütün dəyişir, konflikt dərinləşir: “Ah! İnsafsız, mərhəmətsiz!.. Sən bəni atıb da Altunsaça uyarsın, sətlərcə peşindən ayrılmazsın, mehtablı gecələrdə əcnəbi kokotlarla qayıq gəzintisi yaparsın, həpsi keçər,

gedər. Fəqət bən... Bən isə yalnız əlimi öpdürməklə böyük bir günah işlətməmiş olurum, öyləmi?..”

36

Əvvəlki qəhqəhələrdən, təntənələrdən, əyləncələrdən əsər-ələmət qalmır. Onları ah-uflar, acı fəryadlar əvəz edir. Müdhiş həyat və məişət Afəti getdikcə başqa cinayətlərə sürükləyir. Afət buraxdığı səhvləri, işlətdiyi xətalara və günahları andıqca və dərk etdikcə sanki qaynar qazana çevrilir. Qaratay Altunsaçla bağlı həqiqətləri gizlətməyə çalışsa da, bu, baş tutmur. Afət onu ifşa edir: “Sən təhqirə belə layiq deyilsən! Sən sönük bir arzun için bəni qatil etdin, kəndi əlimlə kəndi qocamı zəhərlətdin.”

Ərtoğrul Qaratayla baş vermiş hadisədən sonra özünə gələ bilmir. Həmin acılığını nə uda bilir, nə də unuda. Daxilən əzab çəkir. Altunsaç bunu görür və duyur. Ərtoğrulu əski xırçınlıqdan - tərslikdən, inadkarlıqdan çəkəndirməyə çalışır. Onu yeniləşməyə, mədəni və müasir gənc olmağa dəvət edir. Ərtoğrul isə “əski türklər kimi”, “əski çocuq”, “əski dəli” kimi qalmaq istəyir. İki sevgili arasında soyuq münasibət getdikcə kəskin şəkildə alır. Onlar “atəşlə pambığın barışması” kimi gah barışır, gah da küsüşürlər.

37

Doktor Qaratay getdikcə azğınlaşır. O, Özdəmiri zəhərləyib öldürdüyü kimi, Ərtoğrulu da zəhərləyib öldürmək fikrinə düşür. Anası İlcay xəstəliyə düşən oğlu üçün dərman axtararkən Doktor Qaratay yada düşür. Ona müraciət edir. Qaratay onu müayinə etdikdən sonra deyir: “Ərtoğrulun yalnız vücudu deyil, beyni də xəstədir.” Ana bundan çox narahat olur. Ərtoğrul Qaratayı dərhal anlayır. Nişanlısını əlindən almış Qarataya sonsuz nifrət bəsləyir, onu “insan qılıqlı canavar” adlandıraraq deyir: “Ah, tülkülər, çaqqallar! Altunsaç da, sən də bu evə bənim məhəvimi arzu edən iki cəllad kimi gəlmisiniz! Tülkü, insanları boğazlayan diplomatlı makina, özü də sallaqxana makinası!..”

Ərtoğrul etdiyi xəyanətə görə Altunsaçı bağışlaya bilmir, ondan imtina edir. Qəlbində Altunsaça qarşı nə var idisə, hamısını silib atır. Əvvəllər məhəbbəti müqəddəs bir şey hesab edən, Altunsaçın vəfasızlığından dərddə düşən Ərtoğrul, “məhəbbət” sözünü dilə gətirənlərə gülür, istehza edir. Üç gözəli belə səciyyələndirir: “Bəncə Alagöz boynu bükük bir mənəkşə, Afət bəyaz bir zanbaq, Altunsaç isə tikanlı bir güldür...”

Həmin tikanlı gül ona analıq etmiş Afətin də əlinə batacaq, ona xəyanət edəcək, analığını buraxıb özünü Qaratayın qucağına atacaq. Alagöz isə qəlbinin dərinliklərində Ərtoğrula sevgi bəsləyəcək...

38

Bir neçə söz Alagöz barəsində. O nə Afət, nə də Altunsaçdır. Öncə nə sevmək, nə də sevilmək istəyir. Alagözdəki küskünlüyü, ruh düşkünlüyünü anası dərindən-dərinə duyur. Özünü yaxşı tanımağa, gözəlliyini duymağa və qiymətləndirməyə dəvət edir. Seviş-sevilməyin nə olduğunu anladır. Ərtoğrulu və Oqtayı tərifləyir. Afət, bir ana kimi, qızının gələcəyini, xoşbəxtliyini düşünür. Onu gənc və ciddi adam olan Oqtayla görüşdürür.

Afət əzab içində əzab, faciə içində faciə yaşayır. Altunsaçın Qarataya nişanlanması xəbəri onu sarsıdır, haldan çıxarır, qısqançlıq hissələrini alovlandırır. Altunsaçdan əli üzülən, Afətlə yaxınlıq etmək istəyən Qaplanın “Dəmin anan içinmi ağlıyordun” sualına belə cavab verir: “Xayırdı... O ağlanacaq şey isə də, bənə ona gülərim. (Qəhqəhə) Fəqət o dodaqlar ki, dün bənə ayaqlarımı öriyirdi, bu gün Altunsaçın dodaqlarını əməcək. O hərif ki, bir az əvvəl bənə əlimdə oyuncaq idi, bir az sonra Altunsaçı kəndi əlində oynadacaq...”

39

Dramaturq faciədə bir-birinə oxşamayan qadın tipləri və xarakterləri yaradır. Onlardan biri Alagözdür. Alagöz sevgiyə və məhəbbətə laqeydliylə diqqəti cəlb edir. Afətin təhriki ilə Oqtayla görüşüb tanış olur. Aylı bir gecədə onlar gəzintiyyə çıxırlar.

Oqtay Aya baxaraq deyir: “Alagöz, baq, ay sanki bənizi uçmuş, əriyib bitmiş bir aşıq kibi kəndi sevgilisini izliyor.” Bu, Alagözün acığına gedir, sinirlərinə toxunur. O, əsəbi halda bildirir: “Ah, şu erkəklər pək tühaf; həpsi bir xəstəliyə mütbəla... Həpsinin özü, sözü, dərdi, düşüncəsi həp eşq, daima eşqdir. Hər nə görsələr onda bir gözəllik, bir məhəbbət bulurlar.”

Oqtay sual edir: “Pəki, dünyada gözəllik və məhəbbətdən dadlı nə ola bilir?” Alagöz istehzal cavab verir: “Əvət, gözəllik və məhəbbət?!”

Aldadılması, təhqir edilməsi və alçaldılması Afəti çox düşündürür və pərişan edir; qısqanclıq hisslərini daha da alovlandırır. Onu başqa şəhvət obyektləri axtarmağa və başqa cinayətlərə vadar edir. Qarataydan soyuyan Afətin izinə başqa erkəklər düşür: Qaplan və Qorxmaz! İki zabit ayrılıqda ona eşq elan edir. Afət öncə daha çox Qorxmaza maraq göstərir. Aralarında isti münasibət yaranır və bu, getdikcə alovlu bir ehtirasa çevrilir. Qorxmaz “Ah, səni nə qadar seviyorum!” deyərək, Afətə sarılarkən Alagöz bunu görür, sinirli və çılğın bir fəryad ilə “Ah, aman, ya Rəbbi” deyərək, bayılır və Oqtayın qolları arasına düşür...

40

Gözəllik və gözəlliğin faciəsi davam edir. Afət qadın ruhunu oxşayacaq pərəstiş və məhəbbətdən mərhum olur. O, bunu duyduqca çıldırır, həyatın sərt həqiqətlərilə üzləşdikcə daha da sarsılır.

Afət. Demək istiyorum ki, bənim gözəlliyim sönüyor. Çöhrəmdə incə bürüşüklər, ufaq cizgilər görülüyor; ah, bən ona əsla təhəmmül edəməm. Bəncə, gözəl bir qadın daima gözəl qalmalı... Gözəliyə vida edərsə, həyata da vida etməli... Dərəcə-dərəcə solmaq, hər gün bir az intihar etməkdir. Yıllar ilə yanıb qavrulmaqdan, bir anda kül olub havaya savrulmaq daha xoşdur, daha gözəldir.

Xəstəlik onun bütün vücudunu və ruhunu bürüyür. O, getdikcə payız yarpağı kimi saralıb-solur. Özünü məhv etmək qəra-

rına gəlir. Revolveri alına yaxınlaşdırarkən Qaratay içəri girir. Afət sanki Əzrailin qucağına düşür. Vaxtilə dost, aşına olmuş, sevmiş, fəqət sevgilisi tərəfindən təhqir edilmiş və alçaldılmış iki şəxs düşmən kimi qarşı-qarşıya dayanır. Ah, bu, Afətə necə də böyük əzab verir?.. O, öz-özünə düşünür: “Qaratayın başı artıq gözəl və gənc Altunsaça qarışmışdı. Onla ağ günə çıxmışlar. Ağ günə çıxanlar qaragünlü Afəti düşünməzlər. Mənim və Ala-gözün bədbəxtliyinə səbəb Qarataydır. Mən onun yalan sözlərinə, şirin dilinə inandım, fəqət aldandım. Mən bütün bənliyimi, bütün həyat və səadətimi Qaratayın yolunda fəda etməyə, hətta onun uğrunda cinayətdən belə çəkinməməyə söz verdim. Ancaq aldadılmaq istəmədiyim halda aldadıldım. Mən, məni aldatmaq istəyənlərdən iki gözüm olsa belə, intiqam alaram, intiqam!.. Bəli, mən çox kinliyəm. Məni aldadanlar, məni təhqir edənlər özlərini Əzrailin qucağında görmüş olurlar...”

Afət Özdəmiri öz əli ilə zəhərləyib öldürdüyünü düşündükcə, işlətdiyi cinayətin dəhşətini andıqca daha da sarsılır. Qaratayın ona qarşı xəyanətini duyduqca çılgınlaşır. Uzun illər ürəyində tər çiçək kimi bəsləyib saxladığı sözləri, indi sanki çirkab suya batırıb onun üzünə çırpır, şirin dilini işə salır: “And olsun uyqusuz gecələrə, and olsun ağlar gözlərə, and olsun gözəlliyə və məhəbbətə, bən yalnız səni sevirəm, yalnız sana qavuşmaq istiyorum...”

Afət, necə deyərlər, siyasət yolu tutur, hiylə işlədir, səmimi, əslində qeyrisəmimi sözlərlə Qaratayı aldadır, qəsdən ona sarılır. Onlar “sevişməkdə” ikən Afətin pərəstişçisi Qorxmaz əlində gül dəstəsi içəri girir. Sevgilisinin əlini öpür və gül dəstəsini ona təqdim edir... Afət ölümöncəsi, son nəfəsi ağızından çıxmazdan qabaq, Qorxmaza ona yaxınlıq etmək üçün izn verir. 22 yaşlı “çocuq” 33 yaşlı “qoca qadından” kam alır. Qorxmazı atəşli bir öpüşə qərq edir. Bu sıcaq öpüş hər ikisinin ruhunu bədəmindən oynadır. Onlar sevişərkən Alagöz içəri girir. Sevişənlər pərt olsalar da, bala anasına qarşı nəzakət nümayiş etdirir, anasına “Sevmək də bir haqdır” deyir. Ana qızının bu cür davranışını inhiqam qədər müdhiş hesab edir.

Afət, Qorxmaz və Alagöz bir yerdə ikən bir zamanlar Alagözə pərəstiş etmiş Oqtay gəlir. Oqtay artıq həmin Oqtay deyildi. Əxlaqsız bir qadının qızı ilə görüşüb-qonuşmağı özünə təhqir hesab edən Oqtay Alagözdən onların gözləri qarşısında imtina edir. Alagöz bunun səbəbini soruşarkən o qəti şəkildə bildirir: “Afət kimi ananın qızı ilə görüşüb buluşmaq, təhlükəli uçurumlara atılmaqdır.”

Afət sanki yuxudan ayılır, məsələnin nə yerdə olduğunu anlayır. Bir anlığa öz həyat və taleyini gözləri önünə gətirir. Özü-özünə nifrət edir. Oqtayın Alagözdən imtina etməsinin səbəbini əxlaqsızlığında görür. Oqtaydan çox Ərtoğrulu sevən Alagöz anasına bir məktub verir və Ərtoğrula çatdırmasını xahiş edir. Afət qızının məktubunu açıb oxuyur və dəhşətə gəlir. Çünki o yazmışdı: “Ərtoğrul, anam xəstədir... Əlvida!.. Səni bütün ruhu ilə sevən və həsrətini nəzərə götürən Alagöz.”

Alagöz ləkəli və əxlaqsız bir qadının övladı olmaq istəmir. O, özünü zəhərləyib öldürmək fikrinə düşür. Ərtoğrul onu ölümdən xilas edir. Ölüm iki gənci bir-birindən ayırarkən birləşdirir.

Faciənin finalında məlum olur ki, nə Altunsaç, nə də Alagöz Afətin doğma qızları deyil. O, bu sirri açıb qızına deyir və acı fəryadlar qoparır: “Ah, bən əxlaqsız deyildim, fəqət Özdəmi-

rin sərxoşluğu, sayğısızlığı bəni məhv etdi... Sonra Doktor Qaratay sapdırdı; ona vuruldum, qatil oldum, babanı zəhərlədim. Əvət, bən sənın anan deyiləm... Bən qatil, cəllad, ləkəli bir qadınım...”

42

Əsl həqiqət Alagözə də, Ərtoğrula da məlum olur. Alagöz yəqin edir ki, anası, Ərtoğrul yəqin edir ki, Alagöz ləkəli deyildir. Buna görə də sevgilisinə deyir: “Bütün dünya ləkəli olsa belə yenə sənın ismətindən bir şey əskilməz.”

Qaratayı sevən, xəyanətdən sonra ona sevdiyi dərəcədə də nifrət edən Afət, Qaratayla üz-üzə dayanır. Qıyasöncəsi onun iç üzünü açır, yaramazlığını, alçaqlığını, rəzilliyini gözünün içində deyir, üstünə silah çəkir.

Doktor. Ah, qəddar, xain, cəllad! (deyə qapıyı açar, yaralanmış olduğu halda Alagözün önündə düşüverir).

Alagöz. Aman, ya Rəbbi!..

Ərtoğrul. Nə yaptın. Afət, ah, nə yaptın?

Afət (əлиндə silah, acı qəhqəhələrlə). Özdəmirin intiqamını aldım, öz intiqamımı aldım (cənazəyə). Sən bəni unutdun, gözəlliyimi təhqir etdin; iştə gözəlliyin intiqamını aldım. Ah, intiqam vəhşətlərin ən alçağıdır, lakin kəndimi almadım, əfv et!... (müstəhzi qəhqəhə ilə). Ah, sən bu aqşam düğün yapacaqdın. Altunsaça qovuşacaqdın... Halbuki bən buna razı olamam, çünki... səni pək seviyorum (masa üzərindəki çiçək dəmətini çözərək cənazəyi süslər). Ah, əvət, səndən ayrılmaq istəməm, bu dodaqlar bəndən başqasını öpməməlidir (cənazəyi qucaqlayıb öpər, fevqəladə bir həyacan ilə qalqar və əлиндəki revolveri şakağına tutar). Şimdi isə sıra bana gəliyor...

Öncə Qarataya qarşı bəslənən böyük sevgi və məhəbbət sonda ağır və müdhiş bir intiqamla nəticələnir. Afət Alagözün əлиндən aldığı zəhər şüşəsini son damlasınadək başına çəkir və Qaratayın cənazəsi üstünə düşür. Bununla o, həm də Altunsaçdan intiqamını alır, onun Qarataya ərə getməsinə imkan vermir. Şair demişkən, sevgisiz yaşayan canlı bir məzar, sevrəkən önlər daha bəxtiyar...

S e ç m ə l ə r

- * And olsun gözəlliyə və məhəbbətə.
- * Bütün cahanı xilas edəcək iki qüvvət var: Gözəllik və məhəbbət!
- * Məhəbbət anlı-şanlı ordulardan, vulqanlı toplardan daha ziyadə qələbə və müvəffəqiyyət ehraz edə bilir.
- * Bən məhəbbət əsiriyim...
- * Məhəbbətlə çırpınan bir çoban qəlbi, kin və ədavət püs-kürən bir sultan qafasından daha şərəflidir.
- * Sevgidədir ancaq Allah rızası,
Sevgisiz bir könül şeytan yuvası.
- * Məhəbbətsiz bütün mənai-xilqət şübhəsiz heçdir.
- * Dünyada varsa dövləti-cavid o, eşqdir.
- * Nifrətlə məhəbbət bir-birinin əksi olsa da, ifa etdikləri mənə birdir.
- * Məhəbbət çəkilməz bir bələdir.
- * Məhəbbət bulunmaz bir səadətdir.
- * Məhəbbət fəlakətdir...
- * Vicdanları parlaq tutan sevgidir.
- * Dünyada gözəllik və məhəbbətdən dadlı nə ola bilər?
- * Eşq için can nisar edən ərlər, əbədi bir həyat içində gülər.
- * Gözəllərə baxmaq könül qidası.
- * Bir göyərçin əsir etdi qartalı,
Gözəllik namına, sevgi namına.

- * Bənim Tanrım gözəllikdir, sevgidir.
- * Məhəbbət olmasa aləm xərab olar.
- * Ulu Tanrı insanları sevmək üçün yaratmışdır.
- * Kim ki, Allahı istiyor görmək...
Arasın qəlbi-tabnakində,
Arasın kəndi-ruhi pakində.
- * Dəlilik başqa bir fəzilətdir,
Dinsiz olmaq da bir təriqətdir.
- * Din bir olsaydı yer üzündə əgər,
Daha məsud olurdu cinsi-bəşər.
- * Ən gözəl dindi işlə dini-həyat.
- * Eşq daima hüsənə, gözəlliyə maildir.
- * Hər qadın cülvəsi bir tatlı xəyal,
Başqa, pək başqadır onlardakı hal.
- * Sevgisiz yaşayan canlı bir məzar!
Sevərkən ölənlər daha bəxtiyar.
- * Şən, gözəl bir qadının xoş baqışı,
Bir mayıs göstərir ən sisli qışı.
- * Qadın istərsə tikənlər gül açar,
Qızacaq olsa ölüm, fitnə saçar.
- * Siyavuş, Siyavuş! Sənin bir busən,
Dəyərlidir Kəyan tacından.

Hüseyn Cavid

Məhəbbətsiz bütün mənanı-xilqət şübhəsiz heçdir.

Hüseyn Cavid

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

**Məhəbbətdir ən böyük din, yoxsa
məhəbbət ən böyük dindir?..**

I. Bən gözəllərdə gözəl ruh ararım

1

Hüseyn Cavidin fəlsəfi-estetik görüşlərində “Məhəbbətdir ən böyük din” və “Məhəbbət və gözəllik ən böyük dindir” konsepsiyası xüsusi yer tutur. Onun şeir, məqalə və dramatik əsərlərində, o cümlədən “Bənim Tanrım” şeirində, “Şeyx Sənan”, “Uçurum”, “Peyğəmbər” və s. dramatik əsərlərində gözəllik və məhəbbət din səviyyəsinə qaldırılır, dinsizlik bir təriqət, dinihyat ən gözəl din hesab edilir. Bir sözlə, gözəllik və məhəbbət tanrılaşdırılır.

2

Allah geniş lütf və hikmət sahibidir. Yerdə və göydə nə varsa, hamısı ulu Tanrıya məxsusdur. Allah bağışlayan və rəhm edəndir. Tanrı hikmət və bilik sahibidir. Allah göylərin və yerin nurudur. Hər şeyə sahib olan tək bir Tanrıdır. Allah pak və müqəddəsdir. Allah eşq və məhəbbət mənbəyidir. Dünyada və bütün kainatda nə varsa, Allahın eşqiylə rəqs edib durur.

- Baq şu əngin fəza, şu quytu dəniz...
Nə qadar xoş, nasıl gözəl, ləkəsiz...
Uçuşur hər tərəfdə yıldızlar...

Rəqs edir sanki nazənin qızlar.
Hər birər şeir, sən də bir şair¹⁰⁰,
Hər tamaşası eşqə aiddir.

Budur Allahın varlığını sübut edən dəlillər. Eşq və məhəbbət mənbəyi olan uca Tanrı, həm də gözəllik mənbəyidir. Onun kainatda yaratdığı hər şey gözəldir və müəyyən qanunlara tabedir. Kainatda mövcud olan ahəng və simmetriyanı yaradıcısı da uca Tanrıdır. O, hər şeyi gözəl və cazibədar yaratmışdır...

3

Hüseyn Cavidin “**Peyğəmbər**” mənzum tarixi dramında izlədiyi böyük fikir və qayə belədir. Dramaturqa görə, gözəllik, eşq və məhəbbət böyük İlahi gücə və qüdrətə malikdir. İslam dini eşq, məhəbbət, gözəllik, hikmət, səfqət, əxlaq mənbəyidir. Peyğəmbər İlahi eşq, məhəbbət və gözəlliyin timsalı və təmsilçisidir. Qurani-Kərimin nazilindən əvvəl baş vermiş möcüzələr saçmadır. İncilər sərphən, elm və hikmətdən, busədən və məhəbbətdən bəhs edən Quran ən böyük möcüzə və rəhbərdir.

- Saçma, hər saçma başqa möcüzələr,
Bu kitab¹⁰¹ iştə ən böyük rəhbər:
Bəhs edər busədən, məhəbbətdən,
İncilər sərphər elmü hikmətdən.

Qurani-Kərimdən əvvəl insanlara təlqin edilmiş busə və məhəbbət başqa, Quranın təlqin etdiyi busə və məhəbbət daha başqadır. Bu səma kitabı bəşəriyyəti sülhə, məhəbbətə, ədalətə, əmin-amanlığa, sevgiyə, ülfətə dəvət edir.

4

¹⁰⁰ Məhəmməd peyğəmbər.

¹⁰¹ Qurani-Kərim.

Qurani-Kərimdə Allaha və insanlara sevgi və məhəbbət geniş yer tutur. Dramaturq əsərində bunu nəzər almış və “Məhəbbətdir ən böyük din” yazmışdır. “Ali-İmran” (“İmran ailəsi”) surəsinə nəzər salaq: «[Ya Məhəmməd] De ki: “Əgər siz Allahı sevirsinizsə, mənim ardımca gəlin ki, Allah da sizi sevsin və günahlarınızı bağışlasın. Allah bağışlayan və mərhəmətlidir.”»

Cavidin Peyğəmbəri Allahın buyruqlarını yerinə yetirmək üçün Allahı sevən insanları öz ardınca aparır, onlarda Tanrıya sevgi və məhəbbət duyğuları aşılayır. “Allahı sevəni Allah sevər” deyir.

5

Mələk - Cəbrail Peyğəmbəri busəyə, məhəbbətə, tarixin rəmzi - Skelet qılınca dəvət edir.

Mələk

Sevgidən xoşmu səncə atəşi-kin?
Yoq, qılinc söz qadar deyil kəskin.
Tanrı keçmişdə həp qan istərkən,
Şimdi məmnun fəqət məhəbbətdən.

Mələyə görə, kinin atəşindən məhəbbət atəşi daha gözəldir. Çünki kin nifrət, məhəbbət rəğbt doğurur. Kinin atəşi yaxır, məhəbbətin atəşi isə sevdilir. Keçmişdə tanrılar - insan-tanrılar, büt-pərəst məbudçular qan, ədavət istəyirdilər. Bu gün Allah və Quran, yerdə və göydə nə varsa, ona qarşı sevgi və məhəbbət istəyir. Yer üzərində həmin sevgi və məhəbbətin ən böyük ilhamçısı və tərənnümçüsü Peyğəmbərdir:

- Bən məhəbbət əsiriyim... Hər an,
Hər zaman özlərim öylə bir cihan
Ki, bütün kainatı eşq olsun.
Könül uçduqca etila bulsun.
Rəqs edib orda möhtəşəm bir hiss,

Yasa batsın da ağlasın İblis.
Qandan əsla görülməsin də əsər,
Saçsın al qönçələr şəfəqli səhər.
Orda yüz bulmasın işgəncə, kədər,
Oqşasın ruhu pənbə rüyalar...

Allahın, Quranın və Peyğəmbərin təlqin etdiyi İlahi və ümumbəşəri eşq və məhəbbət budur! Allahın elçisi etiraf edir: “Bənim bütün bənliyim, kamalım, bütün düşüncəm, xəyalım yalnız Allahındır. Bəni cəzb edən o incə mənə, o qayə və amal Odur, O!” Bu səbəbdən Peyğəmbər dünyanı qansız, kədərsiz və işgəncəsiz görmək istəyir. Məhəbbət əsiri öylə bir cahan istəyir ki, onun bütün kainatı eşq olsun.

Məhəbbət, həqiqət və ədalət əsiri olan, eşq və gözəlliyi bütün yaradıcılığı boyu tərənnüm edən şair, “Peyğəmbər”ə qədər yazdığı əsərlərdə irəli sürdüyü ideya və bədii konsepsiyayı, o cümlədən “Məhəbbətsiz bütün mənayi-xilqət şübhəsiz heçdir”, “Məhəbbət olmasa aləm xərab olar”, “Kim ki, istiyor Allahı görmək // Arasın qəlbi-tabnakində...” ideya və konsepsiyayı “Peyğəmbər”də davam və inkişaf etdirir.

6

Altun kitab - Quran Peyğəmbərə nazil olduqdan sonra o, Allahın kəlamlarını insanlar arasında daha ardıcıl, daha inamla və inadla təbliğ etməyə girişir. İnsanlar arasında sevgi və məhəbbət toxumu səpir. Vətəndaşları Allahın varlığını qəbul etməyən müşrik və azgıncılardan uzaqlaşmağa, Tanrıya tapınanlarda Ona qarşı sevgi və məhəbbət duyğuları və inamı aşılamağa çalışır. Özünü ulu Tanrının dəli pərvanəsi, aşıqi-divanəsi hesab edən Peyğəmbər, Allahın varlığını dəlillərlə sübut edir.

- Ən kiçik zərrə, ən böyük aləm
Tanrı eşqiylə rəqs edib duruyor.

İncə bir Rəmzdir O, çox mübhəm¹⁰²,
Hər böyük qəlb o rəmz için vuruyor.

Peyğəmbərə görə, kainatın yaratıcısı Hüsni-Mütələqdır - Allahdır. Ən böyük eşq, məhəbbət və gözəllik də Ona aiddir. Yerdə və göydə böyük və kiçik nə varsa, uca Tanrının eşqiylə rəqs edib durur (fırlanır, hərəkətdədir). Bu əlamətlər Tanrının varlığını sübut edir. Bəs O, nədə və necə təzahür edir? Sevgili şairimiz bu suala da cavab verir.

- Nərdə parlarsa haq, şərəf, vicdan,
Eyilik, doğruluq, gözəllik, inan,
Orda var sevgi, orda var iman:
Orda var şübhəsiz Böyük Yaradan!

Tanrı pak, gözəl, ədalətli, haqsevər, yaradan və yaşadandır. Onun yerdə və göydə yaratdığı hər şey gözəldir. İnsanlara bunu duymaq və dərk etmək lazımdır.

Peyğəmbər insanları Tanrını dərk etməyə, Onu sevməyə, Ona pərəstiş etməyə, Allahın diliylə söylədiklərinə inandıрмаğa, imanlı və vicdanlı olmağa dəvət edir.

7

Quranın “Əl-Bəqərə” surəsində belə bir ayə var: “[Ya Məhəmməd!] Bəndələrim Məni səndən soruşduqda söylə ki, Mən onlara yaxınam. Dua edib Məni çağıranın duasını qəbul edirəm. Gərək onlar da mənim çağırışımı qəbul edib Mənə iman gətirsinlər. Bununla da, ola bilsin ki, doğru yola yetişsinlər¹⁰³.”

Doğru yola - həqiqətə yetişmək üçün Allahı dərk etmək lazımdır; Allahın çağırışlarını eşitmək lazımdır. Allahı sevən doğru yola gəlir. Doğru yola gələn insan, Allahı sevən insan ola

¹⁰² Qeyrimüəyyən, müxtəlif cür başadüşülən.

¹⁰³ Qurani-Kərim (ərəbcədən tərcümə edənlər Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev), ayə 186. Bakı, Azərneşr, 1992, səh. 26.

bilər. Allaha iman gətirən imanlı olar. İmanlı insan Allaha daha yaxın olar.

Peyğəmbər insanları Tanrını tanımağa və sevməyə çağırır. Bu yolda tənə və təhqirlərə, hər əzaba qatlaşır. Böyük əzm, səbat və iradə nümayiş etdirir. Fikrindən əl çəkmək üçün ona çoxlu qızıl, rəyasət və gözəl qız təklif edilir. O, bunların hamısından imtina edir və deyir:

- Qarşımda heçdir rəyasət.
Xayır istəməm gözəl qız,
Sevdiyim Tanrıdır yalnız.

Tanrı Peyğəmbəri, Peyğəmbər Tanrını sevir. O, bu sevgini insanlara aşılıyır. Hüsni-Mütləq üçün böyük də, kiçik də, yoxsul da, zəngin də birdir. Buna görə O, gözəllərin gözəlidir. Onun varlığını isbat için “şu məhabətli fəza” kifayətdir.

- Allahı sevən və dərk edən insan xoşbəxtkdir. Allah sevən və seviləndir. - Peyğəmbərin inamı belədir.

Dramaturq yaratdığı “Peyğəmbər” əsərilə insanlarda Allaha, Qurana və Peyğəmbərə sevgi və məhəbbət hissləri aşılamaq istəyir. O, bu sevgini çox-çox əvvəl “Qız məktəbində” şeirində təsvir etmişdir:

- Bu dünyada ən çox sevdiyim kimdir?
Qızım, söylərmisin?
- Ən çox sevdiyim ilkin
O Allah ki, yeri-göyü, insanları xəlq eylər.
- Sonra kimlər?
- Sonra Onun göndərdiyi elçilər.

8

Mələk ümitsizliyə qapılan Peyğəmbəri Allahın eşqiylə güldürür, ondan insanlara yalnız sevgi, dadlı busələr diləyir. Peyğəmbər öz dindəşlarını sevgiyə, məhəbbətə, öpüşüb birləşməyə dəvət edir:

- Bəncə əzmək də, əzilmək də, xəta,
Haqqı sev, haqsız daf et! Zira!
Yaqışır Haqqa məhəbbət, hörmət,
Kinli cəllada ədavət, nifrət.

Tanrı ən böyük sevgi və məhəbbətin Rəmzi, timsalıdır; məhəbbət və hörmət ona yaraşır. Buna görə də o, Allahın lisanı-dili və Quranın hökmü ilə adamları İlahi və bəşəri sevgi və məhəbbətə, hörmət və sayğıya dəvət edir.

9

Peyğəmbər Allahı sevirsə, insanlarda Ona qarşı sevgi və məhəbbət hissi aşılırsa, bütpərəst Şəmsa Allahı yox, Peyğəmbəri sevir, onun uğrunda hər şeyə hazırdır, ta ki Peyğəmbər onun sevgisinə laqeyd qalmasın, hisslərinə hörmət etsin. Dramada Şəmsanın Peyğəmbərə sevgi və məhəbbəti belə təsvir edilir.

Şəmsa günəş qədər gözəl bir ərəb qızıdır. Allahın elçisinə qarşı onda böyük bir sevgi var. Fövqəladə gözəlliyə malik olan Şəmsa, öz gözəlliyilə yerdən də göydən bac istəyir. Gözəlliyilə Peyğəmbərin qəlbini işğal etməyə çalışır. İstəyir ki, böyük dahi-lərin, ulu qəhrəmanların ruhu onun çöhrəsində parlasın. Belə bir dahi və ulu qəhrəman Peyğəmbərdir. Şəmsa ona vurğundur, onun ağına, kamalına, sücaətinə, qüdrətinə, həşəmətli bir sima olmasına, gül üzünə heyrandır, məftundur. O, Peyğəmbərlə ilk dəfə əsrin “Dəvət” hissəsində qarşılaşır və deyir:

- Sözümlə var sənə, getmə, dur.

Hər baxışı müəmna olan Peyğəmbər ayaq saxlayır, başını qaldıraraq ona diqqətlə baxır. “Nə istəyirsən, gözəl qadın?” deyərək sual edir. Şəmsa “Qadın!” sözünə təəccüblənir, söz ona toxunur.

- Bənə qadınımı demək?! - deyərək əsəbi halda etiraz edir. - Bən qadın deyilim, bakir bir qızım. Bən nadir bir xilqətim. Hələ

indiyədək bir kimsəyə könül verməmişəm. Hər kəs bəni məcnun tək izlərkən, mənə pərəstiş edərkən, sən neçin bənə qarşı belə biganəsin? Bakir bir qönçəyə qadınmı demək?..

Peyğəmbər

Halbuki o qönçə bikri
Hər gün binlərcə göz əmir.
Evlad eşqiylə çırpınan
Bir qadın könlü, şübhəsiz,
Sayğısız qızlarınkından
Daha bakir, həm ləkəsiz...

Şəmsa Peyğəmbərdən sevgisinə qarşı sevgi bəklərkən, ondan rədd cavabı alır, ümidləri puç və alt-üst olur. Ülvi sevgi və məhəbbət bir anda qəzəb və nifrətə çevrilir. Şəmsa ondan bütprəstlərin Məbudlarından (Allahlarından) nə istədiyini soruşur. Söz Peyğəmbərə toxunur. O, Şəmsanı “Vəhşi səhrələr çiçəyi” adlandırır, yoluna davam edərkən yolunu kəsir. Məğrur və amirənə bir tərzdə:

- Getmə, dur! Aç gözlərini,
Baq gör bən kimim, nəyim?
Hiç düşündürməzmi səni
Vurğun konlüm, gözəlliyim, - deyir.

Peyğəmbər Şəmsanı diqqətlə süzür, pərəstişkar bir ahənglə suallarına cavab verir:

- Əvət, gözəl!... Şairlərin
Dadlı xülyasından gözəl...
Fəqət bir Tanrı ki, sana
Böylə bir gözəllik vermiş.
Nədən xor baqarsın Ona,

Neçin etməzsən pərəstiş?
... Çəkil, bu da azdır sana,
Çünkü Şeytan bir mələksin...

10

Şəmsanın arzusu, istəyi bir anda kül olub göyə sovrulur. Məhəbbəti daşa dəyir. O, sıxıntılı və həyəcanlı hallar keçirir. Peyğəmbəri öldürmək fikrinə düşür. Ürəyini Nədiməyə açır:

- Ah, o şahincə baqışlar hər an
Çırpınan ruhumun üstündə uçan.
O gözəl səsdəki qüvvət, həyəcan
Sızlayan könlümə bir şölə saçar.
Onu [Peyğəmbəri] sevdimmi?.. Bilinməz... Lakin
Bəni bir duyğu əzib qəhr ediyor.

Hiss və duyğularının təhqir edildiyini görəndə Şəmsa Peyğəmbərdən qisas almağa qərar verir. Ona pərəstiş edən bir qız onun düşməninə çevrilir...

Peyğəmbər müharibədə yaralanarkən, Şəmsa və Nədimə onun yaralı başını sarıyırlar. Şəmsa Peyğəmbəri Tanrısından əl çəkməyə, izlədiyi yolu unutmağa çağırır. Peyğəmbər təmkinlik nümayiş etdirir, onun gözəllik və lətafətinin gözəgörünməz Tanrıya məxsus olduğunu bildirir.

Şəmsa

(məğrur və istehzal təbəssümlə)
Bir gözəl bunca edilməz təhqir.

Peyğəmbər

Bən gözəllərdə gözəl ruh ararım,
Ruhu düşkünləri çirkin sayarım.
Tanrı eşqiylə yanan haqq nuru
Səndə yoq, durma, çəkil get, doğru,
Zahirin xoşsa da bədbatinsin.
Şu gözəlliklə əvət çinkinsin.

Peyğəmbər bütperəst Şəmsanı islama dəvət edərkən, Şəmsa ona fikrini açıq bildirir:

- Düşmən olsam da sənin Tanrına bən,
Sənə hörmət duyaram, ah, bilsən!
- İstəməm... Öylə məhəbbət, hörmət
Doğurur bəndə tükənməz nifrət.
- Nə könül varmış, əvət səndə, nə hiss!?

Alçaldılmış, hissləri ayaqlar altına atılmış və təhqir edilmiş Şəmsa, Peyğəmbərlə haqq-hesab çəkmək qərarına gəlir, vətəndaşları buna çağırır:

Vətəndaşlar! Onun qanı
Yalnız bənim boynumadır.
Hiç təlaş etməyin, onu
Bir qız öldürməyə qadir.
... Onu ölüm pəncəsindən,
Hər kəs bilir bən qurtardım,
Yenə bən məhv eylərəm, bən,
İstəməm kimsədən yardım.

İlk öncə məhəbbət, sonra tükənməz nifrət! Şəmsa Peyğəmbəri zəhərləyib öldürmək istərkən hiyləsinin üstü açılır. Peyğəmbər əzəli və əbədi gözəlliyin Rəmzi olan Allaha istinad edərək onu bağışlayır.

Səni əfv etdi o Hüsni-Əzəli,
O gözəldir, sevər əvət gözəli.

Əbədi və əzəli Gözəl, gözəlləri həm sevən, həm də bağışlayandır...

11

“**Topal Teymur**” tarixi dramında böyük sevgi və məhəbbət motivləri olmasa da, müharibələrə qarşı sonsuz nifrət, insana qarşı böyük sevgi və məhəbbət var. Pyesin əsas ideya istiqamətini, fəlsəfi-estetik məzmununu təşkil edən də bunlardır. Cavid bu pyesdə də öz fəlsəfi-estetik konsepsiyasına sadıq qalır, bütün cahanı xilas edəcək qüvvəti müharibələrdə deyil, gözəllik və məhəbbətdə axtarır və görür.

Teymur ordusu Moskvanı işğal edir. Orxan balaca Olqanı qanadları altına alır, onu ölümdən qurtarır və Teymur sarayına gətirir. Olqa böyüyür. Böyüdükcə onun Orxana, Orxanın da ona qarşı sevgisi artır...

Orxan rus prinsesası Olqaya xüsusi qayğı və diqqət göstərir, onun izindən çəkilmir. Moskva çiçəyini çiçəkdən də zərif və lətif hesab edir. Ona qarşı səmimiyyət və məhəbbətini bu cür ifadə edir: “Əvət, Orxan kəndisi səninlə bərabər deyilsə də, daima qəlbi, ruhi sənindir.”

Bu kimi sözlər Olqanı qanadlandırır, onun Orxana qarşı səmimi hiss və duyğularını artırır. Olqa getdikcə Xaqanın möhtəşəm sarayını bəzəyən ən parlaq bir ulduza çevrilir. Onun mavi və cazibəli gözləri, ədaləri Orxanın aqlını əlindən alır. “Sən bəni düşünmüyorsun, sən bəni sevmiyorsun” sözlərinə qarşı Orxan deyir: “Xayır! Aldanmıyorsun. Səni sevməmək gözəlliyə qarşı kor olmaq deməkdir. Ah, nazlı gövərçinim! Nə qadar xırçın və sinirli imişsən. Gəl! Gəl də şu mavi gözləri, şu al şəfəqləri utanıran füsunkar dodaqları öpəyim...”

Onlar bir-birinə könül verirlər. Ancaq Olqa könül verdiyi adamın ona xəyanət etməsini istəmir. Orxanı qısqandıрмаq üçün müxtəlif bəhanələrə əl atır. Onu dəfələrlə yoxlayır, sınağa çəkir. Olqa daha çox Orxanın arvadı, baş vəzirin qızı Almasa qısqanır. Prinsesa Alması buraxıb, onu tutmaqda təkid edir. “Almassız aramızdakı sevgidən bəhs etmək yersizdir” deyərək, Orxanı, necə deyərlər, cin atına mindirir.

Orxan. Neçin insaf etmiyorsun, o [Almas] şimdi anadır. Bununla bərabər Almas bizim sevgimizə əsla mane olamaz.

Olqa (*gülərək*). Xayır, yanılma, əzizim, o pək dəhşətli qadın...

Olqa ər-arvad arasındakı münasibətləri pozmağa, soyuqluq yaratmağa cəhd göstərir. Almasdan bir çocuğu olan Orxan isə onu fikrindən daşındırmağa, Alması deyil, Olqanı sevdiyini israr edir. “Həyasız” Olqa Orxanı zorla Almasın əlindəb almaqda heç bir qəbahət görmür.

Olqa (*yalnız*). Xayır, Orxan bənimdir. Onu kimsəyə verməm (azacıq tərəddüd). Ah, fəqət Almas, baş vəzirin qızı Almas!.. O bəni pək düşündürüyor.

Olqanı düşündürən və narahat edən budur. O, suallarına cavab axtarır: “Almas bizim gizli görüşlərimizdən, bir-birimizə eşq elan etməmizdən xəbər tutsa nə olacaq? Çox ehtimal ki, mənə qarşı nifrət və qəzəbi artacaq?..”

12

Qaraquş Olqaya qısqanır, Orxanla sevişmələrinə mane olur, aralarını vurmağa çalışır. Ancaq necə? Sualına dərhal cavab tapır - Almasla! Buna görə də Almasa söz atır, Orxanın yerini soruşur. Almas “Orxanı axtardım, fəqət tapa bilmədim” deyər cavab verir. Firsəti əldən verməyən Qaraquş həməən “Olqa ilə bərabər idi” deyir. Almas: “Nə danışdırdılar?”

Qaraquş (*azacıq sıritaraq*). Məlum a, aşq aləminə əyyarın qarışması eyi bir şey deyil...

Almas. Nasıl aşq, nasıl aşq!?

Arı yuvasına çöp uzadan Qaraquş aranı daha da qızıdırır. “Qüsür Orxanda deyil, Olqadadır” deyir. Almas ərini “xain” adlandıraraq hədələyir. Məsələdən Teymurun arvadı Dilşad xəbər tutur. O istehzalı şəkildə “Beş gün sonra bu xəbər Əmiri də məftun edər” deyir. Qaraquş, necə deyərlər, bir güllə ilə iki sərçə

vurur. Həm ərnlə arvadın, həm də Dilşad ilə Olqanın arasına ədavət toxumu səpir və aradan çıxır. Dilşad məsələni Teymura açır:

- Ah, şu aşıftə ¹⁰⁴qız... Olqa!.. Zavallı Almasa göz veriyor da, işiq vermiyor. Hər gün yeni bir sevgi, hər gün yeni bir təranə. Bilməm ki, Orxandan nə istiyor?

Teymur sarayında hamı bir-birinə dəyir. Xaqan təkliklik nümayiş etdirir. Onun igid və cəngavər, siyasət bilicisi Orxana qarşı məxsusi münasibəti olduğundan məsələni çox da qabartmır. Ağıllı və siyasətçil Teymurun vasitəsilə sarayda şayiələr getdikcə daha geniş yayılır. Guya Orxan Yıldırım Bayazidə daha çox hörmət və ehtiram bəsləyir. Bu yalan və acı xəbərdən Olqa narahət olur. O, qaçaraq Şair Kirmaninin yanına gəlir və ona ilk sualı bu olur: “Orxan Teymura xəyanət edə bilərmimi?” Şair susur, Olqa sözünə davam edir: “İştə Orxanın xəyanəti hər ağızda söyləniyor. Ah, nə qadar böyük bir iftira, nə qadar fəna yanlış... Aman əfəndim, Teymur sizə qarşı böyük hörmət bəslər. Lütfən Orxanı müdafiə edin.”

Başını itirən Olqa Orxanın həyatının xilasını Şair Kirmanidə görür.

13

Almas hiddət, qısqanclıq, qəzəb və niftər dənizində boğulur. Dənizdə batmamaq üçün Teymurun ətlərindən yapışır və təkidlə soruşur: “Nə səbəbə Orxanı Səmərqənddən sürgün edir-sən?” Hiyləgər Əmir ona kəskin cavab verir:

- Çünki o asılmalıydı, yalnız sənin ərin olduğu için sürgünə qərar verildi. Çünki hökumət xainidir. Yıldırıma qarşı məhəbbət bəsləyormuş...

Almas bundan çox narahət olsa da, Xaqanın əmirinə qarşı bir söz deyə bilmir. Orxana “iftira və böhtan” atan Əmir Orxandan Bayazidə qarşı bir casus kimi istifadə etməyə qərar verir.

¹⁰⁴ Dəlicesinə aşiq olan, vurulan.

Çarəsiz qalan Almas dərđini Dilşada söyləyir. Beləliklə, pyesdə dramatik hadisələr getdikcə gərginləşir, konflikt dərinləşir. Dramaturq bu əsərdə də dram nəzəriyyəsiindən, məlum sevimli ədəbi priyomlarından məharətlə istifadə edir.

Ərinin sürgün edilməsindən, “hökumət xaini” adlandırılmasından təlaş və qorxuya düşən Almas nə edəcəyini bilmir. Hadisələrin təhlükəli həddə çatmasında Olqanı suçlayır. İki sevən və sevilən, sıxıntı və əzab çəkən qadın üz-üzə gəlir.

Olqa. Rica edərim, Almas, bəni təhqir etmə! Bən də sənin kibi əsil bir ailəyə mənsubim. Həm də buraya kəndi ixtiyarımla gəlmədim, sevgili ərin gətirdi. Bu sözləri bana söyləməkdənsə, ona və Əmir Teymura söylə.

Almas. Ah, sən getdikcə şımayorsun¹⁰⁵ (sinirli və qızğın). Xayı, bən kimsəyə söz söyləməm. Sən Teymurun da, Orxanın da əqlini çalmışsın. Bən sana kəndim cəza verirəm, kəndim... Bana baq! Ya ana yurduna getməlisin, ya məzaristana. Eşitdinmi? Ah, sərsəri məxluq!¹⁰⁶

Vəziyyətin kəskin və gərgin xarakter almasını görəən Orxan Olqaya Səmərqəndi birlikdə tərək etməsini təklif edir. Olqa təklifi qəbul edir, ancaq Orxanın Yıldırım ölkəsinə Teymurun əmrilə göndərilməsindən xəbəri olmur. Almas “hökumət sirrinin” nə olduğunu anlaya bilmir. Sevimli ərinin adının ləkələnməsini istəmir...

14

Yıldırım Bayazidin Serb prinsesası Meliça xanıma sevgisi daha başqadır. “Kor abdal”, içki düşkünü Yıldırım Meliçanı çox sevir. Meliça ərinin başı dumanlı olmasından, çox içməsiindən xoşlanır və “qürur” duyur. Sərxoş ər ayıq və sevimli arvadına gözəl sözlər, lətifələr deməkdən böyük zövq alır.

¹⁰⁵ Korlanırsan, xarab olursan, həddini aşırısan.

¹⁰⁶ Hüseyn Cavid. Dram əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1971, səh. 30.

Meliça. Serbistan bana ana qucağı isə, Yıldırım məmləkəti də məşuq ağışu qadar munis və ruhaşınadır.

Yıldırım. Sevgili Meliça! Sözlərin də vücudun kibi lətif və zərifdir!

Məşuqənin lətif və zərif vücudunda sanki əqrəblər, içində sanki şeytanlar gəzir. Hiyləgər Serbistan gözəli ərinin sərxoşluğundan istifadə edərək, gizli işlər görür. Sultana süni və saxta diqqət və qayğı, sevgi və lütfükarlıq göstərməklə xəyanət edir...

Orxan, Olqa və Dəmirqaya Yıldırım Bayazidin sarayına, bir casus kimi, ayaq basırlar. Sultan Orxanın öldürülməsini əmr edərkən, Olqa böyük həyəcan və təşviş keçirir, yalvarmağa başlayır: “Aman, Sultanım, Orxan xain deyil, yalnız Teymur gözündə ləkədir; çünki sizə qarşı məhəbbət bəslərdi.”

Orxan ölüm təhlükəsindən xilas olarkən, Olqaya sanki bir dünya bağışlanır. O, Türkiyədə Orxanla “kef”, Almas Səmərqənddə dərd çəkir. Olqa həmişə Orxanı düşünür, ona sədaqətli sevgilisi olduğunu nümayiş etdirir...

Almasla Orxan və Olqa arasındakı münəqişə getdikcə kəskinləşir. O, ərini xəyanətdə suçlayır və deyir: “Sən Olqaya aldığı ölkələri bağışlaya bilərsən, fəqət bana verilən bir qəlbi əsla.” Olqa dedi-qodudan tənğə gəlir, Teymur qarşısında diz çökərək deyir:

- Böyük Xaqan! Bənim varlığım bir çoxlarının hissiyatını zəhərləyir, bəni öldür də hər kəs iztirabdan xilas olsun.

Teymur (*onun qolundan tutub qaldırır*). Xayır Moskva çiçəyi, xayır... Bən yalnız qızğın arslanları, azğın qaplanları şikar edərim. Bənim oxum yalnız vəhşi qartalların qanilə boyanır. Sən şətarətli bir gövərçinsin, halbuki Teymur əsla gövərçin qanı dök-mədi.

Həqarətlərə dözməyən Olqa Orxanın xəncərilə zərif kök-sünü yaralayır.

Şeir və dramatik əsərlərində böyük ümumbəşəri problemlər qaldıran və ideyalar irəli sürən Cavid, “Topal Teymur” mənsur tarixi dramasında “Bütün cihani xilas edəcək iki qüvvət var: Gözəllik və məhəbbət” konsepsiyasına sadıq qalır.

Teymur. İştə bən şu məktubdakı sözlərinizi unuttum və sizi əfv etdim. Yalnız əfv etmək deyil, hətta məhəbbətinizi də qazanmaq istərim. Əvət, məhəbbətinizi də qazanmaq istərim. (Mənəli və məğrur bir tevr ilə Şair Kirmaniyə baqar). Əcəba, buna şair nə söylər?

Şair (*səmimi və coşğun bir ahənglə*). Məhəbbət! Məhəbbət!.. Əvət bütün bəşəriyyəti xilas edəcək yalnız məhəbbətdir. Məhəbbətlə çırpınan bir çoban qəlbi, kin və ədavət püskürən sultan qafasından daha şərəflidir. Əgər dünyanın şanlı çarpışmaları, qanlı vuruşmaları nəticədə bir məhəbbət, fövqəlbəşər bir məhəbbət doğurmayacaqsa... bütün həyata, bütün kainata nifrətlər olsun.

Məhəbbət! İnsanlara, dünyaya, kainata, göydə və yerdə yaradılanlara qarşı məhəbbət!.. Müasir dünyanı qandan-qadadan, bəladan və fəlakətdən xilas edəcək məhəbbət!.. Bəşəriyyət buna bugün dünəndən çox möhtacdır.

16

- Qadın istərsə tikənlər gül açar.

Bu, Cavid estetikasında və onun gözəllik konsepsiyasında ayrıca yer tutur. Dramaturq “**Knyaz**” mənzum faciəsində eşq və məhəbbətin başqa bir dürlü səhifələrini Knyaz və Jasmən surətlərinin timsalında vərəqləyir.

İnqilabçılar tərəfindən malı-mülkü əlindən alınmış Knyaz, necə deyərlər, yağışdan çıxıb yağmura düşür. Dürlü bir faciə içində yaşarkən başqa bir faciəyə düşər olur. Arvadı ölmüş, dul qalmış 40 yaşlı Knyaz 22 yaşlı erməni qızı Jasmənə vurulur, ona eşq elan edir.

O gözəl səs bəni məftun etdi,

Yeni bir eşq ilə məcnun etdi.

Yeni bir eşq ilə dəli-divanə olan Knyaz, ciddi məişət problemilə rastlaşır.

Gərçi qız erməni... adət gürcü,
Söyləyiş gürcü, təbiət gürcü.

Onlar din etibarilə xristian olsalar da, qızın erməni olması Knyazı düşündürür... O, gözəl və işvəkar Jasməndən keçə bilmir. Altmış yaşlı dayısı Solomon qadın xislətinin dürlü-dürlü sirlərini açıb ona söyləyir.

Hər qadın cilvəsi bir dadlı xəyal,
Başqa, pək başqadır onlardakı hal.
Şən, gözəl bir qadının xoş baqışı,
Bir mayıs göstərir ən sisli qışı.
Qadın istərsə tikənlər gül açar,
Qızacaq olsa ölüm, fitnə saçar.

17

Zaman keçdikcə Knyaz oynaq qadının əlində bir oyuncağa çevrilir. İşvəli və nəşəli erməni fahişəsi Knyazı ağıllı-başlı dərddə salır; dərdi üstünə dərd gətirir...

Jasmeni Knyazdan başqa Anton və Şakro da sevir. Jasmeni uşaqlıqdan tanıyan Anton kənddə yaşayarkən bir-birinə könül verirlər. Sonralar Tiflisə köçürlər, burada yenidən tapışırlar. Şəhər həyatı, Knyazın var-dövləti Jasmeni dəyişir. O köydə “nəzakətli bir eş” olduğu halda, şəhərdə başqa bir eş olur. Jasmenin qısa bir zamanda tanınmaz dərəcədə dəyişməsi Antonu təəccübləndirir. İnqilabçı Anton Jasmənsiz yaşaya bilmir, dəyişir və qaballaşır. Jasmenə söyləyir: “Sənsiz yaşayırkən qabalaşdım, // Həm Jasmenə, həm kəndimə şəşdım.” Anton uşaqlıqda bir-biri-

lərini necə sevdiklərini ona xatırladır. Böyük təəssüf hissiylə deyir: “Knyazın var-dövləti səndə mənə qarşı hissi büsbütün söndürmüşdür. Sən sərxoş Knyaza uymuş, ona munis olmuş, məni isə büsbütün unutmuş və satmışan.”

Jasmen

Könlümdəki çırpıntını bilsən,
Bilsən ki, nələr çəkmədiyim bən...

Yaşlı bir kişinin arvadı olan Jasmen üzdə şən görünsə də, daxilən əzab çəkir. O, var-dövlət, sərvət içində sıxıntılı və faciəvi bir həyat yaşayır. Səbəb özündən iki dəfə yaşlı bir kişiyyə ərə getməsi, onu sevməməsidir. Jasmen yeni şəhvət obyektini axtararkən köhnə dostu Antonu yanında görür, əlini köksünün başına qoyaraq, “Bax, ürəyim necə də çırpınır” deyərək gileyləyir. Anton əlini onu isti köksünə qoyarkən Knyaz qəfildən içəri girir. Jasmenin gizli işlərinin şahidi olur. Ah, o necə də sarsılır, necə də əsəbləşir?!. Ruhu yerindən oynayır. Onu kinli və qısqaqacaq baxışlarla süzərək, yeni eşqini təbrik edir.

Jasmen! Bu nə, Jasmen?!.
Təbrik edərim eşqini, ah, sən...
Sən Knyazı divanəmi sandın.
Yox, yox görünür məndən usandı.
Əğyar əli köksündə, rəzalət!
Bir söylə, neçindir şu xəyanət?..

18

Həmin müdhiş səhnə “Dəli Knyazı” haldan çıxarır. Şübhələr qəlbində bir vəlvələ, bir zəlzələ qoparır. Jasmenin yalan sözlərinə inanmayan Knyaz “alçaq!” deyərək onu rədd edir. Arvadının bir inqilabçıya, azğın və əğyara oyuncaq olması Knyazı hiddətləndirir. Jasmen ərinin söylədiklərini iftira hesab edir. Ona Şeyx Sənansayağı sözlər söyləyir:

- Anton soyuq erkək, qaba insan,
Ürküb qaçıyor cümlə qadından.

O, saçma sözlərilə ərini inandıra bilmir. Ərlə arvad arasında konfliktin əsası qoyulur və getdikcə dərinləşir. Knyaz xəyanət və sapqınlıqla barışa bilmir:

- Ah, sus! Şu nə yoldur gediyorsun,
Sən hiç, bəni bədnam ediyorsun...
Sapdırdı əminim səni Tiflis
Ah, dünki Mələk, şimdi bir İblis.

Şəhər mühiti Jasmenin əxlaqını pozur. Knyazın tərbiyə etdiyi Anton ona qarşı tərbiyəsizlik edir, onun arvadına və namusuna sataşır. Buna dözə bilməyən Knyaz Antonu yaralayır... Antonu ölmüş bilən Şakro Jasməni ələ almağa çalışır və öz-özünə deyir: “Soyumuşdur bilirim Knyazdan, bəni sevməzmi şu afət bir an?..”

Jasmen gerçəkdən Knyazdan usanır, soyuyur, onun zəngin evi ona bir zindana çevrilir. Bunu yaxşı bilən və duyan “sırtıq Şakro” dərhal Jasməni yaxalayır və öpür. “Ah, nə gözəl, nə gözəlsən” deyərək onu ələ almağa, qəlbimi ovlamağa çalışır. Jasmen məcnun Şakronun halına istehza edir, qəhqəhə çəkib gülür; Şakronu ələ salır. Jasmənin dərdindən dəli-divanə olan Şakro daxilində nə baş verdiyini “məndən yox, könlümdən sor” söyləyir. Jasmen dərhal onun ağzını qapayır və deyir: “Sus, abdal, duysa Knyaz səni məhv eylər!”

19

Jasmənin xəyanətini düşündükcə Knyazın qafası dönür. Onun nə gündüz, nə də gecə rahatlığı olur. Dayısı Solomon bacısı oğlunun dərdinə şərik çıxır. Ona dərdi-kədəri bir kənara buraxmağı, al şərabdan möhkəm yapışmağı məsləhət görür. Knyaz al şərablardan başqa bir zövq və şətarət duysa da, çəkilməz dər-

dinə əlac bula bilmir. Əksinə, şərab içdikcə dərdi təzələnir, Jasmenə qarşı kini və nifrəti daha da artır.

Alagöz demişkən: “Ah, şu erkəklər pək tühaf; həpsi bir xəstəliyə mübtəla... Həpsinin özü, sözü, dərdi, düşüncəsi həp eşq, daima eşqdir...”

Anton və Şakro da beləcə. Jasmeni yolundan azdıran həmin erkəklər, həmin xəstəlik, eşq və məhəbbətdir. Jasmen Şakrodan nə qədər uzaqlaşmağa çalışırsa da, o, ona bir o qədər yaxınlaşır, qaraquş kimi başının üstünü alır. Şakro sərsəm və səfil Knyazın sərxoşluğundan istifadə edərək, Jasmeni öz təsiri altına almağa təşəbbüs göstərir. Almaniyaya gəlir, ona eşq elan edir. Jasmen onu ələ salmaqdan böyük bir nəşə duyrur:

- Qorxuram səndəki atəşlə yarım.

Bütün Avropayı sarsın yanğın.

Şakro

Yetiştir bunca həqarət, Yasmen,

Bəkliyorsun bilirim Antonu sən.

Jasmen

Sən mələk çöhrəli bir şeytansın,

Gecə-gündüz bəni həp sıtma yaqar,

Səndə yalnız acı istehza var...

Jasmen Şakronun ürəyini əlinin içi kimi oxuyur. Uğursuz, nəhs və mələkçöhrəli şeytanı rədd edir.

Anton Jasmenlə və Knyazın qızı Lena ilə Berlində görüşür. Lenanı görər-görməz ona aşiq olur. Jasmenin əllərini isti öpüşlərə qarq edir. Jasmen acı taleyindən şikayətlənir, Antondan imdad istəyir.

Jasmen

Bilirim, ah, nə qadar bədbəxtim.

Bəni bir ləhzə düşünsən nə çıraq?

Anton

Səni məsud edəcək yollar var...

Jasmin

Ya xilas et bəni, ya məhv eylə,
İstəməm başqa təsəlli, söylə
Nə zaman Berlini tərk etməlisin?

Qürbət həyatından və Knyazın dəliliyi və sərxoşluğundan cana doyan Jasmen Berlində Antona niyyətini açır. Knyazı atmaq, ona xəyanət etmək, Antona qoşulub qaçmaq və Tiflisə qayıtmaq qərarına gəldiyini bildirir. Taleyinin acı səhifələrini vərəqləyir.

Altı yıldır, yetər, oldum dutsaq,
Bəni Knyaz bir oyuncaq yaparaq.

Şən saraylarda zəhr udurdu,
Buraqıb gəldim o munis yurdu.
Dayə oldum bir sərxoş çocuğa,
Gündə bir qavğa çıxar ortalığa...

Jasmen daha sərxoş çocuğa - Knyaza dayə olmaq istəmir. Şən saraylarda zəhər udan, qürbətdə bir xoş gün görməyən Jasmen vətənə dönmək üçün yollar axtararkən Anton sanki göydən nazil olur. Şən saraylar, var-dövlət, sərvət Jasmeni xoşbəxt edə bilmir. “İki sevən könlü yalnız eşq və məhəbbət məsud edə bilər” deyiblər.

20

Anton Jasmenin yanından çıxıb gedərkən Knyaz onu görür, sərxoş ikən ayılır və dərhal soruşur: “Söylə, burdan çıxan oynaş kim idi?” Jasmen susur. Knyaz getdikcə çılğınlaşır, “görünür, pərdəli əngəllər var” söylərkən Jasmen açılır:

- Yetişir, qəhr ediyorsun bəni sən,
İftira, bən uzağım hər ləkədən.

Jasmen iftiralara dözmür, Knyaz gördüklərini bir xəyanət kimi qəbul edir, etdiyi yaxşıqlara görə onu danlayır.

- Sən kənddə nə idin?..
Kimsəsiz bir qız idin ac, möhtac.
Gəlib oldun öyünən başlara tac.
Səni sevdirdi də ismət az-çox...
Şimdi, əfsus, o da yoq, ah, o da yoq...

Knyazın tikanlı sözlərindən, iyrənc nəfəsindən və təhqirlərindən bezən Jasmen, onun sözlərini abdalca bir yalan, kirli və qara iftira hesab edir. Özünü Knyazın altun zəncirindən qurtarmağa çalışır. Dərdini Lenaya açır. Onu “səadət və baş çiçəyi”, özünü “səfalət və fəlakət böcəyi” adlandırır. Nəhayət, Antona qoşulub qaçır. Uşaqlıqda bir-birinə könül verənlər Berlindən birlikdə Gürcüstana qayıdırlar.

II. Məhəbbətin qisası

21

Qadın istərsə tikənlər gül açar,
Qızacaq olsa ölüm, fitnə saçar.

Son misra elə bil ki, “**Siyavuş**” mənzum faciəsinə¹⁰⁷ aiddir. Qızmış Südabə ölüm və fitnə saçır. Dramaturq bu faciədə coşqun qadın ehtirasının, eşq və məhəbbətinin, fitnə-fəsadının, qısqanclıq və xəyanətinin başqa bir dürlü səhifələrini vərəqləyir. Suriya kralının qızı, Kyan tacidarı Keykavusun arvadı, Səyavuşun analığı Südabə Səyavuşa vurulur. İlk öncə məhəbbət, sonra nifrət və kin-küdurət...

¹⁰⁷ Ясырин яслиндя «Сяйавуш» йох, «Сийавуш»

Köy və el tərbiyəsi görmüş Səyavuşu Südabə ilk dəfə sarayda görür və bir könüldən min könülə ona vurulur. Səyavuşun mərdliyi, igidliyi, arslan gücünə və qüdrətinə malik olması yeni şəhvət obyektini axtaran Südabəni məftun edir:

Gücsüz Tanrıdansa güclü qəhrəman,
Səcdəyə, hörmətə layiq hər zaman.

Çeviklikdə və cəldlikdə qaplana bənzəyən Səyavuş ilk görüşdən Südabənin diqqətini cəlb edir, könlünün dərinliklərində özünə isti yuva qurur.

Südabə

Səyavuş!

Səyavuş

Babam səni bəklıyor.

Südabə

Bəkləsin, istəməm, dur!

Orda bütün gözlər səni süzərkən,

Qısqanmağa başlayıram bən həmə.

Qəlbim çırpınıyor dodaqlarımda,

O, güclü qəhrəmanı öpür, başını sinəsinə söykəyir. Anılığına ana gözü ilə baxan Səyavuşun xəyalında ölmüş anası canlanır. Səyavuş ona “ana” deyər müraciət edərkən, Südabə “Bənə yalnız Südabə söylə, unutma bir yaşdayız, eş kimiyiz” deyər cavab verir. İkinci dəfə öpmək istərkən Səyavuş ona imkan vermir. Südabə buna təəssüflənsə də, Səyavuşun məğrurluğu ona xoş gəlir.

22

Südabənin baxışlarında fırtınalar coşur. Bu, onun süd anasının diqqətindən yayınmır. Südabə dərdini Rübabəyə açır: “Mən gənc bir qadın ikən qoca bir qaplanın - Keykavusun şikarı olmuşam. O, mənim qəlbimdəki atəşləri, içimdəki ehtirasları söndürə

bilmir. Mən çəlik qollar, güclü biləklər istəyirəm ki, məni didib-parçalasın.”

Südabə

Qoymadı Siyavuş artıq bəndə can.

Rübabə

Keykavus bilirsə çıldırır, inan!

Südabə

Əgər bütün saray yanıb tutuşsa,

Vaz keçməm onun eşqindən əsla!

Südabə Səyavuşun eşqiylə alovlanıb yanır. Eşqin havası onun ağlını başından alır. O, hisslərini cilovlamaqda acız qalır. Keykavus gözlərinə görünmür. Onun könlünün gözü yalnız Səyavuşu görür, Səyavuşu öpür; qəlbi yalnız Səyavuşun eşqiylə çırpınır. Gənc bir ceyran qoca bir qaplanın tələsinə düşməsinə təəssüflənir. Onun sevən könlü nə yerə, nə də göyə sığır. İçi özünü, çölü Rübabəni yandırır:

Ah, şu sönük tale məhv edir bəni.

Könlümü zorlayır sevmədiklərim,

Sevdiyimdən bilməm nələr bəkləyim?!

Damarlarında azğın ərəb qanı axan talesiz qadın sevmək və sevilmək, təbii ehtiyaclarını ödəmək uğrunda çalışır və çarpışır. Südabənin ehtirasla alovlanan gözləri və ayıq başı Səyavuşdan başqa heç kimi görmür, heç kiçi düşünmür. Onun isti nəfəsini dodaqlarında çırpınan qəlbində görmək istəyir. Lakin xəyal ilə gerçəklik arasında ziddiyyət getdikcə dərinləşir. O, Səyavuşa yaxınlaşdıqca namuslu Səyavuş ondan uzaqlaşır. O uzaqlaşdıqca ehtiraslı Südabə ona daha çox bağlanır.

Südabə

Aman, dur!

Səbr edəməm qovğa sözü gəlincə.

Səyavuş

Uca ruhlu ana qəlbin nə incə.

Südəbə

Bir yaşdayıq, insaf edib baxsana,
Ana deyil, yalnız vurğunam sana.

Sözünü bitirər-bitirməz ona sarılır. Səyavuş şaşqın bir halda geri çəkilir:

Sən xəstəsin!

Səndə vardır azğın bir ərəb qanı,

Ehtiras alovu yaqmasın səni.

Südəbə

Söndür o atəşi, sevindir bəni!

Yoqsa... o atəşdə özün yanarsın,

Məhv olurkən şu xoş günü anarsın.

Ehtiras alovlarında yaxılan Südəbə Səyavuşun önündə diz çöküb yalvarır, ondan bir busə gözləyir. Fəqət o, soyuqqanlılıq nümayiş etdirir. Ehtiram əlaməti olaraq “anasının” qolundan tutub qaldırır. Qadın bütün vücudunu onun ixtiyarına buraxır, atəşini söndürməyi diləyir. Səyavuş “Bu bir zillət və rəzalətdir” deyə onun əlindən qurtulmaq istərkən sinəsini açır və söyləyir: “Gözəlliyə qarşı kordur gözlərin?!” Səyavuş:

- Əvət, gözəl hər yerin,
Lakin, əfsus, bənim gözümdə çirkin.
Çəkil, ehtirasın qara yelkəni!
Sən nəsin? Bir hiç, bir şərəf xırsız,
Vəhşi Suriyanın uğursuz qızı.

Ehtirasın qara yelkəni ilə Səyavuş arasında konflikt dərinləşir. Şəxsiyyəti və hissləri təhqir edilmiş Südəbə hiylə və böhtana əl atır. İncə ipək köynəyini yırtıb-parçalayır, köksü tamamilə çölə çıxır və çılğın səslə bağırır:

Sən xainsin, əvət duyğusuz xain!
Ax, yetişin, bəni məhv etdi xain!

Səsə Keykavus gəlir. Nə baş verdiyini soruşduqda Südəbə “Səyavuş mənə xəyanət əllərini uzatdı. Bax, iştə köynəyim!” deyərək, göz yaşını tökür. Səyavuş atasını inandırmağa çalışır: “Mən nə sapqın, nə də suçluyam. Ləkəm varsa qanımla yumağa hazırım.”

Keykavusun əmrilə Səyavuş və Südəbə Zərdüşt dini ayinlərinə görə mühakimə edirlər. Tonqal qalanır. Onlar tonqalın üstündən keçməlidirlər. Suclu atəşdə yanmalıdır. Keykavus əmr edir: “Oda birinci Südəbə girsin!” Könlündə başqa bir dürlü yangın olan Südəbə “Təsir edərmi heç atəş atəşə? // Vuruldum

yanaraq bən Siyavuşə” deyərək, özünü atəşə vurmaq istərkən, Keykavus “sayğısız və düşkün” qadına qarşı fikrini dəyişir və Cəllada əmr edir:

Alın bu azğını, həməən asılısın!
Hər kəs ibrət alsın cənazəsindən.

Sevən və eşq atəşində alovlanıb yanan qadın, ərinin əmrini acı və şaqraq qəhqəhələrlə qarşılayır. Ölüm ayağında belə Səyavuşu sevdiyini bildirir:

Sevgisiz yaşayan canlı bir məzar!
Sevərkən ölənlər daha bəxtiyar.

Südəbə Keykavus qarşısında böyük cəsərət nümayiş etdirir. Ondan bir neçə addım uzaqlaşdıqdan sonra üzünü Səyavuşa tutaraq deyir:

Siyavuş, Siyavuş! Sənin bir busən
Dəyərlidir Kəyan tacından...

24

Südəbə məğrur addımlarla dar ağacına doğru yürüyürkən, kinli baxışlarla süzən əri onu “İpəkli ilan, sevimli qaplan!” adlandıraraq, düşkün qadına nifrətini gizlətmir. Namuslu və vicdanlı Səyavuşun analığına rəhmi gəlir, atasından xahiş edir: “Südəbə asılmasın, zindana salınsın. Bəlkə pak Yızdın ona mərhəmət qılar, Südəbə tutduğu işdən peşman olar.”

Atanın oğluna qarşı şübhələri büsbütün sönmüş gedir. O, oğlunun parlaq vicdanına vurulur. Ayda və Günəşdə ləkə görür, fəqət oğlunda görmür.

Əvət südün təmiz, açıqdır alın,
Sapdırmaz səni hər oynaq qadın.

Südabə baş vermiş müdhiş hadisələrdən sonra özünə gələ bilmir. İçindəki kin bir vulkana çevrilir. Damarlarında axan ərəb qanı onu qisas və intiqama çağırır.

Siyavuşun o dik, o məğrur başı,
Əyilməz olursa sevgimə qarşı.
Onu al qanlarda görmək istərim,
Saçlarından çələng örmək istərim.

Qadın qısqanclığı, qadın intiqamı, qadın məkri dəhşətli olar...

Səyavuşun o dik, o məğrur başı Firəngizin sevgisinə qarşı əyilir. Südabə hələ bunu bilmir. Aman Allah! Bildikdən sonra nələr baş verəcək, nələr olacaq?.. O, atəssiz od-alov tutub yanaacaq, yaxılacaq, qovrulacaq. İntiqam almaq üçün məqam gözləyəcək.

Kişilər qadınlara qarşı güclü olduqları qədər də zəifdirlər. Keykavus da beləcə. Bir müddətdən sonra o, olub-keçənləri unudur, gözəl arvadını bağışlayır. Yadına quzu əti və quzu kababı düşür. Südabəyə sevgi və nəvaziş göstərərək, küsulu qaldığı günlərin bayramı edir...

25

Səyavuş Əfrasiyabın qızı Firəngizlə ovda görüşüb tanış olurlar. Bu tanışlıqda Nədimə xüsusi fəallıq göstərir. Səyavuşun qəhrəmanlığından, Südabənin ona vurulmasından söhbət açır. Firəngiz “demək, ana aşıq olmuş oğluna” deyər istehsa edir.

Onlar av avlayıb quş quşlarkən, baxışları bir-birinə sataşır. Qəlbin aynası gözlər bir-birinə çox şeylər söyləyir... Firəngiz ovda yaralanmış Səyavuşun yarasına sargı qoyur... Səyavuş onun könlünə atəşli bir tikən taxır.

Firəngiz

O bir yıldız kibi aqdı könlümə,
Atəşli bir tikən taqdı könlümə.

Əlimdən aldı səbrimi, uyqumu,
Alav dalğaları sardı ruhumu.
Çırpınan qəlbimə yardım eyləyin,
Dərdimi siz açın ona söyləyin.

Firəngiz bir könlüdən min könlə Səyavuşa vurulur. Ancaq həyalı Firəngiz hər dəfə görüşərkən ondan qaçmağa, gizlənməyə çalışır. Həssas Səyavuş bunu duyur, duyduqca təəssüf hissi keçirir və soruşur: “Bütün qızlar mənə yaxın olduqca, sən neçin ürəküb qaşırsan?” İsmətli və ceyran kimi ürəkək Firəngiz sıxıla-sıxıla “Qaçmaq da yaxınlaşmaq üçün bir yoldur” deyə cavab verir. Bu, onları bir-birinə daha da yaxınlaşdırır. Səyavuş özünü bəxtiyar sayır. Sevgilisinin qəlbini gözlərindən oxuyur. Firəngizə qarşı ürəyində bəslədiyi duyğuları və sevgini dilə gətirir:

- Bən uymadım hər dilbərin kamına,
Uğradım çoxunun intiqamına.
Bilmədim ki, bir gün bənd olur könlü
O şahin gözlərin ehtişamına.
Bir göyərçin əsir etdi qartalı
Gözəllik namına, sevgi namına.

26

Səyavuş hər gözələ uymur, hər gözələ bənd olmur, hər gözələ könlü vermir; hər gözəlin nazına, qəmzəsinə, süzgün baxışlarına vurulmur. Ancaq gözəllərin çoxu şanlı qəhrəmana vurulur, ondan kam almaq istəyir. Südabələr özünü onun çəlik qolları arasında görmək istəyirlər. Səyavuş həmin çəlik qolları Firəngizə açır. Firəngiz də nə Firəngiz?!. Yürüyərkən sanki göylər naz edir ona! İki sevən könlü bir-birinə qovuşmağa, bir-birindən kam almağa can atır. Bundan xəbər tutan Südabənin kini, qəzəbi, nifrəti, intiqam hissi yerə-göyə sığmır:

- Get, Südabə çox inlətdi
Sən kimi arslanları.
Ya Siyavuş!?! Həp könlüdə

Çınlar, durur onun səsi.
(*Son dərəcə sinirli*)
Məndən qaçsa belə, əldə
Gəlməlidir cənazəsi!..

Səyavuşla Firəngiz arasındakı ülfət, eşq və məhəbbətin əks-sadası bütün ölkəyə yayılır. Divanbəyi Əfrasiyaba onların evlənməsini məsləhət görür. Firəngizə gözü düşən və həmin xəbəri eşidən Gərşivəzi sanki ilan çalır. Şübhələr içində çırpınır:

- Ah, sevdiyi birdən Firəngiz olsa!?
Dəhşət, daha kəskin olar şübhələr.

Səyavuş Firəngizlə tanış olduğu günləri xatırlayır. Kövrək xatirələr onun könlünü ehtizaza gətirir, içində xoş duyğular oyadır.

Kimsəyə bən könül vermədim daha,
Yalnız bir ovçı qız gördüm ovlaqda,
Həmən könlümü bir baqışda çaldı,
Yadigarı iştə qolumda qaldı.

Eyni hissləri Səyavuşun ovluqda könlünü bir baxışla çalan və yaxın Firəngiz də keçirir...

Qaydaya görə, məclis qurulur. Əfrasiyab əmr edir: “Qızlar gəlsin, Səyavuş hansı qızı bəyənersə, seçsin”. Sona kimi qızlar düzüm-düzüm düzülür. Səyavuşa vurğun Firəngizin ürəyi əsim-əsim əsir. Öz-özünə fikirləşir: “Bəlkə Səyavuş başqasını seçdi?..” Yalnız Firəngizi sevən və kimsəyə könül verməyən Səyavuş o cür əxlaqi cinayətə yol verə bilərdimi? Əsla, yox! O, Firəngizə yaxınlaşır. Qızlar bir-birinə dəyir... Firəngiz rahat nəfəs alır. Əfrasiyab seçimdən razı qalır. Məclis onları alqışlayır. Nişan ayını icra olunur. Piran iki ulduzun əlindən yapışır. Səyavuşun bazubəndini Firəngizin qoluna, Firəngizin bazubəndini Sə-

yavuşunkinə keçirir. İki gənc türk adətincə nişanlanır. Hirsindən özünə yer tapa bilməyən Gərşivəz sanki zəncir çeynəyir. Qısqanlıq alovlu onun bağrını yaxır. Tosuna kinli-kinli deyir: “Xayır bu, mümkün deyil. Gərək o uğursuz yuva dağılsın!..”

Səyavuş və Firəngizə nişan mərasimi düzənlənir. Gözəl geyimli türk, moğol və Çin qızları coşqun bir sevinclə rəqs edirlər. Firəngiz Səyavuşla qoşa dayanır. Bunu görəndə Gərşivəzin bağı al qana boyanır. Nişanlananlara qarşı nifrət və qəzəbini içində boğa bilmir.

Alov dalğaları yaxar beynimi,

Hiç bir qüvvət susduramaz kinimi.

Vicdanlı, namuslu, safqəlbli, “sadələhv” Səyavuş həmin kinin kimə qarşı olduğunu anlaya bilmir. Xəbis və Yaqoxislətli Gərşivər Səyavuşun etimadını qazanmağa çalışır və buna nail olur. Südəbə bir tərəfdən, Gərşivəz, başqa bir tərəfdən, ondan qisas almağa hazırlaşırlar.

Ehtirasın qara yelkəni, şərəf xırsız (oğrusu), ipəkli ilan və Kleopatrasislətli Südəbə gecələr də yatmır. Nəyin bahasına olursa-olsun, Səyavuşdan qisas almaq barəsində düşünür. Fikrini gerçəkləşdirmək üçün yollar axtarır. Hiyləsini hyata keçirmək üçün Kosanı öz tərəfinə çəkir. Kosa Səyavuşun qədəhinə zəhər tökür. Rəqqasə bunu duyunca qədəhi alıb yerə çırpır. Kosa Səyavuşu zəhərli xəncərlə öldürməyə cəhd edir. Rəqqasə ona mane olur. Duyuq düşən Firəngiz isə həməndə xəncəri alıb Kosanın böyrünə saplayır.

Zavallı Səyavuş zəhər kasasından və zəhərli xəncərdən xilas olur. Ancaq irəlində onu başqa bir zəhərli badə və zəhərli xəncər gözləyir. Səyavuş dərk edir ki, bütün bu işlərin başında Südəbə dayanır - Kleopatrasislətli Südəbə!.. Ona qarşı nifrəti hədsiz dərəcədə artır.

Nə dəhşət!? Əgər

Cahandakı bütün kinlər, fitnələr,

Bütün ehtiraslar olsa həp gəbə, [hamilə]

Bir afət doğardı, o da Südəbə!

Cahandakı bütün kinlər və fitnələr, bütün ehtiraslar hamilə olsaydı, Südabə adlı bir afət doğardı. Südabənin Səyavuşa qarşı nifrət, qəzəb və kini sonsuzdur.

Gərşivəz başqa yol seçir. Bir İblis kimi onun qəlbinə girir. Ona Əfrasiyabın Südabədən daha təhlükəli olduğunu anladır. Səyavuş səbəbini soruşduqda bildirir: “Çünki sən onun taxt-tacına göz dikmişən.” Səyavuş bunu iftira və ona qarşı bir xəyanət kimi qəbul edir. Təmiz qəbli, vicdanlı, hiylədən uzaq, kinin-küdurətin, xəyanətin nə olduğunu bilməyən Səyavuş, çıxılmaz vəziyyətdə qalır.

Gərşivəz Əfrasiyabla Səyavuşun arasını vurur. Ona “xain” damğası vurulur. Vuruşma zamanı Gərşivəz namərdcəsinə Səyavuşu arxadan ölümcül yaralayır. Bir-birini sevən iki gəncin məhəbbəti, belə deyək, al qana boyanır, arzuları bir qılıncın zərbəsilə torpağa gömülür.

28

Gözəlliyə və məhəbbətə tapınan şair “**Xəyyam**” mənzum dramı ilə eşq və məhəbbət haqqında fəlsəfi-estetik görüşlərinə və düşüncələrinə yekun vurur. Məşhur şair və filosof Xəyyam və Sevdanın timsalında eşq və məhəbbətin nə olduğunu, dürlü-dürlü sirlərini oxucu və tamaşaçılara anlatmaq istəyir və anladır da.

Xəyyam

Ah, sən, hələ sən... Başqa çiçəksin.
Bilməm kimi xoşkam edəcəksin.
Bir Tanrıya lazımsa tapınmaq,
Zövq əhli tapınsın sana birdən.

Xəyyam Sevdanı saray qızları arasında görərkən ona vurulur. Zövq əhlinin bir gözələ tapınmasını bir Tanrıya tapınmaqdan üstün tutan şair düşünür: “Sevda kimi xoşkam edəcək? Həsən Səbbahımı, Xəyyamımı, Alp Arslanımı?..” Bu, ona dəqiq

məlum deyil. Dəqiq məlum olanı budur ki, saray qızları arasında şənlənən Sevdaya qarşı onda bir məhəbbət hissi oyanır.

İlk dəfə Xəyyamı Xaqanın sarayında görəndən Sevdanın qəlbində şairə qarşı qəribə bir hiss oyanır. Sevda Xəyyama, Xəyyam Sevdaya vurğuncasına baxır. Bunu duyan Hacib könlükdən könlü körpü salanlara bilərəkdən mane olur. Bu, Sevdanı sinirləndirir. O, incik şəkildə “Ox, hər kəs olur könlümə əngəl” deyir.

Həşəmətli, gözəl, şux əndamı Sevdanın könlünə əngəl olanlardan biri Həsən Səbbahdır. Sevda ilk görüşdən sonra Xəyyamı Sabbahla səhv salır. Sabbahı Xəyyama oxşadır. Sevdaya gözü düşən Sabbah ona dərman içirib namusuna təcavuz etmək fikrinə düşür. Ancaq istəyinə nail ola bilmir. Sevda böyük bir xətdən qurtulur.

Xəyyam və Sevda baxışrlar. Ah, o baxışlar! Nələr, nələr söyləmir o baxışlar?!

Xəyyam

Sərpildi alev ruhuma süzgün baxışından,
Sarsıldı da həp bənliyim, ey afəti-devran.
Gəl, gəl, olayım səndəki hər cülvəyə qurban,
Bilməm, niyə getdin, niyə döndün, niyə baqydın?!

29

Sevənlər və sevilənlər könlələrinin gözlərilə təkrar-təkrar bir-birlərinə baxırlar. Öz hərərətli baxışları ilə bir-birlərinin qəlbinə axırlar, bir-birlərinin könlünü yaxırlar. Gözəl, incə və həşəmətli bir qızın gülümsər gözləri, süzgün baxışları şairin ruhunu ehtizaza gətirir. Süzgün baxışlardan doğan alov onun ruhuna səpilir.

Gəldin də, niçin pənbə bulutlar kibi aqydın,
Bilməm, niyə getdin, niyə döndün, niyə baqydın?
Şimşək kibi çaqydın da, niçin könlümü yaqydın,

Bilməm, niyə getdin, niyə döndün, niyə baqydın¹⁰⁸?
Şair eşq və məhəbbət alovlarında çox yanacaq, yaxılacaq.

Sevda onun aqlını başından alacaq, onun xəyalı ilə çox yaşayacaq...

Sevda adi qız deyil, Alp Arslan sarayının gözüdür, sözüdür. Qara qullar onu təxti-rəvanda aparıb-gətirir. O, saray qızlarına qoşularaq, coşqun bir sevinclə şərqi oxuyur. Qızlar əllərindəki çiçəkləri bir-bir onun ayaqları altına atırlar. Xəyyamın şairliyi başına vurur: “Şu gözəl yosmaların çeynədiyi // Hər çiçək bir gözəlin göz bəbəyi.” Sevda Xəyyamın səsini həmən tanıyır. Və qeyriiradi səsini qaldırır: “Bana munis kimdir? Söylə kimsin, nə çisin? Hankı sənətə məraq etdin sən?”

Xəyyam

İzlərim göydəki ulduzları bən,
Lakin onlar pək uzaqdan daha şən,
Daha dilbər və gözəldir, bilsən.
Bizə yaqlaşdımı, bəsbəlli yaqar,
O alev səndəki gözlərdə də var.

Bu sıcaq və coşqun sözlər Sevdanın könlünü titrədir, gözlərindəki alov şairin könlünü yaxır. Qızlar şairi saraya dəvət edirlər. Şair öz-özünə fikirləşir: “Xaqan bunu duysa nə olur?.. Çox güman ki, xoş olmur.” Saray qızları Sevdanı şairdən ayırmaq istəyirlər. Sevda isə ayrılmaq istəmir. O fəzilətdən, zəkadan, qüdrətdən zövq almaq istəyir. Alp Arslan sarayının bu zərif çiçəyi bir könlüdən min könlü Xəyyama vurulur.

¹⁰⁸ Hüseyn Cavid. Əsərləri 5 cildde, V cild, Bakı, 2005, səh. 25.

Şairin naharat könlü Sevdasız yaşaya bilmir. O, Sevdanın ətrini çiçəklərdən, şəfəqlərdən alır. Onu ruhunun və vicdanının aynasında görür. Ruhu gözəlin eşqiylə çırpınır, sızlayır, inləyir. Xəstə vücudu və halı bir an da olsa, sevgilisinin xəyalından iraqda bulunmur...

Sevda Alp Arslanın sarayında şətarətli bir həyat yaşayır. Fəqət bu həyat nə qədər süslü olsa da, onun təbii könül ehtiyaclarını ödəyə bilmir. Süslü saray həyatı onun qəlbini, ruhunu sıxır. Geniş saray ona dar və cansıxıcı gəlir. Bülbül özünü sanki bir qəfəsdə hiss edir. Xaqandan şən könlünü azad görməyi diləyir. Bülbülün qəmli təraneləri saraya yayılır:

- Qəlbimdə sönər incə həvəslər,
Dişlər bəni altunlu qəfəslər,
Ruhumda qopar ən acı səslər,
Bən bir quzu olsam da mələrdim,
Şən könlümü azadə dilərdim.

Xaqan Sevdanın könlündən keçənləri soruşur. Nəzakətli və həyalı Sevda könlündəki sirri açıb Xaqana deyir: “Xəyyamı edin əmrimə tabe, “Zəncirlədiniz, iştə bu kafi.” Bu sözləri dinləyən Xəyyam pərvazlanıb uçmaq istəyir, alayıcı bir səslə belə söyləyir:

Xəyyamə nə lazımdır ki, zəncir,
Onsuz da küləndir, şu nə təhqir?

Sevda şairi çoxdan özünə zəncirləmişdi. Şair çoxdan onun köləsi idi. Fəqət bunu etiraf etmək başqa bir dürlü səadət, başqa bir dürlü təhqir idi.

Alp Arslan fikrə gedir. Sevdanın təklifi onun ürəyincə olmur: “Xəyyamı burax, məndən nə istəsən rədd etmərəm.” Artıq utanmağın, çəkinməyin, abır-həyanın yeri deyildi. Sevda ürə-

yində çoxdan gəzdirdiyi məhəbbət boxçasını açıb Xaqanın qarşısında tökməli idi. O, belə edir. Şairi göstərərək deyir:

- Şən könlünü şair bana versin.
- Gerçəkmi?..
- Əvət, bən ona vurğun.
- Məşuqim ikən aşiqim olsun!
- Əmr et, bənim olsunmu o şair?
- Heyhat, olamam rəddinə qadir.
- Olsun!

Sevən könülə zor etmək olmaz. Məhəbbət sərhəd tanımaz. Məhəbbət heç bir əmrə tabe olmaz. Alr Arslan bunu anlayır. Bir tərəfdən, buna sevinir, digər bir tərəfdən təəssüflənir. Çünki Sevdanı Bağdad xəlifəsinə hədiyyə göndərmək istərkən, arzusu daşa dəyir. Alp Arslanın xeyir-duası ilə Şair Sevdaya evlənir. Sevda şairin həmkönlü, həmdəmi, həmsirdaşı, həm də həmqəmi olur. Onlar sanki dünyaya yenidən gəlirlər...

31

Sevdanın Xəyyama ərə getməsi xəbəri şəhərə yayılır. Bunu eşidən fırıldaqçı və Sevdanın vurğunu Səbbah çox pərişan olur. Onu ələ gətirmək üçün dəridən-qabıqdan çıxır. Fikrini Əbu Tahirə bildirir:

Bəni öldürdü onun işvələri,
O da ölsün, bəri gəl, haydı bəri.

Səbbah hər rəzilliyə, alçaqlığa hazırdır, ta ki Sevda onun əlinə keçsin, ta ki onun niyyəti baş tutsun. Qısqançlıq girdabında boğulan Səbbah ən ağır cinayətə belə hazırdır, ta ki, necə deyərlər, gözünün qurdunu öldürsün. İstədiyinə nail ola bilməyən Səbbah, Əbu Tahirə əlbir olub, Sevdanın qədəhindəki şərbətə

zəhər qatır. Bu zaman küzə yuvarlanıb qırılır. Sanki Xəyyamla Sevdanın bir-birinə bağlılığı çilik-çilik olur. Şairin alayıcı səsi göyə yüksəlir:

“Badə ibriqimi qırdın, ya Rəbb!
Dərdimi başımdan aşırdın, ya Rəbb!..”

Hələ şairin dərdi başından çox aşacaq, onun ah-naləsi göyləri lərzəyə salacaq...

Sevda şərbəti içir. Elə bu an dəhşətli bir hadisə baş verir. Ömrünü Sevdanın yolunda fəda etməyə hazır olan şairin gözləri önündə sevgilisi getdikcə sönür. Sevda zəhərin təsirindən hal-dan-hala düşür. Gül zərrə-zərrə solur, Səbbah bundan şad olur. Mələk Sevdanın bu halına göz yaşını tökür, İblis qəhqəhə çəkir. Sevda ölgün gözlərilə qədəhə baxır.

Şu qədəh iştə xərab etdi bəni.
Gəmirir köksümü binlərcə böcək.
Həpsi atəşli zəhər püskürərək...

Şair sevgilisinin başını əlləri arasına alır. Fəryadı asimana ucalır.

Nazlı Sevda! Sana kim qıydı, gülüm?
İlk baharında nə layiq bu ölüm?
Söylə, ey sevgili, eşsiz diləyim.
Kim zəhər qatdı gülər ömrünə, kim?!
Şair sevgilisinin cənazəsi üzərində göz yaşını tökür.

32

Sevdanın ölümü şairin nəinki halını, bütün həyatını pozur. Yarıac-yarıtox ömür sürən şair, həyatının ən kədərli, sıxıntılı və qüssəli çağlarını yaşayır. Sevgilisinin qəbrini ziyarət etməklə təskinlik tapır.

Uyuyub qaldı onun, həsrəti çoq,
Şu amansız gecənin gündüzü yoq!
Bəni üzmüşsə təəssür, həyacan,
Onu didməkdə məzarında çıyan.
Bana göz yaşları işgəncə verir.
Onu əqrəb və ilanlar gəmirir...

Xəyyamın dərdi başından aşır. Amansız dərd könlündə bir şırım açır. Qoca Xəyyam Sevdanın xəyalı ilə yaşayır. Gecələr yuxuda Sevda onunla söhbətə, dərđini bölüşdürməy gəlir.

Sevda

Yalvarma, bənim gərdəyim, əfsus,
Pək dar və qaranlıq, bana məxsus.
Almaq dilərim qoynuma, lakin
İşsiz və rütubətli səninçin.

Xəyyamla doyunca yastığa baş qoymayan, gərdəyi matəmə çevrilən Sevdanın ruhu o dünyada, ərininki bu dünyada narahatdır. Sevgilisini həyatda axtaran “bəxtiyar şair” onu yuxuda tapır. Titrək və yalvarıcı səslə “Sevda, Sevda...” çağırır. Sevda onun səsinə səs verir. Sevgidə sabit olmadığına görə şairi suçlayır. Qaranlıq dünyada ikən ona nə üçün çiçək gətirdiyini sorur:

Bir söylə neçindir şu çiçəklər?
Hər qönçəsi bir busəni bəklər.
Bir busə ki, ta qəlbimə işlər,
Hər an bəni bir ox kibi dişlər.

Sevda qəfildən üzündəki duvağı atır. Qorxunc bir skelet görünür. O, kədərli səslə söyləyir: “Bax, budur bənim hüsni-cəmalım!” Şair “Dəhşət!” deyə həzin və acı bir fəryad qoparır.

- Səni ürkütdümü halım?
Keçmişdə, xayır, böylə deyildim.
Bilsən nə gözəl, ah nə gözəldim...
Birdən-birə soldum da, dəyişdim,
İssiz, əbədi heçliyə keçdim.
Çirkinliyim etdirməsin ikrah
Könlüm səni öpmək dilər...

Sevda asta addımlarla şairə yaxınlaşır, onu öpür. Şair
“Eyvah!!..” deyərək yuxudan oyanır...

S e ç m ə l ər

- *Dünyada hər şeyin bir qanunu var.
- *İnsan daima aldanmağa məhkumdur.
- *Heç bir şey göydən zənbil ilə nazil olmur.
- *Hasili - əhbablıq, mədənilik, gözəllik, hissi-mərhəmət, ruhaniyyət həp birər incə teldən, şəxsi və adi, qırılacaq qədər çürük bir teldən asılıdır ki, tədqiq və təcrübəyə qalxısan, dərhal qırılar! Dərhal pozular, dərhal sönər.
- *Qiyətsiz bir şey olmaz. Çürük soğan qabığının da qiyməti var.
- *Təbiətdə müftə (hesabsız) heç bir şey olmaz.
- *Təbiət nadir istedadlar yaratmaqda nə qədər xəsislik edir?
- *Hər şeydə, hər məsləkdə, hər xüsusda bir tərbiyəyi-müntəzəmə, bir mümarisəyi - məxsusə var.
- *Ani bir həyəcan ancaq ani bir həvəskarlıq tövlid edə bilər, fəzlə edəməz.
- *Ən faydalı düşüncələr, ən ciddi mühakimələr yalnız fəlsəfə və ədəbiyyat vasitəsilə əldə edilə bilər.

*Əgər bir millətin fəlsəfi və ədəbiyyat kitabları həssas, xəyalpərvər, laübalı qələmlə yazılmışsa, şübhə yox ki, o millət, o nəsil cərəyana qapılıb da hər o yolda hərəkət edir və mümkün deyil, axıntıya qarşı bir türlü kürək çəkmək.

*Herbert Spenser kibi böyük filosofların nüfuzlu, mətin, sarsılmaz və kəskin fəlsəfələri, şübhəsiz ki, hər ingilisdə, bütün xalq ruhunda böyük və səmimi bir təsirə malikdir.

*Jan Jak Russo kibi həssas və məriz bir ruha malik olan filosoflar, şübhəsiz ki, fransız həyatına, fransız mühitinə təsir etməmiş deyillər.

*Fridrix Nitsşenin əsərlərində Tolstoyun düşündüyü mərhəmətlərdən əsər yox. Rus yazıçısı öz əsərlərində mərhəmət fəlsəfəsini, alman filosofu isə antimərhəmət fəlsəfəsini təbliğ edir.

*Nitsşe zəiflərin əzilməsini təbii görür. Mərhəmət və məhəbbət kimi hissələrin mənasız, xəyal və əfsanə olduğunu isbata çalışır, özü də isbata aciz qalmır.

*Böyük dahi və ruhşünas Dostayevski Nitsşe yolunu, Nitsşe ideyasını Tolstoydan daha əvvəl irəli sürmüşdür.

*Nitsşenin izlədiyi fəlsəfə yaxıncı zəhərdən başqa bir şey deyildir. Lakin eyi düşünülürsə Nitsşe fəlsəfəsinin bətinini çox zahiranə bənzəməyərek, daha səmimi bir mərhəmət və məhəbbətlə nəticələnir.

*Leonid Andreyevin faciəsində Nitsşe fəlsəfəsinin ruhu görünür.

*Fələkətsiz səadət, qayğısız rahatlıq yoxdur.

*Əmin ol, harda dirilik, Adəm övladı varsa, mütləq orada qavğa, savaşı, rəzalət, cinayət var. Bu, hikmətin bir qanunu, xilqətin sirridir ki, məhv olmaz.

*“Bən nəyim?” Kəndim də bilməm, vaz keçin!

Sən nəsin? Boş bir sual insan için.

Bən hiçim, hiçdən çıqan hiçdir, fəqət.

- * Kim ki, əql istər, o məcnun olmalı,
Hər fəlakət gəlsə məmnun olmalı.
- * Qüvvət üstündə varsa əqli-səlim,
Sana həp kainat olur təslim.
- * Böyük İbn Sinalar
Sokratlar, Əflatunlar
Dahi bir ustad ikən
Əcəb, nə buldu onlar!?
- * Fəlsəfə bir çıxılmaz
Yol ki, yormuş hər kəsi,
Çoqlarını boğmuş da,
Duyulmaz olmuş səsi.

Hüseyn Cavid

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

Hüseyn Cavidin fəlsəfi düşüncələri

*Ən faydalı düşüncələr, ən ciddi müha-
kimələr yalnız fəlsəfə və ədəbiyyat
vasitəsilə əldə edilə bilər.*

Hüseyn Cavid

I. Məktub və məqalələrində

1

Hüseyn Cavid gəncliyində bir neçə elmə (ədəbiyyata, tarixə və fəlsəfəyə) böyük həvəs və maraq göstərmişdir. Həmin elmlər sırasında fəlsəfə xüsusi yer tutur. Filosof təfəkkürünə malik olan şairin fəlsəfə ilə dərinədən maraqlanması təsadüfi deyildi. O, fəlsəfə elminə iki yolla yiyələnir: a) təhsil prosesində; b) müstəqil müəlisə yolu ilə. Dramaturq bütün yaradıcılığı boyu həmin elmlərə daha dərinədən və mükəmməl yiyələnməyə səy göstərmiş, fəlsəfi düşüncələrini:

- məktublarında;
- məqalələrində;
- bədii əsərlərində ifadə etmişdir.

2

Cavid 1905-ci ildə İstanbula gedir. İstanbul Darülfünunun tələbəsi Abdulla Sur vasitəsilə Darülfünunun professoru, məşhur filosof Rza Tofiqlə tanış olur. Düz bir il şəxsi təhsil yolu ilə ondan fəlsəfəyə dair dərslər alır. Professorun zəmanətilə İstanbul Universitetinin tarix və ədəbiyyat fakültəsinə daxil olur. Burada oxuduğu dörd il ərzində həm təhsil prosesində, həm də müəlisə yolu ilə fəlsəfəyə dair biliklərini genişləndirib dərinləşdirir.

Cavidin fəlsəfi görüşlərinin təşəkkülü və formalaşmasında Rza Tofiqin “fəlsəfə məktəbi” və İstanbul Universiteti mühüm rol oynamışdır. O, 1909-cu ildə Qurbanəli Şərifova göndərdiyi məktubda bu haqda belə yazır: “Əfəndim! [Q.Şərifov] bəndəniz ta rəməzana qədər beş-altı ay (ədədi) proqramını ikmala çalışırdım; və hər həftə də məşhur filosof Rza Tofiq bəydən həqayıqə [həqiqətlərə-fəlsəfəyə] dair bir-iki dərş proqramı xaricində oxuyuram.¹⁰⁹”

Cavid Rza Tofiqdən bir il fəlsəfəyə aid aldığı şəxsi təhsillə və Universitetdə aldığı biliklə kifayətlənmişdir. O, əlavə olaraq proqram xaricində professordan dərş alır. Bu da onun fəlsəfəyə nə dərəcədə böyük maraq göstərdiyini təsdiq edir. Məktublarında Rza bəyin adını dönə-dönə və hörmətlə çıxır. “Zəhməti-məşəqqəsinə payı bənd olmam, bu proqram [fəlsəfəyə dair proqram] ustadi-möhtərəm Rza Tofiq bəyin səlah gördüyü bir proqramdır” yazır. Tələbə Cavid İstanbulda bir dəqiqəsini belə boş buraxmır, yalnız fəlsəfə deyil, başqa fəndlərə aid də dərşin və mükəmməl bilik almağa çalışır və buna nail olur.

3

Şair fəlsəfəyə dair mühakimə, görüş və düşüncələrini ilk öncə Qurbanəli Şərifova (Şərifzadəyə) göndərdiyi məktublarda, sonralar Əziz Şəriflə söhbətlərində, şeir və dramatik əsərlərində ifadə etmişdir. Mən onun tutarlı fəlsəfi fikir, mülahizə və mühakimələrinə ilk dəfə məktublarında təsadüf etdim.

- Həqiqətən dünyada hər şeyin bir qanunu var.

Cavid bu sözləri sayca dördüncü məktubunda yazmışdır. 26-27 yaşlı şair oxuduqlarına istinad edərək, dərk edir ki, dünyada müftə heç bir şey yoxdur. İstər kainatda, istərsə də təbiətdə hər şeyin bir qanunu var; hər şey bir qanuna möhtac və tabedir. Dünya xaotik hadisələrdən ibarət deyildir. Dünyada və təbiətdə

¹⁰⁹ Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, Azərneşr, 1977, səh. 53.

baş verən hadisələri nizama salan qanun və qanunuyğunluqlar mövcuddur; dünya müəyyən qanunlarla idarə edilir.

4

Fəlsəfi düşüncələr baxımından Cavidin beşinci məktubu daha çox diqqəti cəlb edir. 26 yaşlı şair burada başqa bir fəlsəfi fikir irəli sürür: “İnsan daima aldanmağa məhkumdur.”

Bu, bir həqiqətdir: İnsan daima həm aldanmağa, həm də inanmağa məhkumdur. Məncə, şair bu fikri bədii əsərlərində, o cümlədən “Afət”, “Peyğəmbər” və s. pyeslərində və şeirlərində vermişdir. “Peyğəmbər”də aldanan və aldadılan insan yeni ginə gətirilir. Burada Mələk Peyğəmbərə “Get inan, inandır” sözlərini təsadüfən demir. Aldanmış insan inama və imana dəvət edilir...

Cavid həmin məktubda möhtəşəm bir filosof - kəbirin fikrini misal gətirir: “Təbiətdə heç badhava (müftə) bir şey olmadığı, qeyri-təbii olaraq, şöləpaş olan həqiqətlərin puç bir xəyaldan ibarət olduğunu” göz önünə gətirərək, heç bir şeyə dərhal etimad edərək, göydən zənbil ilə nazil olduğuna etiraf eləməyirəm. Hasili-əhbablıq, [dostluq, sevimlilik] mədənilik, gözəllik, hissi-mərhəmət, ruhaniyyət həp birər incə teldən, şəxsi və adi, qırılacaq qədər çürük bir teldən asılıdır ki, tədqiq və təcrübəyə qalxısan, dərhal qırılır! Dərhal pozular, dərhal sönər (Mən qöngi-xabdidövü aləm...¹¹⁰)”

Möhtəşəm bir filosof-kəbirin fikirlərindən təsirlənən Cavid, möhtəşəm fəlsəfi mülahizələr irəli sürür. Bu, onun şair-filosof olmasına parlaq bir sübutdur. Təbiətdə gerçəkdən müftə heç bir şey yoxdur. Qeyri-təbii olaraq şöləpaş¹¹¹ həqiqətlər puç bir xəyaldan başqa bir şey deyildir. Hər şeyə dərhal, ani surətdə etimad etmək lazım deyil. Belə etimad hər şeyin göydən zənbil ilə nazil olmasına yanlış bir inam yaradır, yanlış bir fikir oyadır.

¹¹⁰ Mən yuxu görmüş bir lalam. Tərcümə Əziz Şərifə məxsusdur.

¹¹¹ Alovlanan, şölənənən.

Göydən müftə heç bir şey nazil olmur. Atalar demişkən, səndən hərəkət, məndən bərəkət.

Cavidin maraqlı və qəribə bir mülahizəsi əhbablıq¹¹² hasili, mədənilik, gözəllik, mərhəmət hissi, ruhaniyyətlə bağlıdır. O belə hesab edir ki, onlar incə bir teldən, şəxsi və adi qırılacaq çürük bir teldən asılıdır. Onu tədqiq və təcrübəyə qalxsan dərhal qırılar, dərhal pozular, dərhal sönər. Filosof-şairin burada nə demək istədiyini şərh etmək mənim üçün çətindir.

5

Şair İstanbulda oxuyarkən maddi cəhətdən çox ağır bir vəziyyətə düşər olur. Bu cür vəziyyətdə yaşamağı sevməyən şair, düşünür ki, ən birincisi hər şeyin “əvət ən adi bir şeyin də, hətta çürük soğan qabığının da qiymət var” yazır. “Qiymətsiz bir şey olmaz” deyir. Olsa-olsa seyidlər ilə Nəcəf mollalarının məzhəbində, məsləkində olur.”

Filosof şair haqlıdır. Dünyada istər maddi, istərsə də mənəvi, hər bir şeyin bir qiyməti var. Bu, bir gerçəklikdir. Həyatda və dünyada qiymətsiz bir şey olmaz. Hətta zibilxanaya atılan bir əşya başqa birisinə lazım olur. Deməli, lazımsız əşyanın da qiyməti var...

Cavidin İstanbulda çox sıxıntılı günlər və aylar yaşayır. O, ac qalmamaq üçün pendir-çörəyə qənaət edir, cüzi bir pulla özünü dolandırır. O, öz həyatını belə təsvir edir: “...Yalnız burası bilinməli ki, həyatım fəlasifeyi-kəlbiyyun ki, yaşayışları kəlb¹¹³ yaşayışından təfriq olunmaz - həyatından pək fərqli deyil...”

O, burada həyatın fəlsəfəsini çox qəribə, fəqət gerçək bir həqiqətlə müqayisə edir...

¹¹² Dostluq, sevimlilik, istəklilik.

¹¹³ İt.

Hüseyn Cavidin bu kimi fəlsəfi və həyati fikir və mühakimələr yürütməyə sövq edən özünün şəxsi həyatı, mühiti, çətin və yoxsul bir həyat içində böyük sıxıntılar və iztirablar çəkməsi, ağır və əzablı bir şəraitdə yaşaması və təhsil alması idi.

6

Cavidin Məşədi Qurbanəli Şərifova göndərdiyi məktublara, o cümlədən onun ictimai-siyasi və fəlsəfi baxışlarına ilk dəfə şərh yazan Əziz Şərif olmuşdur. O, həmin şərhləri sovet dövründə qələmə almışdır. Təbiidir ki, həmin şərlərə bir sovet şərhçisi, filoloqu, alimi və sovet cavidşünası kimi yanaşmış, bəzən təriflərə yol vermişdir.

Əziz Şərif Cavidin “Qanuni-təkamül” tərəfdarı olduğunu təsdiq edir. Fəqər onun “On beş nəfər gimnazisti minlərcə Səttarxandan üstün tutmasını”, “Əbdülhəmidin məhv edən kəndi açdırdığı məktəblər oldu” fikirlərini tənqid edir. Yeri gəlmişkən deyim ki, təəssüf ki, o, Cavidin Qurbanəli bəyə göndərdiyi bəzi məktubların mətnini “Keçmiş günlərdən” kitabında ixtisarla vermişdir. (Həmin məktublar Bakıda Ədəbiyyat və İncəsənət arxivində Əziz Şərif fondunda saxlanılır.) Mən həmin məktubları (çoxu farsca yazılıb) onun kitabında çap edilmiş mətnlərlə tutuşdurmağı gənc cavidşünasların öhdəsinə buraxıram.

O yazır: “...O zaman [İstanbulda oxuyarkən] Hüseyn Cavid insan cəmiyyətinin quruluşu, sinfi mübarizə, ictimai münasibət və bu kimi ictimai-iqtisadi və nəzəri-fəlsəfi məsələlərə İstanbulda dolaşdığı və dərs aldığı burjua mühitinin təsiri altında düzgün yanaşa bilmirdi, buna görə də “bizə yalnız məktəblər lazımdır” deyir, “bütün inqilabi-mədəniyyəti” məktəb məhsulu hesab edirdi. “Hissiyati-mədəniyyə” məsələsində Hüseyn Cavid bu məktubda [yeddiinci məktubda] xalis idealist olduğunu göstərir.”¹¹⁴

¹¹⁴ Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, Azərneşr, 1977, səh. 62.

Burada, demək olar ki, Cavidin ictimai-siyasi görüşləri, fəlsəfi mühakimələri, maarifçilik ideyaları, inqilabçı deyil, təkamülçü olması təhrif edilmişdir. Yəqin bu gün Əziz Şərif sağ olsaydı özü öz fikirlərinə düzəliş verərdi...

7

Hüseyn Cavidin beşinci və yeddinci məktubları şairin fəlsəfi baxışlarının təkamül və formalaşma prosesində olduğunu göstərir. Zaman keçdikcə həmin təkamül prosesi tam formalaşmış bir hala gələcək.

Əziz Şərif şərhinin başqa bir yerində daha ciddi təhriflərə yol verir. Bunun səbəbi Cavidə süni bəraət qazandırmaq, onu sovet donunda görmək, zorla sovet yazıçısı etmək idi. O yazır: “Cavid oktyabr inqilabının təsirilə, sovet aləminin təsirilə 1909-1910-cu illərin təsirindən özünü xilas etmiş, büsbütün və ardıcıl materialist, marksist, kommunist olmasa da, öz dünyagörüşünü kökündən dəyişmişdir...”

Məşədi Qurbanəlinin bir məktubu ilə¹¹⁵ tanış olan Cavid düşüncələrə dalır və farsca bu məsələ yazır: “Xud qələt bud önce ma pentastim” (“Bizim düşüdüklərimizin hamısı yalan imiş” - tərcümə Ə.Şərifə aiddir). Sonra o, Qurbanəli bəyin məktubunda yazdıqlarına işarə edərək, - bu xüsusda ciddən pək haqlısınız, əfəndim, - deyir. İnsan və təbiət probleminə toxunaraq, onun fəlsəfi mahiyyətini izah etməyə çalışır və yazır: “...Lakin eyicə düşünməli ki, “təbiət” də badhava (hesabsız) heç bir şey olmaz. Hər şeydə, hər məsləkdə, hər xüsusda bir tərbiyəyi-müntəzəmə, bir mümarisəyi-məxsusə vardır ki, insan tərbiyə ilə təqib edəcəyi məsləkdə kəsbi-ixtisas etməlidir, böyük bir nüfuzi-nəzərə malik olmalıdır. İrənin (həzar pişə, kəm mayə!)¹¹⁶ sənətkarlarına məxsus buqələmun bir istedadı malikiz ki, ciddən nəzəri-mühaki-

¹¹⁵ Təəssüflər olsun ki, onun məktubları əldə yoxdur.

¹¹⁶ Əlindən heç bir iş gəlməyən min peşə sahibi – tərcümə Ə.Şərifindir.

məyə alınsa, heç birimizdə iki paralıq fikir olmadığı təbyin edər.”

Çox maraqlı və diqqəti cəlb edən düşüncələrdir. Yeri gəlmişkən deyim ki, Məşədi Qurbanəli öz dövrünün dərin bilikli və savadlı, alim adamlarından biri idi və fars dilini gözəl bilirdi. Cavidin məktublarından aydın görünür ki, bu iki böyük şəxs bir-birlərinə adi məktublar yazmır, həyat, cəmiyyət, ictimai quruluş, mədəniyyət, təhsil, tərbiyə və s. ciddi məsələlər ətrafında mübahisə edir, fikirlərini bölüşürmüşlər.

8

Şair-filosof təbiətdə hesabsız heç bir şey görmür. Təbiətdə getcəkdən hesabsız heç bir şey yoxdur. Olanlar təbiət qanunları ilə idarə olunur. Təbiət insana heç bir şeyi müftə vermir, verdiyini ondan almaq istəyir... Cavid sonralar belə yazacaq: - Təbiət istedadlı adamlar yaratmaqda nə qədər xəsislik etmişdir.

O, hər şeydə - hər məsləkdə, hər xüsusda müntəzəm bir tərbiyə, bir məxsusi mübarizə görür. Düşünür ki, insan tərbiyə ilə təqib edəcəyi məsləkdə mükəmməl bir peşə, ixtisas sahibi ola bilər. “Əlindən iş gəlməyən min peşə dalınca, əlindən iş gələn bir peşə dalınca qaçar...”

Qurbanəli bəylə mübahisə edən Cavid insanlarda “tərbiyəyi-mədəniyyə” - mədəniyyət tərbiyəsi probleminə də toxunur və bunu konkret olaraq naxçıvanlılar haqqında yazdığı mütaliələri mühakimə edir və mükəddər olur. Səbəbini Ustadından soruşur və özü də cavab verir: “...Neçin? - deyəcəksiniz. Çünkçi naxçıvanlılardakı hissi-milli, əcaba, bir tərbiyəyi-mədəniyyə məhsulumudur, yaxud nəgəhani bir ətiyyə, bir ilham nəticəsimidir?..”

O naxçıvanlılardakı milli hissi ilhamda deyil, bir hava həyəcanında, bir müvəqqəti qəlyanda görür və yazır: “Hayla gələn huyla gedər. Çünki ani bir həyəcan ancaq ani bir həvəskarlıq tövliid edə bilər, fəzlə edəməz.”

Burada iki mühüm cəhətə diqqət yetirmək lazımdır. Əvvəla, Cavid milli və mədəni hissini tərbiyənin məhsulu olduğunu xüsusi nəzərə çarpdırır. İkincisi, ani bir həyəcanda ani bir həvəs-

karlıq olduğunu qeyd edir. Adı həvəskarlığı hay-huya bənzədir. Başqa sözlə, o, bir şeyə nail olmaqda müntəzəm bir tərbiyənin vacib olduğunu önə çəkir.

9

Hüseyn Cavid İstanbuldan Azərbaycana, belə demək mümkünsə, hazır bir filosof-şair kimi qayıdır. Orada aldığı fəlsəfi bilikləri gələcəkdə, necə deyərlər, bədii əsərlərində əridəcək. Fəlsəfi görüşlərini Əziz Şəriflə bölüşəcək, mətbuatda çap etdirdiyi məqalələrində oxucuların nəzərin çatdıracaq. Əziz Şərif belə yazacaq: “Yadıma gəlir ki, o zaman [1913-1914-cü illərdə] Hüseyn Cavid tez-tez mənə Rza Tofiqin fəlsəfi görüşlərindən, mürtəcə alman filosofu idealist Artur Şopenhauerin (1788-1860) və mürtəcə ingilis filosofu və sosioloqu Herbert Spenserin (1820-1903) nəzəriyyəsiindən söhbət edərdi. Ümumiyyətlə, o zaman burjuva ziyalıları arasında istər Şopenhauerin, istərsə Spenser və Nitsşenin (1844-1900) völäntarist nəzəriyyələri geniş yayılmışdı. Mən Cavidin Şopenhauer, Spenser və Nitsşenin nəzəriyyəsi ilə nə dərəcədə tanış olduğunu bilmirəm, ancaq belə güman edirəm ki, bu mürtəcə burjuva-idealist filosoflarının əsərləri haqqında az-çox Rza Tofiqdən eşitmiş olardı və onları tanısaydı da, uzaqdan-uzağa tanıyardı...”

Bu abzasda sovet aliminin “burjuva alimlərinə” münasibətini aydın görmək olar. Müəllif “mürtəcə”, “burjuva-idealist”, “mürtəcə-burjuva” və s. ifadələri təsadüfən işlətmir. Tam əminliklə bildirirəm ki, Cavid həmin filosofların fəlsəfi görüşləri və əsərləri ilə uzaqdan-uzağa deyil, yaxından-yaxına tanış idi. Cavid öz məktublarında da buna işarələr vurur və xüsusi qeyd edir ki, mən maraqlandığım şeyləri dərinə -dərinə və incədən-incəyə öyrənirəm, çünki mənim təbiətim belə yaradılmışdır...

10

Əziz Şərif Nitsşenin “Zərdüşt belə deyirdi”¹¹⁷ kitabını Cavidlə bir yerdə mütalibə edir. Onlar Nitsşe barəsində söhbət edirlər. Nitsşenin fəlsəfəsi, izlədiyi fəlsəfi ideyalar Cavidə qane etmir. Filosofun kitabının girişi və birinci fəslə Əziz Şərifə də o qədər maraqlı gəlir.

Hüseyn Cavid 1915-ci ildə “Açıq söz” qəzetində şap etdirədiyi “Müharibə və ədəbiyyat” məqaləsində daha ciddi problemlərə toxunur, ədəbiyyat və fəlsəfənin bir ölkənin və millətin əhval-ruhiyyəsinə təsiri məsələsinə qabardır. Belə hesab edir ki, almanlar müharibədə¹¹⁸ müdhiş silahlardan daha müdhiş yeni hərbi nəzəriyyələri irəli sürməklə məmləkətdə yaşayan xalqda müharibə əhval-ruhiyyəsinə qızıqsırdılar. “Bu ölkənin əhval-ruhiyyəsinə isə, fənni-tərbiyyənin, ədəbiyyat və fəlsəfənin təsiri inkar olunmayacaq şeylərdir.” Belə ölkədə yaşayan, belə mühitdə böyüyən tələbə və taliblər təhsillərini başa vurduqdan sonra öz filosof və ədəblərinin əsərlərini mütalibə etdikdə, şübhəsiz, onlarda həmin əhval-ruhiyyəyə baş qaldıracaq. Buna görə də şübhəsiz, “ən faydalı düşüncələr, ən ciddi mühakimələr də yalnız fəlsəfə və ədəbiyyat vasitəsilə əldə edilə bilər.”

Cavid sonralar fikrini daha da inkişaf etdirərək yazacaq: “Əgər bir millətin fəlsəfi və ədəbiyyat kitabları həssas, xəyalpərvər, laübalı qələmlərlə yazılmışsa, şübhə yox ki, o millət, o nəsil cərəyanla qarılıb da hər o yolda hərəkət edər və mümkün deyil, axıntıya qarşı bir dürlü kürək çəkmək...”¹¹⁹

O, məqaləsində fəlsəfə elminin nə qədər böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə və gücə malik olduğunu, insanların dünyagörüşünə və əhval-ruhiyyəsinə təsir etdiyini xüsusilə nəzərə çatdırır. Bu cəhətdən Herbert Spenser, Jan Jak Russo və Nitsşenin adını çəkir. Belə düşünür ki, ingilislər məğrur, soyuqqanlı, düşüncəli

¹¹⁷ Almanca belədir: “Also sprach Zarathustra.”

¹¹⁸ Birinci dünya müharibəsində.

¹¹⁹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, 4 cildə, IV cild, Bakı, 1985, səh. 233-234.

və uzaqgörəndirlər. Onlarda bu xarakterik keyfiyyətləri fəlsəfə və ədəbiyyat yaratmış və formalaşdırmışdır. “Herbert Spenser kimi böyük filosofların nüfuzlu, mətin, sarsılmaz və kəskin fəlsəfələri, şübhəsiz ki, hər ingilisdə, bütün xalq ruhunda böyük və səmimi bir təsirə malikdir.”

11

Bəs bu əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər fransızlarda necədir? Cavid belə düşünür ki, Jan Jak Russo kimi həssas və məriz¹²⁰ bir ruha malik olan filosoflar, şübhəsiz ki, fransız həyatına, fransız mühitinə təsir etməmiş deyillər.

Başqa sözlə, mən belə düşünürəm ki, Cavid demək istəyir ki, bir millətin fəlsəfə və ədəbiyyatı nə qədər ciddi olarsa, o millətin özü də bir o dərəcədə ciddi, məğrur, düşüncəli... olar. Tərsinə olarsa, o millət bir o qədər xəyalpərvər, qeyriciddi, modaçı... olar. Məncə, böyük filosof-şair bu cəhətdən çox ciddi bir problemə toxunur.

O, alman filosofu Fridrix Nitsşe¹²¹ ilə rus yazıçısı Lev Tolstoyun əsərlərini oxuduqdan sonra yazır: “Rus-alman mühitinə gəlincə, bu mühitdəki həyat və ədəbiyyat daha başqadır. Rus-alman sözü araya gəlir-gəlməz, həm ədib, həm filosof olmaq üzrə iki böyük sima, iki nüfuzlu mütəfəkkir qarşımızda dikəlib durur. Onlardan biri məşhur Tolstoy, biri də alman filosofu Nitsşedir.”

Cavid onların ədəbiyyat və fəlsəfədə izlədikləri nəzəriyyələrə nəzər salaraq ikisini də “müqtədir dahi” hesab edir. Göstərir ki, milyonlarca rusların bəyəndiyi Tolstoy oxucuları “İncili-şərifin əfv edəcəyi təlimatla yaşatmağa çağırır və buna az-çox nail olur. Filofos Nitsşe isə başqa yol, başqa məslək izləyir. Onun

¹²⁰ Xəstə, naxoş.

¹²¹ Cavid 1914-cü ildə Tiflisdə yaşayarkən Əziz Şərifdən xahiş edir ki, oxumaq üçün Nitsşenin “Zərdüşt belə deyirdi” kitabını tapsın. O da tapır və bir yerdə oxuyurlar.

əsərlərində Tolstoyun düşündüyü mərhəmətlərdən əsər yox. Rus yazıçısı öz əsərlərində mərhəmət fəlsəfələrini, alman filosofu isə antimərhəmət fəlsəfəsini təbliğ edir. Nitsşe zəiflərin əzilməsini təbii görür. Mərhəmət və məhəbbət tək hissələrin mənasız, xəyal və əfsanə olduğunu isbata çalışır. Özü də isbatda aciz qalmır.

Məncə, XX əsrdə iki dünya müharibəsinin Almaniyada alovlanması səbəblərini ulu Hüseyn Cavidin yazdıqlarında axtarmaq gərəkdir...

Cavid həmin səbəblərə görə yazırdı: “Böyük mərhəmət cəfakeşi Tolstoy böyük mərhəmətsiz ideyalarının daşıyıcısı Nitsşeni bəyənmiş, “yarımdəli alman” deyə ona gülür və istehza edir. Onun məcnunənə əsərlərinin Rusiyada tərcüməsinə və nəşrinə pis baxır. Nitsşenin izlədiyi fəlsəfənin “yaxıcı zəhərdən başqa bir şey olmadığını” deyir...”

Tolstoy Nitsşe fəlsəfəsinə qarşı öz barışmaz mövqeyini açıq şəkildə ortaya qoyur və hardasa ona həтта bir nifrət də edir. Hüseyn Cavid onun bəzi mülahizələrilə razılaşmır, Nitsşe fəlsəfəsinə daha drindən bələd olduğunu büruzə verərək deyir: “lakin eyi düşünülürsə Nitsşe fəlsəfəsinin batini çox zahirənə bənzəməyərk, daha səmimi bir mərhəmət və məhəbbətlə nəticələnir. O, Tolstoyun düşündüyü nöqtəyə acı olmaqla bərabər, daha kəskin və həqiqi addımlarla irəliləmək istər.”

12

Cavid Rusiyada Nitsşe fəlsəfəsinin yayılması ilə ilgəli daha dərin araşdırmalar aparır. O, Tolstoydan qabaq onun fəlsəfəsinin Rusiyanın məşhur ədəblərindən olan Dostoyevskinin yaradıcılığında öz ifadəsini tapdığını söyləyir. Qeyd edir ki, dərin düşüncəyə malik olan o böyük dahi və ruhşünas Dostoyevski Nitsşe yolunu, Nitsşe ideyasını Tolstoydan daha əvvəl irəli sürmüşdür. Cavid nəinki Dostoyevskinin, həmçinin Leonid Andreyevin faciələrində də Nitsşe fəlsəfəsinin ruhunu görür.

Filosof-şair Cavidin müşahidə və mülahizələrinə görə, qoca Tolstoy “Leonid, sən məni qorxudursan, fəqət mən səndən qorxacaq deyiləm” cümləsilə fikir və məsləkcə özünü Nitsşeyə müxalif saymayan, Nitsşe ruhuna yaxınlaşan Andreyevi düşündürmək istəyir...

Cavid məqaləsində ədəbiyyat və fəlsəfənin böyük həqiqətləri demək və ifadə etmək qüdrətinə malik olduğunu sübut etməyə çalışır. Diqqəti həmin fənlərin tədrisinə yönəldir və yazır: “Bəlli bir həqiqətdir ki, hər məktəbdə bir çox dərslər olduğu kimi ədəbiyyat, fəlsəfə, tarixi-fəlsəfə dərsləri də keçilir və hər məmləkətin ən məşhur ədibinin, ən nüfuzlu filosofunun əsərləri və oradakı qayə də birər-birər təhsil və tənqid edilir. Eyni zamanda bütün gənc dimağlar [beyinlər] birər fotoqraf kimi duyub bəllədiyi həqiqətləri böyük maraq ilə alır və o həqiqətlər get-gedə inkişaf edərək ümumi bir duyğu, ümumi bir düşüncə, ümumi bir əhvali-ruhiyyə təşkil edir.”

Şair-filosof gənclərin fikir, əqidə, məslək və bütövlükdə, dünyagörüşlərinin formalaşmasında, müəyyən həqiqətlərin onların beyinlərində get-gedə inkişaf edərək, ümumi bir duyğuya, düşüncəyə və əhvali-ruhiyyəyə çevrilməsində ədəbiyyat və fəlsəfə fənlərinin təhsildə və tədrisdə rolunu yüksək qiymətləndirir. Hesab edir ki, birinci dünya müharibəsində toplar və tüfənglər deyil, hər ölkənin ədəbiyyat və fəlsəfəsi ilə bəslənən beyinlər də ayrıca əhəmiyyətə malikdir.

Hüseyn Cavid bu cəhətdən haqlı idi. Belə ki, XX əsrin birinci onilliyində - birinci dünya müharibəsində Avropada, xüsusilə Almaniyada Nitsşenin adı ilə bağlı olan nitsşçilik cərəyanı geniş yayılmışdı.

Nitsşe fəlsəfəsinin mahiyyətindən doğan nitsşçilik nasionalizm və militarizmin, sonralar faşizmin törəməsində əsas ideya mənbəyi olmuşdur. Nitsşçilikdən, eyni zamanda, əxlaq relyativizmi, insanaqənimlik ideyaları, volyuntarizm, güclü şəxsiyyət ideyası, rasizm və antisemitizm törəmişdir. A.Rozenberq və b.

faşist ideologiyası Nitsşe fəlsəfəsi üzərində qurulmuşdur və “Üçüncü reyxin” siyasətinə xidmət edirdi. Faşistlər Höte, Hölderlin və klassik alman idealizmini öz məqsədləri üçün istifadə etməkdən ötrü Nitsşe ideyalarına müraciət etdilər və rasizmin (irqçiliyin) əsaslandırılmasına yönəldilər...¹²² (Cavid faşizm siyasəti və ideologiyasının üzərinə 1937-ci ildə yazdığı “İblisin intiqamı” dramasında qayıdacaq.) Demək istəyirəm ki, Cavid Azərbaycan yazıçıları və filosofları arasında Nitsşe fəlsəfəsinin mürtəcə mahiyyətini ilk dəfə duyan və tənqid edən şair-filosofdur. Bu, onun Nitsşe və nitsşeçilik haqqında dolğun biliyə və anlayışa malik olmasına dəlalət edir. Ehtimal etmək olar ki, o, Fayqinqerin, Trubetskayanın... çıxarışda qeyd etdiyim əsərlərlə tanış idi.

Fəlsəfə elminə dərindən bələd olan filosof-şair publisistik məqalələrində ciddi fəlsəfi problemlər ortaya qoyur. Məqalə və söhbətlərində, bədii əsərlərində Aristotelin (Ərəstunun), Əflatunun (Platonun), Epikürün, Sokratın, İbn Sinanın, Herbert Spenserin, Nitsşenin, Kantın, Con Lokkun, Jan Jak Russonun... adını elə-belə çəkmir. Onlardan oxuduğu, öyrəndiyi, bəyəndiyi və bildiyi məsələlərdən söhbət açır, məqalə və bədii əsərlərində istifadə edir. Diqqəti görkəmli filosofların fəlsəfi düşüncə və mühakimələrinə cəlb edir.

13

Hüseyn Cavidin məktub, məqalə, söhbət və bədii əsərləri belə bir mülahizə yürütməyə əsas verir ki, o, Şərq və Qərb filosoflarının əsərlərilə yaxından tanış olmuş, bir çox hikmət sahibləri haqqında yazılmış əsərləri mütaliə etmiş, təhlil və tədqiq yolu ilə öyrənmişdir. Filosof-şair həmçinin müasir fəlsəfə və onun görkəmli nümayəndələrinin fəlsəfi əsərləri və fikirləri ilə

¹²² Ətraflı bax: Одуев С.Ф. Реакционная сущность ницшеанства, Москва, 1959; Файгингер Т. Ницше как философ, Москва, 1902; Трубецкой Е.Н. Философия Ницше, Москва, 1904.

maraqlanmış, klassik alman və ingilis fəlsəfəsi barəsində mü-kəmməl təsəvvürə malik olmuşdur.

O, “Həsbi-hal” məqələsində məşhur Avropa filosoflarından Kant, Con Lokk və Spenserin daha çox pedaqogika - tərbiyə mə-sələləri ilə ilgəli fikirləri üzərində dayanmışdır. Onların tərbiyə haqqında fikirlərini misal gətirmiş, orta məktəbdə şagirdlərə düzgün tərbiyə verilməsinin necə də böyük əhəmiyyətə malik olduğunu öz nəzəri mülahizələrilə əsaslandırmağa çalışmışdır. Müəllif “alman hükəmasından filosof Kant”, “ingilis hükəma-sından Lokk” və “filosofi-şəhir¹²³ Spenser” sözlərini oxucuların nəzərinə xüsusi çatdırmışdır. Onun Spenserin yaradıcılığına nə dərəcədə tanış olmasını aşağıdakı misaldan aydın görmək olar: (Misal çəkmək zorundayam) “Herbert Spenser deyir ki, əgər is-tiqbalda hal-hazır mədəniyyətimizə vəqif olmayan bir asari-ətiqə maraqlısı məktəblərimizdə oxunan kitabları, proqramları, xüsusi imtahan kağızlarını tapacaq olursa, bunların sahiblərinin qətiy-yən çocuq sahibi, yəni bir baba (ata) olması ehtimalının mövcud olmadığına qail olacağı kimi, heç şübhəsiz ki, bunlar monastra aid tərzi-tədris olsa gərək deməkdən özünü alamayacaqdır. İştə bu sözün sahibi uca bir ingilisdur. Bu mütaliəni yalnız ingilis mühitinə, məktəblərinə baxaraq yürütmüşdür...”¹²⁴

14

Azərbaycan poeziyasında hikmət və fəlsəfi fikir bir quşun iki qoşa qanasdı təki həmişə bir yerdə qanad çalmış, bir-biri ilə əlaqədə olmuş, biri digərini tamamlamışdır. Bu ənənə böyük Ni-zamidən başlayaraq, bu günümüzədək davam etməkdədir. XX əsrdə romantik ədəbiyyatda bu ənənəni Məhəmməd Hadi və Hü-seyn Cavid davam etdirmiş, bədii-fəlsəfi fikrimizi daha da zən-ginləşdirmişlər.

¹²³ Şöhrət qazanmış, məşhur filosof.

¹²⁴ Hüseyn Cavid. Əsərləri, 4 cildə, IV cild, Bakı, 1985, səh. 205.

Cavid fəlsəfi fikirləri onun ədəbi-bədii əsərlərində geniş yer tutmaqdadır. Lakin bədii əsərlərdə, xüsusilə dramatik əsərlərdə yazıçının fəlsəfi fikirlərini araşdırıb üzə çıxarmaq asan məsələ də deyildir. Çünki həmin fəlsəfi fikirlər müxtəlif surətlərin dilindən verilir. Bu cəhətdən fəlsəfə elmləri doktoru İzzət Rüstəmovun mülahizələri ilə razılaşmamaq olmaz: “Hüseyn Cavidin fəlsəfi görüşlərinin tədqiqi zamanı onun tək cə bədii əsərlərinə, xüsusilə pyeslərinə istinad etmək müəyyən çətinliklər doğurur. Çünki bədii əsərlərdə fəlsəfi fikirlər birbaşa, müstəqim şəkildə yox, müxtəlif xarakterli və dünyagörüşlü obrazların dili ilə verilir...”¹²⁵

Qeyd edim ki, Cavidin lirikası - şeirləri istisna olunmaqla. Çünki onun şeirlərində fikir birbaşa lirik qəhrəmana, şairin özünə məxsusdur.

II. Şeirlərində

15

Hüseyn Cavidin lirikası fəlsəfi fikirlərlə zəngindir. Şairin “İştə bir divanədən bir xatirə” (“Sən nəsin? Kimsin?” deyən arifləərə) şeiri, Hadinin “İnsanların tarixi faciələri yaxud əlvahi-intibah” şeiri kimi, XX əsr milli fəlsəfi poeziyamızın ən gözəl nümunəsidir.

Şairin “Keçmiş günlər” şeirlər kitabı “Hübuti-adəm”, yəni “Adəmin göydən enməsi” seirilə açılır. Bu şeirin fəlsəfi məzmunu budur ki, Göydə qayğısız, zövqü səfa içində yaşayan Adəm bir “cinayət” üstündə Cənnətdən Cəhənnəmə - Yerə qovulur. Və bununla da bəşəriyyətin əzab, əziyyət və fəlakətlərinin əsası qoyulur. “Yer üzərində Adəm övladı nə qədər varsa, bir o qədər də faciə, cinayət, fəlakət, rəzalət, nəfs... olacaq.” Şeirdən doğan fəlsəfi məna budur!..

¹²⁵ İzzət Rüstəmov. Cavidin fəlsəfi irsi, Ədəbiyyat və incəsənət, 25 yanvar 1969.

- Dünya ləkəli, kirli və murdarlanmış bir döyüş yeri, savaş meydanıdır, ey Adəm. Get, get də ora. Öz murdar xislətini, nəfsini, ehtirasını ora apar. Cənnəti murdarladığın təki, Cəhənnəmi də murdarla, ora da öz rəzil toxumunu səp. Cahan durduqca Sənin bütün nəslin bərabər, həmin müdhiş zərbədən qurtulmayaacaq, fəqət inləyəcək, inləyəcək, inləyəcək!..

Budur, şeirin fəlsəfəsi, məzmunu və mahiyyəti. Budur, nəfsin törətdiyi illət və zillət, şikayət və müşkül iqamət:

- Əmin ol, nerdə nəfs olmuşsa hakim;
Həqiqi eşqi məhv etmiş məzalim.

Kimin ülviyə ruhu, söz onundur,
Əsiri-nəfs olan daim zəbundur.

(“Hübuti-Adəm”)

Bu parçanın mənası budur: Əmin ol, nəfs hakim olan yerdə haqsızlıqlar, zülmələr həqiqi eşqi məhv etmişdir. Söz, nəfsi olanların yox, Ruhu ülvî olanlarındır. Öz nəfsinin əsiri olanlar isə daima alçalmış həqirdir...

Eşq olsun belə şeiri yazan filosof-sairə!

Bu şeirin nə vaxt yazıldığı dəqiq məlum deyil. Turan Cavidin “Keçmiş günlər” şeirlər kitabına yazdığı qeyddə həmin şeirlərin 1905-1913-cü illərdə qələmə aldığı göstərilir. Bəlkə də həmin şeir 1905-1906-cı illərdə yazılmışdır. Belə olarsa mən həmin şeiri Cavidin fəlsəfi lirikasının ilk nümunəsi hesab edirəm.

16

Hüseyn Cavid nəfs barəsində fəlsəfi düşüncələrini başqa əsərlərində də davam etdirmiş, onun insana, bəşəriyyətə bir bəla gətirən hal tək mənalandırmışdır.

Şair “Yadı-mazi” (keçmiş, keçmiş zamanı yad etmə) şerində keçmiş zamanla ati (gələcək) arasında bir ziddiyyət axtarır. Keçmiş ona gözəl bir xatirə şövqü və şətarəti verir. Gələcək ona

bir qaranlıq gecəni xatırladır. Keçmiş ona daha nəşəli, daha xoş görünür. Bugün onun ruhunu ürəkyağlı ələmlərlə yandırır. Şair keçmişdəki gözəl günləri yad etdikcə, dəmadəm duyğuları coşur. Hərdən qara xülyalar onun qəlbinə məhrəm olur. Keçmişin həsrətilə yaşayan şair bugünün həsrətçəkmə aləmində məhv olur.

Şair şeirdə insan düşüncəsinin, insan qəlbi və ruhunun dualist mahiyyətdə olmasını önə çəkir. “Keçmişin dərki nə qədər asandırsa, gələcəyin dərki bir o qədər çətin və qaranlıqdır” demək istəyir.

Lərzan ediyor ruhumu bin dürlü məzalim,
Əfsus... ki mazi ədəm, ati müzlüm...

Yəni, min dürlü haqsızlıqlar, zülmələr Ruhumu lərzəyə gətirir. Fəqət əfsus ki, Mazi - Keçmiş bir yoxluq, bir ölüm, Ati - Gələcək isə qaranlıq və məchul.

17

Cavidin fəlsəfi lirikasında “Elmi-bəşər” - “Bəşər elmi” şeiri ayrıca bir tutur. Şeir qırx iki misradan ibarətdir. Şair şeirə belə bir qeyd vermişdir: «“Bir məktub münasibətilə”. Bəradərimə.» (Ehtimal ki, Qurbanəli Şərifova.)

Şair şeirdə bəşər elminin, irfan və fəzilətin, gecə və gündüz çalışması və çabalamasının sonunu bir heçlikdə görür.

- Kainat sonsuzdur, bəşər elminə yiyələnmək də sonsuzdur. İnsan nə qədər həmin elmə yiyələnsə də, fəzilət sahibi olsa da, o bir tərəfdən naqisdir. Aramaq, bulmaq, ictimad etmək, arif olmaq, irfan kəsb etmək üçün yüksəlmək lazımdır, labüddür. Bu isə nəhayətsizdir. Çünki bilmək, öyrənmək elə bir uçurumdur ki, onun intəhası və dibi yoxdur, - deyə filosof-şair bu nəticəyə gəlir. Mənə görə, şair bu şeiri yazarkən üzərində böyük filosof

Platonun təsiri olmuşdur. Filosof şair həmin şeirdə sanki Platon kimi düşünür.

“Bilirəm” söyləyənlər də var pək çox.
Nəmə lazım... O bir xəyalətdir,
“Elmü irfan” nədir, bən anlamadım,
Çünki hər cəhlə doğrudur hər adım...
“Elmi-bəşər”

Filosof-şair bəşər elmi önündə dərin düşüncələrə dalır, tərəddüdlər və şübhələr içində çırpınır. “Sonsuz bir fəzaya yüksəlib uçan qanadlı Hüma sonda nə olur?” Sual belə qoyulur. Cavab verilir: O yorulur, çırpınır, bayılır, sonra ondakı uçmaq həvəsi sönür. İnsan da belədir. O, bəşər elminə doğru uçar, qanad çalır, gərilir, sonra yorulur, əldən düşür, kəsbi-ürfan için etilə həvəsi sönür. Qafil insan o Hüma quşu kimi bu fikrə əsirdir. Nə üçün? Çünki qafil insan kainat, bəşəriyyət elmi qarşısında zavallı və məsumdur. O, daima bir sərəbə aldanaraq, ona doğru qoşaraq, düşünür: «sanki bir dəniz bulacaq». Fəqət aldanır, aldanır zavallı bəşər.

Filosof-şair belə düşünür və düşündürür! “Deyirlər bəşəriyyət kamala çatdı.” Şair buna inanmır. Çünki gündə bir elmi qanun kəşf olunur. İnsan bir elmi biliyə tam yiyələnmiş, yeni bir elmi bilik meydana gəlir. Dünənki hikmətlər bu gün sönür, onun yerini təzə hikmətlər tutur. Bu, bəşər elmində mütəmadi olaraq davam edir. İki gün sonra bəşər eyni hikmətdən daha çox şübhələr, tərəddüdlər duyur. Şairə görə, bax, bəşər elmi budur!

18

Filosof-şair bəşər elmini daima dəyişmədə, yeniləşmədə və dialektik inkişafda görür. Onun bu fəlsəfi düşüncələri Qurbanəli Şərifova yazdığı məktublardakı fəlsəfi düşüncələri ilə səsləşir. O, şübhə və tərəddüdü elmi biliyin, həqiqətin açarı kimi mənalandı-

rır. Ümumiyyətlə, Cavidin fəlsəfi görüşlərində şübhçilik fəlsəfəsi xüsusi bir yer tutur. Bu fəlsəfə “İştə bir divanədən bir xətirə...” şeirində, xüsusilə “Şeyx Sənan” mənzum faciəsində və “Xəyyam” dramasında daha da qabardılır və inkişaf etdirilir.

Cavidə görə, nadanlıqla, bilməməzliklə elmlilik və bilik daima bir-birini təqib edir. Yer var ki, elm və bilik üstündür və qalib gəlir, yer var nadanlıq və cəhalət həyatda və insan cəmiyyətində daima mövcuddur. Bəşər elmi həm gerçəkliklər, həm də aldanışlardır. Tərəddüd həqiqətə yetmək üçün bir vasitə, şübhə həqiqətin açarıdır.

“Şeyx Sənan” mənzum faciəsində şübhəçilik konsepsiyası daha qabarıq verilir. Onun dürlü-dürlü çalarları dini fəlsəfə ilə əlaqəli şəkildə izah edilir. Şeyx Kəbirin otuz yaşlı xoşsima tələbəsi Şeyx Sənan Məhəmməd peyğəmbərin meracına (göyə çəkilərək, Allah ilə müsahibəyə getməsinə) şübhə ilə yanaşır. O, əruc-i-cismanini yalan sayır, “Peyğəmbər adi bir bəşərdir, heç görülüşmü çıxsın ərsə bəşər” söyləyir. Şeyx Hadi və Şeyx Kəbir onu müdafiə edirlər. Şeyx Hadi, - Sənanın söylədiyi yalnız şübhədir, şübhədən başqa onun qüsuru yoxdur, - deyər onu müdafiə edir. Şeyx Kəbir isə daha uzağa gedir:

Şübhədir hər həqiqətin anası,
Şübhədir əhli-hikmətin babası.
Şübhə etməkdə haqlıdır insan...

Şeyx Nəim Sənanı başqa bir şübhəçilikdə suçlayır:

- Sadə meracı etmiyər inkar,
Hələ tohid için də şübhəsi var.
Söylüyor: “Görməyincə Xəliqi bən.
İctinab eylərim pərəstişdən.”

(“Şeyx Sənan” faciəsi)

Sənan tohidə də - Allahın birliyinə də şübhə edir. Onu görməyincə Ona pərəstişdən ictinab - boyun qaçırır. Sufi Şeyx Kəbir isə belə hesab edir ki, şübhə artarsa, yəqin artar, çünki mərifət nuru şübhədən parlar, folosofanə ruhə malik olan, yaşamaz ayrı hərgiz Allahdan.

“Şəqqülqəmər” hekayəsi Ayın parçalanmasıdır. İslam əfsənəsinə görə, Ayın parçalanması Məhəmməd peyğəmbərin möcüzələrindən biridir. Ay iki parçaya bölünərək, yerə enir.

Şeyx Sənan həmin hekayəyə də şübhə ilə yanaşır.

Hüseyn Cavid belə hesab edir ki, şübhə etmək insanın xislətinə, təbiətinə və xarakterinə uyğundur. İnsan inanmadığı şeyə şübhə edə bilər. İnsan İdrakı şübhədən həqiqətə gedən yolu dərk edə bilər. O şey ki, insan idrakına sığmır, insan idrakı o şeyi ki, qəbul etmir, insanın o şeyə şübhələnməyə, Sənan kimi haqqı var. “Hər həqiqətin anası şübhədir; hikmət əhlinin babası şübhədir. Şübhədən həqiqət və hikmət doğar...” Filosof şair belə düşünür.

19

Hərb və fəlakət problemi, siyasət ərlərinin siyasəti və hər bə fəlsəfəsi Hüseyn Cavidin yaradıcılığında mühüm yer tutur. Filosof-şair siyasət ərlərinin fəlsəfəsini yirtıcılıqda, vəhşətdə, fəlakətdə, hər bə meydanında yığın-yığın insanların ölümü və fəlakətində, bunun nəticəsində qazanılan var, dövlət və sərvətdə görür və tənqid edir.

Birinci dünya müharibəsi! Nitsşəçilik!.. Yığın-yığın bəşəriyyət ölümlə pəncələşir, qana bulanır. İnsanlar bir-birini yaxır, yaxır, əzir, məhv olur, məhv edir, asır və asılır... Toplar, tüfənglər, qılınclar, zəhərli qumbaralar gurlayıb-parlayır. Şair dəhşətə gəlir və var səs ilə, böyük həyəcanla qışqırır:

- Ah, nə istər bir-birindən zavallı bəşər?! Nə umar bir-birindən Adəm övladı? Nədir bu qəhr və fəlakət? Nədir bu dərd və

bəla? Aman, bu, nə mənzərə!! Onu duyduqca sarsılır vicdan.
Ah, bu, nə dəhşət? Düşündükcə çıldırır insan!

- Təməddüdün¹²⁶ sonu vəhşətmidir, nədir əcəba?..
Xayır, xayır... Nə diyor baq ricali-bəzmərə,¹²⁷
Siyasət ərləri gür-gür gürüldüyər hər an,
Böyük səadət umar hər şu qanlı fırtınadan.

Filosof-şair dünya müharibəsindən, onun törətdiyi böyük qırğınlardan dəhşətə gəlir. - Təməddüdün - mədəniyyətin, tərəqqinin sonu vəhşiliklərdirmi? - deyər sual edir. Şair belə “mədəniyyətə” “xeyr, xeyr” deyir, amma fakt, faktlığında qalır. O sual edir: “Nə diyor baq ricali-bəzmərə - kişilərin məclisini, yığıncağını bəzəyən hər b ərləri?..” Şair belə hər b məclisinə nifrət edir. Siyasət ərlərinin gür-gür guruldayan səsinə, o qanlı fırtınadan böyük səadət umanlara böyük lənətlər yağdırır.

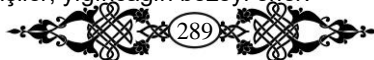
“Hər b və fəlakət” şeirinin fəlsəfi qayəsi belədir: Siyasət ərləri qanlı-qadalı müharibədən böyük səadət, sərvət, var-dövlət və şərəf duyurlar və umurlar... Bu fəlsəfi düşüncə və ideya Cavidin müharibə mövzusunda yazdığı başqa əsərlərdə də davam etdirilir. Bu cəhətdən “Qürubə qarşı” və “Hər b İlahi qarşısında” şeirləri, “İblis” mənzum faciəsi və “Topal Teymur” tarixi dramı daha səciyyəvidir.

20

Filosof-şair “Qürubə qarşı” şeirində problemi belə qoyur:
Nə istər bir-birindən anlaşılmaz, sayğısız insan!?
Olur məmurələr viran, qopar ataşlı tufanlar.
Fəqət bunlar, bu vəhşətlər, bu dəhşətlər niçin bilməm?
Əcəb, xalimi insafü mürüvvətdən bütün aləm!?
...Gönüllər qan, çiçəklər qan, bütün çöllər, çəmənələr qan,

¹²⁶ Mədəniyyətin.

¹²⁷ Məclisi bəzəyən kişiler, yığıncağın bəzəyi ərlər.

Dənizlər qan, bulutlar qan, hava qan, iştə hər yer qan...

(“Qüruba qarşı”)

Tarixi bir sual doğur: - Qan tökməkdə, öldürməkdə nə məqsəd güdür siyasət ərləri və Hərb Allahları?! Nə istəyir bir-birindən Adəmin anlaşılmaz, əslində anlaşılan, sayğısız - kobud, qaba, utanmaz övladları?..

Bütün iyirminci əsrin övladları şairin gözünə müstəbid - zülmkar, despot, zalim və alim görünür. Bütün iyirminci əsrin övladları şairin gözünə müstəbid - bacarıqlı, istedadlı və zalim görünür. Ancaq insanların aqibəti şeytan olmuşdu. Şeytana əyilməyən Mələk nədən Ona əbd - qul olmalıdır? Nədən ali nijad - nəsil, insan Şeytana kölə olmalıdır?.. Ona görəmi ki, insan nəslə həmin o Adəmin nəslidir? (“Hübuti-Adəm”).

Bu fəlsəfi düşüncə filosof şairi, demək olar ki, bütün yaradıcılığı boyu maraqlandırmış, rahatsız etmişdir.

Lirik qəhrəman “Neçin, ya Rəbb, neçin bu qəsvətlər, bilməm?” (əslində bilən) deyən Allaha sual edir. müdhiş müharibə sədasından şairin ruhu sarsılır, dəhşətdən tükləri ürpənir. Həmin qızğın seyhə guya gurlayıb söyləyir: - Ey qafil! Fəlakətsiz səadət, qayğısız rahatlıq olurmu?.. Yox, olmur. Əmin ol, harda dirilik - Adəm övladı, İnsan varsa, mütləq orada qovğa, savaşı, rəzalət, cinayət var!.. Bu, hikmətin bir qanunu, xilqətin sirridir ki, məhv olmaz.

Bu düşüncə və mühakimə Cavid fəlsəfəsində ayrıca bir yer tutur. Onun “Yadi-mazi” şeirilə “Qürubə qarşı” şeiri arasında fəlsəfi məzmunca bir yaxınlıq, fikir oxşarlığı var. Şair elə bil ki, birinci şeirdə unuduqlarını ikinci şeirdə demişdir.

21

Filosof-şair belə hesab edir ki, mədəniyyət inkişaf etdikcə, tərəqqi artdıqca, müasir dillə desək, elmi-texniki inqilablar baş

verdikcə, dünyada zor, basıb-kəsmək, yaxıb-yıxmaq da o dərəcədə artacaqdır. Bu aydın bir həqiqətdir: “Cihan bir nazənin dilbər ki, yalnız mərdə qismətdir.”

Filosof-şairin əsərlərində hərb və fəlakət, qüvvət və hüriyyət, zor və azadlıq problemi mühüm yer tutur. O belə hesab edir ki, qüvvət və qılıncın ittifaqı zülmə son qoya bilər, bəşəriyyəti və milləti azadlığa çıxara bilər. Bu cəhətdən onun “Qürubə qarşı”, “Hərb İlahi qarşısında” şeirləri, “İblis” və “Peyğəmbər” mənzum dramları, “Topal Teymur” mənsur tarixi dramı xarakterikdir.

Şair hərb Allahını kinli Əjdahaya bənzədir, onu “rəhnümayi - Şər”¹²⁸ adlandırır. Ona. - Hərbdən cahən usandı sən də usan, - deyir. Qanlı torpağı tərək etməyi, çəkilib getməyi tələb edir. Hərb Allahı isə Şərlə - Şeytanla cütləşərək, daha dəhşətli faciələr və fəlakətlər törədir. Şair şeirlərində irəli sürdüyü Xeyir və Şər problemini “İblis”də davam və inkişaf etdirir. Şərlə Xeyir, Şərlə hüriyyət arasında bir bağlılıq, dialektik vəhdət, əlaqə axtarır.

- Şər olmadıqca Xeyirə qavuşmaq məhal olur.
Qəsvətli, sislə hər gecədən bir Günəş doğar.
Hüriyyət öylə nazlı bir afət ki, pək vəqur,¹²⁹
Qan aqmadıqca kimsəyə gülməz o işvəkar.

(“Hərb İlahi qarşısında”)

Atalar demişkən, şərdən xeyir doğar. Şair bu xalq müdrikliyini və hikmətini özünəməxsus şəkildə təsdiq edir. Düşünür ki, Şərsiz Xeyirə qovuşmaq çətin olar, qəsvətli, sislə-dumanlı bir gecədən isə Günəş doğar. Hüriyyət, azadlıq nazlı bir afətdir, qan axmadıqca gülməz kimsəyə o işvəkar. Başqa sözlə, hüriyyət

¹²⁸ Bələdçi, yolgöstərən şər.

¹²⁹ Vüqarlı.

yətin yolu qandan, qadadan, mübarizədən, mücadilədən keçir. Filosof-şair bu kimi mülahizələr söylərkən qədim və müasir tarixi, filosof tarixin, həqiqətin aynası tarixi gerçəklikləri nəzərə alır.

Zatən bu köhnə yurdumuzun köhnə adəti,
Hər tanrının qan içməyə var hüsni-rəğbəti.

22

Deyirlər: - Böyük, kiçik, qara, ağ, xristian, islam, şəhərli, köylü, maarifpərəst, cahil - hamısı, bütün bəşər nə hüquq istəyirsə alacaq, zülmkar ilə insanpərvər, güclü ilə gücsüz bir yerdə kamran olacaq, bərabər yaşayacaq!?.

Filosof-şair deyilənlərə gülür, istehza edir və sual verir: “Demək qalamayacaq cahanda zülmədən nişan?” Bu sözlərə isə qəhqəhə çəkir.

- Aman, nə dadlı bir əfsanə, həm nə süslü yalan!

Nəinki yalan, həm də şairanə bir xülya, hissə uyğun sevimli bir rəya? Bu tarixi sual bugünkü və keçmişdəki alim və filosofları çox düşündürmüşdür, fəqət:

Bu tatlı hiss ilə hər ənbiya,¹³⁰ bütün ürəfa,
Fününü fəlsəfədən zəvq alan böyük üdəba,¹³¹
Zəif için didinib, çırpınıb yorulmuşlar.
Fəqət nəticədə hər əski halı bulmuşlar.
Qucaq-qucaq edilən tatlı vədlər pək çox;
Saqın inanma! Yalan... Yoq, zəif için haq yoq!..
İnanma! Aciz için yoq hüquq, inanma, xayır,

¹³⁰ Nəbilər, peyğəmbərlər.

¹³¹ Ədiblər, yazıçılar.

Cihanda haq da, həqiqət də həpsi qüvvətdir!

(“Hərb və fəlakət”)

Budur həyatın gerçəklik fəlsəfəsi! Budur filosof-şairin tarixdən aldığı dərs, həyatda gördüyü və müşahidə etdiyi həqiqət!.. Nəhayət, şairin inam fəlsəfəsi! Dünənün və bugünün fəlsəfi problemi.

Bütün tarixi həp gözdən keçir ta bidi-xilqətdən...

Basıb-kəsmək, yaqıb-yıqmaq azalmaz, daima artar;

Bu bir baziçeyi-qüdrət ki, bundan kimsə qurtulmaz...

(“Qüruba qarşı”)

Cavid ağalar, qullar, acizlər, yoxsullar və əlsiz-ayaqsızlar dünyasının dünyanın tam hüquqlu insan olmasına inanmır. Həyatda da, dünyada da haqqı, həqiqəti və hüququ qüvvətdə görür. “Hərb və fəlakət” şeirində izlədiyi fikri “Hərb İlahi qarşısında” şeirində davam etdirir. Hər iki şeirin yazılış tarixi birinci dünya müharibəsi və rus inqilabları dövrünə təsadüf edir. Şair nə siyasət ərlərinin, nə hərb Allahlarının, nə bolşeviklərin, nə menşeviklərin, nə də kapitalistlərin dadlı sözlərinə inanmır:

- Zülmət dağıldı, zülmü fəsad oldu payimal,

Hər yerdə sanki haqqü ədalət gülümsüyor

Al bayrağın qanatları altında, pürməal

Hər çöhrə, hər dodaq saçıyor ləmə-ləmə nur.

Hürriyyət? Ah, o bəncə fəqət tatlı bir xəyal...

Dünyada varmı hür, əcəba? İştə bir sual!..

(“Hərb İlahi qarşısında”)

23

Biri var ayrı-ayrı filosofların yazdıqları əsərlər və irəli sürdükləri fəlsəfi düşüncələr, bir də həyatın özündən doğan fəlsəfə,

belə deyək, filosof həyat, bir də var tarixi həqiqətlərdən doğan fəlsəfə, belə deyək, filosof tarix. Hüseyn Cavid öz fəlsəfi görüşlərində bunun hər üçünü nəzər alır, fəqət filosof həyata və filosof tarixə daha çox istinad edir. Bu, onun fəlsəfi lirikasında da, dramatik əsərlərində də, xüsusilə “İblis”, “Peyğəmbər” və “Xəyyam” mənzum dramlarında daha qabarıq nəzərə çarpır. Bu, təbiidir, çünki Hüseyn Cavid həm şair, həm filosof, həm dramaturq, həm də tarixçi təfəkkürünə malik nadir istedad sahibi idi. Onun istedadı bu dörd sahədə parlamışdır. O, tarixə aid heç bir əsər yazmamışdı. Ancaq o tarixi ədəbiyyatdan və fəlsəfədən pis bilmirdi. Tarixi hadisə və həqiqətləri bədii əsərlərində elə əritmişdi ki, buna dünyanın ən məşhur sənətkarları qibtə edə bilirlər.

Şair adi şeirinə belə fəlsəfi çalarlar verməyə çalışır və buna nail olur. Bu baxımdan onun “Məzlumlar için”¹³² və “Dün və bu gün” şeirləri səciyyəvidir. Birinci şeirdə o, “Əzməyən əzilir” problemini qoyur, məzlumların müdafiəçisi kimi çıxış edir.

Cahan müharibəsi zamanı ermənilər Kars və Oltu ətrafında türkləri alçaqcasına qətlə yetirir, diri-diri yandırır və torpağa basdırırlar. Bu rəzalətdən dəhşətə gələn, özünə yer tapa bilməyən şairin fəryadı göylərə yüksəlir. Nitsşeçiliyi, vicdansızlığı və mərhəmətsizliyi, ölüb-öldürməyi... təbliğ edən bəzi Avropa filosoflarının sərsəm nəzəriyyələri, həmin nəzəriyyələrdən ilham alan qanahəris ermənilər və siyasət ərləri yada düşür.

- Verin!.. Verin də, əvət, susdurun şu fəryadı,
Aman! Əsirgəməyin mərhəmətlə imdadı.
Deyil cənazə... Birər xəndədir, həyata gülər.
Gülər bəni-bəşərin duyğusuz səfillərinə,
Gülər həmiyyətə biganə səngdillərinə¹³³
Gülər ədalətə, insafa, haqqa, vicdana,

¹³² Kars və Oltu ətrafında səbəbsiz (!?) olaraq [ermənilər tərəfindən] alçaqcasına qətl və yəğma edilən məzlumlar için.

¹³³ Daşürəkllərinə.

Gülər həqayiqi-İncilə, hökmi-Quranə.

“Ölülər gülür!” Ölülər kimə gülürlər? - İyrənc həyata! Adəm övladının qansızlığına və vəhşiliyinə. Bəşər adlı duyğusuz səfillərə. Həmiyyətə, şərəf hissinə biganə daşürəklilərə. Nəhayət, Adəm övladının beyninin naqisliyinə, ədalətinə, insafına, vicdanına. Hətta İncilin həqiqətlərinə, Quranın hökmlərinə!..

Budur, “çobansız qoyunların halı”. Onlar rəzalətli fəlakətdə səadət və vicdan axtarırlar. Şair-filosofo görə, dünyada haqq və ədalət, insaf və mərhəmət... zəfər çalmanınca, vəhşət və dəhşət, haqsızlıq və ədalətsizlik, insafsızlıq və mərhəmətsizlik davam edəcək, qan töküləcək.

24

XX əsr bəşər ruhunu, bəşər aqlını və kamalını, dünyaya və insanlara fəlsəfi baxışı dəyişir. Böyük bir mədəniyyət içində böyük bir vəhşilik yaşanır. Əsr fikirləri, düşüncələri, təfəkkürləri, məslək və əqidələri, məfkurə və fəlsəfələri dəyişir. İndi dünyaya yeni fəlsəfələr hökm edir... Şair bir şeirində təsadüfən yazır: “Əsr yiriminici əsrdir, vəzifəsi pək ağır!”

- Ah, əvət, həp dəyişdi ruhi-bəşər,
Hökm edər şimdi başqa fəlsəfələr...
Yaşadan kainatı qüvvətdir,
Gücsüzün həp nəsibi zillətdir...
Həp cihan qanlı bir kitab əlan,
Bu, fəqət bir səhifədir ondan...
Partlıyor hər tərəfdə bir vulkan,
Şərqü Qərb işte püskürür al qan...

(“... Məzlumlar için”)

Şairə görə, bu bəlkə də qiyamətin bərpasıdır.

Cavid fəlsəfəsində güclü və gücsüz, zəif və qüvvətli problemi ayrıca bir yer tutur. Zəif daima əzilir, qüvvətli daima əzir. Bu hadisə təbiətdə də, cəmiyyətdə də baş verir. Şair insanları ya-

şamaq üçün, əzabdan qurtarmaq üçün ətalətə deyil, mübarizəyə çağırır.

Yaşamaq istəsən çalış, çabala,
Rəd¹³⁴ olub gurla, bərq olub parla!
Yoqsa fəryadü nalə zaidir,¹³⁵
Bir həqiqət bu: “Əzməyən əzilir!..”

(“... Məzlumlar için”)

Bəli, bu həyatın təbii qanunu və fəlsəfəsidir. Güclülər qalib gəlir, zəiflər məhv olur. Dünyada haq, ədalət, insaf, mərhəmət, vicdan, qanun, hüquq bu fəlsəfə üzərində qurulur. Nəinki dünyanı, kainatı da yaşadan qüvvətdir, gücsüzün nəsibi zillətdir... Ona görə ki, köhnə Fələk də, yeni Fələk də mərhəmətsizdir. Onlar daima bəşəriyyətlə əylənirlər, özü də gülərək, şənlənərək, sadlanaraq əylənirlər.

25

- Mərhəmətsizdir iştə köhnə Fələk!

Yeni Fələklər köhnə Fələklərdən daha mərhəmətsizdirlər.

Fələyin gərdişilə dünənki məhkum bu gün hakim olur, dünənki bədbəxt, bu gün məsud olur, dünənki məsud bu gün mərdud olur. Budur dünənin və bu günün ziddiyyətləri, dialektikası.

- Yoq təbiətdə öylə bir qüvvət,
Əbədi, həm də paydar olsun.
Həp dəyişməkdədir bütün xilqət,
Həp dəyişməkdədir həyatü funun.

(“Dün və bu gün”)

¹³⁴ Göy gurultusu kimi gurla.

¹³⁵ Kontekstdə labüddür, artacaqdır, lazımı qədərdən artıq olacaqdır.

Budur həyatın və cəmiyyətin dialektikası! Həyatda, cəmiyyətdə, təbiətdə və kainatda hərəkətsiz, daima fəaliyyət göstərən elə bir qüvvət yoxdur. Burada hər şey hərəkətdədir, hər şey dəyişir, yeniləşir, köhnəlir və ölür. Yeni əsr - XX əsr də belə! O hər şeyi - insanları da, həyatı da, həyat elmini və fəlsəfəsini də dəyişir. Həyatda nə sarsılmaz elə bir qanun var, nə də bu gün inqilaba zəbun olmayan var!..

Seyr edin iştə kainatı bütün,
Devrilir hər adımda bir əzəmət,
Dinləməz dünki hadisatı bu gün,
Parlıyor hər dəqiqə bir hikmət,
Hər qaranlıqda çırpınır bir nur,
Hər həqiqətdə bir xəyal uyuyur.

Budur həyatın qanunu və fəlsəfəsi! Yeni dünya köhnə dünya ilə, yeni hikmət və fəlsəfə, köhnə hikmət və fəlsəfə ilə daima mübarizədədir. Yeni elmi kəşflər dünyanı dəyişir, yeniləşdirir. Şair düşünür ki, belə olmasa, inkişaf və tərəqqi də olmaz. Fəqət qaranlıqla işıq, zülmətlə aydınlıq, Xeyirlə Şər, xəyalla gerçəklik arasında daima bir çarpışma gedir. Hər qaranlıqda bir nur, hər həqiqətdə bir xyal uyuyur.

Filosof-şair kainatda, dünyada və insan cəmiyyətində gedən bu arasıkəsilməz dialektik prosesi təbii qəbul edir.

26

Hüseyn Cavidin kainat və dünya, xəyal və həqiqət, gözəllik və eybəcərlik, ədalət və həqiqət, elm və təcrübə, ağıl və zəka barəsində maraqlı və dəyərli fəlsəfi mühakimə və mülahizələri vardır.

Hər lövhə bir həqiqəti söylər təranədir,
Hər kölgə hissi oqsayacaq bir bəhanədir.
Dünya nədir? O, iştə fərəhnakü minkəsir,

Bir aşınayi-zevqü səfa, bir xərabəzar...

(“*Ey ruhi - pürsükun!..*”)

Cavid bu misralarda Xəyyam kimi görünür... Dünya şairin gözündə insana fərəh və zövqü səfa verən bir yer, bir xərabədir. Nə üçün? Çünki insanın xoş günü də, pis günü də, acısı da, şirini də yaşadığı dünya ilə bağlıdır. Dünya nədir? Şair-filosoфа görə, dünya “fərəhnakü münəksirdir.” Yəni dünya fərəhli və şadlı, qəmli bir yer, sınıq bir məkandır. Cavid bu məqamda sanki Füzuli kimi düşünür və demək istəyir: “Dünya qəm və dəm oylağıdır, dünya qəm və dəm dağarcığıdır.”

Filosof Cavid kainatın sonsuzluğunu qəbul edir. - Dünyada sevinc və qəm sonsuzdur, - söyləyir.

27

Hadinin “İnsanların tarixi faciələri, yaxud əhvahi-intibah” və Cavidin “İştə bir divanədən bir xatirə” şeirləri XX əsr fəlsəfi poeziyamızın ən gözəl nümunələridir. Cavid öz şeirini “Sən nəsin, kimsin?” deyən ariflərə yazmışdır. Şeirin başlığına çıxardığı “divanə” sözü də ağıllıdan, arıfdən, müdrikdən bir xatirə kimi başa düşülməlidir. Mənim araşdırmalarıma görə, şeir məşhur fransız filosofu Rene (Kartezi) Dekartın və başqa filosofların fəlsəfi düşüncələrinin təsiri altında yazılmışdır.

Filosof-şair həmin bədii-fəlsəfi şeirində insan zəkasının qüdrətinə inandığını nümayiş etdirir, bir metafizik kimi (Ağıl vasitəsilə gerçəkliyi dərk etmək mümkündür.) görünür. Hesab edir ki, biliyin, düşünmə və dərkətmənin mənbəyi zəkadır.

Dekart yazmışdır: “Mən düşünürəm, demək mən varam. Mən varam, demək dünya var.”

Sovet dövründə bəzi sovet filosofları, o cümlədən mənə universitetdə fəlsəfədən dərs deyən bir müəllim onun sözlərinə gülür və istehza edirdi. Məncə, Dekart düz deyirdi. Daha doğrusu, demək istəyirdi ki, mən varam, dünya mənim üçün var, yo-

xam dünya mənim üçün yoxdur... Cavid həmin şeirində elə bil Dekart kimi düşünür.

Sormayın əsla, kimim bən? Ya nəyim?
Şimdi bən bir qayğısız düvanəyim.
“Bən nəyim?” Kəndim də bilməm, vaz keçin!
Sən nəsin? Boş bir sual insan için.
Bən hiçim, hiçdən çıxan hiçdir fəqət,
Zənn edərsəm sizdə də yoq mərifət.

Filosof-şair burada Mən və Dünya, Mən və Kainat, varlıq və yoxluq, dərkolunan və dərkolunmayan kimi ciddi fəlsəfi problemlər qoyur. Əslində o, özünün kim və nə olduğunu gözəl dərk edir. Şair özünü və dünyanı dərk edən bir divanədir. O, elə bil “Mən nəyim?”, “Sən nəsin, kimsin?” deyənlərə istehza edir. Özünü “divanə”, onları “qafil” adlandırır. Dünyanı, həqiqəti və kainatı dərk etməyənlərə gülür. Şairə görə, kainatı, həqiqəti və dünyanı dərk etməyən özünü də dərk edə bilməz. Çünki insan dünya və kainatın bir zərrəsidir, törəməsidir.

Füzulidə belə bir beyt var:

Öylə sərməstəm ki, idrak etməzəm dünya nədir,
Mən kiməm, saqi olan kimdir, meyü səhba nədir?

Cavid həmin məqamda Füzuli kimi görünür. Füzuli dünyanın nə olduğunu “başı məstlikdən” dərk edə bilmir, Cavid “divanəlikdən”. Əslində hər iki filosof-şair dünyanı dərk edir və dərk olunmasına inanır...

28

Şair “İştə bir divanədən bir xatirə” şeirində 1912-1913-cü illərədək əldə etdiyi fəlsəfi bilikləri, tanış ola bildiyi fəlsəfi ideya və təlimləri sistemləşdirməyə, özünün qazandığı fəlsəfi bilikləri

ümumiləşdirməyə çalışır; bir şübhə, tərəddüd və inqilab içində çırpınır.

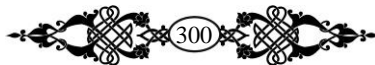
Mənə belə gəlir ki, həmin şeirin meydana gəlməsində Aris-totelin, Platonun, Dekartın və b. filosofların şair üzərində böyük təsiri olmuşdur.

Lirik qəhrəman - şair özünün həyat tarixinə nəzər salır, “bən bir zamanlar kim idim?” sualına konkret cavab verir: “Bən bir zamanlar ənisi-yar idim. Axşam və səhəri seyr edərdim azad və qayğısız. Xilqəti sezmirdim, mövcudluğu bilmirdim. Heçlik bənim üçün bir gözəl cənnət idi. Lakin bir gün dəni bir hiss, kor bir buğa ruhumu yoxluqdan varlığa atdı. Varlıq bənə bir məhbəs, bir zülmətxana kibi göründü. Çırpınıb dururdum, qurtuluş olmadığını düşünürdüm, hətta yuxuda ağlayırdım. Fəqət bir gün qəfildən müdhiş bir müraciət eşitdim. - Qalx, ey insa oğlu, qalx, - deyə əmr verildi. Beynim sarsıldı, sərsəmlədim. “Vay!” deyib bağırırdım. Sonra gördüm başqa bir aləmdəyəm. Həmin aləmdə başqa bir aləm də var; bən ağlar, onlar gülər. O aləmdə bən bir yığın insana əyləncəyəm. Məcnun kimi pərişan halam, onlar isə gah gülür, gah əylənir, aram ilə ninni söyləyirdilər.”

Bu bədii təsvir şairin uşaq ikən yaşadığı dramatik həyatına aiddir.

Karvan ötür, dünyanı və dünyada baş verənləri dərk etmə-yən, dili və ağzı bağlı çocuq dünyanı dərk etməyə başlayır. Şair büsbütün dəyişir. Həyatı, dünyanı dərk edir, elm, bilik və təhsil alır. Elm və bilik şairin dünya və insan haqqında təsəvvürlərini dəyişir, genişləndirir və zənginləşdirir. Kainat ona bir Cənnət kəsilir. Ömründə bir münəvvər həyat başlanır. Bu, elm və bilik, təhsil həyatıdır.

Kəsbi-irfan etməyə əzm əylədim.
Elmə qoşdum, hər nə duydum, bəllədim.
Əldə kəskin bir silah olmuş qələm,
Fikrimə hökm eyliyordu dəmbədəm.

Artaraq fəzli kəmalım anbaan,
Yüksəlirdim, yüksəlirdim durmadan.
Kəşf için sərsəm gönül məftun idi,
Kim onu həll etsə Əflatun idi.

Şair burada özünün keçdiyi həyat yolunu, elmə və biliyə yiyələndikcə, yaşa dolduqca dərk etdiyi həqiqətləri qələmə alır, söylədiklərinə fəlsəfi mənə və məzmun verir. Cahillikdən arifliyə, ırfana və mərifətə gedən yolun nə dərəcədə ağır, məşəqqətli olduğunu dərk edir. Dərk etdikcə məscid və meyxaşadən zövq, ağıllı və divanədən feyz alır. Məktəb və mədrəsə onun gözünü açır, vəsvəsədən qurtarır. Kitablardan bilik mənbəyi olur. O, ilahiyat elminə, kainat elminə, hikmətə, fəlsəfəyə yiyələnir. Elm üçün başından keçən qəhrəman olur.

Fəzli ırfan əhlinə heyran idim.
Elm için başdan keçər insan idim.
Kainatı - elm, o bir dilbər həyat,
Ən müqəddəs bildiyim bir kainat...
Elm, əvət, pək sevdiyim dildar idi,
Ən gözəl bir yarı-əfsunkar idi.
Elmə vermişdim gönül arifmisal,
Bilmiyordum başqa aləm, başqa hal.
Vardı tək bir həmdəmim: fəzli-kəmal,
Vardı tək bir munisim:ərbabi-hal.

Filosof-şair elm yolunda, bilik uğrunda çalışır, çabalayır, kainatın, dünyanın və bəşəriyyətin gizli sirlərini öyrənir. Öyrəndikcə “Mən kiməm və nəyəm?”, “Sən kimsən və nəsən?”, “Dünya və kainat nədir?..” suallarına cavab axtarır... Kainatın və həyatın dialektikasını anlamağa çalışır. Həyatın ziddiyyətləri üzərində qurulduğu qənaətinə gəlir. Elm və biliyi, həqiqi elmi - fəlsəfəni dünya və kainatın sirlərinə yiyələnməkdə bir vasitə hesab

edir. Fəzl və kamala çatmağın yolunu çalışmaqda, elmə dərindən yiyələnməkdə, biliyə uğraşmaqda görür. Fəqət elmə, biliyə və təcrübəyə yiyələnmək sözdə asan, işdə çətinidir. Buna görə də şair bu yolda bəzən yorulur, əldən düşür, inləyir, küskün ruhunu dinləyir. Çox düşünür, çox daşınır, insandakı naqisliyi görüb Adəm oğlundan dad qılır, fərar edir, insana etibarını itir. Dəftər-kıtabı bir kənara atır, təfəkküründən zövq alır.

29

Lirik qəhrəman elmə, biliyə yiyələndikcə görür ki, hər bir həqiqət qədim və əskidir. O, həqiqətləri təhlil edir, hər şeydə bir mənə, mətləb arayır. Hər şeyin dərinliyinə getdikcə, orada bir sonsuzluq, nəhayətsizlik, heçlik görür. Anbaan iztirabı artır, xəyala dalır. Bir də baxıb görür ki, o bir heçlikdə, nagahandadır. Heçliklər, şübhələr, tərəddüdlər, boşluqlar içində çabalayan, təbəddülat edən - dəyişən, başqalaşan, başqa şəkllə düşən lirik qəhrəman nə düşünür?

Keyli daldım... Bir də baqdım, nagəhan
Əski bütələr qalmamış, həp qırmışım,
Uçmuş əqlim, büsbütün çıldırmışım.
Tüklərim ürpərdi həp sərsəmlədim,
Baqdım artıq başqa bir aləmdəyim;
Bəncə həp mahiyyəti-əşya bütün,
Başqa rəng almaqdadır guya bu gün.
Əski hissiyyat əzilmiş sərbəsər,
Əski "Bən"dən hiç bulunmaz bir əsər.
Hər həqiqət şansı ölgün bir xəyal...
Hökm edər ruhumda artıq başqa hal.¹³⁶

*("İştə bir divanədən bir xatirə."
"Sən nəsin? Kimsin?" deyən ariflərə)*

¹³⁶ Hüseyn Cavid, Əsərləri, 5 cildə, I cild, Bakı, 2005, səh. 83.

Filosof-şair elm və bilik, ağıl və təfəkkür okeanına baş vurduqca, fəlsəfəyə və elmə daha dərindən yiyələndikcə, günü-gündən dəyişir, başqalaşır, yeniləşir, bir şəkildən başqa bir şəklə düşür və elmi-bəşərin nə olduğunu daha yaxşı anlayır. Bəşər elmini anladığıca özünü başqa aləmdə hiss edir. Ona elə gəlir ki, bütün əşyaların mahiyyəti dəyişir, onlar başqa rəng alır. Dərin bilik və təcrübə qazandıqdan sonra əski hissiyatı məhv olur, əski Məmindən əsər-aləmət qalmır. Şairin Ruhuna artıq başqa hallar hökm edir.

Hüseyn Cavid həmin şeiri gənclik dövründə, otuz yaşında yazmışdır. Bu yaş dövrünün özünəməxsus psixoloji anları, məqamları və mərhələləri var. İnsan özündə fəvqəladə bir güc, qüvvət hiss edir, dünya sirlərinə, həqiqət və hikmətlərə yiyələnməyə can atır. İnsan bir inqilab, bir təbəddülət, bir tərəddüd, bir şübhə içində yaşayır, həyat burulğanında özünə düzgün yol, istiqamət seçməyə çalışır. Belə bir yol Cavidə lazım idi...

30

Fəlsəfi bədii təfəkkürün gözəl nümunəsi olan həmin şeirdə şairin erudisiyası, yüksək intellektual səviyyəsi və bədii fikri fəlsəfiləşdirmək bacarığı diqqəti xüsusilə cəlb edir. Yeddi hissədən və 332 misradan ibarət olan seirdə şair həyatı, Adəm oğlunu, kainatı, dünyanı, Xeyri, Şəri, həqiqəti, xəyalı, elmi, biliyi, kamalı..., nəhayət, Özünü fəlsəfi cəhətdən dərk etməyə təşəbbüs göstərir. “Xilqət nədir, Cahan nədir, insan kimdir və nədir, Adəm övladı hansı yollardan keçib bu günə gəlmişdir, kimə və nəyə tapınımışdır?..” Və s. və s. suallara cavab axtarır.

Bəncə xilqət şimdi bir əfsanədir,
Kim ki, həll etmək dilər divanədir.

Xilqət (ərəbcə, yaratma, yaradılmış, təbiət) - yaradılmış insan əfsanədir. İnsanın kimdən, nədən və necə yaradılması, şairə

görə, əfsanədir. Bu problemi həll etmək istəyən isə divanədir. Nə üçün? Ona görə ki:

Bir oyuncaqdır cihan başdan-başa,
Qafil insanlar da bənzər sərxoşa.

Mən şairin birinci misrasını oxuyarkən, vaxtilə Hitlerin bir jurnaldan oxuduğum sözləri yadıma düşdü. Onu belə xatırlayıram: “Zemnoy Şar - gto perexodəhiy kubok, emu svoystvenno vitğ v rukax silğneyşeço.” (“Yer Kürresi keçici kubokdur, güclülərin əlində olmaq ona məxsusdur.”)

Filosof-şairə görə, Cahan başdan-başa bir oyuncaqdır (Belə bir fikir Qurani-Kərimdə və Füzuludə də var.). Orada ağıllı insanlar bir tərəfə, qafil (qəflətdə olan, hər şeydən xəbərsiz) insanlar da sərxoşa bənzəyirlər. Sovet araşdırıcısı həmin beyti oxuyub dərhal deyirdi: “Cavid burada marksist deyil, idealist burjuva filosofudur.” Mən o araşdırıcılardan deyiləm və belə demək də istəmirəm. Əksinə, öz imkanlarım daxilində onu anlamağa, dərk etməyə çalışıram. Ancaq buna bəzən çox çətinliklə nail oluram, çox zaman isə ola bilmirəm...”

31

Dünya nədir, bəşər kimdir? Bəşərin keçmişinə nəzər salan şairə görə, dünya onlar üçün bir oyun - oyuncaq, qəm kürrəsidir. Onlar dünyadan və özündən xəbərsiz yaşarlar. İnsanlar ha söyləşirlər, fəqət sözləri anlaşılmaz; baxırlar, fəqət gözləri görməz. Özləri daima miskin, düşünməz, sərsəri, bir çürük xülyaya heyran əksəri.

Gah übudıyyət edib yıldızlara,
Gah əyilmişlər dilara qızlara.
Çoq zaman məğlub olub bir heyvana,
Tanrı zənn etmiş, tapınmışlar ona.

“Yer üzünün əsrəfi insan” - keçmişdə çürük xülya içində dolaşan sərsəri, nadan, miskin insan görün nəyə übudriyyət - qulluq, itaət etmişdir? Ulduzlara, heyvanlara. Onları özlərinə Allah bilmiş, onlara inanmış, səcdə etmişlər. Budur elmsiz, biliksiz ibtidai insanın keçdiyi həyat və inanc yolu. Heyvandan qat-qat qüdrətli və qüvvətli olan İnsan, ona məğlub olmuşdur. (Yəhudilər donuza tapınmışlar, başqa millətlər öküzə, inəyə, bütə...)

Bəşərin belə bir cahilliyə dövründə bir qaç dahi filosof meydana atılmış, korların gözünü, zehinsizlərin zehni açmışlar. Onlar, o ulu dahilər nə etmişlər?

Kəşf edib yoqluqda bir mevcudi-haq,
Birdir, elan etdilər, məbudi-haq.

Onlar, o böyük başlar yoqluqda bir varlıq, bir haqqın (doğrunun olduğunu) kəşf etdilər və dedilər: - Doğru Allah birdir. O, bir olan Allah (Məbud) hər şeyə hökm edər. O, kimsəyə bənzəməz. Allah xəlq edən - yaradandı, məhv edəndi, həm də “pək müqtədir” Rəhbərdir. O, hər bir qüvvətin fəvqündədir (başındadır, yuxarisındadır). Hər şey uca Tanrının ilhamilə “rəqs edər”, (hərəkət edər) qoşar, qoşar, söylənər, fəqət aciz insan ona vaqif olmaz. Hər kəs o uca Yaradanı, Allahı duymaz?

Duysa bir şey, həp o dahilər duyar,
Sonra onlar xəlqi eylər hissədar.

32

Hüseyn Cavid şeirin dördüncü hissəsində bəşəriyyətin tarix boyu keçdiyi dini yola nəzər salır, ona fəlsəfi mənə və məzmun verir. Əski insanların gerçəkliyi - Allahın mövcudluğunu adi və sadə insanlara dərk etdirmək, duyduqlarını duydurmaq probleminə toxunur. Dinlərin tarixinə və insanların inanclarına dərin-

dən vaqif olduğunu nümayiş etdirir. Bu yerdə Əziz Şərifin “Cavid dinlərin tarixini mənə danışdı” sözləri yadıma düşür.

Şair dinlərin tarixi, dahi, mütəfəkkir və filosofların Allahu dərki problemi üzərində ayrıca dayanır.

- Parlanmış hər kimdə ənvari-dəha,¹³⁷
Aləmi, əsrarə olmuş aşına.

Bir dügün... Onlarca hər bir təhlükə,
Həpsi olmuşlar fəda bir məsləkə.
Həpsinin amalı bir, əfkarı bir,
Həpsinin iqbalı bir, idbarı bir.
Həpsi yalnız bir həqiqət aşığı,
Həpsi bir vicdanla dinlər xalığı.
Həpsinin ruhunda bir cənnət gülər,
Həpsi şəfqət bəslər, ülviyyət dilər.
Ağlamışlar həpsi insaniyyətə,
Xadim olmuşlar bütün bir niyyətə.

(“İştə bir divanədən xatirə...”)

33

Şair böyük, əski dahilərin amal və fikir, iqbal (bəxt və tale) və idbar (bəxtsiz və talesiz), həqiqət və vicdan, şəfqət və ülviyyət fəlsəfəsini önə çəkir. Vicdanla çalışdıqlarını, bəşəriyyətə və insaniyyətə gün ağladıklarını, bir niyyətə xadim olduqlarını qabarıq nəzərə çatdırır. Düşünür ki, o dahilərin hamısında bir Haq şöləsi parlanmışdır. Onlar xeyirə munis, şərə düşmən olmuşlar. İlhamlarını Haqdan almış, öz hissiyyatlarını dinləmişlər. Hərəsi bir kitab yazmış, orada bir inqilab izhar etmişlər. Lakin hər şeydə bir ziddiyyət olduğu kimi, onlarda da bir-birilərinin fikrinə

¹³⁷ Dahilik nuru.

qarşı bir ziddiyyət olmuşdur. Fikirləri, sözləri bir-birini tutmamışdır.

İştə hər dahidə var bir etiyad,
Yan baqıb təqlidə, eylər ictimad.
Pək təbiidir ki, hər sahibhünər,
Bir təcəddüd, bir xüsusiyyət dilər.
Dinləyib əslafı həp fikir etdilər,
Göstərib əxlafa bir yol, getdilər.

O zaman hər bir dahidə bir adət, vərdis var idi. Ona görə də onlar təqlidə yan baxdılar, çalışdılar, çabaladılar, səy etdilər. Hünər sahiblərində təbii bir təzələnmə, yenilənmə olur ki, onlar da insaniyyəti düşünərək, həmin yolla getdilər. Öz sələflərini dinləyərək fikrə getdilər, xəlifələrə bir yol göstərib, [ölüb] getdilər.

34

Hüseyn Cavid həmin şeirində fəlsəfəyə və onu yaradan dahi filosoflara aid aldığı bilikləri ümumiləşdirir, bəşəriyyətin tarix boyu fikir, din, amal, əqidə, ideya... uğrunda keçdiyi intibah yoluna nəzər salır. Dahilərin dünyanı, Allahı, dini necə dərk etmələrinin fəlsəfi dərki problemini qoyur. Otuz yaşlı filosofşair deyilənləri və yazılanları dərk etməyə, dürlü-dürlü həqiqətləri anlamağa çalışır. Belə bir nəticəyə gəlir ki, insan Allahı, dünyanı və təbiəti öyrənməyə, dərk etməyə, yaratmağa və yaşatmağa meyllidir və o, həmişə buna can atmışdır. Bu, sələflər və xələflər arasında mövcud olan arasıkəsilməz bir dialektik prosesdir. Başqa sözlə, bilmək, öyrənmək, dərk etmək və anlamaq insana məxsus keydiyyətdir. Bəşər övladı, dahilər və filosoflar başda olmaqla, tarix boyu bilib öyrənməyə, düşünüb tapmağa, kəşf etməyə həvəsli olmuşlar. Dahilər Haqdan və həqiqətlərdən uzaq düşənləri və xəbərsiz olanları Haqqa və həqiqətə tapındırmışlar.

35

Filosof-şairi əqidə və inam, məslək və məfkurə, idrak, hissiyyat və ülvyyəti kimi fəlsəfi-estetik problemlər düşündürür. Əsrin beşinci hissəsini həqiqət və yalana, fikrin təzadlarına həsr edir. Yazır ki, o böyük dahilərdən sonra meydana fırladaçılar, yolkəsənlər, quldurlar atılırlar. Onlar təməlsiz və təzadlı fikirlərilə insanları çaşbaş salır, aldadır, hər biri başqa bir yol tutur, başqa bir məsləkə uyur. Xalqı bir-birindən ayırmaq üçün yığının əfsanələr uydurulur, araya ixtilaf salınır.

Hər biri boş bir xəyal almış ələ,
Uğraşib dünyaya salmış vəlvələ.
Ayrılıb bir mürşidin peyrəvləri,
Ayrı məzhəblər çıxarmış; hər biri
Bir yığın böhtanlar icad etmiş,
Pirinə həzryanlar isnad etmiş.
Anlamaz, kor xalqı qandırmış bütün,
Hər nə qusmuş, həp inandırmış bütün.

Beləliklə, inamlar, etiqadlar, dinlər və imanlar arasında uçurum açılmış, anlamaz, kor xalq onlara, onların uydurduqları yalanlara, əfsanələrə, boş xəyallara inanmışdır. İnsan ülvyyətdən cahilliyə çəkilməmişdir. Mürşidin ardınca gedənlər, ona tabe olanlar ondan uzaqlaşmış, yeni məzhəblər çıxarmış, böhtanlar icad etmişlər. Ağıl və zəka ilə cahillik və nadanlıq arasında dərin ziddiyyətlər meydana gəlmişdir. Hər kəs “Haq məndə...” deyən, kiçik bir şeydən qübbə yapan, itaət edənlərə hakim olan vicdansızlara uymuş, məzhəb çıxarmış, yol ayırmış, firqələr təşkil etmişlər.

İzləyib hər firqə çıqmaz bi cığır,

Bir dügün - dərnek qurulmuş zırhazır.
Hər kəs uymuş kəndi sərsəm fikrinə,
Düşmən olmuş çoqlar öz həmfikrinə.
Eyləmiş hər kəs təsəvvür qayəsiz,
Başqa yol, bir başqa Xaliq, başqa iz.
Hər kəs aldanmış da sapmış bir yana,
Bin çeşod bütələr yapıb tapmış ona.
Hər kəsin ruhunda bir Xaliq gülər,
Öylə bir Xaliq ki, xəlq etmiş bəşər.

Budur bəşəriyyətin inam və aldanış, tapınma, etiqad və məzhəb tarixi. Bivicdanlar, “Haq mənəm” deyənlər, yolkəsənlər, fırlıdaqçılar... bəşər tarixində hansı əfsanələr, yalanlar qalmadı ki, uydurmasınlar. Onlar, məhz onlar, onların yaratdıqları “Allahlar”, firqələr, bütələr, məzhəblər xalqlar və insanlar arasına nifaq, düşmənçilik, ziddiyyət, savaşı salmışlar. Onlar, məhz onlar firqələr təşkil edərək, heç bir zaman nizadan - çəkişmə, qalmaqal, tutuşma, qovğa salmaqdan əskik olmamışlar. Dürlü-dürlü dərnekələr düzəltmiş, zırhazır salmış, öz sərsəm fikirlərinə uymuş, həmfikirlərinə düşmən kəsilmişlər. Dində, etiqadda və imanda başqa yol tutmuş, başqa Xaliq yaratmışlar. “Anlamaz, kor xalq” isə onlara inanaraq aldanmış, yolundan sapmış, çeşid-çeşid bütələr yapıb, ona tapınmışlar. Hər kəs ruhunda bir Xaliq - Allah yaratmış, hər kəsin ruhunda bir Xaliq gülmüşdür. Elə bir Xaliq, elə bir Yaradan ki, onu bəşərin özü xəlq etmişdir (uydurmuşdur, yaratmışdır).

36

Hüseyn Cavid bəhs etdiyi problem barəsində sonralar bəzi şeirlərində və dramatik əsərlərində, xüsusilə “İblis”, “Peyğəmbər” və “Xəyyam” dramalarında söz açacaq. 1938-ci ildə Bakı zindanlarından birində “Xaliqə” adlı bir şeir yazacaq. Orada fikrini belə ifadə edəcək.

Bəni Sən [Allah] yoq, yaratmışam Səni bən!
Vəhmdən, cəhldən, cəhalətdən.
Sən nəsin? Şübhə, kölgə, zülmət, ədəm...
Hər nə var ortalıqda həpsi Bənim!

Gördüyümüz kimi, həmin fikirlər ilk öncə “İştə bir divanə-dən bir xatirə” şeirində ifadə edilmişdir. Şairi, demək olar ki, bütün yaradıcılığı boyu “Səni [Allahı] bən [bəşər] yaratmışam vəhmdən, cəhldən, cəlalətdən” problemi düşündürmüşdür. “Peyğəmbər” tarixi dramasında Allahı belə mənalandırmışdır:

- Onu [Allahı] dərk eyləmək qolay... Ancaq
... Hər ufaq zərrə, hər küçük yapraq
Sana söylər o Rəmzi [Allahı] pək parlaq.

Haqqında danışılan fəlsəfi şeiri yazanda Cavidin 30, “Peyğəmbər”i yazanda 40 yaşı var idi. Otuz yaşlı şair Allahın varlığına bir cür, qırx yaşlı başqa cür yanaşsa da, fəqət mahiyyətə eyni mövqedə dayanır. Hesab edir ki, Xaliqi (Yaradanı - Allahı) bəşərin özü vəhmdən, cəhalətdən və cəhldən yaratmışdır. (Naşı oxucu və araşdırıcı elə düşünməsin ki, Cavid ateist olmuşdur. Yox, o ateist olmamışdı, uca Tanrıya və dinə inamı var idi...) O, bir şair-filosof və alim olaraq, qədim tarixi nəzərdən keçirərək, Allahın və dinin mənşəyi probleminə öz münasibətini bildirir... Bəşəriyyətin keçdiyi tarixi yola, Allah və din yolunda başı vermiş tarixi hadisələrə nəzər salır, Adəm övladının cəhalət və nandanlıqdan inkişafa və tənəzzülə doğru ötdüyü həyat yolunu işıqlandırmağa təşəbbüs göstərir. Şair keçmişdə nə görür, nə duyur, bugünə və gələcəyə necə baxır? Mən həmin sualların bir hissəsinə az-çox cavab verməyə çalışdım. İkinci hissəsinə baxaq.

37

Filosof-şair düşünür ki, keçmiş, ötmüş tarixi unutmaq mümkün deyildir. İnsan ağı, zəkası, təfəkkürü, düşüncəsi... keç-

miş tarix, keçmiş həyat, keçmiş din, keçmiş fəlsəfə... üzərində qurulur. Başqa sözlə, bugünkü tarix, fəlsəfə, şüur, təfəkkür, idrak bəşəriyyətin keçdiyi tarixi inkişaf və tənəzzül, inam və aldanmış yoludur.

Şair yolundan azanların, məslək və etiqadından dönənlərin, Xaliqi xəlf etmiş bəşərin inam və aldanışlarına təəssüflənir və “Pək tühaf!..” söyləyir. Beləki bir firqə (bölük, dəstə, partiya) başqa bir firqənin yaratdığı Xaliqdən diskini üz döndərir. “Nə üçün? Bu sərsəmlik, azğınlıq nədən? Axı, Haq da bir, Tanrı da birdir.” Filosof-şair bu “pək tühaf”lar içində düşündüklərini qələmə alır:

- Bir yığın insan arar zülmətdə nur,
Bir yığın: Haq bizdədir, söylər, durur.
Bir guruh eylər pərəstiş vəhdətə,
Bir guruh eylər təməllüq kəsərətə.
Hər kəs artıq izləyib bir yol gedər,
Əyri, düz, çirkin, gözəl - mən edər.
Cahil - arif, bir çoban - bir feyləsuf.
Kəndini sanmaqda...ərbabi-vüquf.

Bir yığın insan zülmətdə nur arayır. Bir yığın “sərsəm” Haq bizdədir deyib durur. Bir guruh isə kəsərətə təməllüq edir - yal-taqlanır. Bəşər əyri, düz, çirkin, gözəl - nə olursa-olsun ona iman edir. Cahil, aqıl, arif, çoban və filosof isə üzünü “ərbabi-vüquf” - çoxbilən, çoxanlayan, hər şeydən xəbərdar olan sayır. Dünyada qərribə işlər və qərribə hadisələr baş verir. Nə üçün, niyə belə olur? Ona görə ki:

Hər kim əvvəldən inanmış hər nəyə,
Bir də ram olmaz o digər bir şeyə.
Haq [Allah] təcəssüm etsə birdən həpsinə,
Tutduğundan kimsə vaz keçməz yenə.

Çünki pək gücdür unutmaq keçmişi,
Həm düşünmək istəməz bir çox kişi.
Hökm edər “mazi” bütün vicdanlara,
“Əskilik” eylər nüfuz izanlara.

Hər kəs əvvəldən inandığından əl çəkməz, çünki inandığını atmaq, keçmişi unutmaq mümkün deyildir. İlk inam, etiqad sonrakı inam və imandan daha güclüdür. Bir çox kişi bu haqda düşünməz. (Düşünmək səadət, düşünməmək rəzalətdir). Mazi - keçmiş hökm edər vicdanlara, köhnəlik isə nüfuz edər izanlara (Yəni itaət edənlərə nüfuz edər.).

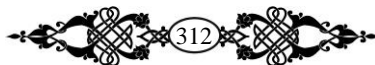
38

Əski adətləri unutmaq, atmaq çox çətindir. Çünki onlar insanın iliyinə, qanına, şüuruna işləmişdi. Filosof-şairdən sorsalar: - Dünyada kimdir Hökmdar? - O, tərəddüd etmədən deyər: - Ölmüşlər, ölmüş duyğular.

Köhnə adətlər, köhnə inamlar, köhnə etiqadlar, köhnə duyğular... Hər kəsdə ölməz bir adətə çevrilmişdir. Buna şübhə edənlər varsa:

- Əski adətlər birər zəncir olub,
Dəmbədəm etməkdə təsxiri-qülob.
Sorsalar: Dünyada kimdir hökmdar?
Mən derim: Ölmüşlər, ölmüş duyğular¹³⁸
Bir həqiqət bu... Varsa şübhəniz;
Ta çocuqluqdan nə öyrənmişsəniz.
Hər nə yad etmişsəniz dün ya bu gün,
Qəlbinizdən həp silin bir-bir bütün.

¹³⁸ Belə düşünəcə Çin fəlsəfəsində də var...

Heyhat! Silə bilməzsınız!.. Silə bilməyəcəksiniz!.. Çünki bunlar sizi hissinizə, qəlbinizə, şüurunuzə möhkəm daxil olmuşdur. İndi o sizə hökm etməkdədir. Ata-ana qucağını, məktəb və mədrəsə illərini və təhsilini, uşaqlıq qorxusunu, vəsvəsəsini, ümid və təvəkkülü, etiqadı, əxlaq və adəti, xülasə, beyninizdə və könlünüzdə keçmişdən qalma nə varsa, hamısını bir-bir silib atın. Heyhat! Bu, mümkün deyil! Siz nə onu çeynəyə, nə məhv edə bilərsiniz. İşdir, əgər səhv edib keçmişinizi müvəqqəti unutsanız, onda nə olar? Onda qabağımızdakı pərdələr təmiz qalxar.

- Bir də aldanmazsınız hər kahinə,
Fikri çaldırmazsınız hər xainə.

Başlayıb artıq münəvvər bir həyat,
Məhv olur hər əski, ölgün kainat.
Köhnə mevhumata yol verməzsınız.
Haqqı dinlər, başqa şey görməzsınız.

39

Filosof-şair XX əsrin insanlarına dünyaya, kainata, dinə, Allaha, şitayişə, pərəstişə, inama və imana başqa cür yanaşmağı, onları başqa cür qavramağı və dərk etməyi tövsiyə edir, adamları xürafat və mövhumatdan uzaq olmağa çağırır. Fəqət yeni əsrin yeni problemlərini də unutmur. Bu problemlər əski problemlərdən geri qalmır. Şairə görə, siz insanların hal-əhvalını, fikir və amalını bugün seyr etsəniz, heyrət edərsiniz, daima ağlarsınız, sızlarsınız. Çünki siz yeni dünyada hər kəsi bir Məcnun kimi görərsiniz. Bir kimsə sizin Leylanızı dərk etməz, sizə kömək əli uzatmaz. Hətta yeni əsrin bəşərindən Cahan ürkər, Cahan qaçar.

- Siz də bipeşva olub mərdümgiriz,
Nerdə insan görsəniz ürkərsiniz.
Ərzi-didar etsə sizlərdən biri,
Göstərib heyrətlə bir çoq sərsəri.
Xəlqə söylərlər: “Qaçın bundan, aman!
Şarlatandır, şarlatandır, şarlatan!

Sözləri həp saçma... Yoq məna, filan,
Həp yalandır, həp yalandır, həp yalan..."

40

Gerçəkliyi bilmək istəyən kəs qeyli qal salmaqdan, təcrübəyə istinad etməlidir. Ağıl, idrak, təfəkkür istəyən kəs elm, bilik, təcrübə qazanmalıdır. Bu yolda dəli-divanə, məcnun olmalıdır. "Mən nəyəm və kiməm, sən nəsən və kimsən?" sualına keçmiş öyrənməklə, elm və bilik qazanmaqla cavab vermək olar.

- İştə diqqət lazım... Eyərbabi-hal!¹³⁹
İmtəhan istər, nə lazım qalüqal.
Bir cəsərətdir bu... İqdam etsəniz,
Böylə bir azadə yoldan getsəniz,
Siz də bir məcnun olub ağlarsınız;
Bən nəyim? Yaxud kimim, anlarsınız;

Nahəyət, həqiqət onda bəllənər, Haq nədir, Haq nə imiş, bilinər. Öncə... "Mənlik"dən təzələnmə, yeniləşmə (təcəddüd) qılmayan öz nəfsindən uzaq olar hər zaman. Çünki:

- Kim ki, əql istər, o, məcnun olmalı;
Hər fəlakət gəlsə məmnun olmalı;
Yoqsa gevşək, duyğusuz, boş bir beyin,
Sirri-xilqətdən nə anlar, söyləyin?!

Təbiidir ki, heç bir şey! Ağıl, idrak, fəlsəfi düşüncə sahibi olmaq istəyən elm və bilik qazanmaq yolunda dəli-divanə olmalı, hər bir əzaba, əziyyətdə, zəhmətdə dözməli və qatlanmalıdır. Yoqsa beyni boş, ağılı və idrakı naqis olan insan, gevşək, duyğu-

¹³⁹ Ərbabi-hal – hal sahibi.

suz “heyvan” xılqətin sirrindən heç bir şey anlamaz. O, “canlı meyid” min şəfəq doğsa belə, ima görməz.

Nuri-Haq,¹⁴⁰ bir çöhrədir, daim gülər,
Dərkdən aciz fəqət biganələr.
Dərk edənlər mütələqa məczub olur,
Fərti-eşqindən həməən, illət bulur.
Çıldırıb sərsəmlər, ağlar, həm gülər;
Başqa bir aləmdə rəqs etmək dilər.

- Haqqın nuru bir çöhrədir, [üzdür, sifətdir] daim gülər.

“Nuri-haq” məsələsi Cavidin başqa əsərlərində bu və başqa mənalarda işlədilir. Şair burada demək istəyir ki, Haqqın, həqiqətin üzü birdir. O ağlamaz, daima gülər (həqiqət incələr, qırılmaz). Allahı yalnız biganələr dərk edə bilməzlər. Dərk edənlər isə (Allahı yox, ümumiyyətlə) mütələq dəli-divanə olarlar, fərti-eşqindən, yəni ifrat dərəcədə, həddindən artıq eşqdən dərk edən insanlar həməən illət bularlar, yəni xəstəlik taparlar. Sərsəmlər isə çalışsalar da, çabalasalar da, ağlarlar, gülərlər, idrakdankənar başqa bir aləmdə rəqs etmək dilərlər...

Mən bir daha, bir daha etiraf edirəm ki, həmin şeirdə, Cavidin fəlsəfi görüşləri və düşüncələrini açmaq, başa düşmək, şərh etmək çox zordur, zor! Mən şair-filosofun şeirindəki bir çox beytdə ifadə etdiyi fəlsəfi fikirləri başa düşməyə cəhd etdim. Bəzisini lazımınca dərk edə bilmədim. Onlar mənə gecənin zülməti qədər qaranlıq göründü...

41

Hüseyn Cavid şeiri 1912-ci ildə İlahi bir hissini, fəhmin, vəhin, bədii, elmi, məntiqi və fəlsəfi duyğu və düşüncələrin tə-

¹⁴⁰ Allahın nuru.

siri altında qələmə almışdır. Bunu, bu avtobioqrafik əsərin bütün ruhundan görmək olar.

Dərk edənlər:

- Tərk edib canana bixud, canını,
Həp arar məşuqeyi - vicdanını.
Biqərar istər sarılsın boynuna,
Nagah anlar: Yarı girmiş qoynuna.
Ruhə artıq başqa ülviiyyət gəlir,
Aləmi - lahuta qalqa, yüksəlir.
Yüksəlir, əngin fəzalərdən aşar,
Ərşi - istignadə bipeşva yaşar.
Təşneyi - irfan ikən dərya bulur,
Mevt ararkən zindeyi - cavid olur.

(“İştə bir divanədən bir xatirə”)

İlahi gücə malik olan, böyük bir şair-filosofun filosofluğundan xəbər verən şeir, belə bir nikbin sonluqla bitir. Həmin parçada nə demək istəyir filosof-şair? Onu şərh etməyə çalışacam. İlk öncə deyim ki, şeirdə, ümumiyyətlə, şair kainatı, dünyanı, təbiəti ağılın, idrakın gücü ilə dərk olunmasını qəbul edir. Dərk prosesində elm, bilik və təcrübəni önə çəkir və yüksək qiymətləndirir. Allahı və dini inkar eləmir...

İndi şərhə və təhlilə keçək.

“Tərk edib canana bixud canını.” Yəni dərk edənlər hissini itirmiş, ixtiyarsız canın canana buraxıb, həp məşuqeyi-vicdanını (vicdanının məşuqəsini, sevgilisini) arar. Özündən asılı olmayaraq, onun boynuna sarılmaq istər, qəfildən anlar: “Yarı qoynuna girmiş.” Yəni o idrak etməyə başlamışdır. Bu səbəbdən lirik qəhrəmanın ruhuna elə ülviiyyətlər gəlir ki, ruhu aləmi-lahutə¹⁴¹ (İlahiyyət aləminə) qalxar, yüksələr. Yüksələr, yüksələr, əngin

¹⁴¹ Sufizmdə aləmi-qeyb, aləmi-cəbrat, aləmi-mələküt, aləmi-şəhadət (mülk aləmi).

fəzalar aşar, ərşi-istiğnadə bipərva (uca göydə, səmada qorxusuz) yaşar. Dərk edən təşneyi-irfan¹⁴² ikən (irfana susamış, irfan həvəskarı ikən) dərya bular (yəni elm, bilik, idrak dəryası tapar). Mevt (ölüm) ararkən zindiyi-cavid olur (yəni əbədi canlı, ölməz canlı, güclü canlı olur).

III. Dramalarında

Hüseyn Cavid özünün fəlsəfi fikir və mühakimələrini dramatik əsərlərdə müxtəlif surətlər vasitəsilə vermişdir. Bu baxımdan dramaturqun “Şeyx Sənan”, “İblis”, “Peyğəmbər” və “Xəyyam” dramaları diqqəti xüsusilə cəlb edir. Həmin pyeslər arasında iki əsər fəlsəfi mahiyyəti etibarilə daha böyük maraq doğurur. Həmin pyeslərdən biri “Şeyx Sənan”, ikincisi “İblis” mənzum faciəsidir. “Şeyx Sənan” şairin fəlsəfi baxışlarını dolğun şəkildə əks etdirən ilk dramatik əsəridir. Burada islam fəlsəfəsindən, sufizmdən gələn motivlər daha güclüdür. “İblis” faciəsi isə, belə demək olarsa, Cavidin fəlsəfi görüşlərinin bədii şəkildə ifadəsinin apogeyidir. “İblis” dünya ədəbiyyatında bu mövzuda yazılmış fəlsəfi dramalar arasında xüsusi yer tutur...

42

“Şeyx Sənan” faciəsinin məzmun, ideya və mahiyyətində din və məhəbbət problemi dayanır, fəlsəfi cəhətdən mənalandırılır. Dünən də, bugün də din, yoxsa məhəbbət bəşər tarixinin əzəli və əbədi mövzusu və problemi olaraq qalır. Filosof şair faciədə qoyduğu problemə fəlsəfi məzmun verir və suallara cavab axtarır. Şair insan tarixinin, həyatı və əxlaqının ayrılmaz parçası olan dinin də, məhəbbətin də bəşəriyyətə lazım olduğunu təsdiq edir. Bunu konkret olaraq Şeyx Sənan və Xumarın (Tamar)ə, islam və xristian din xadimlərinin timsalında göstərir.

¹⁴² Sufizmdə irfan təfəkkürlə bağlı idrak prosesi. Hissi və əqli idrakdan yüksəkdə dayanan hikmət və bilik mənbəyi.

Pyesdə geniş yer verilən problemlərdən biri şübhəçilik fəlsəfəsilə ilgilidir. Cavid insanın şübhələnməsini və Sənan kimi, şübhələrə düşməsinə təbii qəbul edir. Şübhəni gerçəkliyə yetmənin bir vasitəsi sayır, onu insan təbiəti və xarakterinin səciyyəvi halı və xüsusiyyəti hesab edir.

Dramaturq sufizmi fəlsəfəsini Sənan və başqa islam şeyxlərinin xarakter və dünyagörüşündə verir. Ancaq bu, Cavidin sufi şair olmasına əsas vermir. O, faciədə tarixi gerçəkliyə sadıq qalır, əsərdə Həllac Mənsurun adını da təsadüfən çəkmir...

43

Faciənin baş qəhrəmanı Şeyx Sənan otuz yaşında xoşsima bir tələbə deyil. O, həm də sufi filosofdur. Müəllimi - mürşidi Şeyx Kəbir onun filosofluğuna işarə vuraraq:

- Feyləsufanə ruhə malik olan,
Yaşamaz ayrı hərgiz Allahdan.

- deyir.

Filosof ruhuna malik olan Şeyx Sənan öz dindaşlarından daha ayıq, daha sayıqdır. Kainat, Allah, Dünya, Bəşər... haqqında özünəməxsus fəlsəfi fikirlər söyləyir, Allahın varlığını dərk etməyə çalışır. Bu zaman onun daxilində şübhələr baş qaldırır. O, Məhəmməd peyğəmbərin Meracına, Ərucu-cismanə (Onun Allah ilə müsahibəyə getməsinə, göyə çıxmasına), Tohidə (Allahın birliyinə), “Şəqqülqəmər” hekayəsinə inanmır, adi bir bəşər olan Peyğəmbərin ərşə çıxmasına şübhə ilə yanaşır. Yuxuda bir gürcü qızına aşıq olur, dinini və imanını atır. Din və iman aşıqı Sənan, eşq və məhəbbət aşıqı Sənana çevrilir.

44

Faciədə qoyulan fəlsəfi problemlərdən biri Allah və şəxsiyyət, şəxsiyyətin Allahı dərk etməsi problemdir. Dramaturq şəxsiyyətin timsalında filosof Sənanı verir. Böyük idrak və irfan sa-

hibi Sənan Allahı dərk etməyə çalışır. Özü ilə Allah arasında rabitə yaratmaq istəyir. Buna görə də Allaha müraciət edərək deyir:

- Ey böyük Tanrı, ey böyük Yaradan!
Hər qulun halı, fikri Səncə yan.
Bəni Səndən gözəl bilən, tanıyan,
Varmı ey xaliqu - zəmini zaman!

Sənan Allahın varlığını qəbul edir. Sənanca Allah mövcuddur və O xaliqu-zəminü zamandır. O, Allahı, Allah da onu gözəl bilən və tanıyandır.

Sənan tapındığı dinə böyük eşq və məhəbbətlə yanaşır. İslam dinini mənəvi bir günəşə bənzədir. Ona rixnə salnalara qarşı çıxır. Şeyxləri islam dinini nəşr və isbatə qeyrət etməyə çağırır.

Xaliqu - kainat halbuki birdir...
İştə Quran və Kəbə həp birdir.
Əhli-islamə həp şu birliyi biz
Nəşrü isbatə qeyrət etməyimiz.

Filosof Sənan Kainatın Allah tərəfindən yaradıldığını qəbul edir. O, şeyxləri iş görməyə, əmələ, islam birliyini qoruyub saxlamağa dəvət edir. Təkidlə deyir: “Quru, boş səcdənin əhəmiyyəti yoxdur. İnsan gərək inandığına [Allaha], tapındığına böyük ürəklə, konlü və ruhu ilə inansın və tapınsın.” Bu, onun Məkkə və Mədinə həyatı üçün səciyyəvidir...

45

Sənanın həyatının ikinci mərhələsi dindən və imandan uzaqlaşması, eşq və məhəbbətə tapınması ilə başlanır. Onun özünəməxsus eşq və məhəbbət fəlsəfəsi var. Dinindən, imandan imtina edən Sənan bütün varlığı və ruhu ilə Xumara bağlanır. O, bir sufi olaraq, məhəbbət atəşində alovlanır... Filosof Sə-

nan Tiflisdə filosof Dərviş ilə tanış olur. Onun kim olması, hansı məslək və təriqəti izləməsilə maraqlanır. Dərviş onun suallarını cavabsız qoyduqda soruşur:

- Sən niçin həp sükutə mailsin?

Söylə bir hansı dinə qailsin?

Hanki məzhəbdənsin, nəsin, kimsin?

Əcəba hankı fikrə xadimsin?

Hadir sifətə, böyük zəkaya malik olan baba Dərviş, dəşti muğamı üstündə laübalı və məcnunənə bir ahənglə qəzəl oxuyaraq, hansı dinə, məzhəbə və təriqətə mail və qail olduğunu söyləyir. Filosof Sənan onun hər sözündə, hər kəlməsində bir hikmət görür. Dərvişin “Saqın, hiç sorma! Bir divanəyim bən” misrası ilə başlanan monoloqunun hər bir beytindən bir hikmət və fəlsəfə duyur. Anlayır ki, onun babası heyrət, anası şübhədir. Pəjmürdə bir səyyahi-zar olan Dərviş şəriət və təriqətdən usanmışdır, həqiqət, yalnız həqiqət axtarışındadır. O, kitab əhlinə inanmır, Quranı, Zəburu, İncilü Tövratu birər röya, Cənnət və Cəhənnəmi birər əfsanə sayır...

Dərvişin həmin məşhur monoloqu dərin fəlsəfi məzmununa malikdir. Mən Azərbaycan dramaturgiyasında bu cür dərin fəlsəfi məzmununa malik olan ikinci bir monoloq tanımıram.

Dərviş özünü Sənana bir “divanə” kimi təqdim edir. Cavid də “İştə bir divanədən bir xatirə” şeirində özünü “divanə” hesab edir. Onların divanəliyi, təbiidir ki, dəli mənasında deyil, əksinə ağıllı, kamallı, zəkalı, müdrik və kamil insan mənasında başa düşülməlidir.

“Divanə Dərviş” həqiqət axtarır. Cavid də bütün ömrü böyu həqiqət axtarırdı və həqiqəti yazırdı. Bu cəhətdən şairin fikrilə Dərvişin fikri üst-üstə düşür. Ümumiyyətlə, həqiqət axtarışı və həqiqətə yetmək Cavid estetikasında və fəlsəfəsində ayrıca yer tutur.

Dərviş adi obraz deyil. O, bəzən Şeyx Sənandan daha mühakiməli, ağıllı və zəkali görünür. Şübhə, din, Allah, etiqad... haqqında dərin fəlsəfi fikirlər söyləyir. Bir sözlə, o dərin mühakimə və müşahidəyə malik bir filosofdur. Şeyx Sənan onun böyük zəka və istedadına heyran qalır, qibtə edir. Ona “Səndə xeyli əsrar [sirlər] var” deyir. Sirlərini gizli saxlayan, mərdümgiriz (adamdanqaçan, adamayovuşmaz) hesab edir.

Dərviş həyata baxışında realist, Sənan isə romantikdir, daha doğrusu, romantikaya meyildir. Buna görə də Dərviş onun sözlərini əfsanə sayır. Sənanın daxili aləmini onun gözlərindən oxuyur. Hiss edir ki, “qapalı Sənanın” ruhunda yıldızlı bir xülya, başında isə başqa sevda dolaşır. Sənanı fəvqəlbəşər olmağa, cinsibəşərdən uzaq qaçmağa dəvət edir, ona görə ki, bəşər cinsi olan yerdə riyakarlıq, rəzalət, fitnə-fəsad və cinayət var.

Bəşəri şər! Bu, Cavid fəlsəfəsində və dünyagörüşündə ayrıca bir yer tutur. “İblis” faciəsində İblis surətinin timsalında özünün daha dolğun fəlsəfi izahını tapır...

47

Filosof Dərviş filosof Sənandan daha uzağı görür. Sənanın dalınca Tiflisə gələn şeyxlərə istehza edir. Onları “şaşqın xalq” adlandırır. Sənana məsləhət görür ki, şaşqın xalqa zəhmət verməsin, öz tifli-hikmətinə (uşaq, çocuq hikmətinə) inansın, tapınsın. Dərviş demək istəyir ki, mən səndən də ağıllı, zəkali, mühakiməliyəm... Sənan Dərvişdən, piri-mürşiddən mərhəmət diləyir. Başqa sözlə, onu “təriqət mürşidi”, “təriqət başçısı” adlandırır.

Sufizmə görə, mürşid Peyğəmbərə tabe olmaq deməkdir. Başqa sözlə, Peyğəmbərin vəkildir. Peyğəmbərə təslim olmaq Allaha tabe olmaqdır. Allahın təmsilçisi mürşid kamil insan olmalıdır. Sənan Dərvişə təsadüfən piri-mürşid demir. Dərvişdə həmin xüsusiyyətləri müşahidə etdiyi üçün onu “piri-mürşid” sayır və kamil insan mərtəbəsində görür. Əslində Dərviş, bir filosof olaraq, kainatı, dünyanı, bəşəriyyəti öz aqlının və kamalının

gücü ilə dərk etməyə çalışan azaddüşüncəli və sərbəst bir İnsandır.

Baba Dərviş başı sevdalı Sənana daxilən gülür, istehza edir, istiğna ilə (etinasızlıqla) ondan uzaqlaşır və uzaqlaşdıqca:

- Uzaq bəndən, uzaq, ey mərdi-qafil!
Tərəddüd runamə həp gözlərimdə,
Çəkil get! Yoq sədaqət sözlərimdə,
Vəfa yoq səndə, şeyxim tez cayarısın,
Haman başqa bir xülyayə uyarsın.

- deyir.

Ruhşünas Dərviş Sənanın içini oxuyur. Dilinin bir söz dediyini, ürəyindəkilərin başqa şey olduğunu anlayır. Buna görə də onu rədd edir. Sənan rədd olunduqca Dərvişə daha yaxın olmağa çalışır. Arxasınca “Ey pakdamən pirim” deyə əfv olunmasını xahiş edir.

Diqqət edin, görün Şeyx Dərvişə nə deyir? “Ey pakdamən pirim.” Yəni “Ey təmiz, saf, pakvicdanlı, namuslu təriqət başçısı.” Bu məqamda Şeyx Dərvişin önündə “alçalır”, onu irfan və idrakca özündən uca tutur...

48

Baba Dərvişin düşündürücü sözlərindən böyük irfan və idrak sahibi Şeyx Sənan şaşır, məyus olur. Şeyx Sədra,- sən böyük bir şeyx, o isə sərsəri dərviş, - deyərək, Dərvişin sərsəm əqidəsini tənqid edir. Filosof Sənan sanki dərin bir uyqudan ayılır, “Ah, məhv olub getdi həp düşüncələrim” deyə böyük təəssüf hissi keçirir. Dərvişlə görüşdükdən sonra Sənanın düşüncələri alt-üst olur. O, dini və imanını atır. Onun yerini eşq və məhəbbət dini və imanını tutur. Dərvişin arxasınca, - ah, o Dərviş, o ruhi müstəsna, - söyləyir. Şeyx Mərvan müstəsna ruh sahibini “dəli” və “dinsiz” adlandırır, Sənan cavabında:

- Dəlilik başqa bir fəzilətdir,
Dinsiz olmaq da bir təriqətdir...
O deyil, gərçi zahirən Mənsur,
Hər “ənəlhəq” diyor da, çırpınıyor.
- deyir.

İkinci misraya diqqət yetirək. “Dinsiz olmaq da bir təriqətdir” konsepsiyası Cavidin fəlsəfi-estetik görüşlərində məxsusi yer tutur. Sənan Dərvişi zahirən Həllac Mənsur hesab etmir. Diqqəti “Haq Mənəm” (“Allah Mənəm”) fikrinə yönəldir. Sənan öz-özünə düşünür: “Sufilik bir təriqətdirsə, dinsizlik nə üçün təriqət olmasın? Məhəbbət nə üçün təriqət olmasın?.. Filosof Sənan bu kimi bəşəri suallara cavab axtarır. Nəhayət, qəti qərara gəlir: “Dindən və imandan uzaqlaşmalı, məhəbbətdən bir təriqət yapmalı...”

49

Həllac Mənsura görə, sufi Yaradanı öz şəklində birləşdirən elə bir insandır ki, heç kim onu, o da heç kimi qəbul etmir. (Yəni Allahdan başqa heç kimi qəbul etmir) “Ən-əl-həq” nədir? Ən-əl-həq - Mən mütləq həqiqətam. Mən Yaradanam! Mən Allaham! Və yaxud Mən həqiqi gerçəyəm. Dərvişin “Haq Mənəm” deyib durması Sənanın əski inam, iman və etiqadının üstündən xətt çəkir. O ruhani (Platonik) eşqdən ziyadə, cismani məhəbbətə üstünlük verir.

Dərviş Sənandan ayrılır. Uzun bir zamandan sonra onunla yenidən qarşılaşır. İlahi, o Şeyxi necə, hansı qiyafətdə görür? Saçları dağınıq, əlində dəyənək, düşüncəli, əldəndüşmüş, yorğun... Qoca Dərviş Sənanı bu halda görüncə sanki bayılır. Ona istehzal baxaraq, laübalı qəhqəhə çəkir. Sənan qəhqəhədən ürür. Bu, iki müdrik şəxs, iki filosofun son görüşü olur. Bu son görüş onların dini-fəlsəfi baxışlarını bilmək və öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Dərviş

Nə qiyafət bu! Söylə, söylə nə var?
Nerdə əvvəlki şeyxlər, xocalar?
Söylə, ey şeyxi-dərbədar, bu nə hal?
Nerdə əvvəlki ehtişamü cəlal?

Eşq və məhəbbət sevdası böyük Şeyxi büsbütün dəyişdirmişdir. O, dinini və imanını atmış, məhəbbət yolu tutmuşdur. Artıq ona cahan pərəstiş edir. İndi onun başqa ehtişam və cəlalı var. Aşiq Sənana yalnız müsəlmanlar deyil, xristianlar da arxadır.

Dərviş onun tanınmaz hala düşməsinin səbəbini dində və məzhəbdə görür. Onlar dinin mahiyyəti bərsində eyni fikrə gəlirlər: “Din və məzhəb ixtilaf və fitnə mənbəyidir.” Dərvişə görə, yer üzərində din bir olsaydı, insanlar daha məsud yaşayardılar.” O belə düşünür və Sənana sual edir: “İştə gördünmü din nələr doğurur? // Nə bəlalər, nə fitnələr doğurur?..” Dərviş demək istəyir: “Ey Sənan, əgər müsəlmanlar da, xristianlar da bir dinə tapınsaydılar sənın başın bu qədər bəlalər çəkməzdi.”

50

Əgər faciənin əvvəlində, belə deyək, Dərviş qaçırsa, Sənan onu tutmağa çalışırsa, sonunda tərsinə olur. “Divanə Sənan” Dərvişi rədd edir, “durma, çəkil, get” deyə onu qovur. Filosof Dərviş yenə öz müdrikliyini nümayiş etdirir:

- Baqma, şeyxim, şu hali-pürqəminə,
Giriyorsun həqiqət aləminə.
Fəzli-həqq runüma kamalında,
Parlıyor nuri-həqq cəmalında.
Səndə bir əhli-hal əlaməti var,

Səndə əlan Xuda qiyafəti var.¹⁴³

Bu, başdan-başa sufilik fəlsəfəsindən irəli gələn fikirlərdir. Nə demək istəyir sufi filosof baba Dərviş? Monoloqun şərhinə çalışaq. “Baqıma, şeyxim, şu hali-pürqəminə.” Yəni özünün bu qəmli, dərddli halına baxma. Sən artıq həqiqət (şəriət, təriqət, həqiqət) aləminə girirsən. Haqqın fəzli üzündə, kamalındadır. Haqqın (Allahın) nuru parlayır cəmalında. Səndə hal əhlinin (hallanma, ekstaz) əlaməti var. Səndə Xuda (Allah - ən - əl - haq) qiyafəti var. Başqa sözlə, Dərviş demək istəyir ki, ey Sənan, sən artıq şəriət, təriqət yolunu keçmişən. Mütləq həqiqət aləmindəsən. Sən Allahı dərk edən əsl sufisən...

Şeyx Sənan

Bəni öldürsələr də, bən yaşarım,
Tərk edib xəlqi Xaliqə qoşarım.
Əbədiyyət bənim məzarımdır,
Çünki sultani-eşq yarımdır...

51

- **Din bir olsaydı yer üzündə əgər, daha məsud olardı cinsi-bəşər.** Dinlər, məzhəblər, təriqətlər insanları bir-birindən ayrı salmış, ixtilaf və fitnələr mənbəyi olmuşdur. Dinlər insanlar arasında ülfət, məhəbbət və sevgi mənbəyi olmalıdır. İnsanlarda ümumbəşəri məhəbbət hissi və sevgisi aşılamalıdır. Allah bir olduğu kimi, din də bir olmalıdır.

Bu, böyük şair-filosofun fəlsəfi-estetik konsepsiyasıdır. Ümumiyyətlə, Cavid yaradıcılığında ümumbəşəri məhəbbət fəlsəfəsi xüsusi yer tutur. O, təsadüfən “Məhəbbətdir ən böyük din” demir. Bəzi şeirlərində, “İblis”, “Peyğəmbər”, “Xəyyam”

¹⁴³ Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə, II cild, Bakı, 2005, səh. 220.

dramalarında həmin problemi və konsepsiyanı davam etdirir. “Seyx Sənan” faciəsində məhəbbəti təriqət səviyyəsinə qaldırır...

52

“İblis” mənzum faciəsi, demək olar ki, başdan-başa fəlsəfədir - Xeyirlə Şrin daima mübarizəsi, çarpışması, savaşıması fəlsəfəsi!.. Məncə, dünya ədəbiyyatı Hüseyn Cavidə qədər belə bir dahiyənə əsər tanımırdı. Bu pyes Cavid bədii dühasının və Cavid bədii sənətkarlığının yeni qatlarını açdı. Dramaturqun nə dərəcədə fəvqəladə istedadı, parlaq zəkaya, dərin fəlsəfi düşüncəyə və mühakiməyə malik olduğunu ortaya qoydu. Bu dahiyənə fəlsəfi əsərin hər beytindən filosof şairin parlaq zəkası və surəti görünür...

Pyesin ilk pərdəsində İblisin məmnun qəhqəhələri çox şey deyir, insanı həmən düşüncələrə qərq edir:

Dəryalərə hökm etmədə tufan,
Səhraları sarsıtmada vulkan,
Sellər kibi aqmaqda qızıl qan,
Canlar yaqar, evlər yıqar insan...

İblis - Allahdan başqa özünə rəqib görməyən İblis, insandan, onun rəzalətindən, vəhşiliklərindən heyrətə gəlir. Mələk Al-laha müraciət edərək deyir:

Ya Rəb, bu nə dəhşət, nə fəlakət?
Ya Rəb, bu nə vəhşət, nə rəzalət?
Yoq kimsədə insafü mürüvvət,
İblisəmi uymuş bəşəriyyət?!

53

Birinci Cahan müharibəsinin və 1918-ci il Bakı mart qırğınının təsiri altında yazılmış “İblis” faciəsində üsyançılıq ruhu, dərin etiraz motivləri, insanı insana tanımaq meyli güclüdür;

fəlsəfi ruh daha güclüdür. Bu cəhətdən o, yalnız “Faust”la müqayisə edilə bilər. Fəqət sənətkarlıq və fəlsəfi dərinlik baxımından, dünyəvi və ümimbəşəri ideyalar və problemlər qaldırmaq baxımından “İblis” “Faust”dan daha üstündür...

Cənnətdən Cəhənnəmə - Yerə qovulan, Adəm və Həvvadan törəyən bəşər Yer üzərində başqa bir dürlü Cəhənnəm yaratmışdır. Onun əlilə hər yerdə qan tökülür, dəhşət, vəhşət və rəzalət törədilir. Dünyada sanki qiyamət qopur.

“İblis”də izlənilən əsas fəlsəfi ideyalardan biri budur. Cavid “Hübuti-Adəm” şeirində irəli sürdüyü fikirləri bu pyesdə davam etdirir. İblis siyasətlə həmrəng olaraq dünyanı dağıdır, bəşəriyyəti məhv edir. Mələk Allahdan imdad və lütfü inayət diləyir. Heyhat!..

Dramaturq faciədə Allah və İblis, Xeyir və Şər, Yaxşılıq və Pislilik, Səadət və Xoşbəxtlik, Siyasət və Rəzalət, Hərb və Sülh... problemlərini qoyur, bunları fəlsəfi cəhətdən mənalandırır.

İblis kainatda Allahdan başqa rəqib tanımır. Kimliyini, nəliyini, məharətini belə nişan verir:

- Bən heçlə doğan bir ulu qüvvət, ulu qüdrət:
Bir qüdrəti-külliyə ki, aləm bana bədxah,
Dünyadə əgər varsa rəqibim, o da: Allah!..

İlk öncə mələk, sonra bir atəş olan, virdi Xaliqə təsbit və təhlil olan İblisi bir zamanlar mələklər təqdis edərdi. Fəqət Adəm kimi bir sayğısız ona ləkə vurur. Allah ilə adı bir zikr edilən İblis Adəm oğlundan qisas almağa qərar verir...

Heçdən doğan İblis, vağlığı yox, yoxluğu var olan İblis elə böyük bir qüvvətdir ki, elə bir küllü qüdrətdir ki, kainatda onun tayı-bərabəri yoxdur. Fəqət bütün aləm ona bədxahdır. Allah onun ilk və son rəqibidir.

Qurani-Şərifin “Əl-əraf” (“Sədd”) surəsinə nəzər salaq.

11. Sizi [babanız Adəmi] yaratdığ, sonra sizə surət verdik və mələklərə: “Adəmə səcdə edin!” dedik. İblisdən başqa hamısı səcdə etdi. O, səcdə edənlərdən olmadı.

12. Allah İblisə: “Mən sənə əmr edəndə sənə səcdə etməyə nə mane oldu?” - deyə buyurdu. İblis: “Mən ondan daha yaxşıyam [üstünəm], çünki Sən məni oddan, onu isə palçıqdan yaratdın!” - dedi.

13. Allah buyurdu: “Oradan [Cənnətdən] aşağı en Orada sənə [Allahın əmrinə] təkəbbür göstərmək yaramaz. Oradan çıx, çünki sən alçağın birisən!”

14. İblis dedi: “Mənə qiyamətə qədər möhlət ver!”

15. Allah buyurdu: “Sən möhlət verilənlərdənsən!”

16. İblis dedi: “Sən məni [Adəmə səcdə etmədiyimə görə] azdırıb yoldan çıxartdığın üçün mən də sənənin düz yolunun üstündə oturub insanlara [Sənə ibadət və itaət etməyə] mane olacağam!”¹⁴⁴

Allah ilə İblisin konflikt, rəqibliyi və düşmənçiliyinin əsası belə qoyulur. Allah “səhv edərək” ona qiyamətə qədər möhlət verir. Əslində, bu, dolayısı ilə kainat və dünyanın, bəşəriyyət arasındakı münasibətlərin ziddiyyətlər üzərində qurulması deməkdir. Elmi dillə desək, dialektikanın qanunudur. Cavid “İblis” pyesində bu fəlsəfi başlanğıcı (ziddiyyətsiz həyat yoxdur) nəzərə almış və bədii-estetik cəhətdən əsaslandırmışdır. Allahın varlığını, İblisin yoxluğunu dərk etməyə, bunu bədii obrazlar vasitəsilə verməyə çalışmışdır.

¹⁴⁴ Qurani-Kərim (ərəbcədən tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev), Bakı, Azərneşr, 1992, səh. 125-126.

“Hərb və fəlakət” şeirində qoyulan tarix və siyasət, “Şeyx Sənan” dramında qoyulan din və məzhəb problemi və ideyası “İblis”də davam etdirilir:

Hər din ilə, məzhəblə, siyasətlə cihanda
Hər fırtına qopmuşsa, əvət bən varım onda.
Hər yerdə ki, vardır əzəmət, qəhr ilə dəhşət,
Hakimdir o yerlərdə şu qarşıdakı xilqət.

Filosof Cavidə görə, dünyada baş verən fırtına və fəlakətlərə bəis İblislə bərabər, dindir, məzhəbdir, siyasətdir. Nə qədər ki, dünyada iblisxislərli insanlar var bəşəriyyətə dinclik, əmin-amanlıq olmayacaq.

Dramaturq faciədə İblisi həyatda tez-tez cildini dəyişən adamlar kimi mənalandırır. O, rəya kimi gah zahir, gah qəib (yox) olur. Şərqdə abid, Qərbdə rahib olur. Bəzən bir qazi olub fitnələr icad edir. Bəzən mürşid olub aləmi bərbad edir.. Gah papa olur Cənnət satır. İsa peyğəmbər dirilib gəlsə onun qəzəbindən qorxar. Xilqətdə İblisə məlum olmayan sirr yoxdur. Ona hər fəlsəfə də, hər məzhəb və din də məlumdur. Cildini tez-tez dəyişən İblis bəzən azad bir insan, bəzən zülmü fəsad aşıqı sultan olur. O, istənilən qiyaftə girə bilir.

Arif

Eyvah! Ona yaxlaşmayın əsla, odur İblis;
İblis o, əvət, cümlə fəlakətlərə bəis.

Nə qədər İblis var fəlakət, ədavət, xəyanət var. Harada fəlakət, ədavət, xəyanət varsa, orada İnsan - İblis var. Allahın dərğahından qovulan, Cənnətdən uzaqlaşdırılan İblis Adəm övladlarından qisas alır.

Qurani-Kərimin “Yusif” surəsinin beşinci ayəsində oxuyuram:[Atası Yaqub] dedi: “Can oğul! Yuxunu qardaşına danışma,

yoxsa sənə bir hiylə qurarlar. Çünki Şeytan insanın açıq düşmənidir”.

- İblis Allahın və insanın açıq və bəlli düşmənidir. Fəqət ondan da açıq və bəlli düşmən İnsanın İnsana düşmənçiliyidir; insanın özünün özünə düşmənçiliyidir, qənim kəsilməsidir.

Bu ideya faciədə öz bədii ifadəsi dolğun şəkildə tapmışdır.

56

Hüseyn Cavidin yaratdığı bir çox obrazlar filosof kimi düşünür, filosof kimi mühakimə yürüdür. Belə obrazlardan biri Arifdir. Pərişan saçlı, sadə geyimli gənc Arif!.. Müharibə ərlərinin siyasətindən dəhşətə gələn Arif, üzünü göyə doğru tutaraq dərdini Tanrıya açır:

- Dünyaları yoqdan yaradan, ey ulu Tanrı!

Ey xaliqi-hikmət!

Ey varlığı yoq, yoqluğu vardan daha dilbər!

Ruhim səni izlər.

Lütf et, o gözəl çöhrəni bir an bana göstər,

Könlüm səni özlər.

Uydum da peyğimbərlərə, qanunə, kitabə,

Duydum yenə qəsvət.

Hər fəlsəfə bir vəlvələ, həp tatlı xəyalət

Bulmazmı nihayət?

İnsanları xəlq etmədə var bəlkə də hikmət,

İblisə nə hacət?!

Allaha tapınan, Allaha inanan Arif, ondan imdad umur; hikmətlər yaradana üz tutur, ah və fəryad edir. Arif qafil gənc deyil, o, müəyyən biliyə, dünyagörüşünə malik zəkali bir gəncdir; dünyanın gediş-gəlişindən baş çıxarır. Oxuduqlarını dərk edir. Dərk etdikcə onun önündə min dürlü həqiqət açılır. O, dürlü və müəmmalı həqiqətlərin hamısında bir zülmət görür. Çılğın

Arif dərdinə çarə axtarır, fəqət tapa bilmir. Bütün ruhu ilə Allaha izləyir, onun gözəl çöhrəsini görməyə can atır. Tərəddüd və şübhələr içində çırpınır. Allaha bəzən tapınır, bəzən ondan «üz döndərir».

Peyğəmbərlərə, qanuna, kitaba (Qurana) uyur, fəqət yenə qəsvət duyur, başdan-başa qəhr və qəzəb görür. Fəlsəfəyə baş vurur, onda bir vəlvələ, dadlı xəyalat görür. “Tanrısız Arifin” qəlbinə və vicdanına ürfan şöləsi doğmur. Bu səbəbdən Allaha yardımı çağırır. Xahiş edir ki, onu yüksəklərə qaldırsın, qoynunda dolandırsın, qucağında gəzdirdsin. Onu Cəhənnəmdən Cənnətə aparsın ki, yer üzündəki zülmü, dəhşəti və vəhşiliyi görməsin.

57

Allahın rəqibi İblis çılğın və “sadələvh” Ariflərin sözlərinə istehzal qəhqəhələrlə cavab verir. Onu “çarəsiz çocuq” adlandırır. - İblis, o böyük qüdrət, o atəşli müəmna, bir gün səni də kəndinə eylər kölə, - deyərək Arifi özündən çıxarır.

Arif getdikcə çılğınlaşır. Allahdan “tələb edir” ki, yerdəki cinayətlərə, xəyanətlərə, fəlakətlərə son qoysun. Heyhat!.. Arif Allahın bu qədər səbr etməsinə təəssüflənir və çılğıncasına:

- Ver, bir buyuruq ver də cəhənnəmlər açılınsın,

Coşsun, bütün atəşləri dünyaya saçılınsın.

Yaqsın da, şu zalım bəşərin yurdunu yaqsın.

Həp yer üzü bir ah olaraq göylərə çıqsın.

İblis - o atəşli müəmna keçmişini unutmur, “Adəm kimi bir sayğısız mənə ləkə vurdu, fəqət alçalmadı, yüksəldi şöhrətim və şanı. Allah ilə bir zikr edilir namü nişanım” deyərək meydan sulayır. Allahla arasında baş vermiş ixtilafın qisasını Adəmin övladlarından alır.

58

Qurani-Kərimdə Adəm övladları İblisə uymamağa çağırılır. Adəmlə İblis arasında ən böyük ixtilaf və münafişənin səbəbi Adəmin torpaqdan, İblisin isə oddan - atəşdən yaradılması ilə

bağlıdır. İblis yaradılışı ilə öyünür, özünü Adəmdən yüksək tutur. “Od Allahı”, atəş Peyğəmbəri Zərdüştü xatırlayır. Hesab edir ki, Atəşsiz nur sabütü qaim olmaz. Günəş də atəşdir, bütün bəşəriyyət də atəşdir. Hər bir hərəkət, məbdəyi-xilqət də atəşdir. (Enerji mənbəyidir.)

- Zərdüştü düşün! Fəlsəfəsi, fikri, dəhası
Həp atəşə tapdırmaq idi zümreyi-nası.
Yalnız bunu dərk etdi o əllameyi-məşhur,
Yalnız o böyük baş, şu böyük kəşflə məğrur...

Filosof Cavid burada Zərdüştəndən, onun fəlsəfəsindən təsadüfən söz açmır. Dramaturq İblisin dili ilə Zərdüşt fəlsəfəsinin mahiyyətini açır. Hesab edir ki, atəşsiz, odsuz, Günəşsiz (enerjisiz) yaşayış yoxdur. Zərdüşt atəşi kəşf etməklə bəşəriyyətə yeni həyat verdi, onu atəşə tapdırdı...

59

İfşaçı İblis insanın həyat və yaşayış, amal və əqidə, şəhvət və ehtiras... fəlsəfəsini tədqiq və təhlil edir. Onun iç dünyasına baş vurur. Xislətini birər-birər vərəqləyir və onu ifşa edir. Hesab edir ki, insan iftira, zülm, fəsad, intriqa, intiqam... mənbəyidir. O, öz əməlinə görə məndən də qorxunc və dəhşətlidir. Mənim əməllərim rəzalət, fəlakət, vəhşət və dəhşətdirsə, başdan-başa siyasətdirsə, insan bu cəhətdən məndən də dəhşətli və qüdrətlidir. Bu mənada onun Arifə dediyi sözlər səciyyəvidir:

- Get, lakin o hörmət və məhəbbət
Bir gün doğurur qanlı ədavət.
Get, bəllidir insandakı xislət;
Sizlərdəki ülfət, sonu vəhşət,
Sizlərdəki şəfqət, sonu nifrət,
Sizlərdəki rəhmət sonu lənət!..

İblisə görə, insan ondan daha alçaq, daha rəzil, şərçi və ri-yakardır. Dünya ona deyil, altuna və qüvvətə tabedir.

Böyük sənətkar İblis yerə, göyə, bütün kainata hakimdir. İnsandakı nəfsin hakimi də odur. Heç kim ondan yaxa qurtara bilmir. Böyük sənətkarın siyasəti insanları bir-birinə salışdırmaq, onların arasına nifaq toxumu səpməkdir.

Siz nə qədər bəndən uzaqlaşsanız,
Yer deyil, əflakə uçub qaçsanız,
Qarşılaşıb birləşiriz daima,
Ayrı deyil, çünki biriz daima.

Filosof və böyük sənətkar İblis insanın xislətini öz xislətilə eyniləşdirir. Demək istəyir ki, ey insan, mən nəyəmsə, sən mən-dən də artıqsan. Hər bir insanın içində bir İblis gəzdirir. Buna görə də o, hara qaçsa, hara getsə, nə qədər İblisdən uzaqlaşsa, İblis - insan olaraq qalır.

60

“İblis” mənzum faciəsinin sonluğu fəlsəfi baxımından daha məzmunludur. Ölülər rəqs edirlər. Arif kənardan onların rəqsini seyr edir. Bu sırada İblis şiddətli və istehzal qəhqəhələrlə ortaya çıxır və deyir:

Hər rəqs ediyor qanlı günəş, qanlı üfüqlər,
Hər rəqs ediyor halə qəmər, pənbə şəfəqlər.
Rəqs etmədə yıldızlı fəza, ruhi təbiət.
Hər fəlsəfə, hər dinü təriqət, bütün adət.
Rəqs etmədə hətta o görünməz ulu Məbud,
Rəqs etmədə hətta o vücudi-ədəmalud.
İblisin dililə nə demək istəyir filosof şair? Çox şey!..
- Rəqs edir qanlı Günəş;
- Rəqs edir qanlı üfüqlər;

- Rəqs edir halə Ay;
- Rəqs edir ulduzlu fəva;
- Rəqs edir ruhi-təbiət;
- Rəqs edir fəlsəfə, din və təriqət, bütün adət;
- Rəqs edir hüzn və kədər, eşq və fəlakət;
- Rəqs edir Xeyir və Şər, elm və cəhalət;
- Rəqs edir hətta gözəgörünməz Məbud - Allah...

Mətnə “rəqs” hərəkət, fəaliyyət mənasındadır. Filosof şair demək istəyir ki, kainatda, dünyada və təbiətdə hər şey - qırmızı günəş də, ay da, ulduzlar da, planetlər də, fəlsəfə də, din də, təriqət də, xeyir və şər də, elm və cəhalət də, hər şey hərəkətdə, dəyişmədə, yaşamaqda, ölməkdə, dirilməkdə, inkişaf və tənəzzüldədir. Şair “İblis” faciəsindən əvvəl belə bir fikri “İştə bir divanədən bir xatirə” fəlsəfi şeirində söyləmişdir. Faciədə fikrini daha da dərinləşdirmiş və konkretləşdirmişdir. Təbii bir sual meydana çıxır: Nə üçün ulu Məbud da [Allah da], o vücuti-ədəmalud da [o yoxluq da, ölmüş Vasifin vücutu da] rəqs etmədədir? Birincisi, madam ki, bütün kainat hərəkətdədirsə, deməli, kainatı idarə edən Məbud da hərəkətdədir. İkincisi, madam ki, yer kürəsi hərəkətdədir, deməli, bütün insanlar da, ölmüş Vasifin vücutu da hərəkətdədir...

61

Tanrı - Allah problemi filosof şairi daim düşündürmüşdür. Bir zamanlar insanlar tanrılaşdırılmış, sonralar Tanrı gözəgörünməz, yeribilinməz... olmuşdu. Cavidin Elxanı Tanrı ola bilməməsinə təəssüflənir. İddia edir ki, o, Tanrı olsaydı, ya insanları yaratmazdı, yaratsaydı onları daima şad və xoşbəxt yaşadardı. Təəssüf, bu, mümkünsüzdür.

Bir xəyal iştə - məhal olsa da - Bən
Tanrı olsaydım əgər, gerçəkdən,

Ya bu insanları xəlq etməz idim,
Əgər etsəm yaşadardım daim
Şadü məsud... O da olsaydı məhal.
Yaqaraq hər kül edərdim dərhal.

“İnsanları yandırıb kül edərdim.” Nə üçün? Çünki Tanrının yaratdığı insanlar qeyribərabər şəkildə yaşayırlar. Biri varlı və zəngin, digəri fəqir və kasıb; biri gözəl və dilbər, digəri çirkin və rəzil; biri filosof və alim, digəri cahil və nadan; biri Mələk və xeyirxah, digəri şər və Şeytandır. Elxan Tanrının bu ədalətsizliyindən çıldırır, həyatın berrəngli olmasını istəyir.

Sanki sərsəm yaşayışdan nə çıxar?
Bəncə bilmərrə bütün insanlar
Həp gözəl olmalı, yaxud çirkin,
Həp fəqir olmalı, yaxud zəngin,
Həp həkim olmalı, yaxud nadan.
Həp Mələk olmalı, yaxud Şeytan.

Elxan üçün üçüncü yol yoxdur. O, utopik bərabərliyi gerçək qeyribərabərsizlikdən üstün tutur.

62

İblisin son monoloqunun şeir və sənət, sənətkar və fəlsəfə baxımından dünya ədəbiyyatında (bilavasitə dramaturgiyada) misli-bərabəri yoxdur. Filosof şair bütün faciədə ifadə etdiyi bədii və fəlsəfi fikirləri, irəli sürdüyü estetik konsepsiyanı həmin monoloqda son dərəcə yığcam şəkildə və bədii cəhətdən ümumiləşdirmişdir. İblisin istehzal və məğrur, çilgün və qorxunc, sürəkli qəhqəhələrinin özündə bir əsərlik məna və məzmun, fəlsəfi siqlət var. Sənətkar və filosof İblisin öz dililə sanki özünün bütün həyat və taleyini, əməl və fəaliyyətini, necə böyük bir qüdrətə malik olmasını birnəfəsə oxucu və tamaşaçılara elan edir. “Baxın, İblis mənəm!” deyərək özünü nişan verir. “İnsan mənəm adım çitdikdə həmənməyərət edir, qorxur, çəkinir, xoflanır, eh-

tiyatlanır. Mən hər ölkədə, hər dildə anılıram. Mən hər yerdə varam: Göydə də, Yerdə də, insanın qəlbində də; hər qülbə də, kaşanədə də, viranədə də; Kəbədə də, bütخانədə də, meyخانədə də!..”

Hər kəs bəni dinlər, fəqət eylər yenə nifrət,
Hər kəs bana aciz qul ikən, bəslər ədavət,
Lakin bəni təhqir edən ey əbləhü miskin!
Olduqca müsəllət sana, bil, nəfsi-ləimin,
Pəncəmdə dənədəm əzilib qıvrılacaqsın,
Daim ayaq altında sönüb məhv olacaqsın.

İblisi dinləyən, onu eşidən hər kəs, ona nifrət edir, ədavət bəsləyir. Hər kəs Allahdan sonra o ulu qüvvət, ulu qüdrətin aciz quludur. O, hər kəsin qəlbinə, beyninə girərək, ona hökm edir, onu özünə tabe etdirir. Arif kimi əbləh və miskinlər onu təhqir edirlər. Adəm övladları İblisdən çox, öz nəfslərinin quluna çevrilirlər. Nəfs adəmlərə hakim olduqca, onlar İblisin pəncəsində qıvrılıb-açılacaq, ayaq altlarında əzilib məhv olacaqlar...

Onlara, o nəfsi başından aşanlara rəhbərlik edənlər yalnız İblis deyil. İblisdən çox onlara rəhbərlik edənlər var. Kimdir onlar? Qan püskürən, atəş sovuran kinli Krallar, Şahlar, ulu Xaqanlar, o çilgün dərəbəylər; altun və qadın düşkünü divanə bəbəklər; min hiylə quran tülkü siyasətçilər; hər an bir məzhəb çıxaran, yol ayıran xadimi-ədyanlar; insanları qırğına verməyə, cinayətlərə və müharibələrə sürükləyənlər. Onlar:

- Kafi, sizi qəhr etməyə, məhv etməyə kafi...
Bən tərək edərim sizləri olan, nəmə lazım!
Hiçdən gələrək, hiçliyə olmaqdayım azim.
İblis nədir?

- Cümlə xəyanətlərə bais...
Ya hər kəsə xain olan insan nədir?

- İblis!..

“İblis” mənzum faciəsi dərin və zəngin biliyə, dünyagörü-şünə malik olan mütəfəkkir sənətkarın Allah, İblis və İnsan haq- qında fəlsəfi düşüncələrinin bədii ifadəsi və möhtəşəm sənət abi- dəsidir.

63

“**Peyğəmbər**” mənzum tarixi dramı Cavid istedadının və bədii dühasının başqa bir dürlü təzahürüdür. Cavid əvvəlki əsər- lərində irəli sürdüyü Allah, Din, Peyğəmbər, Mələk və İnsan problemini burada davam etdirir. Problemin mahiyyətinə daha dərindən nüfuz edir, ona fəlsəfi məna, məzmun və çalar verir. Bədii fikrin fəlsəfi ifadəsində böyük ustalıq nümayiş etdirir. Al- lahın varlığını qəbul, dinin insanlara lazım olduğunu təsdiq, Mə- həmmədi son Peyğəmbər və dini rəhbər olaraq təqdir edir. İn- sanların Allaha, dinə və Peyğəmbərə inam və inamsızlığının bə- şər tarixində bir problem olaraq qaldığını önə çəkir. Pyesdə irəli sürülən əsas problemlərdən biri Allahın dərki problemidir. Mə- həmməd öncə tərəddüd etsə də, Mələk (Cəbrail) vasitəsilə Alla- hın varlığını qəbul və dərk edir. Mələk İlahi bir ahənglə Məhəm- mədə xitab edərkən, o, böyük heyrət içində “Sən nəsin, kimsin?” deyə sual edir. Mələk ona özünü belə nişan verir:

- Bən sənim, sən də bən, şaşırma, əvət
Bən sənin əqlinim, fəqət daim
Şu qiyafətdə zahir olmadayım.

Yetim, kimsəsiz və çoban Məhəmməd Allahın hökmü və Mələyin təlqinilə böyük bir dahi, rəhbər və peyğəmbər olur. Hüsni-Mütləqə qovuşmaq istəyir. Allahın və kainatın sirlərini dərk etməyə çalışır. Üzünü göyə tutaraq, öz-özünə sual edir: “Anlamam bir şu ölçüsüz, şu dərin, // Şu qaranlıq, çiçəkli pərdə niçin?” Allahın elçisini sual ciddi düşündürür. O “şu siyah çar- şafi” yırtıb dağıtmağa, Hüsni-Mütləqə qovuşmağa can atır. Tanrı

elçisi Məhəmməd bəzən böyük şübhələr və tərəddüdlər içində qanadı sınımış qartala bənzəyir. İlkən və əbədi gözəl olan ulu Tanrını görmək, Allahla qovuşmaq və birləşmək onun ən böyük arzusudur. Bunu görən Mələk Allahı dərk etməyin heç də asan olmadığını ona anladır.

Onu [Allahı] dərk etməyə qolay... Ancaq
Ver içindən gələn sədayə qulaq.
Dinlə həp kainatı, seyr et, eylə,
Hər günəş iştə ondan bir şölə...
Hər ufaq zərrə, hər kiçik yapraq
Sana söylər o rəmzi [Tanrını] pək parlaq.

64

- Allah kimdir, nədir? Allah varmı?.. - Bu kimi suallar Cavidin bütün yaradıcılığı boyu düşündürmüşdür. Onun Allahın varlığına şübhəsi olmamışdır. Cavidə görə, Allah bir Rəmzdir (Simvoldur). Onu duymaq, dərk etmək və yaratdıqlarını görmək istəyən kəs, kainata nəzər salsın. Kainatda nə varsa, onu yaradan o Rəmzdir...

Məhəmməd peyğəmbər Allahı dərk etmək üçün öncə içindən gələn səsə qulaq verir. Kainatı seyr edir. Ona vəhy gəlir. Kimsəsiz Məhəmməd Allahın elçisinə çevrilir. Mələk ona elmdən, hikmətdən, fəlsəfədən, ülfətdən və məhəbbətdən bəhs edən altun kitabı (Qurani-Kərimi) təqdim edir.

Peyğəmbər bəzən inamla şübhə arasında qalır. Mələk onu xitaba, insanları dinə dəvətə, inama və inandıрмаğa, imana və məhəbbətə, tarixin rəmzi, qədim filosof Skelet inqilaba, qılınc və silaha sarılmağa çağırır. Haq, şərəf və hürriyyəti qılıncda və qüvvətdə görür. Daha doğrusu, Peyğəmbəri sözlə qılıncı birləşdirməyə dəvət edir. Ümumiyyətlə, söz və güc, şərəf və qılınc, hürriyyət və qüvvət problemi Cavidin fəlsəfi-estetik görüşlərində ayrıca yer tutur. O, belə hesab edir ki, yeri gələndə sözə, söz

gücsüz olanda qüvvətə əl atmaq lazımdır. Başqa sözlə, şərəf, ləyaqət və azadlığını qorumaq istəyirsənsə, haq və ədalətin zəfər çalmasına nail olmaq istəyirsənsə, söz və qılıncın ittifaqına güvən. Peyğəmbər ilk öncə xitaba, dəvətə və sözə üstünlük verir. Söz kəsərli olmadıqda qılınca əl atır. “Gücsüz güclüyə təbedir”, “Əzməyən əzilir”... Bu həyatın qanunu və fəlsəfəsidir ki, Peyğəmbər də buna əməl edir.

Mələk Peyğəmbəri romantik bir aləmə, qədim filosof Skelet onu real həyata dəvət edir. Onu gerçək həyatı, həyat və cəmiyyət qanunlarını dərk etməyə, söz və hikmətlə, busə və məhəbbətlə mövcud gerçəklik arasında dərin uçurum, ziddiyyətlər olduğunu anlamağa çağırır. Bu məqamda dramaturq idealizm ilə materializmi birləşdirir. Hesab edir ki, romantikada şirinlik və xəyal, reallıqda acılıq və həqiqət var. Buna görə də Skelet Peyğəmbərə hikmət və fəlsəfə dərslərini Mələkdən deyil, ondan almağı məsləhət görür:

... - Dinləyib dərslərini-hikmət al bəndən.
Yoqsə könlündə yəpdiyim gülşən.
Açmadan həp solub xərab olacaq,
Umduğun hər dəniz sərab olacaq...
... Parlayıb durmadıqca əldə silah,
Əzilirsən qanun olur da mübah.

65

Həqiqəti dərk etməyə çalışan Peyğəmbər tərəddüdlər keçirir... Fəqət uca Tanrının fərmanı onu Allahı duymağa və insanlara duyurmağa ruhlandırır. Özünə və Allaha qarşı hər bir büğz (ədavəti, kini, nifrəti, oxu, qılıncı, yumuruğu) özünə xoş sayır. Bütün həyatını, mənliyini, kamalını, düşüncə və xəyalını Allahın ixtiyarına buraxır.

...Əvət bəni Sən [Allah]
Çəkinər sanma hiç mübarizədən.

Çünki hər bənliyim, kəmalım Onun, [Allahın]
Hər düşüncəm, bütün xəyalım Onun...

Allahın varlığını qəbul edən Peyğəmbər, öz aqlını, kamilini, düşüncəsini hər cəhətdən Onun iradəsinə tabe etdirir. “Sən mənşən, mən Sənəm; hər əqlim, düşüncəm, varlığım, bütün xəyalım Sənsən” deyir. İnam, ehtiqad, məslək və əqidə onu islam uğrunda yeni mübarizələrə ruhlandırır.

Peyğəmbər bütperəstləri inandırmağa çalışır ki, bütün Məbudların (bütperəstlərin allahlarının) fəvqündə yalnız gözəgörünməz bir Tanrı mövcuddur. Bütün varlığın əvvəli və sonu Odur. Bütün kainat Onu təqdis edər, Onu əziz tutar, müqəddəs sayar. Tanrı elçisi insanları o gözəgörünməz Allaha qəbul etməyə, Onun əzəli və əbədi rəqibi olan İblisə uymamağa dəvət edir. Bütperəstləri öz dinindən döndərməyə çalışır.

Allahı bütün ruhu, varlığı və zəkası ilə dərk edən Peyğəmbər, “dinsizlərin” tənələrinə cavab olaraq bildirir:

- Bənə ilham edər ancaq Tanrım,
Onun eşqiylə uçar duyğularım.
O olurkən bənə munis, rəhbər,
Niyə yansın da, qırılısın şəhpər?..

66

Filosof-şairə görə, aqlın, zəkanın güclə Allaha dərk etmək mümkündür. Kamil insan Onu dərk edə bilər. O, gözəgörünməzin yaratdıqları göz önündədir. Kainatda hər şey Allahın eşqiylə hərəkətdədir. Hər şey yaradılır, yaradılır və məhv edilir. Kainatın nəbzi və insanların qəlbi Allahın eşqiylə o Rəmz üçün vurur. Fəqət o Rəmz çox mübhəmdir. O bir Günəşdir: möhtəşəm, parlaq. O nuru dərk edərmə kor? Heyhat!.. O uca varlığı duymaz sürüklənən həşərat. Harda varsa haq, şərəf, vicdan, orda var Böyük Yaradan. Gözü, zehni və vicdanı korlar Allaha dərk edə bilməzlər.

Nerdə parlarsa haq, şərəf, vicdan,
Eyilik, doğruluq, gözəllik, inan,
Orda var sevgi, orda var iman:
Orda var şübhəsiz böyük Yaradan!

Allahı dərk etmək istəyirsənsə - yol budur! Təmiz və pak qəlbi və vicdanı olmayanlar Allahı dərk edə bilməzlər.

Peyğəmbər həmin keyfiyyətlərə malik olduğu üçün Allahı dərk edir. Parlaq vicdan, haq-ədalət və böyük duyğular sahibi olan Peyğəmbər vara, dövlətə, sərvətə, altuna aldanmır, satılmır. Satılanlar isə yəhudi köpəyindən də alçaq olur. Peyğəmbər Allahın, şərəf, vicdan və insanlığın fəlsəfi mahiyyətini anlayır və insanlara anladır, duyur və insanlara duyurur. Allaha inanmağın, insan olmağın özü böyük bir fəlsəfədir. Peyğəmbər bunu dərk etdiyinə görə vicdanlardakı Tanrı nurunu alovlandırmağa, kö-nüllərdəki vəhşilik hislərini söndürməyə çalışır. Peyğəmbərə görə, Allahını tanımayan insan alçalır. Alçalan insan insanlığı alçaldır; vicdanlardakı Tanrı nuru sönür, könülləri vəhşilik hissi alır...

67

Söz və qılınc! Hərb və siyasət!.. Bunların böyük fəlsəfi mənası var. Bəzən söz qılıncdan kəskin, bəzən qılınc sözdən kəskin olur. Sözü öz sehri, hikməti fəlsəfəsi, hərbin və siyasətin öz hikməti və fəlsəfəsi var... Peyğəmbər insanları Allaha və öz dininə sözlə tapındırmaq, inandırmaq istəyir. Heyhat! Bu, alınmır. O, böyük ümitsizliyə qapılır. Onu ümitsizlikdən Mələk qurtarır. Allahın hökmü ilə göydən nazil olur və sual edir: “Düşün, nə əhd etdin Hira¹⁴⁵ dağında?..” Münafıqların (dinsizlərin) gülüş və istehza, sataşma və təhqir hədəfinə çevrilən Peyğəmbər, ona ümitsiz cavab verir. “Susmasından tarixin böyük ziyan çəkəcəyini” Peyğəmbərə xatırladan Tanrı sözünü və buyruğunu insan-

¹⁴⁵ Bəzi mənbələrdə Həra yazılır.

lara anlatmağa, kor gözləri, sağır qulaqları açmağa, qaba vicdanları parlatmağa çağırır.

Mələk və Peyğəmbərin Allaha münasibəti bir cür, tarixin rəmzi olan qədim filosofun (Skeletin) başqa cürdür. İskelet¹⁴⁶ Peyğəmbərə Xaliqin (Yaradanın) əsrarını (sirrini), hikmətini, fəlsəfəsini anlatmağa çalışır. Tanrı gülüşündən doğmuş bir qızın - Mələyin və Peyğəmbərin sözlərinə qarşı:

- Xayır, çəkinmə, get inandır, inan!
İnanmaqla bəxtiyar olur insan.
İnan, fəqət tapdığın ulu Tanrı
Sən kəndinsin, deyil O [Allah] səndən ayrı.
Əvət sən o küllün cüzisin, inan!
Əfsus cüz uzaqdır külli sarmaqdan.¹⁴⁷

- deyə istehzalı qəhqəhə çəkir.

Pyesdə Mələk və Peyğəmbər idealist filosoflar, İskelet materialist filosof kimi çıxış edirlər. İskelet Allahın mövcudluğunu başqa cür qəbul edir. Onun fikrincə, Tanrı rənglərdən, sifətlərdən, dinlərdən, təriqətlərdən uzaqdır. Hər mühit Onu bir çeşit yaratmış, hər kəs o qaranlıq dama (göyə) bir daş atmış, hər kəs Allaha bir ad qoymuşdur. Ancaq o qaranlıq işıq çox yüksəkdir. Allahı göstərmək istəyən şaşqın, Onu rədd etmək istəyən - sər-səm və azğın. “Çırpınmamaq istəsən aldan, inan! // Yazıq sana, yazıq, zavallı insan!..”

Ümumiyyətlə, həmin problem Cavidin fəlsəfi-estetik görüşlərində mühüm yer tutur. Allahın varlığı və yoxluğu və dərki probleminə şair ilk dəfə 1912-ci ildə qələmə aldığı “İştə bir divanədən bir xatirə” fəlsəfi şeirində, sonralar “Şeyx Sənan”, “İblis” və “Peyğəmbər” pyeslərində, daha sonralar “Xəyyam”

¹⁴⁶ Əsərin əslində belədir.

¹⁴⁷ Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə, III cild, Bakı, 2005, səh. 168-169.

tarixi dramasında öz münasibətini bildirmişdir. Əgər bəhs etdiyim pyesdə İskelet böyük təəssüf hissiylə “Yazıq sana zavallı insan” deyirsə, gələcəkdə xürafat və mövhumatın düşməni olan Xəyyam “Yazıq sana xalq” deyəcək.

Mələk və Peyğəmbərin Allahın varlığı və dərki haqqında fəlsəfi düşüncələrində bir uyğunluq, Qurani-Kərimlə tam səsleşmə mövcuddur. İskeletin isə mövqeyi, qeyd etdiyim kimi, başqadır.

68

Cavid və onun yaratdığı bəzi surətlər kainatın sonsuzluğunu qəbul edirlər.

Ah, bilməm ki, şu qaranlıq,
Şu əngin boşluqda nə var?
O bir dərin hiçlik artıq,
Sağır hiçlikdən nə çıqar?..

Allahın varlığını qəbul edən və onun fərmanı uğrunda ölümə hazır olan Peyğəmbər o dərin heçlikdə Tanrını axtarır, tapır və Ona tapınır. Üzərində uca Tanrının gücünü, qüdrətini hiss edir. Sonsuz heçlikdə mövcud olan hər şeyi Onun adı ilə bağlayır:

- Halbuki o saysız işıqlar [ulduzlar]
O qaranlıqdan parlıyor.
Görüb, duyduğum varlıqlar
O heçlikdən feyz alıyor.

360 Məbudu (bütü) dağıdan Peyğəmbər yeni bir Tanrı tapır. Elə bir Tanrı ki, nə cismdir, nə cövhər, nə ərəz, nə gözəgörünməz; nə doğulub, nə doğmaz; bimisli şerik, həm məkansız...

Hər mühit Tanrını bir çeşit yaratsa da, Cavid kainatda yaradıcı bir qüvvənin olduğunu qəbul edir. Və bəzi fəlsəfi düşüncələrini Mələk, Peyğəmbər, İskelet və b. obrazların dilindən verir.

Peyğəmbərə (həm də Cavidə) görə, Allahın zati, canı, xassəsi, əsli yoxdur. O sonradan insanlar tərəfindən uydurulmuş, yaradılmış bir əlamət, bir forma və “cisim”dir. O, şəriksiz və misilsizdir... Bu fikirlər Qurani-Şərifdə yazılanlara uyğundur. Görünür, buna görədir ki, “Şeyx Sənan”da sufi filosof Şeyx Kəbir “Kim ki, Allahı görmək istəyir, Onu qəlbinin nurunda, özünün pak ruhunda arasın” deyir. Başqa sözlə, özünü dərk etməyən, ruhu pak olmayan qəlbinin nurunda Allahı görə bilməz, dərk edə bilməz. Üstəlik, hər kəsin qəlbində bir İblis gizlənilir. O, insanı aldadır, yolundan azdırır, Haq yolilə getməyə və Haqqı tanımağa mane olur. Allah insanları xeyirə, İblisi şərə sövq edir.

69

Həmin ideya və fəlsəfi düşüncə “Peyğəmbər” pyesində də izlənilir. Peyğəmbər Allahın varlığını belə təsvir edir:

- Ulu Tanrı, o görünməz Yaradan
Əmr edir yalnız ədalət, ehsan.
O fəna işləri, fəhşiyatı
Nəhy edər, varlığının isbatı.
Şu təbiət, şu məhabətli fəza...
Onca birdir: Ulu, zəngin, füqərə.

İblis insanları rəzalətə, gözəgörünməz Tanrı sevgiyə, məhəbbətə, ədalətə, həqiqətə dəvət edir. Tanrı fəna işləri - fahişəliyi qadağan edir. Onun varlığının isbatı təbiət və məhabətli fəzadır. O, insanlara bir gözlə baxır. Onun üçün böyük də, kiçik də, zəngin də, yoxsul da birdir... Peyğəmbər Tanrıya inanır, insanları inandırmağa çalışır. Heyhat!.. Dəvətin, sözüün, xitabın kifayət etmədiyini anlayan Peyğəmbər qılınca əl atır. “İnsanları Allaha inandırmaq və yeni dinə tapındırmaq üçün söz kifayət deyildir. Sözlə qılını birləşdirmək, Quranla qılının ittifaqı lazımdır. Dinsiz adamlar üzərində qələbənin yolu Qurandan və qılınıcdan

keçir.” Peyğəmbər bu qərara gəlir. İskelet ona həmin həqiqəti anladır. Mələyin “xain silahlar qırılır, // Oqu altun kitabı,¹⁴⁸ etmə kədər” sözlərinə qarşı çıxaraq deyir:

- Boş xəyal... Əldə parlamazsa silah,
Tanımaz Haqqı sayğısız gümrah.
İştə hər ölkə, iştə hər millət.

Hər qılıncdan alır şərəf, qüvvət.
... Son sözüm: Boş düşüncədən ayrıl,
Busə istəmirsən silaha sarıl.

Həqiqəti idealist və romantik Mələk və Peyğəmbər deyil, materialist və realist İskelet söyləyir.

70

Həqiqəti Peyğəmbər də duyur və dərk edir. Ancaq Şəmsalar, Rəisələr onun sözlərini qəbul etmirlər, öz Məbudlarından, dinlərindən dönmürlər. Bunu görən Mələk Peyğəmbərə “Köç” deyir. İskelet onun fikrinə acı qəhqəhələrlə və istehza ilə cavab verir: «“Köç!” Əvət “köç!” Fəqət unutma, saqın, ərəb övladı şimdi pək çılğın... Rəhbərin əldə Quran olsa, sənə olmaz zəfər əsla.”

İnqilab istiyormusun, bana baq!
Şu qılıcdır o fikri parladacaq.
Xəstə bir üzvə bənzər amili-şər.
Kəs də bulsun şəfa vücudi-bəşər.

Budur gerçəklik! Zəfər çalmaq istəyən silaha sarılmalıdır. Peyğəmbər Mələk və İskeletin dediklərinə əməl edir. Quranla qılıncı birləşdirir.

¹⁴⁸ Qurani.

Söz və qılınc, söz və siyasət, siyasət və hakimiyyət, Allah, din və siyasət, din və bəşəriyyət problemləri Cavidin bütün yaradıcılığı boyu düşündürmüş, o, bu barədə öz düşüncələrini bədii əsərlərində vermişdir. Quran və qılıncın, söz və siyasətin ittifaqı nəinki VIII əsrdə, gələcəkdə də böyük-böyük ölkələrin fəth edilməsində, parlaq zəfərlər qazanılmasında böyük vasitəyə çevriləcəkdir ki, şair də pyesdə buna incə bir işarə vurmuş olur. “Altuna və qüvvətə tabe dünya” fəlsəfəsinin bir xəyal deyil, adi bir gerçəklik olduğunu tarixi hadisələrin gedişində təsdiq edir. Peyğəmbər xalqa müraciət edərək deyir:

- O böyük Tanrıya binlərcə sənə...
Lütf edib əqlü zəka qullarına.
Bəni qılmış sizə ən son rəhbər,
O fəqət haq düşünən xalqı sevər.
Qırılıb bütələriniz oldu hədər,
Şimdi yoq Kəbədə onlardan əsər...

Dünənki sənəmlər yatağı dəyişir, Kəbə Allahın evi, vəhdət ocağı elan edilir. Allah yolunda, din uğrunda qanlar tökülür. Qədim filosof İskelin sözləri gerçəkliyə çevrilir. Dramaturq Baş Rəisin (Əbu Sufyan) ağzı ilə aşağıdakı dahiyənə fəlsəfi konsepsiyanı irəli sürür:

- Kəssə hər kim tökülən qan izini,
Qurtaran dahi odur yer yüzini.

Quranla qılıncın, sözlə gücün birliyi bütperəstlərin dini, “cahil insanların” ehtiqadı üzərində qəbələ çalır.

71

İslam insanlara yeni düşüncə tərzi, yeni təfəkkür, Allahın varlığını dərk etmək ölçüsü... gətirir.

Peyğəmbər

Sizi, ey qövm nəsra və yəhud!
Əski dinlər edəməz pək məsud!
Çünki xidkam idi Musayi-bənam,
Məryəmin oğlu da digərkam...

Əski dinlər və islam! Köhnə dinlər və insanların azad və xoşbəxtliyi!.. Peyğəmbər bu problemə aydınlıq gətirir. Xristian və yəhudi dinlərinin başçılarına üz tutaraq deyir: “Sizin dinlər insanları məsud edə bilmədi. Çünki məşhur, şöhrətli Musa peyğəmbər öz fikrinə sadıq idi, fəqət özbaşına idi, bildiyini edirdi. Məryəmin oğlu İsanın isə arzusu, istəyi, məramı və məqsədi başqa idi. İslamın məqsədi isə daha başqadır...”

Biri güdməkdə mənafe, iqbal,
Birin tutduğu həp şeirü xəyal,
Biri əzməkdə bulur zövqü səfa,
Biri həp duydu əzilməkdə şəfa.

Məhəmməd isə onların heç biri deyildir. O, əzməyi də, əzilməyi də xəta bilir. Haqqı sevir, haqsızı dəf edir. Çünki Haqqa məhəbbət və hörmət yaraşır, kinli cəllada isə ədavət və nifrət. Məhəmmədin dininin əski dinlərdən üstünlüyü, humanistliyi də bundadır...

Peyğəmbərə görə, islamın fəlsəfi mənası və mahiyyəti də bundadır. O, özündən əvvəlki dinlərə bənzəmir. Quran Allahı, kainatı və dünyanı dərk etmək mənbəyidir.

Görkəmli şərqşünas alim Əbülfəz Əliyev yazır: “Din dünyanın dərkini “iman”, inam, inanc üzərində qurur, fəlsəfə məntiqi isbat üzərində. Bu fikir çəkişməsi min il davam etmişdir, yeddinci yüzildə həzrəti-Məhəmməd bu fikir dartışmasını birləşdirib onları vahid bir axına yönəltmiş, bu gün bir milyard insan

oğlu onu özünə ana yol seçmişdir. İslam aləmində ən böyük dahi filosof Məhəmməd Fərabî (870-950) bu iki dünyabaxışını birləşdirib, bütün nə çalpaşılıq varsa, hamısını fəlsəfi dünyagörüşün - aqlın xətasız məntiqinin rəhbərliyi altında birləşdirərək vahid bir dünyagörüşü sistemini yaratmışdır. Onun bu üsulunu anlamayan Avropa filosofları, ona “elektrik” damğasını vurmaqla böyük türk-islam filosoflarının dühasının işığını zəif göstərməyə çalışmış, bununla da Şərq zəkası qarşısında nə qədər qorxuya düşdüklerini gizlədə bilməmişlər.”¹⁴⁹

72

Peyğəmbər

... Kişi irfan işığından parlar,
Şübhəsiz, bildidə Allah gücü var.
Əvət, arif düşünür, Haqqı bulur,
Aqibət kəndisi bir Tanrı olur.

Necə deyərlər, burada bir Quranlıq mənə var!.. Birinci misraya diqqət edək: “Kişi irfan işığından parlar.” Sufizm təlimində sufilik (təsəvvüf) əməli (praktik), irfan nəzəri hissədir. İrfan bilavasitə təfəkkürlə ilgəlidir, bilik, hikmət mənasındadır. Kontekstdə həm bu mənəni verir, həm də yaxşılıq, xeyirlik, bilmək, öyrənmək mənalarını. Yəni: Bilib, öyrənən kişi bilik, hikmət işığında parlar, bildidə isə Allah gücü var. İrfani biliyə yiyələnən adam arif olur. Arif adam yüksək biliyə sahib olan, kamala çatandır. İlahi bilik və hikmətə nail olandır. O, varlığını Allahın varlığı ilə qovuşdurur, Haqqın visalına yetişir. Buna görə də düşünən Arif Haqqı - Allahı bulur. Aqibətin özü isə bir Tanrı olur - yəni Tanrı sifəti qazanır. Allahın buyurduğu, Peyğəmbərin məs-

¹⁴⁹ Əbülfəz Elçibəy. Bu mənim taleyimdir, Bakı, Gənclik, 1992, səh. 224

ləhət bildiyi yol ilə gedir. Vicdanı pak və təmiz olur; yaxşı və xeyirli əməllərin sahibi olur...

Budur filosof Cavidin hər bir beytindən doğan hikmət və fəlsəfə! Şairin diliylə deməli olsaq, gerçəkdən onu dərk etməyə qolay... Cavid bununla nə demək istəyir? Məncə, təsəvvüfün mənsəyini Qurani-Şəriflə bağlayır, Peyğəmbərin dini-fəlsəfi görüşlərində sufiliyin mövcudluğuna işarə vurmuş olur.

- İslam bəşəriyyət və dünya tarixində yeni hadisədir. Onun meydana gəlməsi insanların inam, iman və etiqadlarında, Allah, din və peyğəmbərlər, obyektiv aləm - kainat, dünya və təbiət haqqında fikir, anlayış və təsəvvürlərini dəyişəcək, zaman ötdükcə daha da genişləndirəcək və dərinləşdirəcəkdir. İslam bəşəriyyətə və dünyaya yeni təfəkkür, yeni düşüncə tərzini, yeni mədəniyyət gətirəcək, kainatı və dünyanı ilahiyyət elmi və fəlsəfəsi baxımından daha yaxşı dərk edilməsində müstəsna rol oynayacaq, bu işdə Qurani-Kərim, bir səma kitabı olaraq, mötəbər mənbəyə çevriləcəkdir.

Məncə, “Peyğəmbər” mənzum dramasının və onun müəllifinin fəlsəfi qayəsi və düşüncəsi bundan ibarətdir. Cavid həmin problemi öncə “Şeyx Sənan” mənzum faciəsində qaldırmış, “Peyğəmbər”də davam etdirmiş, “Xəyyam” tarixi dramasında yekun vurmuşdur.

73

Dramaturq Allah və din, Cənnət və Cəhənnəm, mövhumat və xurafat probleminə yenidən “Xəyyam” tarixi dramasında qayıdır. Şair-filosof Cavid pyesdə Xəyyamı şair və filosof kimi təsvir edir. Allahın varlığı və yoxluğu probleminə pyesin başlanğıcında toxunur.

Minacat

Ey fəzalarda gülümsər əbədi şeirü xəyal!
O nə qüdrət, o nə həşmət, o nə ahəngü cəlal!?
Hər dəha çırpınaraq Səndə [Allahda] arar feyzi-kamal,

Yenə yoq kimsədə əsla Səni idrakə məcal.

Minacətçi fəzalarda gülümsər əbədi şeirü xəyala (Tanrıya), o qüdrət, o həşmət, o ahəngü cəlala - Allaha xitab edir (dua oxuyur). Hər dahinin çırpınaraq Onda feyzi-kamal axtardığına diqqət çəkir. Ancaq Allahı kimsədə idraka imkan, qüvvət, iqtidar olmadığını görür. Minacət şair-filosof Xəyyamın diqqətini həməən cəlb edir. Minacətçi Tanrını axtarır, onu dərk etməyə çalışır. Filosof-şair Xəyyam heyrət və həyacanla dərhal ona cavab verir:

- İştə bir səs ki, edər göylərə şaşqınca xitab,
O sağır göy,¹⁵⁰ əcaba, kimsəyə vermişmi cavab?
O dərinliklərə, boşluqlara uçduqca xəyal,
Sanki çırpınmada bir şəhpəri yanmış¹⁵¹ qartal.

Ruhani dünyanı nizamlayan, hərəkətə gətirən gözəgörünməz Allahı axtarır “allahsız” Xəyyam! Onu axtarana, görmək istəyənə gülür, istehza edir. Minacətçiyə yalnız Xəyyam deyil, onun piyalə dostu Xərabati¹⁵² də qəhqəhə çəkir:

- Hər gələn bir yeni əfsanə satar,
O qaranlıq dama [göyə] hər kəs daş atar.

Hər gələn peyğəmbər, dahi filosof yeni bir əfsanə, Tanrı uydurur, anlaşılmaz, sirli göyə bir daş atır. Fəqət o sağır qaranlıq göydən səs çıxmaz. Ruhanilər həqiqəti və Cənnəti göydə, Xəyyamlar, Xərabatilər yerdə axtarırlar. Xəyyamın şərab dostu Rəmzi problemə başqa cür yanaşır.

- Yoq deyildir o qaranlıqda işıq,
Bəşərin əczinə [acizliyinə] binlərcə yazıq.

¹⁵⁰ Kar göy.

¹⁵¹ Qanadı yanmış.

¹⁵² Vaxtını meyxanalərdə keçirən küfcil adam.

O qaranlıqda parlaq bir işıq var. Yazıqlar olsun ki, insan o işığı dərk etməkdə acizdir. Xəyyama görə, Xilqətin sirri müəmmadır. O müəmmanı dərk etmək və açmaq zordur.

“Xilqətin sirri müəmmadır, əvət,
Ürəfa saçsa da yüz bin hikmət,
Burda Cənnət yapalım bədə ilə,
Nəmə lazım o varılmaz Cənnət.”¹⁵³

“Sufi və tanrısız Xəyyam” Allahın anlaşılmaz sirlərinin dərkinə “mümkünsüz” hesab edir. Düşünür ki, ağıllı adamlar buna çox cəhd göstərmişlər. Heyhat! Ürəfa (ariflər) yüz min hikmət söyləsə də əbəsdir. Cənnət də, Cəhənnəm də yerdədir. Xəyala dalıb göydə Cənnət axtarmaqdansa, şərab içib yerdə cənnətə qovuşmaq daha yaxşı deyilmi?..

Şair-filosofun alayıcı sözləri göyə yüksəlir:

- Həp qaranlıqdır, əvət sirri-həyat.
Qoca Xaliq də qaranlıq, heyhat!..
Bizə gülməzsə həqiqətdəki sirr
Sərxoş ol, ya ayıq ol, fərqi nədir?

Bu rübai həyata və kainata fəlsəfi baxışın gözəl nümunəsidir. Rübidə, belə deyək, filosof-şair Cavid öz fəlsəfi düşüncələrini filosof-şair Xəyyama aid sözlərə qatır və onun içində əridir...

74

Tarixdən məlum olan budur ki, şair, filosof, astronom, riyaziyyatçı... Xəyyamı Allahı dərk etmək problemi bütün ömrü

¹⁵³ Xəyyamın dırnaq arasında verilmiş rübailərini türkcəyə Cavid tərcümə etmişdir.

boyu düşündürmüşdür. Ölüm ayağında demişdir: “Uca Tanrı, mən bütün hyatım boyu Səni dərk etməyə çalışmışam. Səni necə dərk etmişəm? Bu, Sənə məndən çox bəllidir.”

Xəyyam bütün yaradıcılığı böyu ədalət, həqiqət, məhəbbət və azadlığın fəlsəfəsini dərk etmək uğrunda çabalamışdır. Daima həqiqət axtarışında olmuş, bu yolda qələm çalmış və çarpışmışdır. Xəyyama görə, həqiqətlərin sirri insana gülməzsə, aydın olmazsa, istər sərxoş ol, istər ayıq, fərqi yoxdur. Mütləq Həqiqətə gedən yol insanı Mütləq Həqiqəti dərk etməyə aparan yoldur. Bu yol asan deyil, çox mürəkkəb, kəşməkeşli bir yoldur.

“Allahsız və dinsiz Xəyyam” əslində allahlılardan və dinli-lərdən daha allahlı, daha dinlidir. Şair riyakarların yalan və iftiralalarına dözmür, camidən və məsciddən çox, musiqi məclislərinə can atır. Çünki birincidə qaranlıq bir mühit, xurafat var, ikincidə həqiqət, musiqi, şətarət. Onlar xurafat və mövhumatdan, Xəyyam dünya gözəlliklərindən, dünya nemətlərindən zövq və həzz alır. Zahidlərin həyata fəlsəfi baxışları başqa, arif xəyyamınkı isə daha başqadır. Şair-filosof həyatın və Qoca Xalığın sirlərini dərk etdikcə, kainat və dünya sirlərinə də ayıq-sayıq nəzərlə baxır...

Filosof Cavid əsərdə onu belə təsvir edir, Allaha, dinə, xurafata, kainata, dünya və təbiətə aid fikirlərinin fəlsəfi mahiyyətinə varır, hikmətli sözlərinin sirli və dürlü aləminə baş vurur, onun dərin mənalarını incələyir. Xəyyam rübailərinin fəlsəfi mahiyyətinə nüfuz edir.

75

Şair və filosof Xəyyam öz dövrünün elmlərinə mükəmməl yiyələnmiş bir şəxsiyyətdir. O, fəlsəfə sahəsində dərin biliyə malik bir sənətkardır. Orta Asiyaya gedərək Əbu Əli İbn Sinanın

elmini və fəlsəfəsini öyrənir. Xəyyam Şərqi böyük dahisi haqqında xoş sözlər söyləyir:

İbn Sinanı eşitdinsə, oqu.
İştə Şərqi o böyük feyləsofu
Baq, yaratmış nə böyük xariqələr.
Bir dəha nuri ki, daim parlar.
Baq, bu “Məntiq”, bu da “Qanuni-şəfa”
Bunların qədrini anlar ürəfa.

Həmin ürəfalardan biri də filosof Xəyyamdır. İbn Sinanın fəlsəfəsini mənimsəyən şair, onu öz bədii yaradıcılığının içində əridir. Dramaturq bəzən şairin fəlsəfi fikirlərini başqa surətlərin dilindən verir. Bir neçə misrada İbn Sina fəlsəfəsinin mahiyyətini açır, dahiliyi haqqında mükəmməl təsəvvür yaradır.

Xəyyam

Çamurdan xəq olunmuş derlər, insan.
Qədəh yapıq bir insan torpağından.
Sonub mey də xərabat əhli ondan
Unutsun dərdi, gülsün ömrü bir an.
Bu da başqa bir dürlü fəlsəfədir!..

76

İnsanlar torpaqdan yaranmışlar. Torpaqdan yaranan insanlar torpaqdan qədəh düzəldirlər. Xərabat əhli (meyxana əhli, kefcil adamlar) ondan şərab içib ömürlərini güldürürlər, drdlərini unudurlar. Xərabat əhli xəyalı Cənnətdən daha çox, gerçək Cənnətə üstünlük verirlər.

Xəyyam torpağı, çamuru (palçığı) bir yığın insan sayır. Nə qədər insanın ölüb torpağa qarışdığını torpaqdan yapılmış qab-larda görür. Sual edir: “Kimdir onlar?” Cavab verir:

- Dünənki şahlar, vəzirlər ki, onlar bu gün bir xəyaldır.

Xəyyam demək istəyir: “Bugün kim və nə olursan ol, ey insan, sabah torpaqsan. Buna görə də xeyirxah ol, yaxşılıq elə. Dünya nemətlərindən ləzzət və zövq al.”

“Gördüyün qulpu çamur parçası zənn etmə, saqın,
Bir gözəl boynuna keçmiş qola çox bənzəri var.”

77

Filosof Xəyyam dini əfsanələrə, dini uydurmalara inanmır. Nəinki inanmır, onlara gülür, istehza edir.

“Ülkər ismilə, deyir, göydə yaşarmış bir öküz
Bu bir əfsanə, yer altında da varmış bir öküz.
Arif olsaq bu öküzlər arasında bişək [şəksiz]
Görürük bir yığın ipsiz və yonulmaz eşşək.”

Müdrək alim bəzi insanların hələ də nə qədər cahil və nadan olduğuna təəssüflənir, istehza edir, onu arif, alim olmağa, dərin-dən düşünməyə çağırır. Demək istəyir: “Göydə və yerin altında əgər doğurdan da öküz varsa, cahil bəşər buna inanırsa, şəksiz bu öküzlər arasında bir yığın qanmaz eşşəklər var.”

Şair Xəyyam nəinki göy “həqiqətlərinə”, özünün həqiqi varlıq olduğuna da şübhə edir.

Varlığım bir heçə bənzər mübhəm,
Heç var olmaz, buna yoxdur şübhəm.

Böyük şair-filosof Cavid, bu beytdə Xəyyam fəlsəfəsinin dərinliyini incə şəkildə, gözəl biçimdə və yığcam vermişdir. Bədi fikrin fəlsəfi ifadəsində böyük Cavidə də, böyük Xəyyama da qibtə etmək olar. Nə deyir iki dahi mütəfəkkir?

Birinci misranı təhlil etməyə çalışaq. “Varlığım bir heçə bənzər mübhəm.” Yəni varlığım bir heçdir, yoxdur (mübhəm). Bir “mübhəm” sözünə görün nə qədər məna verir. Yəni varlığım aydın deyildir, şübhəlidir; Varlığım yoxdur, bir xəyal, bir heçdir,

qeyrimüəyyən və qaranlıqdır. Mənim (insanın) özüm, varlığım, şəxsiyyətim müxtəlif cür yozulur, müxtəlif cür başa düşülür. Heç (yəni yox) var olmaz. Buna şübhəm yoxdur. Xəyyam sanki, özünü inkar edir. Əslində həmin inkarcılıqda böyük bir riyazi və məntiqi təsdiqlik var.

78

- Şən və firavan yaşamaq, dünyanın gözəlliklərindən və nemətlərindən zövq və ləzzət almaq, insan olmaq, insanlara yaxşılıq etmək, yaşamaq və yaşatmaq, xurafata qapılmamaq... - Xəyyamın bədii-estetik və fəlsəfi görüşlərinin çövhərini təşkil edir. Ulu şair şahları və xaqanları, Tusların və Keykavusların tarixindən və taleyindən ibrət almağa çağırır. Şair və hökmdar mövzusunda yazdığı rübailərə dərin fəlsəfi məna verir.

“Bir böyük quş qonaraq bürcünə Tusun
Süzərək kəlləsini pəncədə Keykavusun;
Sanki söylərdi: Hanı dünki o həşmət, o cəlal?
Hanı keçmişdəki avazeyi-təbli kusun?”

Şair demək istəyir: Ey insan, Sənin əvvəlin o, sonun budur. Sən gərək bunu dərk edəsən, gözəl əməllər sahibi olasan. Ey Keykavus, sən dünən fərman verirdin, qan tökürdün, baş kəsirdin, bugün böyük bir quş sənin kəlləni süzür, sanki səndən soruşur: “Hanı sənin dünənki həşmətin - əzəmətin, dəbdəbən, cəlalın? Hanı sənin keçmişdəki böyük təblin və nağaranın avazı, gur səsi? Yoxdur, olmayacaq! Sənin əməlin nədirsə, sənə tarixin sözü də o olacaq...”

“Uğrayıb dün gecə bir ustaya oldum həmrəz,
Badə ibriqinə gördüm ki, yapar qulp, boğaz.
Baq, dedim, bunlar ölən şahü gəda əzası,
Nə şahın dəhşəti qalmış, nə gədalarda niyaz.”

- Ey acgöz insan, ey dəhşətli şah, bax budur sənin son aqibətin! Şah da ölmüş, gəda da. Canlı dünyada onlar başqa-başqa idilər; biri hökm edən, asan-kəsən, digəri əzilən. Fəqət onlar indi ölümlər dünyasında birdirlər. Torpaqları bir-birinə qarışıb...

Ustaya sirdaş (həmraz) olan şair görür ki, onların çürümüş torpağa çevrilmiş əzasından bardağa qulp və boğaz düzəldilir. Artıq nə o şahin dəhşətindən, nə də o gədanın niyazından (yalvarıb-yaxarmasından, alçalmasından, möhtacından) bir əsər qalmışdır.

Filosof-şair həmin rübaidə həyat və tarixin ibrət və həqiqət kitabını varaqlayır.

Onlar¹⁵⁴ nə verirlər sənə: Əfyunlu hədiyyə -
Zəm-zəm suyu, Cənnət.

Yıprandı xurafat ilə başlarda beynlər...

Filosof-şair Xəyyam və Cavid insanlara əfyunlu hədiyyələr (tiryəkli hədiyyələr), Zəm-zəm suyu, Cənnət vəd edənlərə, onların beynini xurafat və mövhumatla, nağıl və əfsanələrlə dolduranlara... acı-acı gülür, istehza edirlər.

79

Cavid dinin, bəşəriyyətin, fəlsəfənin əzəli və əbədi mövzusu olan Cənnət və Cəhənnəm problemi üzərinə “Xəyyam” pyesində yenidən qaydır. Bu məsələyə münasibətdə Xəyyamla Xəlifənin fikri çəp gəlir. Xəlifə insanların, hətta Məlikşahın başını Cənnət xülyaları ilə doldurur. Xəyyam bunu qəbul etmir, - nəqdi ver nisyə al, nə abdallıq, ah, yazıq, bu xalqa yazıq, - deyər böyük təəssüf hissi keçirir.

Xəlifə

Ərəbistana bəzl¹⁵⁵ edin sərvət
Sizə Xəliq nəsib edər Cənnət.

¹⁵⁴ Zahidlər, xurafatçılar, mürşidlər.

¹⁵⁵ Bol-bol sərvət daşayın.

Orda, Cənnətdə başqa aləm var
Nazlı Nurilər oynayıb da coşar.
Zümrüd, almas qədəhlərdə sirlər için
Ən nəfis içkilər sonar...

Xəyyam

Xalqa Cənnət verib də o dünyadə
Özün aludəsən bu dünyadə.
...Uydunuz bunca xürafata yetər!
Bu həyat iştə ölümdən də betər.
Qarışıb birləşin, iffət¹⁵⁶ də budur
Şeyxin uydurduğu Cənnət də budur.

Məncə, nə XI əsrin filosof-şairi Xəyyam, nə də XX əsrin filosof-şairi Cavid Cənnət və Cəhənnəmi qəbul etməmişlər...

Xəyyam

“Ayıq olsam uçaraq nəşə, çökər ruha duman,
Sərxoş olduqda gəlir ağıma az-çox nöqsan.
İki halın arasında gülər ən xoş bir hal,
İştə, könlüm bayılar, zövq alan ancaq ondan.”

Xəyyamın rübailərini farscadan türkcəyə tərcümə edən filosof-şair Cavid, tərcümədə filosof Xəyyamın fəlsəfi təfəkkürünü, fəlsəfi düşüncəsini qoruyub saxlamağa çalışmışdı. Yuxarıdakı rübai buna parlaq misaldır. Şair ayıq olarkən onun ruhuna, ilhamına duman çökür. Sərxoş olarkən ağına az-çox nöqsan gəlir, istədiyini lazımınca dərk etməyə mane olur. Buna görə də şair bu iki halın arasında olmağa çalışır. Çünki bu iki halın arasından xoş bir hal doğur ki, könlü bayılsa da, bu iki haldan zövq alır...

80

Hüseyn Cavid pyesdə Xəyyamın iki rübaisini Sevdanın dilindən vermişdir.

¹⁵⁶ Mənevə təmizlik, əxlaqi saflıq.

“Bilməz yarının sirrini bir kimsə cahanda,
Bax zövqünə tale sənə yar olduğu anda.
Məhtabə çıxıb könlünü şad eylə ki, bir gün
Özlər də qəmər bizləri, bilməz bu məkanda.”

- Cahanda heç bir kəs Yarının sirrini bilməz, çünki o, elə də olar, belə də. Buna görə də zövqünə bax, tale sənə yar olduğu anda ondan kamını al.

Məhtabə (ayın aydınlığına, aydınlıq gecəyə) çıxıb könlünü şad eylə ki, bir də həmin gün ələ düşməz. O zaman Ay da sizi gözlər, fəqət olmaz o məkanda...

Sevda

“Bir gün dedi gül bülbülə: bən böylə gözəlkən
Zövq almada hər kəs nə için əşki-tərimdən?
Bülbül dedi: dünyada o kimdir gülə bir gün,
İllərcə zəbun etməyə şən könlünü şivən!”

- Gül ona aşıq olan bülbülə deyir ki, mən belə gözəl ikən nə üçün hər kəs mənim təzə, nəmli göz yaşlarımdan (şəbnəməimdən) zövq alır? Bülbül cavab verir ki, dünyada o kimdir ki, gülə bir gün illərcə şivən qoparan (ah, nalə, fəryad) edən könlünü əsir etsin?.. Yoxdur, olan varsa, o da mənəm! Çünki sən nəmli, təzə göz yaşlarımla daha gözəl görünürsən, insanlara zövq verirsen.

Xəyyam

“Badə ibriqimi qırdın, ya Rəb!
Dərdimi başdan aşırdın, ya Rəb!
Bən mey içdimsə, əcaib bir hal,
Məst olub sənmi şaşırdın, ya Rəb!”

Bu rübaidə Allaha müraciət var, inkar və ittiham yoxdur. Badə ibriqi (şərab kuzəsi, şərab bardağı) qırılan şair Rəbbə üz tutur, Ona gileyənir. Etiraf edir: “Mən şərab içirəmsə, bu, əcaib bir haldır. Ancaq şərabdan Sən şaşırınsa, bu da başqa dürlü əcaibdir...”

“Bir balıq qovrulub ördəklə yanarkən tavada,
Dedi: anlat geri dönməzmi aqan sel əcəba?
Ah çəkib söylədi ördək: biz ölürkən birdir,
Bu cahan cümlə sərab olsa, ya tufan olsa.”

Mən varamsa dünya var, yoxamsa, dünya yoxdur; istər dünya dağılsın, istər düzəlsin, istər qiylü qal qopsun, istər məhv olsun. Bunun cansız üçün nə xeyri, nə zərəri?..

Laübali Xəyyam fani, puç dünyanı fani və puç görmək istəyir. Qovrulan balıq və ördək bir də dirilməz, axar su geri dönməz.

81

Hüseyn Cavidin ədəbi-estetik və fəlsəfi baxışlarında insanın bir saçma (yalan, boş, mənasız, uydurma) olması, zamanın sonsuzluğu ayrıca bir yer tutur.

Heyrət!.. Nə amansız şu təbiət,
İnsan nə qadar saçma həqiqət...

El ədəbiyyatında buna aid çoxlu misallar var: “Dünya beş-günlükdür”, “Dünya beş günlükdür, beşi də qara”, “Bu dünya bir pənçərədir, hər gələn baxar gedər...” Başqa sözlə, dünyanın və insanın faniliyi, puçluğu, mənasızlığı, xalq fəlsəfəsinin əzəli və əbədi mövzusudur: “Beş gün ömrün necə əfsanəsi var, eşqi var, badəsi var, peymanəsi var...”

Xəyyam

...Gömməyin heçliyə fürsət dəmini,
Xoş görün zövqü səfa aləmini.
Dün bir əfsanə, yarındır xülya,
İki hiç... Hər biri müzlüm rəya.
Geri dönməz bu şətərtli zaman,
Qıyaraq bir gün əcəl verməz aman...

Qoca Xəyyam nə düşünür, nə deyir?

Zaman insana görə dəyişilə bilər, amma zamanı dəyişmək mümkün deyildir. İki heç,iki sıfır nə ola bilər? Heç bir şey. Onlardan biri müzlüm rəya - qaranlıq, məchul, mənfur bir rəya ola bilər. Fəqət şətərtli (şən, şux) zamanı geri döndərmək olmaz. O gəlir və gedir, o gəldi və getdi. İnsanın həyatı və yaşı da belədir. Gəncliyindəki gümrahlıq, cəldlik, çeviklik, şənlik, şuxluq ixtiyarlıqda ola bilməz. Buna görə də filosof Xəyyam gəncləri, insanları zamanın qədrini bilməyə, hər bir zamanın, yaş dövrünün hökmünə tabe olmağa dəvət edir.

82

Filosof-şair Xəyyam bildiyi ilə bilməməzliyi, tərsliyi ilə düzlüyü, alimliyi ilə alimsizliyi, şairliyi ilə şairsizliyi, elmi ilə cahilliyi, dərki ilə dərksizliyi arasında dərin bir uçurum görür və bunu nəzmə çəkir. Alim, şair və filosof Xəyyam həyatın böyük təzadları və ziddiyyətləri içərisində yaşadığını, yazıb-yaratdığını etiraf edir.

Monoloqdan filosof Xəyyamın qəlb çırıntılarını, ürək döyüntülərini, nəbzini, alim və şairliyini aydınca duymaq olur:

- Şairmi? Saqın, duyduğum ilhamə uyan yoq,
Şeirimdəki əsrarı duyan yoq.
Yoq oqşaycaq ruhumu bir nuri-səadət,
İzlər bəni hər dürlü fəlakət.

Budur alim, şair və filosof Xəyyamın mənəvi faciəsi! Onu nə alim, nə şair, nə filosof kimi duyan var, nə də duyduğu ilhama uyan var. Onun şeirindəki əsrarı - sirləri dərk edən yoxdur. Şair ruhunu oxşayacaq səadət nurundan da məhrumdur. Onu anbaan səadət nuru deyil, dürlü fəlakət izləyir.

Elmindəki nöqsan ilə cəhlindəki irfan
Hər an doğurur bəndə bir isyan.
Uydum da xəyalətə, sanıb kəndimi bilgic.
Baqdim ki, yaqır beynimi bir hiç.
Bir hiç ki, bütün şübhəli hikmətlərə asi,
Uydurma fəzilətlərə asi...

Filosof və alim Xəyyamı elmindəki nöqsan ilə cəhlindəki (cahilliyindəki, bilməməzliyindəki, tərsliyindəki) irfan daima narahat edir, içində və çölündə bir üsyan doğurur. Xəyallara uyarkən özünü hər şeyi bilən sanır. Gerçəkliyə uyarkən beynini bir heç, bir sonsuzluq yaxıb-yandırır. Elə bir heç, elə bir sonsuzluq ki, şairin bütün şübhəli hikmətlərinə, uydurma fəzilətlərinə asidir (üsyandır).

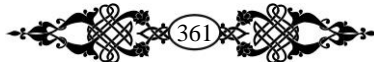
Xəyyam təfəkkürü və fəlsəfəsindən süzülüb gələn fikirləri nəzmə çəkməkdə Cavid misilsiz sənətkarlıq nümunəsi nümayiş etdirir. O, poetik fikirlərində nə qədər böyük şairdirsə, bir o qədər də böyük filosofdur.

Əsrinin öksüzüdür dahilər.

Bu adi fikir deyil, bədii tapıntı, bədii kəşfdir; dərin fəlsəfi məzmunla malikdir. Dahilər öz əsrinin kimsəsizləridirlər, yetimləridirlər, sahibsizləridirlər... Ömər Xəyyam da beləcə, Hüseyn Cavid də beləcə!..

83

Cavid “İblis” mənzum faciəsində irəli sürdüyü ümumbəşəri problemlərə “Xəyyam” mənzum tarixi dramında nöqtə qoyur. “Xəyyam” qədim Şərqi kəşməkeşli və ziddiyyətli keçmişinin

bədii-fəlsəfi kitabıdır. Cavid həmin kəşməkeşli və ziddiyyətli dövrün ağır və acılarını, təzadlarını... filosof-şair Xəyyamın simasında verir və ümumiləşdirir. Özünün ədəbi-fəlsəfi və fəlsəfi-estetik görüşlərinə yükün vurur. Cavid yaşadığı cəmiyyətin, nəfəs aldığı mühitin ab-havasını, ciddi problemlərini də həmin fəlsəfi qayəli və məzmunlu əsərlərinin içində əridir, bütövlükdə əski və çağdaş dünyanın, bəşəriyyətin xeyir və şər əməllərinin fəlsəfi mahiyyətinə nüfuz edir, həyatın və Xalığın, xilqətin və dinin gözəllik və eybəcərliyinin fəlsəfi mahiyyətini açmağa çalışır.

Fəlsəfi fikri bədiiləşdirməkdə və bədii fikri fəlsəfiləşdirməkdə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında misilsiz sənətkar olaraq qalır.

84

Həzz etmədim firqədən, cəmiyyətdən,
Zevq alamam fəlsəfədən, hikmətdən,
Bir şey duymam hərbdən, siyasətdən...

(“Bənim tanrım”)

Şair bu parçada bədii üsuldən (fənddən) istifadə edərək, fəlsəfədən və hikmətdən zevq almadığını “inkar” edir. Əslində həmin inkarda böyük bir məntiqi təsdiq var. O, sənətdən aldığı ən böyük zövqü fəlsəfə və hikmətdən almışdır.

Mütəfəkkir-filosof əsərlərində və fəlsəfi mühakimələrində bəşəriyyətin əzəli və əbədi qınaq və tənqid hədəfi olan iki qüvvəti xüsusi vurğulamışdır: Köhnə Fələk və Qoca İblis! İstər mifologiyada, istər xalq düşüncəsi və ədəbiyyatında, istərsə də yazılı ədəbiyyatda İblisdən sonra daha çox lənətlənən Fələk surətidir. Şərrin və rəzalətin simvolu Fələk!

Mərhəmətsizdir iştə köhnə fələk,
Bəşəriyyətlə əylənir daim.
Bəşəriyyətlə əylənir gülərək...

(“Dün və bu gün”)

Fələk İblis qədər olmasa da, bəşəriyyətlə daim əylənir, ona pislilik edir, mənəvi əzab və əziyyət verir. Harada fitnə-fəsad, rəzalət, fəlakət... varsa, orada İblis və Fələk var. “Ah, fələk, köhnə fələk!...” Bu etiraz “Xəyyam” tarixi dramasında daha gur səslənir.

Dünkü məhkum olur bu gün hakim,
Dünkü bədbəxt olur bu gün məsud,
Dünkü məsud olur bu gün mərdud.

Nə üçün?.. - Dünənki məhkum nə üçün bugün hakim olur? Dünənki bədbəxt nə üçün bugün məsud -xoşbəxt olur? Dünənki xoşbəxt nə üçün bugün rədd edilir? - Bu, bəşəri suallar filosof şairi düşündürür.

Həyatda, cəmiyyətdə, təbiətdə və kainatda hər şey dəyişməkdə, yeniləşməkdə, yaranmaqda və ölməkdədir. Bu, arasıkəsilməz dialektik bir prosesdir; özü də təbii və qanunauyğun bir prosesdir.

Yox təbiətdə öylə bir qüvvət,
Əbədi, həm də paydar [daimi] olsun.
Hər dəyişməkdədir bütün xilqət, [yaradılmış]
Hər dəyişməkdədir bütün fünün. [fənlər]
Olmayan varmı inqilaba zəbun?
Varmı sarsılmaz öylə bir qanun!?

Həyat və cəmiyyət dəyişir, yeniləşir, inkişaf edir. Köhnə şey təzələnir, dağılmalı şey dağılır, məhv olur, onun yerinə yeniləri yaranır... Həyatda və təbiətdə də belədir, elmdə də.

Seyr edin işlə kainatı bütün,

Devrilir hər adımda bir əzəmət,
Dinləməz dünkü hadisatı bu gün,
Parlıyor hər dəqiqə bir hikmət...

(“Dün və bu gün”)

O hikməti parlardan “ikiayaqlı ceyran”, “yer üzünün əşrəfi” olan İnsandır! İnsan öz elmi, biliyi, hikməti ilə qüdrətlidir. O “heyvandan yonulsa da”, ondakı hikmət, zəka, qüdrət heçə endirilməz. İnsan təbiətdə və kainatda, həyatda və cəmiyyətdə baş verən hadisələri və kainatın sirlərini dərk etməyə qadir olan yeganə şüurlu varlıqdır. İnsan yalnız yaşamır, həm də yaşadır. İnsan zəkası kainat qədər ölçüsüzdür. Böyük İnsan gündə qaranlıq bir şeyi kəşf edir. Öz ağı və zəkası ilə bəşəriyyətə və dünyaya, elmə və hikmətə xidmət edir.

İnsan yonulmuş bir heyvan olsa da,
Endirilməz heçə ondakı zəka.
O yalnız düşünməz, düşündürür də,
Kəşf edər gündə bir qaranlıq pərdə.

(“Azər”)

İnsan zəkasının yaratdığı elm - kainat elmi-astronomiya gözəl bir həyatdır. Elmi-kainat müqəddəsdir.

Kainati-elm, o bir dilbər həyat,
Ən müqəddəs bildiyim bir kainat.

Mən heç bir yerdə kimsə tərəfindən kainat elminin müqəddəslişdirilməsini oxumamışam. Filosof-şair kainat elminə fəlsəfi çalar və fəlsəfi məzmun verir...

IV. Cavid fəlsəfəsi araşdırmalarda

1

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında milli romantiklərimizin fəlsəfi görüşlərini ilk dəfə araşdıran alimlərdən biri Məmməd Cəfər Cəfərov olmuşdur. O, belə hesab edirdi ki, bizim romantiklərin ağılın qüdrəti haqqında fikirlərini nəzərdən keçirdikdə, adama elə gəlir ki, XVIII əsrin Qərb fəlsəfi fikirləri XX əsrdə Azərbaycan romantiklərinin görüşlərində yenidən canlanmışdır. Həmin idealist görüşə uyğun olaraq, yaradıcılıq metodunun bədii idrak prinsipləri gəlirdi: Mövcud həyatı dərk etmək, təhlil etməkdən daha çox, parlaq, işıqlı gələcəyi dərk etmək, həqiqəti axtarıb tapmaq və təbliğ etmək.

Məmməd Cəfər, bir sovet filoloqu olaraq, mülahizələr söyləyir, öz fikirlərində marksizm-leninizm fəlsəfəsinin müddəalarını əsas götürür, Azərbaycan romantiklərinin fəlsəfəsini, o cümlədən Hüseyn Cavidin fəlsəfi görüşlərini idealist fəlsəfə və “burjua fəlsəfəsi” nəzər nöqtəsindən şərh və təhlil edirdi. Onun mülahizələrindəki bəzi qüsurlar və yanlışlıqlar da buradan irəli gəlirdi.

Öz yaradıcılığında Şərq və Qərb fəlsəfəsindən bəhrələnən Hüseyn Cavid, idrak probleminə yalnız ağılı yeganə idrak mənbəyi hesab etmir, hiss və duyğuları da əsas götürürdü. Cavidə görə, ağıl üstəgəl hissi idrak və duyğular bərabərdir dünyanın və kainatın dərkinə. O, obyektiv aləmi dərk etməyi belə görürdü.

Azərbaycan romantiklərində ideal həqiqət, ideal ədalət, ideal cəmiyyət... axtarışları mövcuddur. Bu, onların idealist olmasından çox, yaradıcılıq metodundan və romantizmindən irəli gəlirdi. Cavidə və Hadicə, bəşəriyyətin bu günkü həyatı, məişəti və əxlaqı pisdır, naqisdir, eybəcərdir, çünki onun keçmişi, beyni kirli və nöqsanlıdır. Bu nöqsan, əxlaqsızlıq, cinayət, səfalət... Adəm və Həvvanın törətdikləri cinayət və rəzalətlə ilgilidir.

Jan Jak Russo təsadüfən demirdi ki, həyat və dünya gözəldir, onu eybəcərləşdirən insanların çirkin əlləridir. Jorj Sand hesab edirdi ki, incəsənət varlığın təhlili deyil, bəlkə də ideal həqi-

qət axtarıcılığıdır. Məncə, romantizmin mayası, mahiyyəti və mənşəyində duran da budur. Cavid sənəti bundan kənarda deyildir.

XX əsr Azərbaycan romantiklərində Şərqi incə hikmətləri, incə fəlsəfələri yenidən doğuldu, yenidən canlandı və bədii ədəbiyyata gətirildi. Bu, təsadüfi idi mi? Məncə, yox! Azərbaycan romantizmində ümumbəşəri məhəbbət ideyası və fəlsəfəsi Şərqi fəlsəfəsindən qidalanırdı. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Şərqi və Qərb fəlsəfəsinin bədii ədəbiyyatda ən böyük daşıyıcısı Cavid oldu.

2

Məmməd Cəfər romantiklərdə ümumi məhəbbət ideyasını xırda burjua romantizmilə əlaqələndirir, bunu onların qələminə bir nöqsan kimi yazır. Məncə, bu, Azərbaycan romantiklərinin “xırda burjua romantizmindən” yox, ümumiyyətlə, humanizmindən, ümumbəşəri məhəbbətindən və romantizmin təbiətindən irəli gəlirdi. Buna görə onları qınamaq və tənqid yersiz görünür.

Məmməd Cəfər yazır: «Bu illərdə [1905-1917-ci illərdə] bir çox Şərqi ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da materializm və real düşüncəyə düşmən olan mürtəcə burjua - mülkədar ideoloqları köhnə ilahiyyətçi, xəyali “fəlsəfələri” yenidən işə salmışdılar. Onlar “yeni fəlsəfə” adı ilə dini idealizmi müdafiə edir, hətta Azərbaycan məktəblərinə şəriət dərslərindən əlavə bir ilahiyyət dərslərinə də keçirilməsini zəruri sayırdılar. Bu yol ilə də Azərbaycan materializminin inkişafının və Azərbaycanda materialist görüşlü gənclərin sayının sürətlə artmasının qarşısını almaq istəyirdilər...»¹⁵⁷

Bu nəzər nöqtəsindən çıxış edən müəllif, belə hesab etmişdir ki, Cavid kimi, real düşüncə sahibi, mütəfəkkir bir şair real

¹⁵⁷ Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, II c., Bakı, Azərneşr, 1974, səh. 37.

düşüncəni həmişə üstün tutduğu üçündür ki, çox hallarda idrak məsələsində materialist prinsipi müdafiə etmiş olurdu.

Mən hesab edirəm ki, Caviddə realist idrakla romantik idrak, materializm ilə idealizm çulğadır. Bədii idrak prosesində həyatın və kainatın (obyektiv aləmin) dərk edilməsində sintez rolunu oynayır.

3

Məmməd Cəfər qeyd edir ki, XX əsrin əvvəllərindən burjuva mətbuatı materializmə qarşı fəal mübarizəyə başlamışdı. Materializmə hücum edənlər başlıca olaraq “Yeni fəlsəfə” adlandırıldıqları maxizm, aqnostisizm və dini idealizmdən istifadə edirdilər. Müəllif sözünə davam edərək yazır: “Lakin bu mürtəcə fəlsəfi, siyasi və estetik görüşlərin dövrün bir çox xırda burjuva ruhlu yazıçılarına, o cümlədən də H.Cavid, M.Hadi, A.Səhhət, A.Şaiq kimi romantiklərə müəyyən mənfi təsiri olmuşdur ki, bu şairlərin yaradıcılığında, dünyagörüşlərindəki ziddiyyətləri, bədramələri və onların səbəblərini daha aydın təsəvvür edə bilmək üçün bu mənfi təsirləri göstərmək vacib məsələlərdən biridir.”¹⁵⁸

Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında ayrı-ayrı sənətkarlara, o cümlədən Caviddə “xırda burjuva şairi”, “xırda burjuva romantiki...” damğası vurulması xroniki xəstəliyə çevrilmişdi.

Məmməd Cəfər Caviddə şübhəçilik fəlsəfəsinin mənəbəyini “mürtəcə burjuva ideoloqlarında” axtarır, Hadidə və Caviddə “burjuva mətbuatında” təbliğ edilən “saxta şübhəçiliyin” təsirini görür və bu cəhətdən:

“Göz, qulaq görmək, eşitmək aləti,
Hər zaman aldatmış insaniyyəti.”
“Bəncə xilqət şimdi bir əfsanədir,
Kim ki həll etmək dilər, divanədir.”

¹⁵⁸ Məmməd Cəfərin göstərilən əsərləri, II c., səh. 180.

- beytlərini nümunə gətirərək, Cavidin saxta şübhəçiliyə qapıldığını göstərən bir fakt kimi qeyd edirdi. Hər iki beyt şairin “İştə bir divanədən bir xatirə” şeirindəndir. İkinci beyt şeirin kontekstində belədir. Lirik qəhrəman divanə xilqətin - insanın kim tərəfindən yaradıldığını indi bir əfsanə sayır. Yəni xilqət kim tərəfindən yaradılmışdır? Allahmı, Tanrımı, yoxsa başqa bir qüvvə tərəfindənmi? Problem belə qoyulur. Şair demək istəyir ki, bu problemi kim dəqiq-dürüst həll etmək istəyirsə, o divanədir, dəlidir... Məncə, burada elə bir “saxta şübhəçilik” yoxdur, incə bir həqiqət vardır...

4

Hüseyn Cavidin fəlsəfi görüşləri filosofların diqqətini cəlb etmişdir.

İzzət Rüstəmov Cavidin fəlsəfi görüşləri barəsində daha peşəkar səviyyədə fikir söyləmişdir. 1910-cu ildə “Həqiqət” qəzetində çap etdirdiyi “Həsbi-hal” silsilə məqalələrini, “Müahibə və ədəbiyyat” məqaləsini tədqiqata cəlb etmişdir (Məmməd Cəfər-də bu qisməndir).

Filosof Cavidə aid fəlsəfi araşdırmalarda iki ciddi nöqsan görür və buna öz iradını bildirir. Birincisi, o belə hesab edir ki, həmin araşdırmalarda bəzən müəyyən ziddiyyətlərə, sözcüliyə və birtərəfliyə yol vermiş, ayrı-ayrı müəlliflər “Cavid köhnə fəlsəfələri, köhnə dinləri rədd edir”, yaxud “köhnə fəlsəfələrin təsiri altına düşmüşdür” kimi konkretlikdən uzaq, ünvansız fikirlər söyləmişlər. Sual edirəm: “Köhnə fəlsəfələr”, “köhnə dinlər” dedikdə, belə tədqiqatçılar nəyi nəzərdə tuturlar?..

İkincisi, Rüstəmov etiraz edərək yazır ki, Cavid bir tərəfdən idealist kimi qələmə verilir, digər tərəfdən görkəmli ateist filosof kimi qiymətləndirilir. Buna görə də Cavidin fəlsəfi irsinin istiqamətini düzgün qiymətləndirmək lazımdır.

Hörmətli alimin “Cavidin fəlsəfi irsi” sözlərinə münasibətini bildirmək istəyirəm. Məncə, müəllif burada bir qədər ifrata varmış, qeyridəqiq ifadə işlətməmişdir. Cavidin fəlsəfi irsi yoxdur, ədəbi irsi var...

İzzət Rüstəmov məqaləsinin bir yerində yazır: "...Cavid mürtəcə fəlsəfi nəzəriyyələrə və filosoflara, ədəbiyyat və ədəbiyyat nəzəriyyəçilərinə münasibətdə çox kəskin idi. Onun fikrincə, mütərəqqi nəzəriyyə və baxışlar cəmiyyətin, eyni zamanda mədəniyyətin inkişafına müsbət, nəcib təsir göstərir, mədəniyyətin çiçəklənməsinə təkan verir..."¹⁵⁹

Düz sözə nə deyəsən?!

Müəllif belə düşünür ki, Cavid zəngin dünyagörüşünə, fəlsəfi biliyə və düşüncəyə malikdir. Bu da onun dünya fəlsəfi mədəniyyətilə yaxından tanışlığına dəlalət edir. O, Herbert Spenserin, Con Lokkun, Jan Jak Russonun, Lev Tolstoyun, Nitsşenin, Dostoyevskinin fəlsəfi və pedaqoji fikirlərilə yaxından tanış olmuş, yeri gəldikcə onların nəzəriyyə və mülahizələrinə münasibətini bildirmişdir.

İzzət Rüstəmov Cavid və Tolstoy və Nitsşe mövzusunda ayrıca toxunur, belə hesab edir ki, Cavidin Nitsşe fəlsəfəsinə verdiyi qiymət qüsursuz deyildir. "O, Nitsşe fəlsəfəsinə müəyyən dərəcədə rəğbət bəsləmişdir."

Gerçəkdən Cavidin Nitsşeyə qarşı az-çox rəğbəti olmuşdur. Ümumiyyətlə, bu alman filosofu barəsində çox yazılmış, ziddiyətli mülahizələr söylənilmişdir. Məncə, Cavid Nitsşeni Tolstoyla müqayisədə daha obyektiv qiymətləndirmişdir. Həmin qiymət klassik Avropa fəlsəfəsində Nitsşeyə verilən qiymətdən seçilir və Cavidə məxsusdur.

Filosof Rüstəmov həmin məsələdə Cavidə bəraət qazandıraraq yazır: "Əlbəttə, bu, bütövlükdə götürüldükdə Cavidin dünyagörüşü üçün xarakter olmayan ötəri bir haldır. Görünür ki, Cavid Nitsşenin rus dilində çıxmış "Vaxtsiz düşüncələr" (1909), "Hakimiyyət ehtirası" (1910) əsərləri ilə tanış olmuş və onlara tam tənqidi yanaşa bilməmişdir."

¹⁵⁹ İzzət Rüstəmov. Cavidin fəlsəfi irsi, "Ədəbiyyat və incəsənət", 25 yanvar 1969.

5

Hüseyn Cavidin fəlsəfi görüşləri barəsində yazılmış məqalələr arasında Midhət Ağamirovun məqaləsi diqqəti daha çox cəlb edir. Məqalə peşəkar bir filosof səviyyədə yazılmışdır. Müəllif Cavidin fəlsəfi görüşlərinin mənşəyi barəsində yazır: “Hüseyn Cavidin fəlsəfi görüşlərindən bəhs edərkən, hər şeydən əvvəl fəlsəfənin əsas məsələsində tutduğu mövqeyi aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Bu baxımdan onun fəlsəfi düşüncələrində ən çox fəlsəfənin ikinci tərəfinə, yəni qnoseologiya məsələlərinə yer verilir. Bununla yanaşı, onun əsərlərində idrakda elmin əhəmiyyəti, həqiqət və yalan, nisbi həqiqət məsələləri, həqiqətin meyarı, idrakın sonsuzluğu, təbiətdə daimi bir dəyişmə, yeniləşmə, insan cəmiyyətində və təfəkküründə dəyişilmə, ictimai tərəqqi, onun ictimai amili, kainatın sonsuzluğu, təbiətdə ən ümumi əlaqələr, ictimai həyatda bir-birinə qarşı duran iki qütb, etika və estetikanın mühüm məsələləri kimi problemlər qoyulur və bu barədə mütəfəkkir şair öz dərindən mülahizələrini bildirir.”¹⁶⁰

Midhət Ağamirov bəzi filosoflardan fərqli olaraq Cavid fəlsəfəsində mövcud olmayan nöqsan və qüsuru deyil, olan həqiqəti axtarır və təsdiq edir, ona “burjua filosofu” damğası vurmur. Hesab edir ki, Cavid əsas etibarilə dünyanın dərk edilənliyi mövqeyində durur, insan idrakının ətrafdakı aləmi qavramaq iqtidarında olduğunu iddia edir...

Məncə, iddia etmir, təsbit və təsdiq edir. Filosof Cavid inanır və inandırır ki, dünya və kainat dərk ediləndir. İnsanın ağılı və zəkası buna qadirdir. Belə düşünür ki, kainat sonsuz olduğu kimi, insan idrakı, elm, bilik, öyrənmək də sonsuzdur, onların nə intəhası, nə dibi var.

6

¹⁶⁰ Midhət Ağamirov. H.Cavidin fəlsəfi görüşləri, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 9 yanvar 1983; H.Cavidin fəlsəfi görüşləri barədə, “Azərbaycan kommunisti”, №7, 1984, s. 89-94.

Ağamirova görə, filosof Cavid insan idrakının hələ qavramadığı çox şeylər olduğunu qəbul edir. İnsan idrakının hədsiz imkanlara malik olduğuna inanır. Kainatın sonsuzluğu barəsində materialist müddəalara uyğun mülahizələr söyləyir. İnsan beyninin imkanlarından söz açan şair, onun sonsuz imkanlara malik olduğunu, ümumiyyətlə, idrak prosesinin nəhayətsiz olduğunu xüsusi vurğulayır. O, bu cəhətdən şairin “Dəniz tamaşası” şeirindən aşağıdakı parçanı misal gətirir:

“Bu dərinlik, bu ölçüsüz boşluq
Veriyor hissə, fikrə sərxoşluq.
Bu dərinlikdə bir həqiqət var,
Gizlidir gərçi kor beyinlər için;
Lakin ülvyyətilə həp parlar,
Bəllidir görmək istəyənlər için.
Hər təfəkkür ki, istiyor cövlan,
İştə bir bitməyən, geniş meydan!”

Midhət Ağamirov Cavidin fəlsəfi görüşlərində həqiqət, şübhə, idrakda elmin oynadığı rol, kainatda, təbiətdə və cəmiyyətdə gedən proseslər, etika və estetika və s. problemlərə öz münasibətini bildirmişdir. Fikrini belə yekunlaşdırmışdır: “Beləliklə, H.Cavidin ədəbi irsində bir çox fəlsəfi problemdən bəhs edilir, bunların barəsində mütəfəkkir şair öz maraqlı, orijinal mülahizələrini söyləyir. Bəzən ziddiyyətlərə yol versə də, müəllifin fəlsəfi baxışları dövrün, zamanın ictimai hadisələri ilə sıx bağlı olmuş, bir sıra hallarda marksizm-leninizm məfkurəsinin nəcib təsirindən qidalanmış, materialist fəlsəfi müddəalarla zənginləşmək istiqamətində yüksəlmişdir...”¹⁶¹

¹⁶¹ Midhət Ağamirov. H.Cavidin fəlsəfi görüşləri barədə, “Azərbaycan kommunisti”, №7, 1984, səh. 94.

7

Hüseyn Cavidin fəlsəfi görüşlərinin tədqiqilə ardıcıl məşğul olan ədəbiyyatşünas Məsud Əlioğlu bu haqda dövrü mətbuatda məqalələrlə çıxış etmiş, sonra həmin məqalələri nəşr etdirdiyi kitablara daxil etmişdir.¹⁶² (Bəzi məqalələrinin üzərində yenidən işləmişdir...) Müəllif şair və dramaturqun yaradıcılığında və fəlsəfi-estetik görüşlərində xəyal və həqiqət, ideal və varlıq, eşq və ülvyyə, ağıl və qəlb və s. fəlsəfi-estetik problemləri ayrıca nəzərdən keçirmiş, “H.Cavid şeirlərində fəlsəfi motivlər” mövzusunda yazdığı məqalədə Cavid lirikasında ideal və varlıq probleminə xüsusi diqqət yetirmişdir. Hesab etmişdir ki, Cavid öz şeirlərində, hər şeydən əvvəl, moralist-idealist mütəfəkkir kimi canlanır. Məhəbbət lirikasında humanist-insanpərvər şair olaraq, qəlb incəliklərindən, insanın fərdi-subyektiv meyllərindən tutmuş ideal məhəbbət axtarışlarına qədər yüksək və təmiz istəklərini tərənnüm etmişdir. Fəlsəfi lirikasında bəşərin taleyi, cəmiyyətin mənəvi həyatı, əql-zəkanın əhatə etdiyi mürəkkəb problemlər şairi çox düşündürmüşdür. Bəşər həyatının ibtidailikdən kamilliyə, məhdudiyətdən ənginliyə və qaranlıqdan işıqlığa inkişaf yolunda üz-üzə gəldiyi fikiri cərəyanlar, müxtəlif fəlsəfidini və siyasi ideyalar məşğul etmişdir. Ümumiyyətlə, şair lirik şeirlərində kainatı, zamanı və tarixin bütün inkişaf mərhələlərini axtarışlardan ibarət olduğunu arasıkəsilməz bir proses kimi görür və göstərir. Xəyalla həqiqətin vəhdəti, idealla varlığın birliyi, qəlblə idrakın ahəngdarlığı haqqında düşüncələr onu təzadlı fikirlər böhranına salır, fəryadlı hallar keçirməyə vadar edir...

8

Məsud Əlioğlu Cavid lirikasında ideal və varlıq problemini “Məsud və Şəfiqə” və “İştə bir divanədən bir xatirə” şeirləri əsasında şərh və təhlil edir. Əlioğlunun fikrincə, ideal ülvyyə, gözəlliyə yüksəlmək üçündür. Bu zərurəti real həyat doğurur. “Məsud və Şəfiqə” şeirində “Şəfiqə bir az xəyalpərestdir”, Məsud isə realistdir. “Şeirdə Məsud da, Şəfiqə də iki əks qütbə bö-

¹⁶² Ətraflı bax: Məsud Əlioğlu. Fəlsəfi lirika, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 4 aprel 1970; Ədəbi fraqmentlər, Bakı, Gənclik, 1974; Hüseyn Cavidin romantizmi, Bakı, Azərneşr, 1975; Məhəbbət və qəhrəmanlıq, Bakı, Yazıçı, 1979 və s.

lünmüş müxtəlif fəlsəfi-estetik fikrin simvoludur.” Şeirdə bədii təzad kimi verilən ən güclü fikir xəyalın real varlığa qarşı üsyan-karlılığıdır... Şeir geniş təhlilini verən müəllif belə bir nəticəyə gəlir: “Cəmiyyət həyatı başdan-başa ziddiyyətlər yığınağıdır. Yaşayış tərzini elə qurulmuşdur ki, ictimai-iqtisadi və mənəvi əlaqələr arasında heç cürə bağlılıq, birlik və bərabərlik yaratmaq mümkün deyildir...”¹⁶³

Əlioğluya görə, Cavid ideal və varlıq problemi ətrafında daima axtarışlar aparmış, ideal həqiqət axtarıcılığı və müxtəlif fəlsəfi-ictimai məsələlərin mahiyyətini “İştə bir divanədən bir xatirə” məşhur şeirində daha dərinlən araşdırmağa çalışmışdır. Şeir fəlsəfi-idealist məzmununda yazılmışdır. Şair həmin əsərdə hər şeydən öncə özünü dərk etməyə səy göstərmiş, qəlbini diləndirən suallara cavab axtarır, beynini yandıran alovlu fikirlərini müəyyən ideyalar ətrafında sistemləşdirməyə təşəbbüs göstərmişdir.

Şairin şeirdə irəli sürdüyü əsas ideyalardan biri “İnsan kəsb-i-irfan etdikcə, elmə və biliyə yiyələndikcə, həyatı və bəşər elmini dərk etdikcə, onda hansı təbəddülatlar yaranır?” ideyasıdır. Əlioğlu şairin fikirlərinə əsaslanaraq həmin suala cavab verir: “İnsan idrakı elmin nuru ilə şəfəqləndikdən sonra yeni bir əqli cərəyan-şübhəçilik, skeptizm fəlsəfəsi meydana çıxır.”

9

İrəlidə yazdığım kimi, Cavid yaradıcılığında şübhəçilik problemi və fəlsəfəsi ayrıca bir yer tutur. Əlioğlu diqqəti təsadüfən bu məsələyə yönəltmir. Cavid spektizminin mənşəyini və mahiyyətini anlamağa və şərh etməyə çalışır. Hesab edir ki, insan tərəqqi yoluna çıxdıqda, fanatizm, doqmatik təsəvvürlərə və sxolastikaya qarşı elmi təfəkkürün köməyi ilə mübarizə aparıldıqda insan şüuru, insan hünəri gəlib yenə dərkənməzlik fəlsə-

¹⁶³ Məsud Əlioğlu. H.Cavid şeirlərində fəlsəfi motivlər (İdeal və varlıq). Məhəbbət və qəhrəmanlıq kitabında, Bakı, 1979, səh. 207.

fəsinə çıxır. Gözə görünən, zahiri forması bəlli olan şeylərin hamısı dərkedilməzdir, sirrdir, “şübhəli xilqətdir”.

Cavidi duymaq və dərk etmək baxımından maraqlı şərhdir. Mənə belə gəlir ki, həmin şeir haqqında bəhs edənlərin bir çoxu şeirin fəlsəfi-estetik mahiyyətində dayanan məsələni ya unudurlar, yaxud nəzərdən qaçırırlar. Şeir avtobioqrafik səciyyə daşıyır və bilavasitə şairin - lirik qəhrəmanın uşaqlıqdan 30 yaşınadək keçdiyi ziqzaqlı, təbəddülatlı həyat yolunu əks etdirir. Başqa sözlə, Cavidin təkamül yoluna işıq salır. O, bu təkamül prosesində qazandığı bilik və təcrübəni, ayrı-ayrı filosofların əsərlərindən öyrəndiklərini ümumiləşdirir və fəlsəfi baxımdan mənalandırır və münasibət bildirir...

10

Məsud Əlioğlu Cavidin fəlsəfi fikrini şərh edərək yazır: “Şairə [Cavidə] görə, haqqı [Allahı] tanımaq və həqiqətin varlığını “xaliqdə”, “hüsni-əzəldə” axtarmaq təşəbbüsləri də bəşərin və cəmiyyətin fikri-mənəvi təmin edəcək, razı sala biləcək əsaslı, həm də doğru bir yəqinlik hasil etməmişdir.”

O, şairə bəzi iradlar da tutmuşdur. Şeyrin ideya məzmununda müəyyən məhdudiyyətlər, doqmatizmə əsaslanan yanlış nəticə də görmüşdür. Qeyd etmişdir ki, bütün idealist romantiklərdə olduğu real həyata münasibəti etibarilə köhnəliyi rədd etmək, vaxtını keçmiş “əski fəlsəfələr”lə, dini nəzəriyyələrlə, müxtəlif siyasi-əxlaqi və ictimai fikirlərlə büsbütün əlaqəni kəsmək mövqeyində dayanır, ondan irəli gedə bilmirdi.

Məncə, Cavid heç bir zaman belə bir fikirdə olmamış, “köhnə fəlsəfələrlə” əlaqəni kəsmək mövqeyində dayanmamışdır. Filosof Midhət Ağamirov toxunulan məsələyə daha obyektiv və düzgün mövqedən yanaşmışdır.

- İnsan zəkası, bəşərin yaranışından ta məhvə qədərki yaşayış prosesindəki idraki-mənəvi aləmi ideal həqiqətə qovuşa biləcəkdimi?

Sualı şairə aid edən Əlioğluya görə, o, bu suala qəti və aydın cavab tapa bilməmişdir... Ancaq Cavid həyatı, varlığı, cəmiyyətin inkişaf qanunlarını dialektik prosesdə görür və təsdiq edir.

11

Filosof Səlahəddin Xəlilov “İblis” faciəsində fəlsəfi motivlərə aid ayrıca kitab yazmışdır. Kitabda həqiqət və güc, Allah, insan, yoxsa ictimai mühit, şərin əsl bəisi Allahdır və İblis onu ifşa edir, şərin mənbəyi və şər insanın təbiətindədir, İblis ictimai quruluşun, hakim ictimai mühitin timsalıdır və s. aktual fəlsəfi-estetik məsələlər nəzərdən keçirilmişdir. Kitaba rəy yazmış filosof Səfərbəy Ələkbərov onu belə səciyyətləndirmişdir: “... Hü-

seyin Cavid kimi mütəfəkkir sənətkarın fəlsəfi mövqedən tədqiqinə doğurdan da çox böyük ehtiyac var. Monoqrafiyanı [“Cavid fəlsəfəsi”] oxuduqda belə qənaətə gəlmək olar ki, son dərəcə zəngin və dərin təfəkkürə malik sənətkarın fəlsəfi dünyasına hərtərəfli bələd olmadan Cavidin ədəbi irsini elmi-obyektiv baxımdan təhlil etmək mümkün deyildir.”¹⁶⁴

Müəlliflə razılaşmamaq olmaz. O ki qaldı Səlahəddin Xəlilovun kitabına, deməliyəm ki, ona qədər “İblis” faciəsi və faciədə fəlsəfi motivlərə aid müxtəlif müəlliflər, o cümlədən İzzət Rüstəmov, Məmməd Cəfər, Yaşar Qarayev və b. az-çox yazmış və fikir söyləmişdilər. Xəlilov isə ayrıca kitab yazmış, “İblis” faciəsindəki fəlsəfi motivləri şərh və təhlil etmişdir. Təsədüfən əsərinə “Cavid fəlsəfəsi” adını verməmişdir. Dünya fəlsəfəsi fikrinə yaxşı bələd olan Cavidin, eyni zamanda, özünəməxsus fəlsəfəsi vardır. Bu, artıq tanınmış və görkəmli filosof və filoloqlar tərəfindən təsdiq olunmuş və təsdiq edilməkdədir. Yaşar Qarayev belə hesab edir ki, Xəlilovun oxuculara təqdim edilən kitabında “İblis” bilavasitə fəlsəfi təhlil predmetinə çevrilir. O yazır: “Kitabda [“Cavid fəlsəfəsi”] başqa bir elmi müşahidə və fəlsəfi yekun çox dəqiq və mənalıdır: xeyirin və şərin, nurun və zülmətin həm yerdə, həm də göydə mövqeyi və yeri, qüvvətlər nisbəti eynidir! Bu, artıq Şərin filosofunun monoloqu yox, Xeyirin fəlsəfəsinin şərhidir!..”¹⁶⁵

12

Səlahəddin Xəlilov yazır: “... Əgər Hüseyn Cavid Qərb ədəbiyyatında dərin kök salmış və artıq ənənələviləşmiş bir ideyanı [“İblis”də] sadəcə olaraq təkrar etsəydi və ya hətta müəyyən dəyişikliklərlə və ən gözəl bədii formada təkrar etsəydi, bu,

¹⁶⁴ Səfərbəy Ələkbərov. Cavid fəlsəfəsi. Ədəbiyyat qəzeti, 9 yanvar 1998.

¹⁶⁵ Yaşar Qarayev. Şərin filosofu və xeyirin fəlsəfəsi... Səlahəddin Xəlilovun “Cavid fəlsəfəsi” kitabında, Bakı, 1996, səh. 5.

şairin nə böyüklüyündən, nə də filosofluğundan danışmağa əsas verərdi. Zira mütəfəkkir ədibin böyüklüyü birinci növbədə onun təsdiq və təbliğ etdiyi ideyanın orijinallığı və böyüklüyü ilə müəyyən olunur.”¹⁶⁶

Xəlilovun kitabı bir neçə cəhətdən diqqəti cəlb edir. Birincisi, İblis, Arif və b. surətlərin maraqlı və dərin təhlililə; ikincisi, Azərbaycan ədəbiyyatşünasları və cavidşünaslarının ona qədər “İblis” faciəsi haqqında irəli sürdükləri fikirlərin tədqiqata cəlb edilməsi və onlara münasibət bildirilməsilə; üçüncüsü, dünya ədəbiyyatında İblis mövzusunda yazılmış əsərlərin, Xeyir və Şər haqqında deyilmiş fikirlərin tədqiqatda cəlb edilməsi və münasibət bildirilməsilə. Diqqətəlayiq cəhət budur ki, müəllif ona qədər “İblis” faciəsi haqqında yazmış və fikir söyləmiş bir çox tənqidçilərlə polemikaya girir, bəzi müəlliflərin yanlış, özünü doğrultmayan mülahizələrinə elmi aydınlıq gətirir. Daha doğrusu, düzəlişlər verir ki, bu da kitabın sanbalını və elmi əhəmiyyətini artırır, eyni zamanda, mübahisəli fikirlər ortaya çıxarır. İblis obrazının təhlilində çoxlu mənbələrə və fikirlərə istinad edir və nə yazıq ki, Qurani-Kərimə istinad etmir. Çünki İblis surətinin şərhli və təhlilində Qurani-Kərimin bəzi surələri və ayələri faydalı ola bilərdi...

13

Cavidin fəlsəfi baxışları Tahirə Məmmədovanın diqqətindən yayınmamışdır. Cavid əsərlərinə fəlsəfəlik baxımından yanaşan müəllif sualı belə qoyur: “Maraqlıdır, Cavidin özü hansı fəlsəfi qayəyə əsaslanırdı?” Suala şairin şeirlərində və xüsusilə dramatik əsərlərində cavab axtarılması fikrini irəli sürür və həmin əsərləri iki qismə bölür: Birbaşa fəlsəfi konsepsiya ifadə

¹⁶⁶ Səlahəddin Xəlilov. Cavid fəlsəfəsi (I kitab: “İblis”də fəlsəfi motivlər), Bakı, 1996, səh. 21-22.

edənlər; bədii yolla insanların tərbiyəsinə təsir göstərmək məqsədilə fəlsəfi ideyaların təbliğatçısı olanlar.

O, birinci qismə “Şeyx Sənan”, “İblis”, “Peyğəmbər”, “Topal Teymur”, “Xəyyam” və “İblisin intiqamı” əsərlərini, ikinci qismə dramaturqun yerdə qalan əsərlərini daxil edir. Daha ətraflı şəkildə “Şeyx Sənan”, “İblis”, “Peyğəmbər” pyesləri üzərində dayanır. Müəllif “fəlsəfi konsepsiya” ifadə edən əsərlərin özünü də iki yerə bölmür: Sufi xarakterlərin keçdiyi dramatik inkişafı göstərən “Şeyx Sənan” və “Xəyyam”; məhəbbət və mərhəmət ideyasına Cavidin fəlsəfi baxışını ifadə edən “İblis”, “Topal Teymur” və “İblisin intiqamı”. Məmmədovaya görə, “Peyğəmbər” mənzum tarixi draması hər iki qanadı özündə birləşdirir. O, “Əvət, Arif düşünür, haqqı bulur, // Aqibət kəndisi bir Tanrı olur.” (“Peyğəmbər”) beytini belə incələyir: “Peyğəmbər üçün insanın insandan fərqi onun ürfanında və cəhlindədir. Arif insan, dərk edib düşünən insan Tanrı sifəti qazanmış olur.”¹⁶⁷

Dramaturq bununla nə demək istəmişdi? Məncə, demək istəmişdi ki, sufiliyin mənşəyi və mənbəyi Qurani-Kərimdə və Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamlarındadır. Bu da bir daha şairin dərin biliyə malik olmasına, şair-alimliyinə dəlalət edir.

V. Cavidin əsərlərilə tanış olduğu və faydalandığı filosoflar haqqında qısa öçerk

Z ə r d ü ş t (e.ə. X-VII əsrlər)

Peyğəmbər, qədim dövrün görkəmli din islahatçısı. Zərdüştlük sonradan Avropada “zoroastrizm” adını almışdır. Adı

¹⁶⁷ Tahirə Məmmədova. Hüseyn Cavidin fəlsəfi baxışları, “Azərbaycan müəllimi”, 13 yanvar 1998.

Qeyd. Filosoflar haqqında məlumatı “Философская энциклопедия”dan tərcümə etmişəm.

mənşə etibarilə hind tayfalarından birinin soyadı ilə bağlıdır. Bəzi məlumatlara görə, “Avesta” qədim İran dilində (dəri) deyil, hind dilində yazılmışdır. (Qədim insanların özü bugünkü İrana Hindistandan köç etmişlər...)

Zərdüşt tarixi şəxsiyyət olmuşdur, qatların müəllifi hesab olunur. Yaratdığı “Avesta” kitabı zərdüştlərin müqəddəs dini kitabı sayılır. Zərdüşt təlimi qəbilə-tayfa başçılarının hakimiyyətinə və əski allahlara - divlərə sitayiş əleyhinə çevrilmişdir. Zərdüşt, xalqı güclü hakimiyyət qurmağa və yer üzərində əmin-amanlıq və sülh yaratmağa çağırmışdır. Onun yeni dini təlimi uğur qazanmamış, bəzi məlumatlara görə, o qaçmağa məcbur olmuşdur. Çar Viştasp onu himayə etmişdir. Bəzi məlumatlara görə isə o, turanlılar tərəfindən öldürülmüşdür.

Zərdüştlük qədim İran xalqlarının dini hesab olunur və Zərdüştün adı ilə bağlıdır. Eradan əvvəl birinci minilliyin ilk əsrlərində meydana gəlmiş, Orta Asiyada İranda, Azərbaycanda, Əfqanıstanda və b. ölkələrdə geniş yayılmışdır. Bu gün Hindistanda yaşayan farslar, İranın Kirman və Yəzd bölgəsində yaşayan iranlılar bu dinə sitayiş edirlər. Zərdüştlük dini-fəlsəfi sistemi dualizmin müəyyən dərəcədə inkişafına təsir göstərmişdir. O, eyni zamanda, ilkin xristianlığa, həmçinin qədim yunan fəlsəfəsinə, qnostisizmə, eradan əvvəl birinci minillikdə bəzi dini cərəyanlara - manixeyirzmə, məzdəkizmə və s. ideya təsiri göstərmişdir. Zərdüştlük dini-fəlsəfi sistem üçün dualizm xarakterikdir. Yeri gəlmişkən deyim ki, dualizm Cavid fəlsəfəsi üçün də xarakterikdir. Başqa sözlə, Cavid nə sırf idealistdir, nə də materialist. Cavid fəlsəfəsi idealizm ilə materializmin çulğalaşmasıdır - sintezidir... Zərdüştlük fəlsəfəsində olduğu kimi, Caviddə də xeyir (ışıq), şərr (qaranlıq) biri-birilə daima mübarizə aparır. Həmin mübarizə təbiətdə də, cəmiyyətdə də gedir və arasıkəsilməz bir proses hesab edilir. Dialektik inkişaf xeyir və şərr arasında gedən mübarizə kimi mənalandırılır...

Zərdüştlük, yaxud məzdəçilik (məzdeizm) qədim İran mifologiyasında və dinində geniş yayılmışdır və qədim İran mifik təfəkkürünü dəyişmişdir. Hind-İran dövründə iki tip Allah var idi: Dayva (qədim antronomorf naturalist allahlar) və Asura (hərfi mənada “cənab”, “hakim” - vladıka); iranlılarda Ahura. Həmin allahlar əxlaq qaydalarında xüsusi hakimiyyət sahibləri idilər. Qədim hind ənənələrində (sonralar Rıqvdi himnlərində) Asuraya insana düşmən kimi baxılmış. Sonralar həmin termin qara ruhlara aid edildi. Faktiki olaraq iki allah - Dayva və Devlər qldır. Məzdeizmdə Devlər - demonlar bəşər allahının düşməninə çevrildi. “Avesta”da onlarla bərabər qədim hindlilərin baş Allahının - İndira və b. adı çəkilir. Zərdüştlükdə Baş Allah (“Müdrük hakim”) Ahura Məzdadır. O, böyük yaratıcı qüvvədir. O, göyü, yeri, insanları yaradır, padşaha (çara) hakimiyyət verir və s. Ahura Məzda əsas hind-İran dinlərindən birilə - “arta” ilə assosiyalaşdırılır. “Arta” həqiqət, həqiqi yolgöstərən, ədalət, qayda-qanun, gerçəkliyin təcəssümü deməkdir.

Sasanilərin hakimiyyəti dövründə (b.e. III-VII əsrləri) Zərdüştlük dövlət dini kimi qəbul edildi. İslamlaşmış ərəblər İrani zəbt etdikdən sonra Zərdüşt dini öz əhəmiyyətini itirdi. Ancaq tamamilə sıradan çıxmadı. 200-300 il az-çox öz rolunu oynadı. Hazırda İranda bu dinə sitayiş edən zərdüştilər (icmalar) mövcuddur...

Azərbaycan folklorşünası və yazıçısı Yusif Vəzir Çəmənizəminlinin zərdüştiliklə ilgili qiymətli araşdırmaları var. Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın əsərlərində zərdüştiliyi tərif, islamı pisləyən şeirlər var. O ki qaldı Cavidə, böyük qələm sahibi, dövrünün moralist, görkəmli mütəfəkkir şair-filosofu başqa fəlsəfi sistemlər kimi, zərdüştilik dini-fəlsəfi sistemini də yaxşı öyrənmiş, bəzi əsərlərində, o cümlədən “İblis”də buna ayrıca yer vermişdir.

Bən nurə fəqət talibim, atəş nəmə lazım?!

İblis

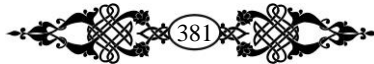
Atəşsiz, inan, nur olamaz sabütü qaim,
Atəş, günəş atəş, bəşəriyyət bütün atəş,
Hər bir hərəkət, məbdəi-xilqət atəş...
Zərdüştü düşün, fəlsəfəsi, fikiri, dəhası
Hər atəşə tapdırmaq idi zümreyi-nası.
Yalnız bunu dərk etdi o əllameyi-məşhur,
Yalnız o böyük baş şu böyük kəşflə məğrur...

Budur Cavid fəlsəfəsi! Burada nə demək istəyir böyük filosof şair? Öncə qeyd edim ki, mətndə “atəş” həm də “enerji” mənasındadır. Cavidə görə, atəşsiz nur mövcud ola bilməz. Hər şeyin kökündə atəş - enerji dayanır. Nəinki günəş, bütün bəşəriyyət də atəşdir. Yəni o da günəş kimi enerjilidir, hərəkətdədir. Hər bir hərəkət, məbdəi-xilqət (yaradılmışın ibtidaisi, mənşəyi, başlanğıcı da) atəşdir. Başqa sözlə, günəşsiz, atəşsiz həyat və yaşayış yoxdur. Bunu kəşf edən ulu Zərdüşt olmuşdur ki, fəlsəfəsinin, fikrinin və dahiliyinin mahiyyətində də bu durur. Atəşin necə və hansı qüdrətə malik olduğunu dünyada ilk öncə Zərdüşt - o əllameyi-məşhur (çoxbilən, hər şeyi bilən və dərk edən, hər elmə bələd olan görkəmli alim, ustad) kəşf etdi. Və zümreyi-nası (insanları, insan cinsini, xalqı) atəşə tapdırdı, qovuşdurdu. Bütün bu kəşflərlə o böyük baş - Zərdüşt buna görə məğrurdu.

Zərdüşt dinini, fəlsəfəsini, adət və ənənəsini öyrənən və gözəl bilən dramaturq, “Səyavuş” mənzum faciəsində İran tarixi, adət və ənənəsindən bəhs edən bir səhnə yaratmışdır. Keykavusun arvadı Südəbənin gözü onun oğlu Səyavuşa düşür. Cinayətin üstü açılır, münəccim işə qarışır, Keykavus Südəbənin odda yandırılmasını əmr edir:

- Yanan suçlu olur, yanmayan təmiz.

(*Qızğın*)

Atəş, atəş!.. Çabuq atəş yaqılsın!

Atəşpərəstlər, mobidlər gəlir. Atəş qalanır. Onlar atəş ətrafında Zərdüşt ayinini icra edirlər.

Möbidlər

Əmr etmiş Yaradan,
Bir sınaqdır iştə!
Günahsız bir insan
Yanmaz bu atəşdə.

Münəccim

İştə, atəş!

Keykavus

Bırağ Südabə gəlsin.

Möbidlər

Müqəddəs alovdan
Keçənlər qurtulur.
Əyri yollar gedən
Həp yanar, kül olur...

Hüseyn Cavid Zərdüşt fəlsəfəsilə, “Avesta” ilə yaxından tanış olmuş, “Avesta”-nı oxumuşdur. Bu haqda məlumatı onun dostu Əziz Şərif vermişdir. O gündəliklərində yazı ki, mən Nitsşenin şöhrət tapmış “Zərdüşt belə deyirdi” əsəri haqqında çox eşitmişdim “Ortalığa samovar gəldi. [Tiflis, 21 avqust 1914] Biz Nitsşenin təsadüfən mənim əlimə keçirdiyim “Zərdüşt belə deyirdi” kitabını oxumağa başladıq...”¹⁶⁸

Cavid həmin əsəri Əziz Şəriflə bir yerdə oxumuş, sonralar ayrıca nəzərdən keçirmişdir.

E p i k ü r
(e.ə. 341-270)

¹⁶⁸ ¹⁶⁸ Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, Azərneşr, 1977, səh. 102.

Qədim yunan materialist filosofu. Samosda müəllim ailəsində doğulmuşdur. Fəlsəfəni təxminən 309-cu ildə Kolofonda, Mitelendə və Lampsakda öyrənməyə başlamışdır. 306-cı ildə Afinaya köçmüş, ömrünün sonunadək burada yaşamışdır. Afinaada özünün “Bağ” adlı Epikür fəlsəfə məktəbini yaratmışdır. O, öz dostları və şagirdlərilə 300-ə yaxın əsər yazmışdır. Və həmin əsərlərində özünün fəlsəfi görüşlərini ifadə etmişdir. Epikürün fəlsəfə sisteminə daxildir: Fizika (məişət haqqında təlim), kanonika (idrak haqqında təlim), etika (mənəviyyat haqqında təlim). Epikürə görə, dünya dərkolunandır. Mövcud olmayandan heç bir şey yaranmır və heç bir şey mövcudsuz olmur, çünki Kainatdan başqa elə bir şey yoxdur ki, ora daxil olsun və orada hər hansı bir dəyişiklik etsin. Kainat sonsuzdur və əbədi mövcuddur. Materiya atomlardan ibarətdir, onu əhatə edən fəza boşluqdan ibarətdir. Atomlar bölünməzdir, dəyişməzdir və məhv edilməzdir...

Epikür Kainatda mütləq yuxarı, aşağı və əksqüvvə haqqında Aristotelin fikrini rədd etmişdir. Epikür sisteminə görə, zaman və ətraf mühit, həmçinin hərəkət obyektiv şəraitdə mövcuddur, əbədi və sonsuzdur. O, Platonun “dünya ideyası” fikrini ciddi surətdə rədd etmişdir. Yazmışdır ki, Kainatda dünyalar sonsuzdur, onlar müxtəlif zamanlarda materiyanın ilkin yığından yaranmışdır.

Epikür Allahlar haqqında təlimində Allahlar barəsində xalq mifologiyasını rədd etmişdir. Ona görə, Allahlar xeyirxah və ölməzdi, onlar metakosiyalarda - dünyalararası fəzalarda yaşayırlar, yer işlərinə qarışmırlar. Xalqlar tərəfindən hörmət edilən Allahlar onların özlərinin uydurmalarıdır. Yeri gəlmişkən deyim ki, bu ideya Hüseyn Cavidin əsərlərində mövcuddur.

Hər kəs aldanmış da sapmış bir yana,
Bin keşid bütələr yapıb tapmış ona.
Hər kəsin ruhunda bir Xalq gülər,

Öylə bir xaliq ki, xəlq etmiş bəşər.
(*“İştə bir divanədən bir xatirə”*)

Bəni Sən yoq, yaratmışan Səni bən!
Vəhmdən, cəhldən, cəhalətdən.
Sən nəsin? Şübhə, kölgə, zülmət, ədəm...
Hər nə varsa ortalıqda həpsi Bənəm.
(*“Xaliqə”*)

Onu [Allahı] dərk eyləmək qolay...
Dinlə həp kainatı, seyr eylə,
Hər günəş Ondan [Tanrıdan] iştə bir şölə...
Hər ufaq zərrə, hər küçük yapraq
Sana söylər o Rəmzi [Allahı] pək parlaq.
(*“Peyğəmbər”*)

İblis. ...Mənə Epikürləri, Xəyyamları coşduran şərab lazım deyil. Yalnız Atillaları, Neronları tutuşduran kəskin şərablardan istərdim... (*“İblisin intiqamı”*)

İblis (gülərək). O hansı fəlsəfədir ki, daimi və sabit olsun? Dünyada hər şey dönüb dolaşır, biz də bərabər. Bütün həyat axıb dəyişir, biz də içində!.. Təzad həyatın ahəngidir... (*“İblisin intiqamı”*)

Epikürə görə, bədənin ölməsi ürəyin ölməsi deməkdir. Ürəyin mahiyyəti bədəndə atomların hərəkətilə bağlıdır. Ölüm bədənin yeni, hissiz vəziyyətidir.

Epikür fəlsəfəsində ədalət, dostluq və müdriklik ayrıca yer tutur. Ona görə, əsl dostluq müdriklikdən yaranır. Müdriklik - ölüm səadəti (blaço smertnoe) dostluq isə - ölməzlik səadətidir. Müdriklik insanların qəlb iztirablarını müalicə edən tibb sənətidir...

(e.ə. 384-322)

Qədim yunan filosofu və alimi. Stagirdə anadan olmuşdur. Atası Nikomax Makedoniya çarı II Amintinin saray həkimi olmuşdur. Afinaya getmiş, burada Platonun şagirdi olmuşdur. 20 il Platon Akademiyasında çalışmışdır. Platon öldükdən sonra Makedoniya çarı Filipp tərəfindən Pellə dəvət edilmiş, burada onun oğlu Aleksandrın tərbiyəsilə məşğul olmuşdur. Aleksandr çar olduqdan sonra Stagirə dönmüş, 335-ci ildə Afinaya köçmüşdür. Platon fəlsəfəsi onun fəlsəfi dünyagörüşünün formalaşmasına müsbət təsir göstərmişdir. Afinada Likey adında öz məktəbini yaratmışdır. Onun fəlsəfi traktatları 7 qrupa bölünür:

1. Məntiqə dair traktatları.
2. Fizikaya dair traktatları.
3. Biologiyaya dair traktatları.
4. “İlk fəlsəfə” haqqında.
5. Etikaya aid əsərləri.
6. Sosial-siyasi və tarixi əsərləri.
7. İncəsənətə, poeziyaya və ritorikaya aid əsərləri.

Aristotelin fəlsəfəsi 3 sahəni əhatə edir:

1. Nəzəri.
2. Təcrübi.
3. Poetik.

Aristotel “Metafizika” əsərində Platonun təlimini tənqid etmişdir. O, nəyin və necə mövcud olmasını 4 yerə bölmüşdür: Mövcudliyyətin səbəbi və mahiyyəti; materiya və substrat; hərəkətin səbəbi, hərəkətin başlanğıcı; məqsədin səbəbi...

Aristotel etikasında moral - əxlaq xüsusi yer tutur. Onun əxlaq ideali Allah olmuşdur. Allah, filosofa görə, tamamilə kamil filosof, yaxud “özündə düşünən təfəkkürdür” (“mısləhee sebe mışlenie”...)

Hüseyn Cavid qədim yunan filosoflarının əsərlərilə yaxından tanış olmuş, Aristotelin “Poetika” əsərini mükəmməl öyrən-

mişdir. Turan Cavid deyirdi ki, babam 1920-ci ildən sonra dram sənəti və nəzəriyyəsilə ciddi məşğul olurdu, qədim yunan və müasir Avropa dramaturqları və nəzəriyyəçilərinin əsərlərini mütəliə edirdi...

Cavid öz əsərlərində Aristotelin (Ərəstu) adını bir neçə yerdə qeyd etmişdir.

Cəlal

Nə!?! (kitablardan ikisini açaraq.)

Dur, baqalım bunlar nə?

Əkrəm

Həp fəlsəfə.

Gəzməkdən yoruldu, çəkilib köyə

Bir qadar düşünüb dalmaq istərim,

Səhrayilikdən zəvq almaq istərim.

(*“Uçurum”*)

Uluğ bəy

Əvət, bir çox bilgilər,

Feyləsuflar, ədiblər,

Sənin [Əkrəm] kibi bu yolda

Həp ictimad etmişlər.

Müəmmalı xilqəti,

Dərk olunmaz Tanrıya,

O sarsılmaz qüvvəti.

Hər kəs uçduqca uçmuş,

Yüksəldikə yüksəlmiş,

Fəzaları aşdıqca

Çırpınıb vəcdə gəlmiş;

Fəqət şəhpəri sınımış

Şaşqın bir qartal kibi,

Qeyb etmişdir nihayət

İzlədiyi kevkəbi.

Sarmaq istərkən bütün

Kainatı bir anda,
Donub qalmış ən kiçik
Bir zərrə qarşısında.¹⁶⁹

(“Uçurum”)

Görkəmli şair-filosof bu parçada Tanrı, yer, göy, kainat və onların böyük filosoflar tərəfindən necə dərk edilməsini nəzmə çəkmiş, görkəmli filosofların düşüncələrini bədii şəkildə təsvir etməkdə böyük ustalığ nümayiş etdirmişdir. “Donub qalmış ən kiçik // Bir zərrə qarşısında” beytində “zərrə” sözü atoma işarədir.

Platon

(e.ə. 428/7-348/7)

Qədim yunan filosofu. Avropa idealizminin banisi. Afinada (bəlkə də Egində) aristokrat ailəsində anadan olmuşdur. Sokratla tanış olduqdan sonra onun ən sevimli şagirdinə çevrilmişdir. 389-cu ildə Cənubi İtaliyaya və Siciliyaya səyahət etmişdir. Platon məktəbini yaratmışdır. Yaradıcılığı bir neçə dövrə bölünür: Erkən dövr, keçid dövrü və kamil dövrü. Birinci dövrdə “Sokrat analogiyası”, “Kriton”, “Laxet”, “Xarmid”..., ikinci dövrdə “Georgi”, “Menon”, “Kratil”, “İon”..., üçüncü dövrdə “Fedon”, “Pir”, “Fedr”, “Tellet”, “Sofist”, “Politik”, “Fileb”, “Timey” və s. əsərlərini yazmışdır. Yaradıcılığının son dövründə “Qanun” əsərini qələmə almışdır. Fəlsəfi sistemi sistemətim olmamış, əsərləri müasir fəlsəfə tarixçiləri üçün geniş fikirlər laboratoriyasına çevrilmişdir. Platon fəlsəfəsinin mühüm hissəsi üç (tridade) antoloji substansiya üzərində qurulmuşdur: “vəhdət” (“edonom”), “ağıl” və “qəlb” (“Qəlb dünyası”). Platon “Qəlb dünyası” nəzəriyyəsini fərqi “qəlb” konsepsiyası əsasında inkişaf etdirmişdir. Bədənin daima “qəlb” ilə bir yerdə yarandığını və öl-

¹⁶⁹ Hüseyin Cavid. Əsərləri, 5 cildde, II cild, Bakı, 2005, səh. 338.

məzliyi (əbədililiyi) haqda demişdir: “Bədənin ölməsi yalnız onun başqa bir vəziyyətə düşməsi deməkdir. Allahların bədəni və “qəlb” öz aralarında birləşmişdir.” Kosmos kamil obraz təsiri bağışlayır və o hər şeydən gözəldir.

Yeri gəlmişkən deyim ki, Cavidin də kosmosa-kainata baxışı belədir. O, kainatı gözəllik mənbəyi hesab edir, onun bitkin və kamil gözəlliyinə heyran qalır, həmin gözəllikdən böyük zövq alaraq əsərlər yaradır.

“Ağıl” (“Zəka”), Platona görə, ilkin gözəllikdir. Onun “qəlb” (“kөнül”) və “kosmos” ilə birləşməsi gözəlliyin zirvəsidir. Platon qnoseologiyasında idrakın rəhbər prinsipini hisslər (duygular) deyil, ideya təşkil edir. İdeyalara sevgi onun idrak nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir. Filosoفا görə, məhəbbət və idrak bölünməz, ayrılmaz və təmdir. Cismani məhəbbət qəlb güşəsindəki məhəbbətdən yaranır. Sonuncudan təmiz ideyalar əmələ gəlir. Platon məhəbbət və idrakın sintezini ekstaz kimi anlamış, “İdrak təmiz məhəbbətdir”, “məhəbbət təmiz idraktır” yazmışdır...

Məntiq və dialektika haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir.

Fikrimi işğal edən hər bir xəyal,
Ruhumu eylərdi ilqa bin sual;
Kəşf için sərsəm gönül məftun idi,
Kim onu həll etsə Əflatun [Platon] idi.
Çırpınırdım daima irfan için,
Hiç sanırdım ömrü bir nadan için.

(“İştə bir divanədən bir xatirə”)

Uluğ bəy

Böyük İbn Sinalar
Sokratlar, Əflatunlar
Dahi bir ustad ikən
Əcəb, nə buldu onlar!?
Fəlsəfə bir çıxılmaz

Yol ki, yormuş hər kəsi,
Çoqlarını boğmuş da.
Duyulmaz olmuş səsi.¹⁷⁰
(“*Uçurum*”)

S o k r a t
(e.ə. 470/469-399)

Qədim yunan filosofu. Afinada doğulmuşdur. Özü heç bir şey yazmamışdı. Küçə və meydanlarda müəllimlik etmişdir. Fəlsəfi dialektikanın banilərindən biridir. Qədim yunan fəlsəfəsinin inkişafında böyük rolu olmuşdur. Yeni ilahələrə tapınma ideyasını irəli sürdüynə görə və gənclərin əxlaqını pozduğuna görə ona qarşı rəsmi ittiham irəli sürülmüşdür. Sikut zəhəri içərək intihar etmişdir.

Qədim naturfəlsəfə onu təmin etməmişdir. İnsan şüuru və təfəkkürünü analiz etmişdir. Obyektiv idealizm yolu ilə getmişdir. Həmin idealizmə əsaslanaraq, şeylərin mahiyyətini açmağa çalışmışdır. Ümumi universal zəka (ağıl) problemi filosofu daha çox düşündürmüşdür. Allah və din haqqında, demon (demoniom) haqqında fikirlər söyləmişdir. “Demon” anlayışı altında o, çəxsi vicdanı, ağıl, yaxud sağlam fikri başa düşmüşdür.

Sokrat etikaya aid fikirlər söyləmişdir. Filsofa görə, xeyirxahlıq (dobrodetelğ) vəzifə, yaxud müdriklikdir. Xeyirin nə olduğunu bilənlər mütləq xeyirxah adamlar kimi hərəkət edirlər. Şərr törədiciləri ya xeyirin nə olduğunu bilmirlər, yaxud şərrini ona görə törədirlər ki, xeyirin üzərində qələbə çalsınlar...

Sokrat antik fəlsəfə tarixinə dərin və müstəqil düşünən, daima həqiqət axtaran bir mütəfəkkir filosof kimi daxil olmuşdur.

Əbu Əli İbn Sina
(təx. 980 - 18 iyun 1037)

¹⁷⁰ Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə, II cild, Bakı, 2005, səh. 338.

Görkəmli filosof, həkim, şair, təbiətşünas alim. Orta Asiyada Buxara şəhərinin yaxınlığındakı Əfşan kəndində anadan olmuşdur. Gənliyi Buxarada keçmişdir. Burada elmi və həkimlik fəaliyyətinə başlamışdır. Samanilər dövləti dağıldıqdan sonra 1002-ci ildə Xorezmin paytaxtı Urqen şəhərinə köçmüşdür. 1012-ci ildən başlayaraq İranda İsfahan və Həmədan şəhərlərində yaşamış, Həmədan hakiminin (vəzirinin) saray həkimi olmuşdur. Vəfat etdikdən sonra Həmədanda dəfn edilmişdir.

İbn Sina Şərqdə aristotelizmin və neoplatonizmin ən böyük nümayəndəsi olmuş, Şərqdə antik fəlsəfənin və aristotelizmin dirçəldilməsində mühüm rol oynamışdır. Onun fundamental əsəsləri Şərqdə və Qərbdə məşhur olmuş, fəlsəfi və elmi fikrin inkişafına müstəsna təsir göstərmişdir.

Fəlsəfi görüşlərində materialist tendensiya ilahi-idealist fikirlərlə çulğaşır. İbn Sinaya görə, dünya emanasiya yolu ilə Allah tərəfindən yaradılmışdır. Ancaq dünya Allahın iradəsilə deyil, zərurət nəticəsində əmələ gəlmişdir. Allah sifətsizdir. Dünya materiayadan ibarətdir, Allah kimi əbədidir.

İbn Sina elmlərin orijinal təsnifatını vermişdir. O, bütün elmləri təcrübi (insan əxlaqı və davranışını izah edən elm) və nəzəri (bilik naminə tədqiqat aparən sahə) hissələrə bölmüşdür.

Aristotelin məntiqi təlimini şərh etmiş, özü orijinal fikirlər söyləmişdir. Allahı və dini qəbul etmiş. Bəzi islam ehkamlarına qarşı çıxmışdır. Xəyyam kimi, azadfikirlili olmuşdur. Mürtəcə müsəlman ruhaniləri tərəfindən təqib edilmişdir. İnsan düşüncəsi və idrakının nailiyyətlərinə əsaslanan din və fəlsəfənin bir-birindən asıl olmaması, fəlsəfənin bir elm kimi müstəqil olması haqda fikirlər söyləmişdir. Haqq və ədalətin parlaq müdafiəçisi olmuşdur. **Ədaləti insan əməllərini zinətləndirən hərəkət hesab etmişdir.**

Böyük Cavid ədalət məsələsində İbn Sina fikrində olmuşdur. “Əsir olduğum bir şey varsa, o da həqiqət, məhəbbət və ədalətdir” demişdir.

... Nədir bu xilqəti-bimərhəmət, şu pərdəli hikmət?
Bu zülmə qarşı nölür bir də bir ədalət olaydı.
Tükəndi taqatü səbrim, ədalət! Ah, ədalət!..

(“Şeyx Sənan”)

İbn Sinanın “Qanuni-şəfa” kimi möhtəşəm əsəri nə az-nə çox, düz 5 əsr (bu gün də) həkimlərin stolüstü kitabı və istifadə etdiyi ən möhtəbər tibbi mənbə olmuşdur. Onun adı Hippokrat və Qalenin adı ilə qoşa çəkilmişdir. İbn Sina öz qiymətli əsərində xarici faktorların insan orqanizminə təsirinə xüsusi əhəmiyyət vermiş, tibb elmini, öz dövrünə görə, yüksək inkişaf səviyyəsinə qaldırmışdır. Orta əsrlərdə ulduzların insan taleyinə təsiri haqqında astroloqların mistik təlimini ciddi tənqid etmişdir...

Dəri dilində rübailər yazmışdır.

Hüseyn Cavid İbn Sinanı “Xəyyam” tarixi dramında xatırlayır. İbn Sina da, Xəyyam da, demək olar ki, eyni zamanın böyük zəka sahibləri, şair və filosofları idilər. İkisi də azadfikirli mütəfəkkir olmuşdur. Pyesdə Xəyyamın həmpiyaləsi Rəmzi şairə “Baqalım bir, nə kitabdır, göstər?” deyə sual edir. Xəyyam cavabında deyir:

- İbn Sinayı eşitdinsə, oqu,
İştə Şərfin o böyük feyləsofu.
Baq, yaratmış nə böyük xariqələr,
Bir dəha nuri ki, daim parlar.
(kitabları birər-birər göstərir)
Baq, şu “Məntiq”, bu da “Qanuni-şəfa”

Bunların qədrini anlar ürəfa.¹⁷¹

Bu monoloqda filosof Cavidə filosof Xəyyamdan ayırmaq çətindir. İbn Sinaya yüksək qiymət, böyük hörmət və məhəbbət onların hər ikisinə aiddir. Xəyyam İbn Sina vəfat etdikdən üç il sonra dünyaya gəlmiş, Orta Asiyaya səyahət etmiş, onun elmini və fəlsəfəsini öyrəndmişdir. Cavid isə təxminən 800-900 ildən sonra iki böyük şair və filosofun əsərlərini oxumuş, fəlsəfi fikirlərini öyrənmiş, hər iki mütəfəkkir barəsində adına və şöhrətinə layiq fikir söyləmişdir.

¹⁷¹ Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə, V cild, Bakı, 2005, səh. 28.

D e k a r t **(1596 - 1650)**

(Dekartes) Rene - görkəmli fransız alimi və filosofu. Dvoryan ailəsində doğulmuşdur. La Fleş məktəbində təhsil almışdır. 30 illik müharibədə iştirak etmişdir. 1621-ci ildə ordunu tərk etmişdir. Sonra Niderlanda köçmüşdür. Burada onun aşağıdakı əsərləri işıq üzü görmüşdür: “Metod... haqqında düşüncələr”, “İlk fəlsəfə haqqında düşüncələr”. Azad fikir və ideyalarına görə Niderlandın protestant ruhaniləri tərəfindən təqib edilmişdir. 1649-cu ildə İsveç hökmdarı Xristin dəvətini qəbul etmiş və Stokolma köçmüşdür.

Dekart dünyagörüşünün əsas xüsusiyyəti belədir: Qəlb bədənə dualistlidir; “düşünən substansiya” və maddi substansiya. Kosmoqoniyada, kosmologiyada, fizikada və fiziologiyada o materialist, psixologiyada (qəlb haqqında təlimdə), idrak nəzəriyyəsində idealistdir.

Dekartın fizikaya, kosmologiya və riyaziyyata aid maraqlı araşdırmaları vardır. O, həmin araşdırmalarını həm filosof, həm də bir görkəmli alim kimi aparmışdır. İnsan haqqında təlim işləyib hazırlamışdır.

O, idrakın vəzifəsi haqqında və idrakın metodu haqqında fikirlər söyləmişdir. Onun şübhçilik - skeptisizm nəzəriyyəsində insan və ətraf aləm problemi öncül yer tutur. Dekart yazır ki, xarici aləmin mövcudluğuna şübhə etmək olar; həmçinin mənim bədənimin mövcud olmasına da şübhə etmək olar. Hər halda mənim özümün şübhəm mövcuddur. Şübhçilik təfəkkürün bir aktıdır. Mən şübhə edirəm ona görə ki, mən düşünürəm. Nə qədər təfəkkür varsa, şübhə də olacaq. **“Mən düşünürəm, deməli, mən mövcudam...”**

Hüseyn Cavid Dekartın fəlsəfi görüşlərilə İstanbulda Rza Tofiqin şagirdi olarkən və İstanbul Darülfünununda təhsil alarkən tanış olmuşdur. Vətənə döndükdən sonra 1912-ci ildə Tiflis-

də “İştə bir divanədən bir xatirə” fəlsəfi şeirini belə bir qeydlə yazmışdır: “Sən nəsin? Kimsin?” deyən ariflərə.” Burada şair dolayısı ilə Dekartı nəzərdə tutmuşdur.

İstər qədim, istər orta əsrlər, istərsə də müasir Şərq və Qərb filosoflarının şübhəçilik nəzəriyyəsi və fəlsəfəsinin Cavidə təsiri olmuşdur. O, şeir və dram əsərlərində, xüsusilə “Şeyx Sənan” faciəsində buna ayrıca yer vermiş və diqqət yetirmişdir.

Cavid şübhə etməyi insan üçün təbii bir hal (psixi proses) hesab edir və şübhəçiliyin mahiyyətində həqiqətin durduğunu israrla təsdiqləyir. Şübhəni həqiqətə gedən yolun bir mərhələsi, həqiqətin anası, açarı sayır. Bütün bunları sufi filosof Şeyx Sənan surətinin timsalında verir. İslam mühitində böyüyən və tərbiyə alan Şeyx Sənan Peyğəmbərin meracına, tövhidə və “şəq-qülqəmər” hekayəsinə şübhə ilə yanaşır. Bu, bəzi şeyxləri çox narahat edir və özündən çıxarır. Şeyx Sənan Şeyx Mərvanla mübahisəsində iddia edir ki:

Olsa mərac, olur da ruhani,
Həp yalandır üruci - cismani.
Bir bəşərdir... Peyğəmbər,
Hiç görülmüşmü çıqsın ərşə bəşər?

Şeyx Sənan Məhəmməd Peyğəmbərin meracını - üruci-cismana, bir bəşərin görə çıxmasına şübhə edir. İslam şeyxlərini heyrət hissi bürüyür, Şeyx Hadi:

- Saqın inanmayınız!
Çünki Sənanı söylətən yalnız
Şübhədir... Yoqsa şübhədən başqa
Yoq onun bir qüsuru, yoq əsla, - söyləyir.

Şeyx Kəbir Sənanı müdafiə edir:

- Şübhədir hər həqiqətin anası,
Şübhədir əhli-hikmətin babası.
Şübhə etməkdə haqlıdır insan,

Çünki hər kəsə bəllidir: Yaradan
Hər zaman, hər tərəfdə nurəfşan,
Fərqsiz olsa hər zamanü məkan...
Ona məxsus yoqsa bir məva,
Ərşə çıxmaqda varmı bir mənə?

Şeyx Kəbir problemə daha rasionel, realist yanaşır. Ona görə, Yaradan hər zaman və hər tərəfdə görünür, təbəssüm edir. Onun yaratdıqları göz önündədir, nur-əfşandır, nursaçandır. Allah zaman da, məkan da fərqsizdir. Belə olan surətdə Peyğəmbərin ərşə çıxmasında bir mənə varmı?..

Şeyx Sənan “tövhidə” də, Allahın birliyinə də şübhə edir.

Şeyx Nəim

[Sənan] Sadə meracı etmiyər inkar,
Hələ tövhid için də şübhəsi var.
Söylüyör: “Görməyincə xaliqu [Yaradanı] bən,
İctinab [imtina] eylərim pərəstişdən.

Mürşidi Şeyx Kəbir bu dəfə tələbəsini (müridini) müdafiə edir. Böyük bir dalğınlıqdan sonra deyir:

- Şübhə artarsa, həm yəqin artar,
Mərifət nuru şübhədən parlar...

Bu, artıq Qərb təfəkkürü və düşüncəsi deyil, Şərq təfəkkürü və düşüncəsindən süzülüb gələn fəlsəfi fikirlərdir; şübhəçilik fəlsəfəsinə Şərq təfəkkürü ilə yanaşmaq və şərh etməkdir ki, bunun da əsasında sufi fəlsəfəsi dayanır. Sufi Şeyx Kəbirə görə, Şeyx Sənan fikirlərində yanılmaz. Çünki Xəllaq (Yaradıcı, Allah) üçün şərfli məkan insanın parlaq könldür. Allahı görmək istəyən kəs Onu qəlbinin nurunda, pak ruhunda axtarsın gərək. Başqa sözlə, Şeyx Kəbir demək istəyir ki, Sənan şübhə etsə də, onun qəlbi-tabnaki (qəlbinin nuru) və ruhu pak və təmizdir. Bu

səbəbdən o, Allaha şübhə etmir. Allah onun qəlbinin nurunda və pak ruhundadır...

S p i n o z a **(1632 - 1677)**

(Spinoza, a`Espinosa) Benedikt (Barux) görkəmli Niderland materialist filosofu, panteisti və ateisti. Amsterdamda tacir ailəsində anadan olmuşdur. 1654-cü ildə atası vəfat etdikdən sonra onun işini davam etdirmiş, eyni zamanda, elmi yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur. Üzərində Vanininin və Akosmanın təsiri olmuşdur. Amsterdamdakı Avropa icmalarının rəhbərləri azadfikirliliyinə görə onu təqib etmişlər. Onlardan və Amsterdam magistratlarından qorunmaq üçün öncə kənddə yaşamağa məcbur olmuşdur. Sonralar Avropanın bir neçə şəhərinə, o cümlədən Reynsbruqa, Haaqaya köç etmiş, fəlsəfi əsərlərini burada yaratmışdır.

Mirmehdi Seyidzadə öz xatirələrində yazır: “Cavid Şərqin və Qərbin sənətkarlarından Dantenin “İlahi komediyası”nı, Hötenin “Faust”unu, Tolstoyun əsərlərini, Sədinin, Hafızın, Xəyyamın şeirlərini çox sevirdi. Müəllimi Rza Tofiqi hörmətlə xatırlayırdı. Filosoflardan Spinozanı, Spenseri çox oxumuşdu.”

- Cavid Spinozadan nə almışdı, nə götürmüşdü? Onu Spinoza fəlsəfəsini öyrənməyə cəzb edən nə idi? - Bu kimi mürəkkəb suallara konkret cavab vermək çətindir. Bu barədə bir az sonra.

Oliqarxiyanın Avropa icmalarının rəhbərlərinə qarşı mübarizə meydanına atılan Spiniza, iudaizmin düşməni olmuşdur. Onun ilk fəlsəfi görüşləri orta dövr Avropa filosoflarının, o cümlədən Maymonidin, Kreskasın və İbn Əzranın fəlsəfəsinin təsiri altında formalaşmışdır. O, eyni zamanda, Brunonun panteist-materialist görüşlərini, Dekartın rasional metodunu, həmçinin Qobbsun fəlsəfəsini mənimsəmişdir. Həmin filosoflar Spino-

zaya güclü təsir göstərmişlər. Avropa fəlsəfəsində panteizm ənənələrini davam etdirmişdir. “Məhdudiyyət inkarlıq deməkdir” dialektik formulu irəli sürmüşdür. “Modus keyfiyyətli hər bir əşya öz təyinatına görə arasıkəsilməz substansıyanın məhdud nəticəsi kimi başa düşülməlidir” tezisini irli sürmüşdür. Spinoza naturalist - materialist mövqedən belə düşünürdü ki, insan təbiətin bir hissəsidir. Onun fikrincə, **qəlb (könül) Allahın hüdudsuz zəkasının bir zərrəsidir**. İntellekt, filosofa görə, hissi idrakın ən vacib həqiqətinin yeganə mənbəyidir. Hissi idrak idrakın ikinci növüdür. O düşüncədən (ratio), həmçinin ağıldan (intellectus) ibarətdir. İdrakın üçüncü növü intuisiyadır. İntuisiya əsaslı biliyin bünövrəsidir. Spinozanın intuisiya haqqında genetik təlimi mistik panteizm təlimilə əlaqədardır. Başqa sözlə, Spinoza fəlsəfəsində intuisiya intellekt kimi qavranılır. İntuisiya və deduksiya özünün həqiqi mövcudluğunu analitik düşüncələrdə büruzə verir. Sonuncu skeptizmi üstələyir və gerçəkliyə immanent kriteriya (hüdüd) verir: “İşıq həm özünü, həm də ətrafı işıqlandırdığı kimi, həqiqət də öz-özünü və yalanı ölçmək ölçüsüdür...”

Mənə belə gəlir ki, Hüseyn Cavidin Spinoza fəlsəfəsindən daha çox bəhrələndiyi onun idrak, intellekt və skeptisizm (şübhəçilik) haqqında nəzəriyyəsi ola bilərdi.

Spinoza etikasında “azad insan” anlayışı məxsusi yer tutur. Həmin anlayış stoitsizm ənənəsinə və epikürizmə uyğundur. Spinoza da Epikür kimi, belə hesab edirdi ki, “azad insan hər şeydən öncə daha çox ölüm haqqında düşünür və onun müdrikliyi ölüm barəsində düşünməkdə yox, həyat barəsində düşünməsindədir.”

Spinozanın fəlsəfi və pedaqoji (maarifçilik) görüşlərinin Cavidə təsiri şəxsizdir. O, Spinozanı buna görə çox oxumuşdu. Spinoza əsərlərilə ilk dəfə İstanbulda təhsil alarkən tanış olmuşdur. Naxçıvana döndükdən sonra 1910-cu ildə “Həqiqət” qəze-

tində “Həsbi-hal” adlı silsilə məqalələr dərc etdirmişdir.¹⁷² Kant, Con Look və Spenserin adlarını da ilk dəfə həmin məqalədə çəkmişdir.

H e g e l (1770 - 1831)

Georq Vilhelm Fridrix, görkəmli alman filosofu, obyektiv idealist, klassik alman fəlsəfəsinin nümayəndəsi. Fəlsəfə tarixində ilk dəfə olaraq dialektik dünyagörüşü haqqında nəzəriyyə və dialektik təfəkkür üsullarını işləyib hazırlamışdır.

Almaniyanın Ştutqart şəhərində məmur ailəsində anadan olmuşdur. 1788-ci ildən 1793-cü ilə qədər Tyübingen Teoloji İnstitutunda ikiillik fəlsəfə və üçillik teologiya kurslarında oxumuşdur. Fransada baş vermiş inqilabi hadisələrlə əlaqədar olaraq antik demokratiyanı müdafiə etmişdir. Həmin illərdə “Xristianlıq və xalq dini”, “İsusun həyatı”, “Xristian dinində pozitivistlik” əsərlərini qələmə almışdır. 1818-ci ildə Berlin Universitetinə dəvət almış və ömrünün sonunadək burada çalışmışdır. “Hüquq fəlsəfəsi” əsərini yazmışdır. Universitetdə din fəlsəfəsi, fəlsəfənin tarixi və s. fənlərdən mühazirələr oxumuşdur. Hegel fəlsəfəsi mahiyyət etibarilə ziddiyyətlidir. Ruhun fenomenologiyasına, məntiqə, fəlsəfənin təbiətinə, Ruhun fəlsəfəsinə, estetikaya və s. aid fikir və konsepsiyalar irəli sürmüşdür. Hegele görə, mövcud olan hər şey zəkadan (ağıldan) yaranmışdır, bütün ağıllı varlıqlar gerçəklikdir.

Hegel estetikasında **incəsənət** məsələləri xüsusi yer tutur. Filosofun fikrincə, incəsənətin məzmunu onun ideyasındadır. Onun forması isə hissi obrazdır. İncəsənətdə gözəllik məntiqi ideyadan ibarətdir. Gerçəklik ideal deməkdir. İncəsənətin fəlsəfi məzmunu ideal haqqında təlim və onun inkişafıdır. İdealın inki-

¹⁷² Ətraflı bax: 12, 14, 17, 24 və 25 may, 3, 7 və 8 iyun 1915.

şaf mərhələləri incəsənətin formasıdır. O müxtəlif ideyalar və xarici forması ilə differensiyallaşır. Antik incəsənətin klassik formasında ideya və onun xarici siması (formas) bir-birilə tam vəhdətdədir. Romantik incəsənətdə (orta əsrlər və müasir incəsənətdə) xarici forma artıq kifayət deyildir. Müxtəlif incəsənət formaları ilə ayrı-ayrı incəsənət sistemləri bir-birilə əlaqəlidir. Arxitektura, memarlıq simvolik incəsənətə aiddir, heykəltaraşlıq isə klassik incəsənətə aiddir. Rəssamlıq, musiqi və poeziya isə romantik incəsənətə aiddir. Hegele görə, burjua cəmiyyəti incəsənət üçün zərərli dir...

Hegelin din və Mütləq Ruh, Mütləq İdeya haqqında diqqətəlayiq əsərləri və fikirləri vardır. Filosoфа görə, din Mütləq Ruhun ikinci özünü təzahür (özünüəyan, özünüəçmə) formasıdır. Dinin və fəlsəfinin məzmunu Allah və həqiqətdə ehtiva olunur. Onlar bir-birilə ancaq formalarına görə fərqlənirlər. Dində təsəvvür, fəlsəfədə isə anlayışdır. Din biliyin spesifik formasıdır. Ateizmdə din biliyə daban-dabana ziddir. Din fəlsəfə ilə əlaqəlidir, Mütləqin (Allahın) daha yüksək formada dərkidir...

Hegel düşünürdü ki, varlıqla təfəkkür eynidir. Gerçək aləm ideyanın, anlayışın və Ruhun təzahürüdür. 1871-ci ildə qələmə aldığı “Fəlsəfə elmləri ensiklopediyası” əsərində yazırdı ki, təbiət və cəmiyyət hadisələrinin əsasını “Mütləq ideya”, “Dünya zəkası” və “Dünya ruhu” təşkil edir. Filosoфа görə, ağılabatan nə varsa, dünyada var, dünyada nə varsa, ağılabatandır. Dünyada olmaq gerçəkdən mövcud olmaq demək deyil. Dünyada o qədər hadisələr var ki, onlar olan deyillər, öləndirlər.

Hegelin sənətin nəzəriyyəsi və fəlsəfəsi haqqında maraqlı fikir və konsepsiyası vardır. Onun incəsənət və incəsənətin estetikası haqqında fikir və mülahizələri “Estetika üzrə mühazirələri”ndə (1817-1829) toplanmışdır. Onun fəlsəfi sistemində estetika öncül yer tutur. Təlimində “Mütləq ideya” anlayışı diqqəti cəlb edir. Hegelə görə, mütləq ideya daima hərəkətdədir, gerçəkliyi doğurur və onun mahiyyətini təşkil edir. “Mütləq ruh” ic-

timai şüurun formasıdır. Dində o təsəvvür forması, fəlsəfədə anlayış, sənətdə müşahidə, seyretmədir. Filosof yazır ki, bədii əsərin məzmunu ideyadır, forması hissi obrazdır (çuvstvenny obraz). İncəsənətin inkişafı ideya ilə hissi formanın ziddiyyətində meydana çıxır. Gözəllik (ideal) gerçəklikdir. Burada bütöv məzmun və hissi obraz var; onların harmonik vəhdəti var. İncəsənət 3 yerə bölünür: Simvolik (memarlıq), klassik (heykəltarəşliq) və romantik (şeyr, rəssamlıq, musiqi). Sənətkar mövzu və formanı seçməkdə sərbəstdir.

Hegel bədii yaradıcılıqda ədəbi növ, janr və üslub dəyişməsinə təbii sayır, qanunauyğun hal hesab edir. Hesab edir ki, bədii əsər ictimai həyat hadisələri ilə təmasda (iqtisadi, siyasi, etik, epoxanın tarixi problemlərilə) birgə öyrənilməlidir. **İncəsənət kiçik (dar) dairələr üçün yox, çoxsaylı savadlı adamlar üçündür, bütövlükdə xalq üçündür.** (Sovet dönəmində bu fikri Leninin adına çıxırdılar.)

Xarakter (bədii əsərdə) üçün səciyyəvilik ümumi və fərdi xüsusiyyətlərin cəmidir (məcmusudur). Şəxsiyyəti bu yaradır. Bədii əsərdə xarakter (şəxsiyyət) öz hərəkət və düşüncələrində sərbəst olmalıdır. (Hüseyn Cavid bədii əsərlərində bu yolla getmişdir.) Xarakter öz təşəbbüsü ilə hərəkət etməlidir...

Hegel incəsənətin tarixən inkişafını 3 formada təsnifləşdirmişdir:

- Simvolik;
- Klassik;
- Romantik.

O, pəeziyanın predmetini hissi ideyanın ifadəsilə əlaqələndirmişdir. Hesab etmişdir ki, sənətkar bununla özünün həqiqi dünyaya girməsini asanlaşdırır. Hegel yazır: “Hər cür hissiyyət və hər cür ehtiras, hər cür dərin qəlb marağı, bütün konkret həyat incəsənət üçün material verir.” Yazıçıya, onun yaradıcılığına konkret tarixi şəraitdə yanaşmaq lazımdır. Ona görə ki, yazıçı (sənətkar) konkret tarixi şəraitin məhsuludur. Hər bir bədii əsər

öz dövrünə, öz xalqına, sənətkarın qəlbinə məxsusdur və xüsusi tarixi və s. təsəvvür və məqsədlərdən asılıdır. **Sənət həyatın əksidir (inikasıdır). Tipikləşdirmə bədii yaradıcılığın əsas qanunudur.**

Görkəmli filosofun sənətə, həyata, gözəlliyə, faciəviliyə, komikliyə, forma və məzmununa, poeziyanın növ və janrlarına... özünəməxsus fəlsəfi və estetik baxışları vardır. Başqa sözlə, Hegel estetikası və nəzəriyyəsi fəlsəfi fikir tarixində yeni mərhələdir. Çernişevski yazır ki, Hegel nəzəriyyəsi bəhrəsiz sxolastik şüurluluqdan sadə və işıqlı həyata və ədəbiyyata keçidin əsasını qoydu.

Hegel estetikasında faciə və faciəvilik (tragizm) xüsusi yer tutur. Faciəvilik Hegel estetikasının ruhunu və qəlbini təşkil edir. Hegelə görə, faciəvi hərəkət dünyanın qəhrəmanlıq vəziyyətidir...

Klassik alman fəlsəfəsi, o cümlədən Hegel fəlsəfəsi marksizmin yaranması və inkişafında böyük rol oynamışdır. Marksist dialektika Hegel dialektikəsindən qidalanmışdır...

Cavid klassik alman fəlsəfəsilə, o cümlədən Hegel fəlsəfəsilə Rza Tofiq vasitəsilə İstanbul Universitetində təhsil alarkən tanış olmuşdur. Yaradıcılığı göstərir ki, şair-filosof Hegel dialektikası haqqında dolğun biliyə və məlumata malik olmuşdur. Bu cəhəti İzzət Rüstəmov, Mədhət Ağamirov, Məsud Əlioğlu və b. qeyd etmişlər.

C o n L o o k **(1632 - 1704)**

(Loske) Djon, görkəmli ingilis maarifçisi, filosofu, materialist sensualizmin banisi. Hüseyn Cavid onun adını yuxarıda bəhs etdiyim məqaləsində çəkir və yazır: “İngilis hükəmasından Lokk da diyor ki, “Tərbiyə insanları fəzilətli, cəmiyyətə faydalı və

kəndi məsləklərində məharətli bir hala gətirmək üçün ən qolay və qısa olan üsuldur.”

Cavid burada onun pedaqoji görüşlərini nəzərə çatdırır.

Yeni dövrün ilk filosofu olan Look idrak nəzəriyyəsini sistemli şəkildə işləyib hazırlamış və onu fəlsəfənin xüsusi sahəsinə çevirmişdir. Məncə, şair-filosof Cavidin Con Look fəlsəfəsində diqqətini daha çox cəlb edən onun idrak haqqında təlimi olmuşdur...

Look Oksford Universitetini bitirmiş, bir müddət müəllimlik etmişdir. 1667-ci ildə ev həkimi kimi çalışmağa başlamış, uşaqların tərbiyəsilə məşğul olmuş, sonra lord Eşlinin katibi olmuşdur. Fransa və İtalyanı səyahət etmiş, təqib olunduqdan sonra 1683-cü ildə Hollandiyaya qaçmışdır. Burada o, özünün ən böyük fəlsəfi əsəri olan “İnsan zəkası haqqında təcrübə” (1690) əsərinə yekun vurmuşdur. Lookun ideyalar, mücərrəd və həqiqət haqqında ayrıca təlimi vardır. Dünya (aləm) və Allah problemi onun fəlsəfi görüşlərində xüsusi yer tutur ki, bu da filosof Cavidin diqqətini cəlb etməyə bilməzdi.

Look xarici təcrübənin mənbəyini obyektiv aləmdə görürdü. Lookun fikrincə, sadə ideyalar bizim təxəyyülümüzün uydurması deyil, təbii və qanunauyğun əşyaların məhsuludur ki, bizə təsir göstərir. O, belə hesab edirdi ki, hissərdə olmayan şey fikirdə ola bilməz. Bizim bütün bilikərimiz təcrübəyə əsaslanır. Ən mötəbər biliklər hissi biliklərdir (hissi idrak). Fəlsəfə şeylərin həqiqi dərkidir. Fikrimcə, bu kimi tezislər Cavidin diqqətini cəlb etməyə bilməzdi...

Con Look Allahı ilk təkanverici qüvvə hesab edirdi.

Onun etika, pedaqogika və sosiologiya haqqında məxsusi konsepsiyası vardır. Mən burada bizim görkəmli şair-filosofumuzun diqqətini daha çox cəlb edən Lookun pedaqoji görüşləri barəsində bir neçə söz demək istəyirəm. Look pedaqogikasında cismın və ruhun sağlamlığı məsələsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Necə deyərlər, sağlam bədəndə sağlam ruh olar. Onun fikrincə,

tərbiyə fərdi aparılmalıdır. Tərbiyə prosesində təbii meyl və bacarıq nəzərə alınmalıdır. Təhsildə və tərbiyədə əyanilik böyük əhəmiyyətə malikdir. Və s.

J a n J a k R u s s o
(1712 - 1778)

(Roussesai) görkəmli fransız siyasətçisi, mütəfəkkiri, inqilabçı demokratı, fikosofu, pedaqogika islahatçısı, yazıçısı, dramaturqu, kompozitoru, incəsənət nəzəriyyəçisi. Ardıcıl təhsil almamışdır. Müxtəlif peşələrdə çalışmışdır. 1741-ci ildə Parisə köçmüş, D`Alamber, Qolbax və Didro ilə tanış olmuşdur. “Elm və incəsənət haqqında düşüncələr” əsəri geniş yayılmışdır. Onun “İnsanların əmələ gəlməsi və onların əsas qeyribərabərliyi haqqında düşüncələr” (1755), “Qeyribərabərliyin səbəbləri haqqında” və s. əsərləri vardır. İrəli sürdüyü ideya və fikirlərə görə təqib edilmişdir. Buna görə də 1762-ci ildə Fransadan qaçaraq, öz həyatını həbsdən xilas etmişdir. İsveçə gəlmiş, burada da hökumət tərəfindən təqib olunmuşdur. Uzun müddət Volter ilə mübahisə etmişdir. 1766-1767-ci illərdə İngiltərədə olmuş, Jum ilə küsdüyünə görə (sözü çəp gəldiyinə görə) Fransaya qayıtmışdır.

Russonun dini-fəlsəfi görüşləri ingilis və fransız deizminin təsiri altında yaranmışdır O, təsdiq edirdi ki, Allah dünyaya hakim kimi, dünya zəkası və xeyir mənbəyi kimi, mövcuddur. İnsan ölü bədəndən və qeyrimaddi ölməz ruhdan ibarətdir. Bir deist kimi, o, ilahiyyat elmini, dini fanatizmi və dini dözümlüyü rədd edirdi. Xristianlığı dinlərin ən pis forması sayır və onu tənqid edirdi. Ateistləri, yarıtmaz vətəndaş kimi, tənqid atəşinə tuturdu...

Russo estetikasına gəldikdə, o, belə düşünürdü ki, incəsənət cəmiyyətin əxlaqı üçün zərərlidir. Ancaq filosof, bütövlükdə in-

cəsənəti rədd və tənqid etmirdi. O, incəsənətin daha çox aristokrat formasını tənqid edirdi. Russoya görə, moral - əxlaq insanların bərabərliyi və şəxsiyyətin azadlığı üzərində qurulur. Əxlaq vətəndaş qəhrəmanlığı, patriotizmdir. Aristokrat incəsənətini rədd edən Russo, onun əvəzinə müsbət qəhrəman problemini (nümunələrini) qoyurdu. Hesab edirdi ki, dramaturgiyada məhəbbət mövzusu əsərin vətəndaşlıq məzmununa xələl gətirir. Qəlbin təbii xeyirxah ehtirası, özünəməxsus və əvəzedilməz fərdi duyğular incəsənətin əsas məzmununu təşkil edir.

Russo özünün pədaqoji ideya və görüşlərini “Emil” əsərində vermişdir. Sensualizmdən çıxış edən Russo, tərbiyənin böyük əhəmiyyətə malik olmasına inanırdı. Hesab edirdi ki, tərbiyəni yeni cəmiyyətin vətəndaşlıq formalaşdırmaqlıdır. Tərbiyə prosesi uşağın təbii bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirməlidir. Tərbiyə prosesində şəxsiyyət üzərində məcburiyyət, zor olmamalıdır.

Hüseyn Cavidin “Həsbi-hal” məqalələrinin tərbiyə ilə bağlı hissələrində Kantın, Con Lookun, Spenserin, Russonun və Türkiyə pədaqocu Ayişə Siddiqənin pədaqoji görüşlərinin az-çox təsirini görmək olar. Cavid Ayişə xanımın 1897-ci ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi “Üsuli-təlim və tərbiyə dərsləri” əsərini orada təhsil alarkən oxumuşdur. Russo haqqında belə yazmışdır: “Fransanın da Jan Jak Russo kibi həssas və məriz bir ruha malik olan filosofları, bir taqım xəyalpərəst, hoppa şairləri bəzi əxlaqsız, modaçı romançıları, şübhəsiz ki, fransız həyatına, fransız mühitinə təsir etməmiş deyildir.”

Russo uşaqların fiziki tərbiyəsinə böyük əhəmiyyət vermişdir. Onun fikrincə, elmə yiyələnmək hər hansı bir sənətə yiyələnməklə üzvü surətdə bağlanmalıdır. Uşaqda mənəvi (əxlaqi) keyfiyyətlərin formalaşdırılması tərbiyənin başlıca vəzifəsidir. Tərbiyə prosesində uşaqlar ətraf aləmin təsirindən təcrid edilmə-

lidirlər... Ümumiyyətlə, Russonun pedaqoji ideyaları və təklifləri uşaqların düzgün tərbiyə almalarına və düzgün tərbiyə edilmələrinə yönəldilmişdir. O, pedaqoji elmi - pedaqogikanı faydalı ideyalarla daha da zənginləşdirmiş, pedaqogika islahatçılığına təsir göstərmişdir.

K a n t
(1724 - 1804)

İmmanuil, görkəmli alman filosofu, alman klassik idealizminin banilərindən biri. Almanıyanın Königsberq şəhərində anadan olmuş, 1745-ci ildə Königsberq Universitetini bitirmişdir. Bir müddət ev müəllimi işləmiş, 1755-ci ildə Königsberq Universitetinin dosenti, 1770-ci ildə professoru olmuşdur. Fəlsəfi görüşlərinin formalaşması iki mərhələyə bölünür: demokratik və tənqidi. “Təmiz zəkanın tənqidi” əsərilə onun yaradıcılığında tənqidi mərhələ başlanır. Sonralar “Təcrübi zəkanın tənqidi” və “Mühakimə yürütmək bacarığının tənqidi” əsərlərini işləyib hazırlamışdır. Nyutonun fəlsəfəsinə istinad edən Kant, müasir günəş sisteminin yalnız quruluşunu deyil, onun yaranması və inkişafını da izah etməyə çalışmışdır. Bu cəhətdən onun “Ümumi təbii tarix və səma nəzəriyyəsi” əsəri maraq doğurur. Kantın fərziyyəsinə görə, günəş sistemi böyük buludlardan törəmişdir. Filosof sübit etmişdir ki, dalğalar nəticəsində sutkada iki dəfə dünyaya okeanları Ayın cazibəsi təsiri altındadır. Yer kürəsinin sutkalıq sürəti getdikcə zəifləyir. Mexaniki qanunlar materiyada mövcuddur. Həmin qanunlar materiyadan əmələ gəlmir. Dünyanın mövcudluğu səbəbi materiyadan deyil, Allahdandır. Allah mövcuddur. Əgər belə olmasaydı, təbiət, hətta başlanğıc xaosdan

başqa cür fəaliyyətdə ola bilməzdi. Deməli, materiyanın fəaliyyəti (hərəkəti) qanunauyğundur və müəyyən qaydalara tabedir...

Kantın fəlsəfəsində “Özündə şeylər” və “Özünüdənkənar şeylər” (“Vehi v sebe”, “Vehi vne sebə”) təlimi önəmli yer tutur. Kanta görə, dərkətmə bizim xarici hissetmə orqanlarımıza “özündə şeylər” təsir edərkən baş verir və bizdə duyğulanma yadır. Bu cəhətdən Kant materialistdir. Ancaq o, idrakın forma və sərhədləri haqqında problemin araşdırılmasını izah edərkən idealist təlimi inkişaf etdirir. Hesab edir ki, bizim nə hissetmə duyğularımızın, nə anlayışımız və aqlımızın mühakiməsi, nə də aqlımızın ideyası bizə “özündə şeylər” haqqında heç bir nəzəri bilik verə bilməz. “Özündə şeylər” dərkolunmazdı. Lakin bu dərkolunmazlıq o demək deyildir ki, bizim empirik şeylər haqqında empirik biliklərimiz mütəmadi olaraq inkişaf edir və məhdudiyətsiz də inkişaf edəcək və daha da dərinləşəcəkdir. Heç bir empirik biliklərin inkişafı bizi “özündə şeylər”in dərk edilməsinə yaxınlaşdırma bilməz.

Cavid fəlsəfəsində kainat, dünya, təbiət, cəmiyyət, ümumiyyətlə, materiya və kainat daima hərəkətdə, dəyişməkdə, tənzümləndə, inkişafda, ölməkdə və dirilməkdədir. Başqa sözlə, Cavidə görə, kainatda hərəkətsiz, əbədi heç bir şey yoxdur. Hər şey dəyişməkdə, yaranmaqda, yaşamaqda və ölməkdədir. Bu, təbiətin və kainatın qanunu və qanunauyğunluğudur. Mən qabaqda bu haqda kifayət qədər söz açdığımndan məsələnin üzərində geniş dayanmıram, yalnız bir-iki nümunə gətirməklə kifayətlənirəm.

Göydə bitməyən dərinlik var.
Ki, donar hər düşüncə heyrətdən.
Uça bilsəydi bəlkə insanlar,
Bir şey anları bəlkə qüdrətdən.
Bu dərinlik, bu ölçüsüz boşluq [fəza]
Veriyor hissə, fikrə sərxoşluq.
Bu dərinlikdə [səmada] bir həqiqət var,

Gizlədir gərçi kor beyinlər için;
Hər təfəkkür ki, istiyor cövlan,
İştə bu bitməyən geniş meydan!

(“Dəniz tamaşası”)

* * *

Yoq təbiətdə öylə bir qüvvət,
Əbədi, həm də paydar¹⁷³ olsun.
Hər dəyişməkdədir bütün xilqət,¹⁷⁴
Hər dəyişməkdədir bütün fünun.¹⁷⁵
Seyr edin iştə kainatı bütün,
Devrilir hər addımda bir əzəmət,
Dinlməz dünkü hadisatı bu gün,
Parlıyor hər dəqiqə bir hikmət...

(“Dün və bu gün”)

Kantın özünəməxsus incəsənət nəzəriyyəsi vardır. O, incəsənət əsərlərinə özünəməxsus şəkildə yanaşır və qiymətləndirir. Kanta görə, estetik zövq haqda mühakimə anlayışlara görə deyil, xüsusi zövq üzərində qurulur. Bədii yaradıcılığın subyektı dahlilikdir. İncəsənətdə dahlilik digər incəsənət əsərləri üçün nümunə yaratmaq ustalığıdır...

Kantın fəlsəfi sistemində idrak, duyğu və təfəkkür problemi məxsusi yer tutur. Kanta görə, şüurumuzdan (duyğu və təfəkkürdən) asılı olmayan aləm mövcuddur.

Kantın “Pedaqogika haqqında” ayrıca əsəri var. Cavid həmin əsərlə İstanbulda təhsil alarkən tanış olmuş və “Həsbi-hal” məqaləsində bu haqda ayrıca bəhs etmişdir. O, təlim və tərbiyədən danışarkən yazmışdır: “Təlim və tərbiyə haqqında veriləcək atıdəkı məlumat bir taqım mevsuq mənbələrə istinad edər. Onlar için mütaliesi faydasız olmaz zənn edirəm. Tərbiyə (pedaqogika) nədir? Və nə yapmalıdır? Alman hükəmasından filosof Kant

¹⁷³ Daimi.

¹⁷⁴ Yaradılmış.

¹⁷⁵ Fənlər, mətndə elmlər.

diyor: “Tərbiyə, təbiəti-bəşəriyyənin bütün qabiliyyətlərini muntəzəmən və mütənasibən təməniyyə etdirməli və bütün insanları qayeyi-müqəddələrinə isal eyəməlidir.”

Ş o p e n h a u e r **(1788 - 1860)**

(Schopenhauer) Artur, görkəmli alman idealist filosofu. Təbiətşünaslığı Şulçun rəhbərliyi altında, fəlsəfəni isə Gyettin-gen Universitetində öyrənmişdir. 1813-1814-cü illərdə Höte ilə tanış olmuşdur. 1818-ci ildə özünün əsas fəlsəfi əsəri olan “Mir kak volə i predstavlenie” (“Dünya bir iradə və təsəvvür kimi”) əsərini yazmışdır. 1820-1831-ci illərdə Berlin Universitetində dosent işləmişdir. 1831-ci ildən Frankfurt-Maynda yaşamışdır.

Hüseyn Cavid Şopenhauer, Spenser, Nitsşe və b. Avropa filosoflarının əsərlərini İstanbulda təhsil alarkən oxumuş, Rza Tofiqdən geniş məlumat almışdır. Əziz Şərif xatirələrində yazır: “Yadıma gəlir ki, o zaman [1912-ci-1914-cü illərdə] Hüseyn Cavid tez-tez mənə Tza Tofiqin fəlsəfi görüşlərindən, mürtəcə alman Filosofu idealist Artur Şopenhauerin (1788-1860) və mürtəcə ingilis filosofu və sosioloqu Herbert Spenserin (1820-1903) nəzəriyyəindən söhbət edərdi. Ümumiyyətlə, o zaman burjuva ziyalıları arasında istər Şopenhauerin, istərsə Spenser və Nitsşenin (1844-1900) volyuntarist nəzəriyyələri geniş yayılmışdı. Mən Cavidin Şopenhauer, Spenser və Nitsşenin nəzəriyyəsi ilə nə dərəcədə tanış olduğunu bilmirəm, ancaq belə güman edirəm ki, bu mürtəcə-burjuva filosoflarının əsərləri haqqında az-çox Rza Tofiqdən eşitmiş olardı və onları tanısaydı da, uzaqda-uzağa tanıyardı...”¹⁷⁶

¹⁷⁶ Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, Azərnesr, 1977, səh. 97.

Mənim araşdırmalarıma görə, Cavid onları uzaqdan-uzağa deyil, yaxından-yaxına tanımışdır. Kantın, Spenserin, Zərdüşkün əsəslərini bir neçə dəfə nəzərdən keçirmişdir.

Şopenhauer dialektika və tarixilik, xüsusilə Hegelin panloqizminə qarşı çıxmışdır. Kant fəlsəfəsinə rəğbət bəsləmiş, fəlsəfi görüşlərində kantçılığı platonizm və volyuntarizmi ilə birləşdirmişdir ki, bu da Şopenhauerin bütün fəlsəfə sisteminin əsas və universal prinsiplərini təşkil edir. Öz fəlsəfi sistemində Kantın “Özündə şeylər” təlimini saxlayaraq, Kantdan fərqli olaraq, təsdiq edirdi ki, “özündə şeylər” dərk ediləndir. Filsofa görə, həqiqi fəlsəfə materializmdəki kimi, obyektə deyil, subyektiv idealizm kimi, subyektə deyil, təsəvvürlərdən yaranır. Bu məsələdə o, Reynqold kimi, şüuru ilkin faktor kimi görürdü. Təsəvvürlər müvafiq olaraq iki yerə bölünür: obyekt və subyekt. Obyektin forması (kifayət qədər əsaslı qanundur) dörd formada təzahür edir: məişət qanunu kimi (ətraf mühit və zaman üçün) və səbəb qanunu kimi (bizim hərəkətlərimiz üçün). Əsas qanun subyektə aid deyil, yalnız obyektin formasına xidmət edir. Şopenhauerə görə, subyeksiz obyekt yoxdur. Onun bu konsepsiyası Nirvan haqqında hind təlimilə səsleşir.

Şopenhauer estetikası Vaqner estetikasının və yeni simvolizmin formalaşmasında rol oynamışdır. Nitsşe təliminə isə birbaşa təsir göstərmişdir...

S p e n s e r
(1820 - 1903)

(Spencer) Herbert, görkəmli ingilis filosofu, pozitivizmin banilərindən biri. Universitet təhsili almamışdır. Mühəndis işləmiş, “Ekonomist” jurnalı ilə əməkdaşlıq etmişdir. Spenser fəlsəfəsi bir çox hallarda Kant pozitivizminin daha da inkişaf etdirilməsi təsiri bağışlayır. Ancaq onun özü bunu inkar etmişdir. Spenserin fəlsəfi görüşlərinə aqnostis Yumun və Millinin və b. təsiri olmuşdur. Spenser özünün əsas fəlsəfi ideyalarını “Sintetik fəlsəfənin sistemi” əsərində ifadə etmişdir. Həmin əsərin tərkib hissələri bunlardır: “Başlanğıcın əsasları”, “Biologiyanın əsasları”, “Psixologiyanın əsasları”, “Sosiologiyanın əsasları” və “Etikanın əsasları”.

Hüseyn Cavid onun fəlsəfi sistemi, psixologiya və etikasının əsasları ilə İstanbulda ailə təhsil alarkən tanış olmuşdur. “Həsbi-hal” məqaləsində yazmışdır: “Filosof-şəhir Herbert Spenserə gəlincə, o da: “Tərbiyənin qayəsi bizi mükəmməl surətdə yaşamağa hazırlamaqdır” deyir. Şimdi bu cümlələri vücudə gətirən kəlmələr bir-birinə pək bənzəmiyorsa da nəticə və qayə bir olduğu dərhal nəzərə çarpıyor. Fənni-tərbiyənin insanları bəxtiyar edəcəyi, parlaq və məsud bir həyata nail eyləyəcəyi hər kəscə müsəlləm bir həqiqət olsa gərək. Lakin tərbiyənin eyi bir nəticəyə vasil olması mürəbbiyələrin, müəllim, əfəndilərin səviyyəyi-irfanına, təşəbbüsəti-ciddiyyəsinə bağlıdır. Onun için müəllim “elmi-həyat”, “elmi-ruh”, “elmi-əxlaq” kibi tərbiyə xüsusunda lazım olan şərtlərə vəqif olmalıdır. Kamilən olmasa belə səthi surətdə bilməsi faydadan xali deyildir.”

Cavid Spenserin fəlsəfəsindən başqa, həm də onun pedaqoji - maarifçilik görüşləri ilə maraqlanmış, onun təlim və tərbiyə

haqqında nəzəriyyəsini öyrənmişdir. Bu, ömrünün, demək olar ki, 30 ilini müəllimliyə həsr etmiş Cavidə lazım idi. Sovet illərində o, həm pedaqoji institutda (Dərülmüəllim), həm də teatr texnikumda uzun müddət türk dili və ədəbiyyatından dərs demişdir. Müəllim işlərkən o, pedaqogika ilə maraqlanmış, ayrı-ayrı pedaqoq və filosofların pedaqoji görüşlərini öyrənmişdir. Görünür, buna görə də kitabxana müdiri vəzifəsində çalışan Mirmehdi Seyidzadədən, başqa müəlliflərlə bərabər, Spinozanın da əsərlərini alıb oxumuş və tədris prosesində bundan yararlanmışdır. Cavid sitat gətirdiyimiz parçada müəllimin “Elmi-həyat” (pedaqogika), “Elmi-ruh” (psixologiya) və “Elmi-əxlaq” (etika) “kibi tərbiyə xüsusunda lazım olan şərtlərə vaqif olmalıdır” sözlərini də təsadüfən vurğulamamışdır.

Spenserin fəlsəfi sistemində dünya iki hissəyə bölünür: Dərkolunan və dərkolunmayan dünya. Onun bu konsepsiyası Kant fenomenalizminin sadələşdirilmiş modifikasiyası təsiri bağışlayır. Filosofa görə, dərkolunan dünya Kantın “hadisələr dünyasıdır”. Dərkolunmayan dünya “özündə şeylər”dir. Elm yalnız hissi qavrayışlar arasındakı münasibətlərin oxşarlığını və s. dərk edə bilər. Ancaq hadisələrin mahiyyətinə nüfuz edə bilməz. Bu cəhətdən “... materiya, hərəkət və qüvvət gözəgörünməz gerçəkliklərin yalnız simvollarıdır.”

Spenser etikası utilitarizm və hedonizm əsaslanır. Filosof üçün mənəviyyət xeyirlə əlaqədardır və zövq mənbəyidir. Moral (əxlaq) ümumbioloji qanunauyğunluğa tabedir. O yaşamaq uğrunda mübarizədə, yaşadlarına və rəhbərlərlə xoşagəlməz hərəkətlərin qiymətləndirilməsi zamanı meydana gəlir. Spenser estetik təkamülü müxtəlif ənənələrin bir-birinə uyğun gəlməsində, Kantın məqsədsiz məqsədyönlü prinsipində görürdü. Şiller kimi, incəsənəti bir oyuncaq kimi başa düşürdü. Utilitarizm uyğun

olaraq deyirdi ki, gözəllik keçmişdə xeyirli olmuşdur. Onun pedaqoji ideyaları utilitar, təbii-elmi təhsilin təbliğatı ilə bağlıdır.

Hüseyn Cavid İmmanuil Kantın, Con Lookun və Herbert Spenserin həm fəlsəfi, daha çox isə pedaqoji görüşləri ilə maraqlanmış, onları oxumuş, pedaqogika haqqında fikirlərini təhlil etmiş, pedaqoji işdə onlardan yararlanmışdır: “Həsbi-hal” silsilə məqalələrində Spenserin pedaqoji fikirlərinə daha geniş yer vermişdir. XX əsrdə məktəb, təhsil və mədəniyyət problemlərinə toxunarkən Spenserin aşağıdakı mülahizələrini sitat gətirmiş və şərh etmişdir:

- Herbert Spenser diyor ki, “əgər istiqbalda hal-hazır mədəniyyətimizə vaqif olmayan bir əsari-ətiqə maraqlısı məktəblərimizdə oqunan kitabları, proqramları, xüsusi imtahan kağızlarını bulacaq olursa, bunların sahiblərinin qətiyyəən çocuq sahibi, yəni bir baba (ata) olması ehtimalının mevcud olmadığına qail olacağı kibi, hiç şübhəsiz ki, bunlar monastra aid tərzi-tədris olsa gərək” deməkdən kəndini alamayacaqlar. İştə bu sözün sahibi qoca bir ingilizdir. Bu mütəəyi yalnız ingiliz mühitinə, məktəblərinə baqaraq yürütmüşdür. Lakin müşarileyh bizim bu məktəb, mədrəsə nami verdiyimiz səfalətxanələri, bu ətalət ocaqlarını görəcəək olsaydı nə söylərdi əcəba!

Yuxarıki sözlərə diqqət edilsə, təbii, daha şiddətli, daha şayanilləkdir bir təşbih qullanacağı dərhal nəzəirə çarpar.

Məktəblərimizin proqramları eyicə düşünölsün; dərslərin ən mühüm qismini təşkil edən və ən çoq rol oynayan maddələr, bir taqım səfsətəldən, ruhsuz gəvəzəliklərdən başqa bir şeymidir?

İyirminci əsr mədəniyyəti bu uyğunsuzluqlara əsla təhəmmül etməz.

Zira təlim və tərbiyə saf dimağları (beyinləri), ləkəsiz vicdanları ləkədar edəcək bir alət deyildir.

Cavid “Müharibə və ədəbiyyat” məqalələrində¹⁷⁷ ədəbiyyatın millətin əhvali-ruhiyyəsinə təsiri problemindən danışarkən türk və fars ədibləri ilə yanaşı, Qərbi Avropa yazıçı və filosoflarının da adını çəkir, Spenserin fəlsəfəsini ingilis xalqının ruhunda böyük təsirə malik olduğunu xüsusi qeyd edir: “Məsələ ingilizləri alalım: onların ötədən bəri, cihangirənə bir əməl arqasınca qoşmaları, hər yerdə nüfuz qazanıb da hər ölkədə rol oynamaqları, siyasi qüvvələrə mədyun olduğu kibi, fəlsəfi, ədəbi təsirlərdən də varəstə deyildir. İngilizlər məğrurdur, soğuqqanlıdır, düşüncəli və durbindir. Əlbəttə bunlar, bu sifətlər, mühitə, milli ruha, milli tərbiyəyə rəcə sifətlərdir. Lakin Şekspir kibi dahilərin əməlpərvər, aıəmşümül əsərləri, Nerbert Spenser kibi böyük filosofların nüfuzlu, mətin, sarsılmaz və kəskin fəlsəfələri, şübhəsiz ki, hər ingilizdə, bütün xalq ruhunda böyük və səmimi bir təsirə malikdir.”¹⁷⁸

N i t s ş e (1844 - 1900)

(Nietzsche) Fridrix, görkəmli alman filosofu, şairi, irrosionalizm və volyuntarizmin nümayəndəsi. Bonn və Leypsiq universitetlərində təhsil almışdır. 1869-1879-cu illərdə Bazel Universitetinin klassik filologiya üzrə professoru olmuşdur. Yaradıcılıq fəaliyyətini 1889-cu ilədək davam etdirmişdir. Sonra ruhu xəstəliyə tutulmuşdur.

¹⁷⁷ Ətraflı bax: “Açıq söz” qəzeti, 25 və 26 oktyabr 1915.

¹⁷⁸ Hüseyn Cavid. Müharibə və ədəbiyyat, “Açıq söz”, 26 oktyabr 1915; Əsərləri, 5 cildə, V cild, Bakı, 2005, səh. 236.

Hüseyn Cavid Nitsşe fəlsəfəsilə İstanbulda təhsil alarkən tanış olmuşdur. Sonralar Nitsşe, Qərbi Avropa və rus filosof və yazıçıları ilə fikrini Əziz Şəriflə bölüşürmüşdür... Əziz Şərif öz gündəliklərində yazır: "... Saat ikidə [23 avqust 1914] Hüseyn [Cavid]məni dümsükləyib durquzdu. Yamanca yuxum gəlirdi. Naharı gətirincə bir az Nitsşedən danışdıq. Bu gün Hüseyn ondan ["Zərdüşt belə deyirdi"] az oxumuş imiş. Nitsşenin onu qane etmədiyindən deyirdi. Nahardan sonra Hüseyn öz otağına yatmağa getdi, mən də Nitsşeni oxumağa başladım..."¹⁷⁹

Nitsşenin fəlsəfi dünyagörüşünün inkişafı 3 mərhələyə bölünür. Birincidə o, Şopenhauer və Vaqner volyuntarizminin ardıcıl davamçısı kimi, ikincidə o, pozitivist və təbiətşünas kimi, üçüncüdə "metafizik" kimi görünür. Nitsşe Kant dualizmini və "özündə şeylər" təlimini rədd etmişdir. Sokrataqədərki fəlsəfə onu maraqlandırmışdır. Filosoфа görə, dünya "daima eyni bir şeyin hərəkətdə olmasıdır." Həyat fəlsəfi həyatın istiqamətləndirilməsinin ilkin başlanğıcıdır. Həyat, eyni zamanda, həqiqət və reallığın vəhdətidir ki, o insanın mənəvi başlanğıcına tabe olmalıdır. İnsan bioloji varlıqdır. O, ilk növbədə cisimdir (bədəndir), ierarxi strukturdur. İntellekt zəruri aşağı, həyatı və həyatı yaşayış üçün vacib olan yüksək qüvvətdir.

Nitsşe etika və estetikada nihilizmin nümayəndəsi kimi çıxış edir. Müasir mədəniyyəti "dakadans" mədəniyyəti kimi qiymətləndirir. O, iradə azadlığının (sərbəstliyinin) mövcudluğunu rədd edir. Hesab edir ki, insan əxlaqının bütün formaları hakimiyyətə gəlmək iradəsindən ibarətdir. Bu halda daha zəif insanlarda azadlığa doğru iradə, daha güclülərdə isə hakimiyyətə cəhd iradəsi kimi göstərir. Nitsşeyə görə, incəsənət "gerçəkliyin metafizik tamamlanmasıdır". Nitsşe estetikanı biologiyalaşdırmış, onu

¹⁷⁹ Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, 1977, səh. 106-107.

“təbiiqi biologiya” kimi müəyyənləşdirmişdir. Estetik hiss intuitiv səciyyə daşıyır. İnsan orqanizmi üçün həm xeyirli, həm də zərərlidir. Onun incəsənət və yaradıcılıq konsepsiyasında dahilik məxsusi yer tutur. Filosofa görə, dahilik nevrozun bir formasıdır.

Avropa fəlsəfəsində mövcud olan nitsşeçilik cərəyanı Nitsşenin adı ilə bağlıdır. Həmin cərəyan “mürtəcə mahiyyətə malikdir və mürtəcə bir cərəyan kimki Avropanın mədəni həyatında, xüsusilə Almaniyada XX əsrin 20-ci illərində xüsusi bir yer tutmuşdur”. Həmin cərəyan Almaniyada nasionalizm və militarizmin baş qaldırmasında əsas ideya mənbəyi olmuş, öz ifadəsini faşizmdə və dekadent estetikasında tapmışdır.

Hüseyn Cavid Nitsşenin və nitsşeçiliyin mürtəcə mahiyyətini və ideyasını bəyənməmiş və tənqid etmişdir. Bu cəhətdən onun “Müharibə və ədəbiyyat” məqaləsi və “İblisin intiqamı” pyesi diqqəti cəlb edir. Pyesin əsas ideyası nasionalizmi, militarizmi və faşizmi, bir sözlə, nitsşeçiliyin mürtəcə mahiyyətini tənqid etməkdir. Əsərdə buna sıx-sıx təsadüf etmək olar. “Mən Hitler Almaniyasını dolaşdım, özümə bir çox məsləkdaş tapdım.” “İnkivizision cəlladları [faşizm ordusu] kimi önlərinə gələnləri yaxıb-yıxmaqdan çəkinmirlər. Bütün mədəniyyət ocaqları alman və italyan bombalarilə yanıb külləri görə sovrulur.” “Barbarlar, vicdansızlar!..”, “Faşizm cəlladları şübhələndikləri işçilərə, onların əllərilə məzar qazdırırlar, sonra yüzlərcə, binlərcə yaylım atəşi altında məhv edirlər.”

“Filosofskæ gnüiklopediæ”da oxuyuram: “...Faşitskie ideoloqi (A.Rozenberq i dr.) stremilisğ operetğsæ na filosofio N. dlæ opravdaniæ politiki «tretğeqo reyxa». Prevrahenio filosofii N. v profaşistskuo ideoloqio sposobstvovala, v çastnosti, deätelğnostğ krujka, qruppirovavşeqosæ vokruq sestri N. - G. Ferster-Niüşe,

k-raə ne ostanavlivalasğ daje pered falğsifikaüiey eqo soç. (sm. K.Schelehta, Der Fall Nietzsche, Münch., 2 Aufl., 1959). Faşist-tı (pıtavşiesə ispolğzovatğ v svoix üeləx i Qətə, i Qəlgderlina, i nem. klassiç. idealizm) obratilisğ k ideəm Niüşe o zavisimosti duxa, əzika, mışleniə ot rası dlə obosnovaniə rasizma.”¹⁸⁰

Bu qeyddən aydın olur ki, faşist ideoloqu A.Rozenberq “üçüncü reyx”in siyasətinə haqq qazandırmaq üçün Nitsşe fəlsəfəsinə istinad etməyə çalışmışdır. Nitsşe fəlsəfəsi profaşist ideologiyasına çevrildikdən sonra, həmin ideologiyanı onun bacısı E.Ferster-Nitsşe yaratdığı dərnəyin fəaliyyətində davam etdirmiş, hətta qardaşının əsərlərinin falsifikasiyasından (təhrifindən, bax: K.Schlehta, Der Fall Niltzsche, Münch., 2 Aufl., 1959) belə çəkinməmişdir. Höte və Hölderlin əsərlərindən və klassik alman idealizmindən öz məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışan faşistlər, rasizmi əsaslandırmaqdan ötrü irqçiliyin ruh, dil və təfəkkürü baxımından Nitsşe ideyalarına müraciət etmişlər.

Cavid Nitsşe fəlsəfəsindən və ideyalarından bəhs edərkən bunları dərindən və incəliklərinə qədər öyrənmiş və əsərlərində yeri gəldikcə buna öz münasibətini bildirmişdir. Nitsşe ilə Lev Tolstoyu müqayisə edən, Nitsşe və Rusiya məsələsini diqqət mərkəzinə çəkən şair-filosof yazırdı: “Rus-alman mühitinə gəlincə, bu mühitdəki həyat və ədəbiyyat daha başqadır. Rus-alman sözü araya gəlir-gəlməz, həm ədib, həm filosof olmaq üzrə iki böyük sima, iki nüfuz mütəfəkkir qarşımızda dikilib durur. Onların biri məşhur Tolstoy, biri də alman filosofu Nitsşedir.

Son zamanlarda bu iki müqtədir dahinin Rusiya və Almaniyada oynadığı müvəffəqiyyət, inkar edilməyəcək bir nüfuz və qüvvətə malikdir. Tolstoy qocaman və möhtəşəm romanlarla, ufacıq, sadə risalərilə, munis bir qayeyi-əməl, məsihapəsəndənə

¹⁸⁰ Философская энциклопедия, том IV, Москва, 1967, стр. 77.

bir məslək izləmiş, izlədiyi qayeyi-əməli, düşündüyü məsləki, rusiyalılara, bilxassə ruslara bəyəndirmiş, milyonlarca qarelərini, İncili-şərifin əvfedici təlimatilə yaşatmağa çalışmış, az-çox müvəffəq də ola bilmişdir.

Məzkur Nitsşeyə gəlincə o, daha başqa bir yol, daha başqa bir qayeyi-əməl təqib etmiş. Onun əsərlərində, Tolstoyun düşündüyü “mərhəmətlərdən” əsər yoq... O, zəiflərin əzilməsini qayət təbii bulur. Məhəbbət, mərhəmət kibi duyğuların xəyalpərəstanə, mənasız şeylər olduğunu isbata çalışır, həm də isbat etməkdən aciz qalmaz. Ona görə də Tolstoy Nitsşeyə yarım-dəli alman - deyə tənqid və müaxizə edir və onun məcnunanə əsərlərinin Rusiyada təb və nəşrinə, tərcümə edilməsinə, nüfuz qazanmasına qızmaqdan bir dürlü kəndini alamaz. Və onun yürütməkdə olduğu fəlsəfənin yaqıcı zəhərdən başqa bir şey olmadığını da ilavə edir.”¹⁸¹

Cavid hesab edir ki, dərindən düşündükdə Nitsşe fəlsəfəsinin “batini pək və zahirinə bənzəməyərek”, daha səmimi bir mərhəmət və məhəbbətlə nəticələnir. Rusiyada Nitsşenin oxucuları çoxdur. Dostoyevski rus ədəbiyyatında Nitsşe ideyasını ondan əvvəl irəli sürmüşdür. Leonid Andreyevin faciələrində də Nitsşe ruhu görünməkdədir. Hər halda Tolstoyun ən çox nüfuz qazandığı Rusiya olduğu kimi, Nitsşenin də ən çox nüfuz qazandığı məmləkət, şübhəsiz, Almaniyadır...

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Avropanın mədəniyyət həyatında bir cərəyan meydana gəlir. Bu, nitsşeçilik cərəyanı idi. Həmin cərəyan tez bir zamanda Qərbi Avropanı və Rusiyanı bürüyür. Cavid Nitsşe fəlsəfəsi və nitsşeçilik haqqında daha çox türk və rus mənbələrindən bilgi alır və yuxarıda qeyd etdiyim kimi, iki əsərində ona öz münasibətini bildirir.

¹⁸¹ Hüseyin Cavid. Müharibə və ədəbiyyat, “Açıq söz” 25 oktyabr 1915.

R z a T o f i q
(1868 - 1949)

Rza Tevfik, görkəmli türk filosofu, filoloqu, şairi. Təxəllüsü Böyükbaşı olmuşdur. Qəsri Mustafa Paşada, indiki Bolqarıstanda anadan olmuşdur. İxtisasca həkim idi. İttihad və tərəqqi cəmiyyətinin üzvü, məsrutə (konstitusiyə dövlət quruluşu) hərəkatının fəal iştirakçısı olmuşdur. 1918-ci ildə Türkiyənin maarif naziri vəzifəsində çalışmışdır. Türkiyə hökumətinin nümayəndəsi kimi, Sevr sülh müqaviləsini (1920) imzalamışdır. İstiqlaliyyət müharibəsindən sonra mühacirətdə yaşamışdır. 1943-cü ildə Türkiyəyə qayıtmışdır. Bədii yaradıcılığında Qaracaoğlan, Dərdli və b. aşıqların, sufi şeirlər yazmasında Yunis İmrənin, habelə impressionizmin təsiri olmuşdur. Türkiyə ədəbiyyatında heca vəzninin mövqeyini möhkəmləndirmişdir. Şeirlərində humanizm ideyaları, təbiət gözəlliklərinin tərənnümü xüsusi yer tutur. “Ömrün sərəbi”, “Əbdülhaq Hamidin fəlsəfi görüşləri”, “Fəlsəfə dərsləri”, “Tevfik Fikrət” və s. ədəbi və fəlsəfi əsərlərin müəllifidir.

Hüseyn Cavid Rza Tofiqlə 1905-ci ildə Abdulla Surun vasitəsilə tanış olmuşdur. Bir il onun yanında ədəbiyyat və fəlsəfəyə dair dərslər almışdır (hazırlıq kursu keçmişdir). 1906-cı ildə onun zamanəti ilə İstanbul Darülfünununun ədəbiyyat və tarix fakültəsinə (şöbəsinə) daxil olmuşdur. İstanbulda təhsil alarkən müəllimi ilə tez-tez görüşmüş və məsləhətlər almışdır. Cavid Rza Tofiq şeirini və fəlsəfəsini, ümumiyyətlə, yaradıcılığını yaxşı öyrənmiş, yeri düşdükcə onun şeirlərindən parçalar söyləmiş, müəllimini hörmətlə yad etmişdir. İstanbuldan Qurbanəli Şərifzadəyə göndərdiyi məktublarda Rza Tofiq haqqında, onu hazır-

ladığı tədris proqramı barəsində ayrıca söz açmışdır. O, bir məktubunda Qurbanəli bəyə yazır: “Əfəndim! Bəndəniz ta rəməzana qədər beş-altı ay (ədədi) proqramını ikmala çalışırdım; və hər həftə də məşhur filosof Rza Tofiq bəydən bəzi həqayiqə dair bir-iki dərş proqramı xaricində oxuyurdum. Sonra hürriyyət alınır-alınmaz Rza Tofiq bəy Ədrinə məb`usu intixab edildi. Bəzi asari - nafiə nəşrinə başladı, darülfununun [İstanbul] ədəbiyyat şöbəsinə professor təyin edildi. İttihadi-tərəqqi cəmiyyəti tərəfindən millət vəkalətinə namizəd oldu...”¹⁸²

Bu sətirlər Cavidin Rza Tofiq bəyə nə dərəcə yaxın olduğunu bir daha təsdiq edir. İstanbul Darülfünununda təhsil alarkən müəlliminin tərtib etdiyi tədris proqramlarından daha çox faydalanır. Məktubunda “Bu proqram ustadi-möhtərəm Rza Tofiq bəyin səlah gördüyü bir proqramdır” deyə xüsusi qeyd edir.

Cavidlə Rza Tofiq arasında müəllim-şagird münasibətindən başqa, həm də dostluq münasibəti olmuşdur. O, Mişkinaz xanıma danışarmış ki, bir gün İstanbulda Rza Tofiq (Cavid onun evində çox olmuşdu) mənə evlərinə qonaq dəvət etdi. Ədəbiyyatdan, fəlsəfədən söhbət etdik. Söhbətimiz uzandı. Gecə oldu. Qalxıb icazə istədim ki, validəxanəyə gedim. O, mənə saxladı və dedi: “Tələsmə, bir nano-pənim ye, sonra gedərsən.” “Nano-pənim” əvəzinə mizin üstünə löyün-löyün naz-nemət gəldi...

Mən Cavidin Bakıdakı ev muzeyində işlərkən və onun şəxsi arxivini araşdırarkən Rza Tofiqə aid heç bir şeyə təsadüf etmədim. Düşündüm ki, ola bilsin ki, arxivində nə isə varmış, 1937-nin güdazına getmişdir. Rza Tofiq İstanbulda Cavid haqqında nə söyləmiş, nə yazmışdır, mənə məlum deyil. Məlum olanı budur ki, onların bir yerdə fotoları var. Turan Cavid deyər-

¹⁸² Əziz Şerif. Keçmiş günlərdən, Bakı, 1977, səh. 53.

di ki, babam Rza Tofiqin qəribə vərdislərindən danışardı. Bunu Əziz Şərif gündəliyində qeyd etmişdir.

* * *

Mən bu kiçik araşdırmalarımda böyük şair-filosof və dramaturq Hüseyn Cavidin fəlsəfi düşüncələrinə az-çox nəzər saldım. Özüm üçün bir daha yəqin etdim ki, Cavid gerçəkdən XX əsrdə Azərbaycan xalqının bəşəriyyətə və dünyaya bəxş etdiyi ən nadir istedad sahibi, dahi sənətkardır. O, dünya fəlsəfi fikrinə dərindən bələd olmuş, ayrı-ayrı filosofların nəzəri görüşlərindən şeirlərində və dramatik əsərlərində böyük ustalıq və sənətkarlıqla istifadə etmiş, bədii fikri fəlsəfiləşdirməkdə müstəsna ustalıq nümayiş etdirmişdir. İdealist və materialist filosofların fikir və konsepsiyalarına körtəbii yanaşmamış, ağılı kəsəni qəbul etmiş, ağılı kəsməyəni rədd etmişdir. Beləliklə, özünün ədəbi-estetik və fəlsəfi sistemini və konsepsiyasını yaratmış, kainata və dünyaya fəlsəfi baxışlarını bədii əsərlərində ifadə etmişdir; idealizm ilə materializmi birləşdirmişdir. Hesab etmişdir ki, yalnız materializm, yaxud yalnız idealizm ilə kainatı, dünyanı və təbiəti dərk etmək kifayət deyildir...

Mən bu cəhətdən onunla həmfikirəm və düşünürəm ki, həqiqətə yetmək, kainat və dünyanın sirlərini dərk etmək üçün idealizm ilə materializmin dostluğu (ittifaqı) gərəkdir. Sözümlü filosof-şairin bir neçə misrası ilə tamamlayıram.

Fəlsəfə bir çıqılmaz
Yol ki, yormuş hər kəsi,
Çoqlarını boğmuş da,
Duyulmaz olmuş səsi.

Hər təfəkkür ki, istiyor cövlan,
İştə bu bitməyən geniş meydan!
Sonda bir neçə söz Ruh haqqında.

Ruh

Ruh haqqında istər keçmişdə, istərsə də bugün çox danışılmış və yazılmış, bundan sonra da çox danışılacaq və çox yazılacaq. Ümumiyyətlə, Ruh problemi ilahiyyat elmində və dünya fəlsəfi fikrində xüsusi yer tutur. Bu haqda istər Şərq, istərsə də Qərb filosoflarının özünəməxsus konsepsiyası və nəzəriyyələri vardır. Həmin filosofların fikir və mülahizələrində müəyyən fərqli cəhətlər olsa da, demək olar ki, əksəriyyətində belə bir vahid fikir var: “Ruh mövcuddur. Ruh ölməzdir. Ruh əbədidir.”

Çin fəlsəfəsində “Səma Ruh”, “Yer Ruh” anlayışları var. Hegel fəlsəfəsində “Mütləq Ruh”, “Ruhun fəlsəfəsi” və “Dünya Ruh” anlayışları geniş işlədilir. Hegelə görə, gerçək aləm Ruhun təzahürüdür.

Dini kitabların hamısında Ruhun mövcudluğu və ölməzliyi birmənalı şəkildə təsdiq edilir. Son mükəmməl səma kitabı olan Qurani-Kərimdə də eləcə. Quranın “Əl-İsra” (“Gecə vaxtı seyr”) və ya “Bəni-İsraıl” (“İsraıl oğulları”) surəsində oxuyuram.

Ayə 85. [Ya Məhəmməd] Səndən ruh [ruhun mahiyyəti və keyfiyyəti] haqqında soruşarlar. De ki: “Ruh Rəbbimin əmrindədir [Allahın əmri ilə yaradılmışdır]. Sizə [bu bərədə] yalnız cüzi bir bilik verilmişdir!”¹⁸³

Ayə 42. Allah [əcəli çatan kimsələrin] canlarını onlar öldüyü zaman, ölməyənlərin [hələ əcəli çatmayanların] canlarını isə yuxuda alır [çünki yuxu da ölüm kimi bir şeydir, yuxu za-

¹⁸³ Qurani-Kərim (ərəbcədən tərcümə edənlər Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev), Bakı, Azərneşr, 1992, səh. 259.

manı ruhun bədənə əlaqəsi kəsilir]. Ölümünə hökm olunmuş kimsələrin canlarını [ruhlar aləmində] saxlayır [onların ruhları bir daha bədənlərinə qayıtmaz, beləliklə də, bədən ölüb gedər]. Digər [ölüm hökmü olunmamış] kimsələrin canlarını isə müəyyən bir müddətədek [əcəlləri gəlib çatıncaya qədər yuxudan oyandıqda bədənlərinə] qaytarar. Həqiqətən, bunda düşünən bir qövm üçün [Allahın hər şeyə qadir olmasına, qiyamət günü ölüləri dirildəcəyinə dəlalət edən] əlamətlər vardır!”¹⁸⁴

Bəs böyük filosof-şair Hüseyn Cavid necə, Ruhun ölməzliyini inanırdımı? Mənim araşdırmama görə, bəli, inanırdı!..

Bəni həp parça-parça doğrasalar,
Ruhum ölməz, səmayi-eşqə uçar.
Uçar, ən möhtəşəm fəzalar aşar,
Yenə Cənnətdə həp səninlə yaşar.

Mən burada maraqlı bir faktı qeyd etmək istəyirəm. Turan Cavid əhd etmişdi ki, Cavid muzeyi onların vaxtilə yaşadıkları mənzildə təşkil edilsə, mən bir neçə gecə orada qalacam. Çünki atamın da, anamın da, qardaşımın da ruhları ordadır. Məqsədim gecə onları yuxumda görmək və ruhları ilə danışmaqdır. Uca Tanrı onun əhdini qəbul etmişdi. O, əzizlərini gecə yuxusunda görmüş və ruhları ilə danışmışdı...

Con Look yazırdı: “İnsan ölü bədəndən və qeyri-maddi ölməz Ruhdan ibarətdir.”

Ruh dünya xalqlarının, o cümlədən türk xalqlarının mifologiyası və fəlsəfəsində xüsusi yer tutmuşdur. Türk və moңqol şamanizmi bilavasitə Ruh fəlsəfəsinə əsaslanmışdır. Şamanlar ruh-

¹⁸⁴ Orada, səh. 467.

larla əlaqəyə girərək, möcüzələr yaratmış, İsa peyğəmbər kimi, ölü diriltmiş, kor gözləri açmışlar...

2010

Çap edilmiş əsərləri

1. Cavid xatırlarkən... - 1982 (xatirələr və məqalələr toplusu).
2. Uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin təhlili və tədrisi xüsusiyyətləri. 2004.
3. Əsrin şairi, yaxud peyğəmbər şair. 2007.
4. Ata naləsi. 2009 (avtobioqrafik roman).
5. Cavid. 2009 (drama).
6. Əsrin şairi. Hüseyn Cavidin həyatı və taleyi. 2009.
Birinci kitab.
7. Dram əsərləri (“Cavid”, “Aşina”), 2010.
8. İnsan ömrü bir dalğa kimi.... 2010.
9. Hüseyn Cavid: Mərd olun, mərd ölün. 2010.
10. Əsrin şairi. Cavid estetikası (Sənət və gözəllik dünyası) İkinci kitab.
11. Əsrin şairi. Hüseyn Cavid Azərbaycan sovet ədəbi tənqidində. Üçüncü kitab.

Çap edilməmiş əsərləri

1. Səttarxan.
2. Xiyabani.
3. Pişəvəri.
4. Məhəmməd Əmin.
5. Elçibəy.
6. Hüseyn Cavid Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında.
7. Ömrün 13... günü.
8. Tarixə düşən izlər....

9. Əsarətin zəhəri.
10. Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı (1988-1991).
11. “Bənim Tanrım gözəllikdir” (H.Cavid əsərlərindən seçmələr).
12. Hüseyn Cavidin mənzum dramaları.
13. Hüseyn Cavidin mənsur dramaları.
14. Hüseyn Cavid. Müdrik sözlər.
15. Hüseyn Cavid. Salnamə (sovet dövrü).
16. Hüseyn Cavid. Həyatından maraqlı anlar.
17. Hüseyn Cavid. Biblioqrafiya.
18. Uşaq ədəbiyyatı (tədris vəsaiti).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cilddə, Bakı, EA nəşri, 1960.
2. Azərbaycan sovet ensiklopediyası, 10 cilddə, VIII cild, Bakı, 1984.
3. Abbas Hacıyev. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları (ali məktəb üçün dərslik), Bakı, 1999.
4. Axundov M.F. Əsərləri, 3 cilddə, II-III cildlər, Bakı, 1951/1955.
5. Aristotel. Poeziya sənəti haqqında, Bakı, Azərnəşr, 1974.(Poetika)
6. Cəfər Xəndan Hacıyev. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi (orta məktəb üçün dərslik), Bakı, Azərnəşr, 1958.
7. Cim. Ədəbi mübahisələr, “Zəhmət”, 19, 20, 23, 25 və 28 iyun 1922.
8. Cəfər Cabbarlı. Mənim tanrım gözəllik, Bakı, 2000.
9. Əbülfəz Elçibəy. Bu mənim taleyimdir, Bakı, 1992.

10. Əli Nazim. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Yazıçı, 1979.
11. Ə.Hüseyn. İki kitab, “İnqilab və mədəniyyət”, 1930, №11-12.
12. Əziz Şərif. Keçmiş günlərdən, Bakı, Azərnəşr, 1977.
13. Əziz Mirəhmədov. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti, Bakı, Maarif, 1978.
14. Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyarı tarixi materialları, 2 cildə, Bakı, Elm, 1978/1981.
15. “Füyuzat”, №9 1907.
16. Füzuli. Əsərləri 3 cildə, III cild, Bakı 1958.
17. Hənəfi Zeynallı. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Yazıçı, 1983.
18. Hüseyn Mehdi. Ədəbi qeydlər, “İnqilab və mədəniyyət”, 1933, №1.
19. Hüseyn Ə. İki kitab, “İnqilab və mədəniyyət”, №11-12 1930.
20. Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, Bakı, 1968-1969, 1971.
21. Hüseyn Cavid. Əsərləri, 4 cildə, Bakı, 1982, 1984, 1985.
22. Hüseyn Cavid. Əsərləri, 5 cildə, Bakı, 2005.
23. İzzət Rüstəmov. Cavidin fəlsəfi irsi, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 25 yanvar 1969.
24. Kazım oğlu [Seyid Hüseyn]. “Uçurum”, “Kommunist”, 6 iyun 1922.
25. Kamal Talıbzadə. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi (1800-1920), Bakı, 1984.
26. Kamal Talıbzadə. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi (1905-1917), Bakı, EA nəşri, 1966.
27. Qısa estetika lüğəti, Bakı, Azərnəşr, 1978.

28. Qurani-Kərim (ərəbcədən tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev), Bakı, 1992.
29. Qulam Məmmədli. Cavid - ömrü boyu..., Bakı, "Yazıçı", 1982.
30. Mehdi Məmmədov. Azəri dramaturgiyasının estetik problemləri, Bakı, 1968.
31. Mehdi Məmmədov. Acı fəryadlar, şirin arzular, Bakı, 1982.
32. Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, II cild, Bakı, Azərnəşr, 1974.
33. Məsud Əlioğlu. Ədəbi fraqmentlər, Bakı, Gənclik, 1974.
34. Məsud Əlioğlu. Hüseyn Cavidin romantizmi, Bakı, Azərnəşr, 1975,
35. Məsud Əlioğlu. Məhəbbət və qəhrəmanlıq, Bakı, Yazıçı, 1979.
36. Məsud Əlioğlu. Fəlsəfi lirika, "Ədəbiyyat və incəsənət", 25 yanvar 1969.
37. Midhət Ağamirov. H.Cavidin fəlsəfi görüşləri, "Ədəbiyyat və incəsənət", 9 yanvar 1983.
38. Midhət Ağamirov. H.Cavidin fəlsəfi görüşləri barədə, "Azərbaycan kommunisti", №7 1984, səh. 89-94.
39. Mustafa Quliyev. Hazırkı türk ədəbiyyatı haqqında, "Maarif və mədəniyyət", №10-11, 1926.
40. Mustafa Haqqı Türkəqul. Azərbaycan türk şairi Hüseyn Cavid, İstanbul, 1963.
41. Nizami. "Sirlər xəzinəsi", Bakı, 1988.
42. Nizami. "Xosrov və Şirin", Bakı, 2004.
43. Səlahəddin Xəlilov. Cavid fəlsəfəsi, birinci kitab ("İblis"də fəlsəfi motivlər), Bakı, 1996.

44. Şərəfbəy Ələkbərov. Cavid fəlsəfəsi - “İblis”də, “Ədəbiyyat qəzeti”, 9 yanvar 1998.
45. Tahirə Məmmədova. Hüseyn Cavidin fəlsəfi baxışları, “Azərbaycan müəllimi”, 13 yanvar 1998.
46. Tərflan Novruzov. Dünya ədəbiyyatı tarixi. Qədim Şərq ədəbiyyatı, I hissə, Bakı, 2007.
47. Vilyam Şekspir. Seçilmiş əsərləri (ingilis dilindən tərcümə edən Sabir Mustafa), iki cildə, I cild, Bakı, 2004.

48. Burov A.İ. Gsetičeskaə suhnoştğ iskusstva, Moskva, 1956.
49. Quhin A.S. Proisxojdnie iskusstva, Leninqrads-Moskva, 1937.
50. Kratskiy slovarğ po filosofii, Moskva, 1966.
51. Kublanov B.Q. Qneseoloqiçeskaə priroda literaturı i iskusstva, Lğvov, 1958.
52. Plexanov Q.V. Literatura i gsetika, tom I, Moskva, 1958.
53. Slovarğ literaturavedičeskix terminov, Moskva, 1974.
54. Filosofskaə gtüiklopediə, Moskva, tom II 1962, tom III 1964, tom IV 1967, tom V 1970.
55. “Kaspiy” 23 dekabrə 1903.

İçindəkilər

Birinci fəsil. Hüseyn Cavid yaradıcılığında sənət və sənətkarlıq problemi

1.1. Bir neçə söz sənət nəzəriyyəsi və sənətin estetikası haqqında	4
1.2. Sənət nədir və sənət nə üçündür?.....	23
1.3. Estetik idrak və sənətə estetik baxış	42
1.4. Cavid dramalarında sənətkar və hökmdar problemi	56
1.5. Tarix: şahlar və şairlər	86

İkinci fəsil. Cavid estetikasında eşq və məhəbbət, xəyanət və nifrət problemi

2.1. Məhəbbət olmasa aləm xərab olar, yaxud məhəbbət gözəllikdir, gözəllik məhəbbət	126
2.2. Lirikasında	145
2.3. Dramatik əsərlərində	172

Üçüncü fəsil. Məhəbbətdir ən böyük din, yoxsa məhəbbət ən böyük dindir?..

- 3.1. Bən gözəllərdə gözəl ruh ararım 219
3.2. Məhəbbətin qisası 240

**Dördüncü fəsil. Hüseyn Cavidin
fəlsəfi düşüncələri**

- 4.1. Məktub və məqalələrində 258
4.2. Şeirlərində 272
4.3. Dramalarında 305
4.4. Cavid fəlsəfi araşdırmalarda 351
4.5. Cavidin əsərlərilə tanış olduğu və
faydalandığı filosoflar haqqında qısa oçerk 364
Müəllifin çap edilmiş və çap edilməmiş əsərləri 409
Ədəbiyyat 410

İsgəndər Atilla
Cavid estetikası
(Sənət və gözəllik dünyası)
(Azərbaycan türkcəsində)

Isgihender Athilla
Djavid the aesthetics
(in turkish)

İskender Atilla
Gstetika Djavida
(na törkskom əzıke)

Dizayner: Rafael Qasimov
Mehdi İsgəndərov

Üz cildində Hüseyin Cavidin İstanbul
Darülfünunda
təhsil alarkən çəkdiyi foto şəkil.

Çapa imzalanmışdır: 04.09.2010
Kağız formatı: 60x84 1/16
H/n həcmi: 26 ç.v.
Sifariş: 211
Sayı: 500

Kitab «ADİLOĞLU» nəşriyyatında
nəşrə hazırlanmış və ofset üsulu ilə çap edilmişdir.
Ünvan: Bakı şəh., Şərifzadə küç., 202
Tel.: 498-68-25; 418-68-25; 433-00-43

*faks: 498-08-14;
Web: www.adiloglu.az;
E-mail: adiloglu2000@gmail.com*